

Сабохатхон АБДУВАХОБОВА,
Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти магистранти,
E-mail: saboxathon1984@gmail.com

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти «Костюм дизайни» кафедраси доценти У.С.Рахматуллаева тақризи асосида

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ДИЗАЙНА И ИХ АНАЛИЗ В ДИЗАЙНЕ ОБЩЕГО АССОРТИМЕНТА СПОРТИВНОЙ ОДЕЖДЫ

Аннотация

В этой статье представлена информация об истории, характеристиках спортивной одежды и сезонном значении современной спортивной одежды. Есть мнения об уникальном месте, видах и всемирно известных брендах спортивной одежды в мире моды. Обсуждаются стили, которые очень широко используются в спортивной одежде.

Ключевые слова: Спортивная одежда, мода, стиль, бренд, Спорт-шик, Спорт-кэжуал.

УМУМИЙ СПОРТ ЛИБОСЛАРИ ДИЗАЙНИДА ДИЗАЙН УСЛУБЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАХЛИЛ ҚИЛИШ

Аннотация

Ушбу мақолада спорт кийимларининг тарихи, хусусиятлари ва замонавий спорт кийимларининг мавсумий аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирилган. Мода оламида спорт кийимларининг ўзига хос ўрни, турлари ҳамда жаҳон тан олган брендлар ҳақида фикрлар мавжуд. Спорт кийимларида жуда кенг қўлланиладиган услублар тўғрисида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Спорт кийими, мода, услуб, бренд, Спорт-шик, Спорт-casual

THE MOST COMMONLY USED STYLES IN SPORTSWEAR ARE DISCUSSED

Annotation

This article provides information on the history, characteristics of sportswear, and the seasonal significance of modern sportswear. There are opinions about the unique location, types and world famous brands of sportswear in the fashion world. Styles that are very widely used in sportswear are discussed.

Key words: Sportswear, fashion, style, brand, Sport chic, Sport casual.

Введение. Спортивный стиль берет свое начало в Англии начала XIX века, где процветало увлечение воскресным активным отдыхом. Оно породило необходимость в практичной одежде, которая бы не сковывала движения. По мнению польского историка костюма Анджея Банаха, именно в этот момент начали активно продаваться готовые костюмы. В них мужчины ходили в горы, поскольку дорогая, выполненная на заказ одежда для этого не подходила. Она быстро изнашивалась и теряла первоначальный вид после одной долгой прогулки. Готовые костюмы редко сидели идеально и часто были большего размера. Пиджаки свободно болтались на фигуре. Оригинальные детали, которыми мужчины разбавляли «горный» гардероб, нужны были не только для красоты, но и для защиты от холода. Это были длинные шарфы, высокие сапоги на шнуровке, вязанные

свитера, которые и сейчас остаются неизменными атрибутами спортивного стиля.

Литературный обзор. К концу XIX века тяга непрофессиональному спорту охватила всю Европу. Тогда были в моде такие его разновидности, как гольф, теннис, домашний футбол, велосипедные прогулки и верховая езда. Все это требовало особой, удобной одежды, которая постепенно начала из специфической стороны жизни проникать в различные области повседневности. В модном женском гардеробе она появилась благодаря Коко Шанель, но использоваться в быту стала гораздо раньше. Длинные юбки не подходили для катания на велосипеде и их заменили на модели до колен, в продаже стали появляться костюмы для игры в крокет, теннис и гольф на рис.1.

Рис. 1. Одежда спортивного стиля

В 60-е годы на волне популярности стиля преппи в моду вошли шорты из плотного материала, рубашки-поло и свитшоты. В конце 60-х спортивный стиль был признан официальным направлением. Этому поспособствовала

увлеченность им таких знаменитых дизайнеров как Андре Курреж и Пьер Карден на рис.2.

Вещи, относящиеся к этому разделу модной индустрии, имеют следующие базовые характеристики: функциональность;

удобство;

комфорт.

Рис. 2. Стиля претпи

Однако это совсем не означает, что люди, которые отдают им предпочтение, всю жизнь ходят в трениках и растянутых борцовках. Следует понимать разницу между свободным стилем и одеждой для спорта. Последняя нужна Вам для занятий в фитнес-клубе, а первый активно используется в повседневной жизни и отдает преимущество просторному крою и прямым силуэтам. Но все же одно нельзя полностью отделить от другого, поскольку популярность той или иной дисциплины сказывается на распространенности отдельных деталей одежды, которые впоследствии становятся элементами спортивного стиля. Так в повседневный стиль из спортивной жизни попали многие привычные нам вещи:

Американский бейсбол популяризировал бейсболку, которую мы настоятельно рекомендуем не путать с кепкой.

За современные закрытые купальники благодарите не только секс-революцию, но и профессиональное плавание.

Любимые многими футболки, гетры и шорты были позаимствованы у футболистов.

За короткие юбки в складку и рубашки с коротким рукавом скажите спасибо большому теннису, ставшему одним из самых модных увлечений XX века.

Бриджи и высокие сапоги принесли в массы ценители конного спорта.

Всем знакомая легкая куртка с капюшоном, без застежек, которую нужно надевать через голову, была позаимствована лыжниками у эскимосов, и только потом стала использоваться в быту.

Многими теплыми вещами, включая классические вязаные шапочки и лосины, мы обязаны зимним видам спорта, таким как лыжи, фигурное катание и бобслей.

Методология исследования. «Чистый» спортивный стиль: Это простой крой со свободным силуэтом. Люди, предпочитающие его, выбирают:

Верх. Любые вещи свободного кроя, такие как олимпийки, футболки, худи, борцовки, поло, ветровки, тенниски, свитшоты, куртки, пуховики, парки.

Низ. Чаще всего широкие штаны или «бананамы», лосины и леггинсы, но попадаются и оригинальные решения, вроде комбинезонов или прямых платьев.

Обувь. Все варианты на плоской подошве, из натуральных материалов, включая балетки и мокасины.

Украшения. Разнообразные логотипы, принты, молнии, капюшоны, пуговицы, лампасы, манжеты, шнурки. Необходимым дополнением будет рюкзак или сумка может быть объемная, мешочного типа.

Как выглядит «чистый» спортивный стиль одежды для женщин и девушек, Вы можете увидеть на рис.3.

Рис. 3. «Чистый» спортивный стиль Спорт-шик

Это направление имеет несколько названий. Оно именуется также спорт-глем, спортивно-элегантный или спортивно-классический стиль одежды. Предпосылки возникновения можно найти в 80-х годах прошлого века, когда в моду вошел культуризм и аэробика. Спортивные костюмы начали носить не только в спорт-зал. Женщины попытались разнообразить их с помощью ярких аксессуаров, таких как широкие пояса, повязки на голову, крупные пластмассовые серьги. С тех пор стиль претерпел

существенные изменения, но общая специфика осталась той же. В основе спорт-шика – сочетание спорта и гламура.

Существует несколько правил, следуя которым вы сможете быть уверены, что выбрали стильный и модный образ этого спортивного мини-стиля:

Сочетание разных по фактуре вещей. Это одна из главных особенностей спорт-шика: можно носить платья с кедами, а пальто со штанами-бананами. Но помните, что

сочетание комбинируемых Вами вещей должно быть уместно. Легкие шифоновые платья и блузки не стоит носить с дутыми куртками, зато шерстяные вещи и одежда из тонкого трикотажа хорошо смотрятся вместе.

Особый силуэт. В вашем наряде обязательно присутствие прямых линий, либо сверху, либо снизу. То есть, жакет и брюки будут восприниматься как спорт-глэм, а вот жакет и толстовка уже нет, поскольку силуэт будет округлым, а это уже привилегия «чистого» спортивного стиля.

Универсальный набор. Это вещи, которые будут в основе любого вашего образа, как вечернего, так и повседневного. Обычно к ним относятся трикотажное платье, белая майка, кардиган, куртка-парка, оригинальная футболка, плащ-тренч, штаны-бананы.

Яркая цветовая палитра. Синий, серый, красный были восприняты спорт-шиком, а золотой, серебряный, фиолетовый и розовый от гламура. Вы можете использовать эти оттенки, но помните, что центральным оттенком должен быть ахроматический цвет, то есть белый, черный или любой оттенок серого. При выборе элементов образа разрешается синтезировать три тона, но доминировать будут два.

Спортивное белье вместо кружевного. Удобство и изящество мини-топов оценили многие модницы. Их

можно носить с прозрачной блузой или бомбер-толстовкой.

Кроссовки городского типа. Они могут быть ярких цветов, со стразами или кружевом, на высокой подошве, но никак не для бега.

Макияж. Если спортивный стиль призывает отказаться от мейкапа или сосредоточиться на его повседневных формах, то спорт-шик предполагает активное использование косметики, в том числе ярких теней и помад.

Аксессуары. Это обязательное дополнение к любому спортивно-элегантному образу. Берите практичные и объемные сумки, строгие модели или яркие клатчи, но рюкзак оставьте для другого случая, так же как фитнес-часы и шагомер. Лучше остановитесь на серьгах, часах-swatch, кольцах и необычных темных очках.

Гармония во всем. При создании спорт-шика главное держать равновесие между гламуром и спортом. Вам не нужно надевать на себя много вещей. Многослойность – это приоритет «чистого» спортивного стиля. Если вы выбираете «сложный» низ (разноцветный, с большим количеством украшений), то верх должен быть строгим, и наоборот.

Вы можете посмотреть на рис.4. как одеться, чтобы Ваш стиль в одежде соответствовал женскому типу спортивного шика.

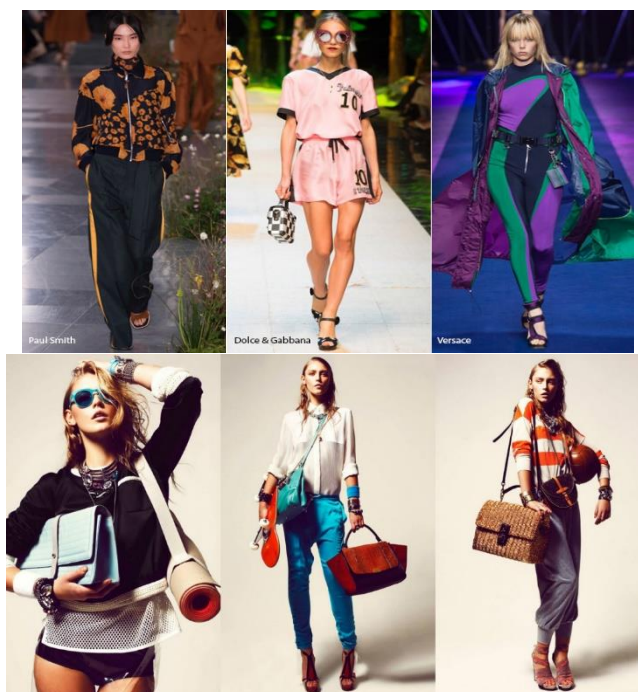

Рис. 4. Спорт-шик «Сафари»

Если Вы решили модернизировать свой гардероб в этом направлении, Вы должны быть готовы покупать одежду только из натуральных тканей: из льна, хлопка или натуральной кожи различных природных оттенков. Палитра этого стиля соответствует своему названию. Вы можете смело использовать все цвета, которые есть в африканских джунглях и пустыне, а именно желтые, зеленые, земляные, бежевые, коричневые, белые, серые. Не обходите стороной звериные расцветки. Украшением будут служить карманы, плетеные пояса, шляпы, любые изделия из кожи, дерева, кости или недорогих

камней. Макияж должен быть естественным или выполненным в тех же приглушенных тонах, что были обозначены выше. Приобретите пару удлиненных шорт или бриджи, платье под пояс, но не в обтяжку, высокие сапоги, ботинки на шнурках или сандалии, куртку-блужон, рубашку свободного покроя, вместительную сумку и несколько оригинальных украшений из натуральных материалов. Комбинируйте эти вещи в соответствии с вашим вкусом и будьте уверены, что ваш спортивный стиль соответствует требованиям моды 2017 года рис.5.

Рис. 5. «Сафари» Спорт-casual

Основная черта этого модного направления – подчеркнутая небрежность. Он очень похож на домашнюю одежду, поэтому здесь так много отворотов, фланели, клетки и эффекта «помятости». Этот стиль подойдет всем любителям джинсы. Вы можете сочетать одежду из нее с любыми спортивными вещами. Сейчас это сочетание стало настолько традиционным и повсеместным, что мы перестали его замечать. Носите

джинсы со свитшотами, толстовками и яркими принтованными футболками, комбинезоны и юбки из этого же материала в сочетании с кедами и Вы вольетесь в «спорт-casual» незаметно для себя самого. Из обуви отдайте предпочтение кроссовкам или кедам, а среди аксессуаров обратите внимание на рюкзаки, ремни и часы на рис. 6.

Рис. 6. «Спорт-casual»

Теперь вы знаете, как придерживаясь спортивного стиля жизни, создать стильный образ по моде 2017 года.

Подберите вариант, в котором Вы будете чувствовать себя удобно и оставайтесь на высоте в любой ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Камилова Х.Х.ва Хамроева Н.Х. “Тикув буюмларини конструкциялаш” Т: 2003 йил.
2. <https://the-fashion.ru/sport-shik/>
3. https://www.cosmo.ru/fashion/star_style/sport-shik-kak-sostavlyat-krutye-komplekty-s-odezhday-v-sportivnom-stile/
4. <https://samosoverhenstvovanie.ru/odezhda-v-stile-sportivnyy-shik/>
5. <https://news-intime.ru/sportivnyy-stil-odezhdy/>
6. <https://www.modniy-style.ru/uroki-stilya/sportivnyj-stil.html>
7. <https://tossy.ru/514/n1-fashion-advice-Sportivnyy-stil-v-odezhde/>
8. <https://www.stayer.su/internet-magazin/interesnoe-i-poleznoe/sportivnyy-stil-v-odezhde.html>

УДК: 005.32
(316.6)

Дилнозахон АБДУЛЛАЖАНОВА,
PhD, преподаватель кафедры «Психологии»
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека
E-mail: dnekbaeva@inbox.ru

На основе отзыва Мухамедова Д.Г., д.психол.н., профессор Национального университета Узбекистана.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE PERSONNEL RESERVE: FORMS AND MECHANISMS OF INNOVATIVE ACTIVITY

Abstract

The article clarifies the principle of development of the personnel reserve and their socio-psychological characteristics. The forms and mechanisms of innovative activity in the personnel issue system have been scientifically substantiated. The conclusion about its strategic importance in the use in the field of management is made.

Key words: personnel reserve, innovative activity, professionogram, socio-psychological peculiarity.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КАДРОВОГО РЕЗЕРВА: ФОРМЫ И МЕХАНИЗМЫ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье рассмотрены принцип развития кадрового резерва и их социально-психологические особенности. Научно обоснована формы и механизмы инновационной активности в системе кадрового вопроса. Сделан вывод о его стратегической важности в использования в сфере управления.

Ключевые слова: резерв кадров, инновационная активность, профессиограмма, социально-психологическая особенность.

КАДРЛАР ЗАХИРАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ: ИННОВАЦИОН ФАОЛЛИКНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация

Мақолада кадрлар захирасини ривожлантириш принциплари ва уларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари муҳокама қилинади. Кадрлар тизимидаги инновацион фаолликнинг шакллари ва механизмлари илмий жиҳатдан асослаб берилди. Шунингдек, уни бошқарув соҳасида қўлланилишининг стратегик аҳамияти тўғрисида ҳулосалар чиқарилади.

Калит сўзлар: кадрлар захираси, инновацион фаллик, профессиограмма, ижтимоий-психологик ўзига хослик.

Введение. В мире существует множество причинных факторов, которые проявляют социально-психологические особенности личности на всех этапах развития общества, это проявляется в поведении, отношениях, мотивации, способностях, социальных, политических мотивах и так далее.

В ходе текущих реформ в новом Узбекистане была усилена правовая основа для формирования и использования человеческих ресурсов на различных должностях, в частности, подбора, назначения, избрания и отбора персонала на руководящие должности.

Известно, что персонал - это сила, которая напрямую влияет на развитие внешней среды, общества через межличностные отношения и составляет основу всех секторов экономики.

В социальной психологии «кадровый резерв» означает команду руководителей, специалистов, осуществляющих управленческую деятельность, отвечающих требованиям определенного уровня должности, прошедших целевую подготовку. Формирование человеческих ресурсов имеет правовую, организационную, психологическую основу. Следует отметить, что существует несколько трактовок понятия кадрового резерва.

Кадровый резерв – это целая система, в создании которой должна участвовать вся компания, иначе может возникнуть угроза «утечки ценных кадров»[13].

Кадровый резерв – действительно мощный ресурс в руках думающего руководителя: за счет более легкой

адаптации, оптимизации системы набора и обучения персонала, гарантированного замещения важных вакансий он позволяет достигать реальной экономии средств [9].

Литературный обзор. Несомненно, кадровый резерв компании определяет успешное развитие компании, на основе инновационного развития будущих руководителей [7], ее конкурентоспособность в новых экономических условиях. Наличие кадрового резерва является основополагающим фактором в стратегическом развитии современной организации.

В этой связи актуальны взгляды на подбор кадров, формирование государственного управления, государственного управления, организацию справедливого руководства в произведениях восточных мыслителей, государственных и общественных деятелей Амира Темура, Мирзо Улугбека, Алишера Навои.

В частности, в уставе Амира Темура говорится, что отбор лидеров среднего звена и их эффективное использование в правительстве следует только проверять, но целесообразно учитывать индивидуально-психологические особенности лидера, личную ориентацию, убеждения, потребности, мотивы, использовать эти методы для поощрения, продвижения или наказания лидеров [6, 11].

Эти идеи также широко анализировались мировыми учеными. В работе В.В. Травина и В.А. Дятлова отмечено, что «резерв создается для осуществления целенаправленной и непрерывной подготовки руководителей, составляющих ядро

организации», «резерв предусматривает обеспечение надежной преемственности при замещении руководящих должностей структурных подразделений предприятия, сведение к минимуму риска назначения на должность работника, не соответствующего предъявляемым к нему требованиям должности». Ю.Г. Одегов в качестве цели работы по управлению кадровым резервом рассматривает «относительно быстрое приращение профессионального опыта персонала» и «своевременное и стабильное поддержание требуемого профессионального опыта, кадрового обеспечения организации подготовленными руководителями». С.В. Шекшня [14] определяет цель планомерной работы с резервом руководителей как безболезненную смену поколений руководителей, сохранение традиций организации и привнесение свежих взглядов для успеха организации [3,31].

Зарубежные авторы, зачастую, рассматривают процесс организации кадрового резерва через управление карьерой. Так, М. Армстронг [2] определяет, что преемственность руководства осуществляется для того,

В-четвертых, это проблема диагностики. Это включает в себя выявление сотрудников, которые склонны к открытию, открытию новых талантов и неадекватной самооценке.

В-пятых, вопрос экономии времени, затрачиваемого на переподготовку. Это включает время, необходимое для поиска нового сотрудника и его адаптации к управлению. В использовании человеческих ресурсов, включенных в резерв, есть возможность действовать, зная внутренние возможности организации, повышать производительность, сохранять эффективность труда.

В исследовании рассматриваются в качестве основных аспектов работы с человеческими ресурсами в организациях и формирования резерва: **Анализ и результаты.** В результате у руководства будет четкое представление о возможностях сотрудника в организации. При этом работник, включенный в кадровый резерв, получит возможность повышения по службе или рекомендации на другую должность в зависимости от

- во-первых, организация человеческих ресурсов целенаправленная, планомерная, плановая;
- во-вторых, изучить потенциал персонала и приемной комиссии при подборе кадров на профессиональном уровне;
- в-третьих, реализация включения персонала в кадровый резерв через научный подход к карьерному росту и потенциалу, основанный на внутренних и внешних возможностях организации.

чтобы «гарантировать, что у организации есть менеджеры, которые ей необходимы для удовлетворения ее будущих потребностей».

В частности, в исследовании А.В. Сороко во многих странах СНГ, в частности в России, в государственном управлении эффективно реализована именно государственная служба, в частности, законодательством ряда наиболее развитых стран (Великобритания, Германия, Франция, США, Япония) не предусмотрено институт «кадровый резерв» и отмечается, что создана технологическая модель обучения и формирования человеческих ресурсов в управлении и изучена эффективность ее организационно-управленческой, социально-управленческой системы [11].

Методология исследования. Фактически, основная цель использования института формирования человеческих ресурсов - устранить проблему кадровой нехватки в организациях, предотвратить возникновение искусственных пробелов.

Во-вторых, командная мотивация. Это увеличивает мотивацию сотрудника к профессиональному развитию, а также к продвижению по службе. Правильная организация формирования человеческих ресурсов важна для предотвращения проблемы текучести кадров в организациях.

В-третьих, повысить квалификацию персонала по работе с персоналом, организовать переподготовку, получить знания опытных специалистов, получить консультации и, конечно же, повысить доверие молодых специалистов.

того, насколько она полезна для организации. Кроме того, кадровый резерв позволяет руководству повысить командную мотивацию организации, повысить мотивацию и интерес к работе сотрудников за счет использования специфических методов.

Сегодня в нашей стране осуществляется большая кооперация по изучению зарубежного опыта подготовки кадров на принципах конкурентоспособности, его правовой основы, социальной, экономической значимости и психологического воздействия.

В этой связи актуальны взгляды Посла Китайской Народной Республики в Республике Узбекистан Цзян Янь на процесс развития защиты интеллектуальной собственности, научно-технического менеджмента, а также подготовки кадров. Он сказал: «Высокопотенциальные кадры - основа инноваций. Согласно китайскому опыту, для привлечения талантливых людей к обучению человеческих ресурсов были разработаны программы по привлечению талантов с целью повышения активности исследователей и поощрения исследователей за их достижения в научной деятельности.

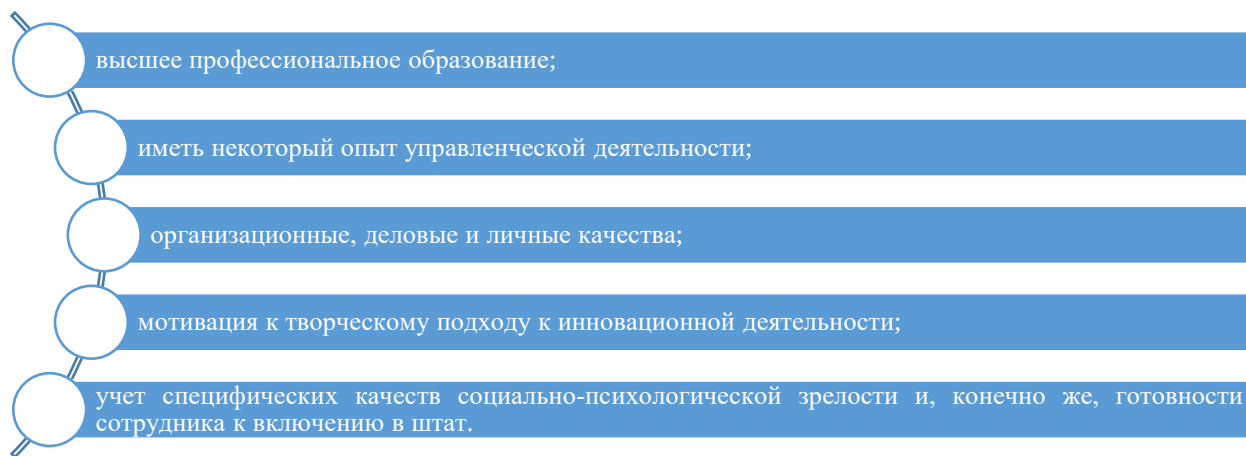
Конфликты интересов должны возникать при обучении персонала и рациональном использовании их потенциала. С этой точки зрения очень важно, чтобы льготы сотрудников заповедника соответствовали потребностям и мотивам сотрудников.

В то время как формирование кадрового резерва служит важной основой для продвижения кандидата, изучение пригодности персонала для профессии и должности требует использования различных методов в науке.

В том числе профессиограмма. В науке существует понятие профессиограммы, которая представляет собой описание социально-экономических, производственных, технических, санитарно-гигиенических, психологических и других характеристик профессии. Профессиограмма позволяет разработать не только требования к профессии

возникновении и полном использовании своего потенциала.

Степень актуальности предложений для социальной среды, основанная на образовательных стандартах, создает уникальное удобство в свободном подборе этого персонала.

или специальности, но и требования к рабочему месту.

По мнению исследователей, такие профессиограммы могут быть использованы при выборе существующих рабочих мест, в частности, при подборе персонала, улучшении санитарно-гигиенических аспектов условий труда, правильном планировании труда и отдыха, повышении безопасности труда, обеспечении стабильности персонала, решение социальных и психологических проблем.

Это гармоничный набор индивидуальных знаний, навыков и умений, вытекающий из требований той или иной профессии. Таким образом, профессиограмма адаптирована к системе отбора персонала, в частности, к стандартизированным критериям на основе жестких требований.

Однако в сегодняшнюю эпоху глобального развития необходимо усиливать систему продвижения предложений, а не требований организации, учитывая индивидуальность каждого человека при создании,

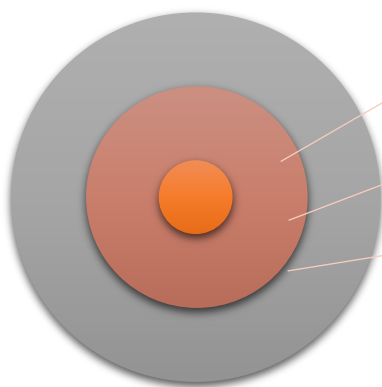
Важно понимать, что существует большая разница между системой определения профессиональной пригодности или некомпетентности и институтом активного использования человеческих ресурсов на практике.

Ни одна организация не может включать в кадровый резерв работника, окончившего высшее учебное заведение и приступившего к новой работе, проработавшего не более двух лет, и это важный аспект правила работы с резервом.

Естественно, что формирование кадрового резерва также имеет свои цели, критерии, требования, возможности и правила. Однако персонал не адаптирован к этим требованиям, а формируется портрет человека с точки зрения кадрового потенциала.

Многие исследования продвигают разные подходы к основным критериям формирования человеческих ресурсов. В частности, это определяется следующим [М.В. Винченко] :

При формировании кадрового резерва необходимо учитывать [Кириллов А.В.] :

профессиональные знания - получение образования, опыта, знаний, навыков в соответствии со сферой деятельности;

умение анализировать данные и документы;

умение принимать обоснованные решения и добиваться их реализации;

Организационные навыки включают умение управлять командой, находящейся под их контролем, направлять и контролировать их деятельность, знание современных методов и приемов управления, способность выполнять обязанности в пределах своих полномочий, инициативность.

Ответственность - это требование к себе и своим подчиненным, к коллективу; объективная критическая оценка себя и совместной работы, а также признание приверженности.

Моральные качества - добросовестность, трудолюбие, объективность, социально-психологическая и моральная зрелость, дружелюбие в общении с

обществом; коммуникативные навыки, вежливость, аккуратность и внимательность к окружающим [М.В. Винченко].

Эффект от включения сотрудника в кадровый резерв отражается в развитии ловкости, выносливости, ответственности, тестирования, принятия решений. Некомпетентный сотрудник, в свою очередь, ведет к снижению конкуренции между сотрудниками, повышенной незащищенности, а у сотрудника - стрессу, напряжению, угрызням совести.

В заключение можно сказать, что в кадровом резерве человек готовится к определенной должности в определенное время. Он развивает особые навыки и, конечно же, закрепляется за руководством. Согласно закону об использовании человеческих ресурсов это делается тогда, когда персонал, зачисленный в резерв, чувствует, что готовится к определенной должности, старательно выполняет задачи, ответственно подходит к изучению документов в полевых условиях, может защищать их взгляды.

Необходимо иметь точную информацию о социально-психологических, эмоциональных характеристиках и способностях персонала, включенного в резерв, для правильного направления деятельности, планирования, повышения достоверности ожиданий, выбора кандидата на руководящие должности.

Выводы. Выявив социально-психологические и эмоциональные характеристики персонала, можно будет определить их успешную работу в различных областях. Мы можем представить наши выводы, основанные на наших научных результатах наших экспериментов с женщинами.

В частности, положительный эффект дает использование потенциала женщин с высоким потенциалом риска в экономической сфере. Наряду с риском важен упорядоченный организационный признак женщин («организующий лидер» ($W(z)=2,11$; $p<0,05$)).

Это в основном отражается в решимости в принятии решений, межличностных, межорганизационных отношениях и положительно влияет на имидж организации, ее экономический потенциал. Обнаружил, что он может сильно и эффективно развиваться в типе.

При подборе кадров в социальной сфере это действенный способ уделить особое внимание развитию коммуникативных и эмпатических навыков, особенно у женщин. Необходимо учитывать уровень коммуникации и эмпатии при работе с общественностью, непосредственном общении со средними, социально уязвимыми слоями населения, выслушивании, построении отношений. Эти навыки в основном эффективны в сфере занятости, труда, здоровья и для сокращения бедности. В этом смысле эмпатия у женщин не является негативным аспектом, а служит эффективным средством решения социальных проблем.

В сферах, где их деятельность напрямую связана с международными отношениями, международным имиджем, деятельностью женщин по типу «инновационный лидер» ($W(z)=2,11$; $p<0,05$) и «лидер в действии» ($W(z)=2,21$; $p<0,05$) дает хорошие результаты. Это проявляется в любознательности персонала, мотивационном подходе, эффективном использовании имманентных качеств.

Конечной целью всей работы с резервом руководителей является стабильная работа трудового коллектива с последующим улучшением технико-экономических показателей и социально-психологического климата при кадровых перестановках в руководстве, как отдельного структурного подразделения, так и всего предприятия в целом.

Кадровый резерв эффективно работает и является реальным инструментом управления только в том случае, если он включен в единую кадровую политику, начинает создаваться на этапе создания стратегии, и поддерживается полностью руководителями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни // К.А.Абульханова-Славская – М., 1991. – С. 43,
2. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами: пер. с англ. 8-е изд-е / под ред. С. К. Мордовина. СПб, 2004. С. 518.
3. Ассессоров П.С., Картушина Е.Н. Формирование кадрового резерва компании как стратегическая задача// № 5 (051), 2013, С.31
4. Выступление Посла КНР в РУ г-жи Цзян Янь на Международной конференции «Новый этап государственного и общественного строительства в Республике Узбекистан». 20 февраля, 2020 г.
5. Демешкин Г.В. Основные аспекты формирования кадрового резерва. «Экономика». 11 ноября, 2009 г. С. 132, 134
6. Каримова В.М., Хайитов О.Э., Джалалова С.М. Бошкарув психологияси. Ўқув қўлланма. Олий ўқув юртлари магистратура босқичи талабалари учун//Проф. В.М.Каримованинг умумий тахрири остида. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2008. – Б. 11
7. Карпунина Е. К., Картушина Е. Н. Из опыта применения инновационных методов в обучении студентов // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2012. № 12.
8. Mukhamedova D., Abdullajanova D. Journal of Critical Reviews The actuality of the gender aspect of the manager's constructive interaction in the conflicting situation/ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 12, 2020
9. Морева С.Н. Система подготовки кадров как основа профессиональной компетенции специалистов сферы сервиса и туризма // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2011. № 12.
10. Маркова Е. Социально-психологический портрет женщины предпринимателя. С. 2. <https://superinf.ru>
11. Одегов Ю.Г. Управление персоналом в структурно-логических схемах: учебник. М., 2005. С. 848.
12. Сороко А.В. Управление кадровым потенциалом государственной гражданской службы на основе формирования резерва управленческих кадров. автореф. дисс... на учен. степ. док. экон. наук. Москва. 2011 г.
13. Шевченко Н. Ищем золото, или повесть о кадровом резерве. URL: <http://www.ckr.ru>
14. Шекшня С.В. Управление персоналом современной организации: учеб.-практ. пособие. Серия Библиотека журнала «Управление персоналом». М., 2002. С. 182.

Нусрат АЛИМКУЛОВ,

Тошкент давлат педагогика университети доценти, з.ф.н

E mail: n-alimkulov-75@mail.ru

Дилноза АБДУЛЛАЕВА,

Тошкент давлат педагогика университети педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E mail: Far-dil@inbox.uz

Тошкент шаҳар ХТХҚТМО ҳудудий маркази, п.ф.н., доцент Жуманиёзов Қ.С. тақризи асосида

ГЕОГРАФИЯ ФАНИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ЖАРАЁНИНИ ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМ ВОСИТАЛАРИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш масалалари, тизимдаги мавжуд муаммолар, уларнинг ечими бўйича маълумотлар ва тавсиялар келтирилган. Шунингдек, география фани ўқитувчиларининг малака ошириш жараёнида электрон таълим воситаларидан фойдаланиш афзалликлари ёритилган.

Калит сўзлар: малака ошириш тизими, педагог-кадрлар, педагогик тажрибалар, электрон таълим воситалари, география фани ўқитувчилари, география таълими, тизимли ёндашувлар, ахборот-коммуникация технологиялари.

IMPROVING THE PROCESS OF TRAINING OF GEOGRAPHY TEACHERS ON THE BASIS OF ELECTRONIC EDUCATIONAL TOOLS

Abstract

This article provides information and recommendations on improving the system of retraining and advanced training of public educators, the existing problems in the system and their solutions. The advantages of using e-learning tools in the process of professional development of geography teachers are also highlighted.

Key words: system of professional development, pedagogical staff, pedagogical experiments, elearning tools, teachers of geography, geography education, systematic approaches, information and communication technologies.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ НА ОСНОВЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аннотация

В данной статье представлены информация и рекомендации по совершенствованию системы переподготовки и повышения квалификации народных педагогов, существующие проблемы в системе и пути их решения. Также выделены преимущества использования средств электронного обучения в процессе повышения квалификации учителей географии.

Ключевые слова: система повышения квалификации, педагогический состав, педагогические эксперименты, средства электронного обучения, учителя географии, географическое образование, системные подходы, информационные и коммуникационные технологии.

Кириш. Халқаро педагогик тажрибалар шуни кўрсатадики, халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини глобаллашув шароитларига мослаштириш, ўқув жараёнида интерфаол имкониятлардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда малака ошириш ҳудудий марказлари зиммасига халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимида ахборот-коммуникация тармоқлари орқали таълим самарадорлигини таъминлаш мақсадида тараққий этган замонавий таълим парадигмаларини жорий этиш, электрон таълим воситаларини ишлаб чиқиш ва улардан самарали фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш амалдаги малака ошириш ахборот-таълим муҳитини такомиллаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” [1], 2020 йил 6 ноябрдаги ПФ-6108-сон “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [2] Фармонлари, 2021 йил 25 январдаги ПҚ-4963-сон “Халқ таълими соҳасидаги

илмий-тадқиқот фаолиятини қўллаб қувватлаш ҳамда узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги [3] Қарорларида белгиланган вазифалар республикамізда таълим тизимини, хусусан малака ошириш тизимининг ўқитиш мазмунини такомиллаштириш ҳамда махсус ўқув фанларини ўқитиш методикаларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштиришда, хусусан таълим сифат-самарадорлигини оширишда электрон таълим воситаларидан фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 28 декабрдаги 1026-сонли “Педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида ҳам ахборот-коммуникацион технологиялар ва электрон таълим воситаларига алоҳида эътибор қаратилган [4]. Жумладан, Қарорнинг 2-боби, 7-банди қайта тайёрлаш ва малака ошириш курсларининг асосий вазифаларига бағишланган бўлиб, жумладан ушбу тадқиқот мавзусига тегишли қуйидаги бандлар белгиланган:

ўз педагогик фаолиятида замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш, педагогнинг шахсий ва касбий ахборот майдонини яратиш кўникмаларини шакллантириш;

педагог ходимлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни ўзлаштириш учун кўшимча шарт-шароитлар яратиш;

олий таълим муассасалари кафедраларининг мактабгача, умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълим муассасалари билан ўзаро интеграциясини таъминлаш, педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш кабилардир.

Малака ошириш тизимининг шаклланиши ва ривожланишини такомиллаштириш масалалари бўйича илмий изланишлар олиб борган Ж.Ф.Йўлдошев замонавий шароитда педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишда қуйидаги қарашларнинг муҳим назарий-методологик асослари бўлишига эътибор қаратади: [5].

- малака оширишга тизимли ёндашув педагог кадрлар меҳнати самарадорлигини ва сифатини оширишнинг муҳим шартидир;

- малака ошириш тизими педагог кадрлар меҳнати мазмуни ва характериға нисбатан йўналтирилган ижтимоий талаблардаги муҳим силжишларға сезгирлик билан жавоб бериши керак (улар педагог-кадрларнинг ижобий фаоллигини оширишға олиб келади);

- педагог кадрлар масаласини узлуксиз ошириш шахсни ижтимоий тараққиётнинг фаол субъекти сифатида ривожлантиришда етакчи ижтимоий-педагогик тамойилдир;

- малака ошириш бўйича педагог кадрлар узлуксиз таълимини йўлга қўйиш уларни шахс сифатида ҳам, касб соҳиби сифатида ҳам ижобий ривожлантириш ва такомиллаштириш вазифасини ҳал қилади;

- малака оширишға шахс фаолияти сифатида ёндашув муайян минтақа педагог кадрлари фаолиятидаги этномаданий, ижтимоий-иқтисодий ва географик тарихий омиллар максимал ҳисобға олингандагина амалий самара бериши мумкин;

- педагог кадрлар малакасини оширишнинг турли даражаларини ўзаро фарқлаш ва уларни малака оширувчиларға нисбатан қўллашда индивидуал ёндашиш, ўқитиш мазмунининг кўп вариантлилигига эришиш малака ошириш шакли, усуллари ва муддатларини танлашнинг кенг имкониятларини яратади.

Бугунги кунда малака ошириш тизимида ютуқлар билан бир қаторда камчиликлар ҳам йўқ эмас. Бу каби муаммоларни ўз илмий изланишларида ўрганган олим А.А.Ибрагимов малака ошириш тизимидаги муаммоларға тўхталиб, қуйидаги фикрларни келтиради:

- малака ошириш ўқув мазмунида касбий эҳтиёжларни тезкор, манзилли сингдиришға етарлича эътибор қаратилмаётганлиги, турли вариатив дастурларнинг амалиётда етишмаслиги;

- таълим дастурларини тузишда тингловчиларнинг индивидуал хусусиятлари, касбий кийинчиликлари ва эҳтиёжлари четда қолаётганлиги ҳамда уларда танлаш имкониятининг яратилмаганлиги;

- педагогларнинг узлуксиз малака оширишға нисбатан ижобий мотивларини шакллантириш ва рағбатлантириш механизмларининг мукаммал эмаслиги ҳамда улар фаолиятида асосий ҳаракатлантирувчи куч вазифасини бажармаётганлиги ва б. [6].

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида таълим-тарбия жараёни таҳсил олувчиларнинг шахсига йўналтирилганлиги, яъни уларнинг тайёргарлик даражаси, билим заҳираси, қизиқиши ва эҳтиёжларини эътиборға

олган ҳолда самарали ташкил этилаётганлиги, мазкур жараёнда муайян самарадорликка эришилаётганлиги ва таҳсил олувчилар ўзларининг фаолиятларидан қониқиш ҳосил қилаётганлиги кўпчиликка маълум. Мазкур илғор тажрибаларни республикамызда оммалаштириш, яъни профессор-ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимидаги таълим-тарбия жараёнини тингловчиларнинг тайёргарлик даражасини эътиборға олган ҳолда ташкил этиш мақсадида, бугун мустақил малака ошириш ўқув ресурсларини яратиш ва тезкор янгилаб бориш механизминини ишлаб чиқиш талаб этилмоқда. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда малака ошириш тизимидаги мавжуд муаммоларни умумлаштириб, қуйидагича таснифлаб ўтишимиз мумкин:

Ўқитувчининг ўз касбий фаолияти бўйича ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларға доир билими талаб даражасида эмас, у ўз олдига қуйилган талаблардан тўлиқ хабардор эмас;

Малака ошириш ўқув мазмунида умумтаълим мактабларидан келган, беш йил давомида фанға доир янгиликлардан нисбатан камроқ огоҳ бўлган ўқитувчининг касбий эҳтиёжларини тезкор ўрганиб, улар бўйича мақсадли дарс машғулотларини ташкил этиш масаласи муаммо сифатида қолмоқда;

Ўқитувчининг узлуксиз малака ошириш жараёнига касбий эҳтиёж тўғрисида шакллантириш (рағбат) ҳамон ечимини қутаётган муаммо бўлиб, натижада беш йиллик билим, кўникма ва малакаға таяниб малака оширишға келиш давом этмоқда;

Жойларда, айниқса умумтаълим мактабларида, замонавий ахборот-коммуникация воситаларидан фойдаланиш жараёнига фақат дарс эҳтиёжи учунгина зарур деб қараш натижасида, ўқитувчининг электрон таълим воситалари билан ишлаш кўникмаси, узилишлар сабаб, мукаммаллик даражасини камраб олмаётганлиги; япти (умумтаълим мактаблардаги метод бирлашмаларда электрон таълим воситаларига эътиборнинг сустлиги);

Ўқитувчининг замон билан ҳамқадам бўлиши учун зарур бўлган омил, бизнингча ривожланган мамлакатларнинг малака ошириш тизими бўйича ўрганилган ва илмий адабиётларда ўз аксини топган тажрибалардан кенг равишда фойдаланмаслиқдир;

Малака ошириш муассасаларининг моддий-техник базаси, яъни айнан электрон таълим воситаларидан тўлақонли фойдаланиш учун талабға жавоб бермаслиги муаммоси билан давом эттириш мумкин.

Демак, педагогнинг касбий фаолиятида шахсий ва касбий ахборот майдони муҳим ўрин эгаллаб, таълим жараёнининг сифати ва самарадорлиги электрон таълим воситалари орқали қафолатланса замон билан ҳамнафаслик таъминланиши мумкин бўлади.

География фани ўқитувчисининг дарсларда берадиган электрон шаклдаги маълумотлари кўпроқ табиатнинг ҳаракат ҳолатидаги манзараси билан боғлиқ бўлиши натижадорликнинг юқори кўрсаткичларига хизмат қилиши мумкин. Бинобарин, хариталар ҳам анимациялар орқали ишлатилса дарсларнинг ўзлаштирилиши даражаси янада ошади. Зеро, таълимнинг мазмунини такомиллаштириш, ёшларни замонавий таълим воситаларидан, компьютердан фойдалана олиш кўникмалари билан қуроллантиришни тақозо этади. [7].

Электрон таълим воситаларини амалда қўллаш, улардан самарали фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш учун, аввало ходимларни шу жараёнга тайёрлаш масаласи жиддий ёндашувни талаб этади. Яъни, тайёргарликни шакллантириш, унинг мазмунини таълим мазмуни билан уйғунлаштириш, турли технологиялардан энг қулай ва энг самарали бўлганларини танлаб олиш ишларини тўғри ташкил этиш лозим. Маълумки, ахборот-

коммуникацион технологияларни малака оширишда жорий этиш – замонавий жамиятда ўз-ўзига таълимнинг айрим масалаларини ҳал қилиш, ҳар бир инсонга, унинг қизиқишлари, қобилиятлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, бутун ҳаёти давомида таълимга эркин ва очик киришни таъминлаш демакдир. Ҳозирги кунда халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимидаги таълим-тарбия жараёни тингловчиларнинг тайёргарлик даражасини эътиборга олмаган ҳолда, ялпи шаклда ташкил этилаётганлиги уларнинг замонавий билим ва кўникмаларни эгаллашга бўлган эҳтиёжларини қониқтирмаётганлиги сир эмас.

География фани ўқитувчиларининг малака ошириш жараёнида, айнан педагогик маҳоратини ошириш, малакасини такомиллаштиришда қуйидагича муаммолар мавжуд:

География фанини ўқитишда қўлланиладиган замонавий ёндашувлар ва инновациялардан фойдаланиш даражаси паст бўлиб, бунда объектив ва субъектив сабаблар (малака ошириш муассасалари моддий-техник базаси таркибда зарур воситалар йўқлиги, ўқитувчининг ўзида компьютер саводхонлиги муаммо) мавжуд;

География фанини ўқитишга қўйиладиган замон талабларини етарли даражада билмаслик ёки англамаслик (малака оширишдан малака оширишгача бўлган даврда бўшлиқ юзага келиши натижаси);

География фанининг ўқитиш мазмуни, методлари ва шакллари, техник воситаларининг узвийлиги ва изчиллигини таъминлай олмаслик;

География дарсларини ташкил этишга қўйиладиган замонавий талабларни бажаришда мукамал, комплекс ахборот ва педагогик технологиялар бўйича малака савиясининг талаб даражада эмаслиги;

География фанини ўқитиш методикаси ютуқлари, фанининг техника ва ишлаб чиқаришда қўлланиши бўйича энг янги тадқиқотлар, илмий изланишлардан хабардор бўлмаслик (фанга доир журнал ва газеталардан, ижтимоий тармоқлардан беҳабар);

Замонавий таълимнинг ташкил этилишига қўйиладиган талаблар орасида малака ошириш курслари тингловчиларининг мустақил таълим олишларига эришиш ҳам ўзига хос ўрин тутди. Тингловчиларнинг мустақил таълим олишларига эришишда ҳар бир ўқув модули бўйича яратиладиган электрон таълим воситалари муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда умумтаълим мактаблари география фани ўқитувчиларининг малака ошириш тизимидаги

“Фанни ўқитишда инновацион ёндашувлар” модули бўйича табиий фанлар ўқитувчиларига қўйиладиган малака талаблари доирасидаги билиши зарур бўлган бандидан тўртта муҳим вазифани алоҳида таъкидлаш лозим. Улар таълим соҳасидаги инновацион фаолият асосларини, фанни ўқитишда қўлланиладиган замонавий ёндашувлар ва инновацияларни, фан назарияси ва уни ўқитиш методикаси ютуқлари, фанининг техника ва ишлаб чиқаришга қўлланиши бўйича тадқиқотларни, фанни ўқитишда қўйиладиган ҳозирги замон талабларини билиш каби билимлардир. Эга бўлиши лозим бўлган кўникмалар таркибидан дарсларда таълим ресурсларидан фойдаланиш, ўқитиш мазмунига оид ахборотларни қайта ишлаш, умумлаштириш ва ўқувчиларга етказиш каби кўникмалар кўрсатилган. Эгаллаши шарт бўлган малакалар қисмидан дарсларда инновацияларни қўллаш, TIMSS, PISA халқаро тадқиқотларида табиий фанлар саводхонлиги йўналишида ўтган йилларда фойдаланилган саволларни ўқув жараёнига қўллаш, дарсга қўйиладиган замонавий талаблар асосида география дарсларини ташкил этиш каби малакалар жуда муҳим ҳисобланади. Эга бўлиши шарт бўлган компетенциялардан замонавий ёндашувлар ва инновациялардан касбий фаолиятда фойдаланиш, фан назарияси ва уни ўқитиш методикаси ютуқлари, фанининг техника ва ишлаб чиқаришга қўлланиши бўйича тадқиқотлардан хабардор бўлиш каби компетенциялар, айнан ўқитувчининг малака ошириш курсларида замонавий электрон ахборот таълим ресурслари билан ишлашга қўлайлигини омиллар сифатида хизмат қилади.

Хулоса. Малака ошириш жараёнида география фанини ўқитишда электрон таълим воситаларининг ўринли қўлланилиши дарс-машгулотларининг қизиқарли тарзда ташкил этилишига, ўқувчиларнинг география фанига бўлган қизиқишларининг ошишига, шунингдек, ўқувчиларда олам ва коинот, инсон ва табиат, улар орасидаги муносабатлар, табиатдаги воқеа ва ҳодисалар ҳақида тўлиқроқ тушунчалар ҳосил бўлишига, тақдим этилаётган ўқув материалларининг чуқурроқ ўзлаштирилишига кенг имконият яратиб беради. Электрон таълим воситаларини амалда қўллаш, улардан самарали фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш учун, аввало ходимларни шу жараёнга тайёрлаш масаласи жиддий ёндашувни талаб этади. Яъни, тайёргарликни шакллантириш, унинг мазмунини таълим мазмуни билан уйғунлаштириш, турли технологиялардан энг қўлай ва энг самарали бўлганларини танлаб олиш ишларини тўғри ташкил этиш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 6-ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6108-сонли Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 07.11.2020 й., 06/20/6108/1483-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йил 25-январдаги “Халқ таълими соҳасидаги илмий-тадқиқот фаолиятини қўллаб қувватлаш ҳамда узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”-ги ПҚ-4963-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 28 декабрдаги “Педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1026-сонли Қарори.
5. Юлдашев Ж.Г., Региональные особенности повышения квалификации педагогических кадров Узбекистана: Автореф. Дис...докт.пед.наук.-Тошкент: 1990. – 29 с.
6. Ибрагимов А.А., Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш тизимини қўп векторли ёндашув асосида такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертацияси. Тошкент-2018. Б-26.
7. Хўжаназарова С., “География фанини ўқитишда инновацион технологиялар” (4.1-модул), Ўқув – услубий мажмуа, Термиз-2020-йил.

УДК: 303.4.02

Хилола БАКИРОВА,
Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети катта ўқитувчиси
E-mail: ms.khilola@bk.ru

ЎзДЖТУ ўқув ишлари бўйича ректор ёрдамчиси PhD Б. Кулматов тақризи асосида

ЛЕКСИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МЕТОДИК ВА ЛИНГВИСТИК ҚИЙИНЧИЛИКЛАР ТИПОЛОГИЯСИ

Аннотация

Мазкур мақолада бўлажак муҳандис талабаларда лексик компетенцияни шакллантириш жараёнидаги методик ва лингвистик қийинчиликлар типологияси таҳлил қилинган. Ўқув жараёнида эришиладиган муваффақият даражасини янада кучайтиришнинг турли йўллари мавжуд бўлиб, тил материаллини ўргатишда методик типология ва махсус машқлар асосида ташкил этиш улардан бири ҳисобланади. Биз мазкур ишимизда инглиз тилидаги терминологик лексиканинг мазмуни, таркиби, ҳосил бўлиш омиллари, таълим шароитларининг объектив сабабларини инобатга олган ҳолда уларни ўрганишда юзага келувчи қийинчиликларни тадқиқ этишни мақсад қилиб олдик.

Калит сўзлар: муҳандис талабалар, лексик компетенция, методик қийинчилик, лингвистик қийинчилик, муваффақият даражаси, терминологик лексика, энергетика терминлари.

ТИПОЛОГИЯ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТРУДНОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Аннотация

В статье анализируется типология методологических и лингвистических трудностей в процессе формирования лексической компетентности у будущих студентов инженерных специальностей. Существуют различные способы дальнейшего повышения уровня успешности учебного процесса, одним из которых является организация обучения языку на основе методологической типологии и специальных упражнений. В данной работе мы стремимся исследовать трудности, возникающие при изучении английской терминологической лексики, с учетом содержания, структуры, факторов формирования, объективных причин условий обучения.

Ключевые слова: студенты инженерных специальностей, лексическая компетентность, методологическая трудность, языковая трудность, успешность, терминологическая лексика, энергетические термины.

TYPOLOGY OF METHODOLOGICAL AND LINGUISTIC DIFFICULTIES IN THE FORMATION OF LEXICAL COMPETENCE

Annotation

In this article analyzed the typology of methodological and linguistic difficulties in the process of forming lexical competence of future engineering students. There are various ways to further increase the level of success of the educational process, one of which is the organization of language teaching based on methodological typology and special exercises. In this paper, we tried to investigate the difficulties arising in the study of English terminological vocabulary, taking into account the content, structure, factors of formation, objective reasons for the learning conditions.

Key words: engineering students, lexical competence, methodological difficulty, language difficulty, success, terminological vocabulary, energy terms.

Кириш. Методик типология масаласи илк бор 60 йиллар бошларида фанда пайдо бўлганидан бери кўплаб олимлар бу масалага турли нуқтаи назардан ёндашиб келганлар. Методик типология кўп функцияли бўлганлиги сабабли турли мақсадларни ўз олдига қўяди. Масалан, нутқ фаолиятининг турига кўра материал танлаш ва ташкил қилиш; тил материаллини таркиби ва шаклига кўра таққослаш; йўл қўйиладиган хато ва камчиликлар характерига кўра тамойиллар танлаш ва бошқалар. Лекин барча методик типологиялар негизини ташкил қилувчи асосий мақсад бу ўрганилаётган чет тил материаллини ўзлаштиришдаги қийинчиликларни бартараф этишдан иборат.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Методик адабиётларда лексик қийинчиликлар типологияси муаммосини ҳал қилиш борасида турли хил ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларда сўзларни таснифлаш учун бир қатор тамойиллар ишлаб чиқилган. Методик типология масаласи илк бор 60 йиллар бошларида фанда пайдо бўлганидан бери кўплаб олимлар бу масалага турли

нуқтаи назардан ёндашиб келганлар. Методик типология ва унинг афзалликлари бўйича бир қатор республикамиз ва чет эл олимлари тадқиқот олиб борганлар. (R. Lado, Ch. Fries, H. Palmer, J. Sinclair, И.В. Рахманов, А.Ф. Колесникова, М.С. Латускина, Г.К. Левицкая, С.В. Калинина, А.А. Залевская, М.А. Педанова, Н.В. Николаев, Х. Сайназаров, Ш.К. Алиханова, В.И. Нормуротова, ва бошқ.) Олимлар турли назарияларни илгари сурганлар.

С.Ф. Шатиловнинг фикрича, лексиканинг методик типологияси бу тил материаллини талабалар томонидан ўзлаштиришдаги қийинчилик турлари бўйича гуруҳлашни англатади ва у сўзларни фаол ўзлаштириш бўйича қийинчиликларни белгилайдиган омилларга қуйидагиларни киритади:

1) она тили ва чет тил сўзлари маънолари ҳажмининг ўзаро мос келиши ёки мос келмаслиги: бунда маъно жихатдан бир-бирига мос келмайдиган сўзлар фаол ўзлаштириш учун бир хил маънога эга бўлган сўзларга қараганда кўпроқ қийинчиликларни келтириб чиқаради;

2) маълум тилдаги сўзнинг бошқа сўзлар билан боғлана олишлиги ёки эркин муносабати даражасига кўра: сўз бирикмалари, фразеологик бирликлар, иборалар шулар жумласидандир.

3) сўзнинг тузилиш хусусиятига кўра: содда, мураккаб ёки ясама сўзлар. Содда сўзларни ўрганиш осонроқ бўлади.

4) сўз маъносининг конкретлиги ёки абстрактлиги. Конкрет сўзларни ўрганиш кўпинча абстракт сўзлардан кўра осонроқдир.

Яна бир олим Н.В. Николаевнинг энг кенг тарқалган методик типологияси немис тили мисолида сўзларни 8 турга бўлишдан ташкил топади.

1) маънолари она тили ва чет тилда тўғри келувчи интернационал ва ўзлашган сўзлар: *die Musik, der Designer, das Theater*. Ушбу сўзлардаги қийинчилик тушунишда эмас балки талаффузда бўлади.

2) ясама ва қўшма сўзлар, шунингдек таркибий қисмлари ўқувчиларга таниш бўлган сўз бирикмалари: *der Lieblingsschriftsteller, die Gemäldegalerie*. Бундай сўзларни тушунишда ўқувчиларнинг билимларига таяниш керак бўлади.

3) маънолари ҳажми она тилидаги тегишли сўзларнинг маънолари ҳажмига зид бўлмаган ўзак сўзлар: *der Tisch, der Fichtenbaum, der Stuhl*.

4) маъно таркибига кўра ўрганилаётган тил хос бўлган сўзлар (реалиялар): *der Herr, das Brandenburger Tor, der Zwinger*. Уларнинг маъносини она тилида изоҳлаш орқали ифода этилади.

5) ўзаги она тили билан умумий бўлган, аммо мазмуни жиҳатидан фарқ қилувчи сўзлар (булар таржимонининг алдамчи дўстлари хисобланади): *die Familie, das Magazin*.

6) индивидуал таркибий қисмлари ўқувчиларга маълум бўлса-да, она тилидаги улар билан боғлиқ лексик бирликларнинг таркибий қисмларига ўхшаш бўлмаган иборалар ва қўшма сўзлар. Бундай сўзларни тушунишда энг яхшиси контекстга таяниш лозим бўлади.

7. маъно доираси она тилидаги тегишли сўзларнинг маъно доирасидан кенгрок бўлган лексик бирликлар: *der Jahrmarkt*. Бундай лексик бирликларнинг семантизацияси бир неча контекстни ўз ичига олади.

8. маънолари ҳажми она тилидаги тегишли сўзларнинг ҳажми билан бир хил бўлган лексик бирликлар: *der Wortschatz*. [3, б.178]

Т.В.Жеребило лексик қийинчиликларни қуйидагича тасниф қилади:

- қардош тилларнинг лексик бирликлари маънолари ҳажмининг номуносабати, лексик бирликларнинг морфемик тузилиши ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаслик, чечен/рус тилларидаги бир бирига яқин бўлган сўзларнинг маъноларига асосланган нотўғри ассоциациялар;

- сўзнинг комбинаториал хусусиятларининг мос келмаслиги [6, б. 22].

Қийинчиликларни бартараф қилиш учун қуйидагилар тавсия этилади:

1) Лексик бирликларни ўзлаштиришда турли хил қийинчиликларга дуч келинганлиги сабабли, уларни ўрганиш самарадорлигини ошириш учун, лексик бирликларнинг ўзлаштирилиш қийинчиликларни баҳолаш ва уларни типларига қараб гуруҳларга ажратиш керак.

2) Лексик бирликларни ҳар бир гуруҳга тақсимлашнинг маълум усуллари бўлиши керак.

3) Лексик бирликларни гуруҳлаш ва тушунтиришда улар келтириб чиқарадиган қийинчиликлар жиҳатларига эътибор қаратилиши ва уларни бартараф этиш йўллари излаш лозим бўлади.

С.Г.Тер-Минасова лексик малакаларни шакллантиришдаги қийинчиликларни икки турга: тиллараро ва тил ички қийинчиликларига ажратади. Тиллараро қийинчиликларга она тили ва чет тиллардаги сўзлар маъно ҳажмининг мос келмаслигини (несовпадение объема значений слова) назарда тутди. Бунга мисол қилиб рус ва инглиз тилларидаги сўзларнинг маъно ҳажмидаги фарқларни келтиради. Рус тилида нога ва рука сўзларнинг маъно ҳажми инглиз тилидаги foot — leg ва hand — arm сўзларининг маъно ҳажмидан кенгрок. Бошқа мисол “золотой” сўзи золотые часы и золотые волосы сўз бирикмаларида бир хил ишлатилади, лекин инглиз тилидаги эквивалентларида икки хил сўз ишлатилади *gold watch, golden hair* каби. Рус тилида встречать феъли немис тилига қараганда кенгрок маънога эга ва 3 та: *treffen, begegnen, empfangen* феъллари билан ифодаланиши мумкин. Инглиз тилидаги *to run* сўзи рус тилидаги бегать сўзидан кенгрок семантикага эга.

С.Г. Тер-Минасова тиллараро қийинчиликларга яна стилистик коннотацияни ҳам қиритади (стилистика — коннотация). Олим уларни тузоқ, шунингдек, чегарага бостириб қирмоқчи бўлган “босқинчилар” - чет элликлар билан урушишдаги тилнинг мудофаа усуллари («западными и ловушками, но также и оборонительными приемами языка в его войне с „захватчиками”-иностранцами, пытающимися вторгнуться в его пределы») дея ўхшатиш қилади.

Мисол учун черная кошка — *black cat* сўз бирикмаси рус тилида (бахтсизлик, омадсизлик келтирувчи) салбий коннотацияга эга лекин инглиз тилида аксинча (омад келтирувчи) ижобий коннотация ифода этади. Шунингдек, рус тилида зеленые глаза ижобий коннотацияга эга бўлса, инглиз тилида *green eyes* ҳасадни метафора биланифодалаш, яъни салбий маънога эга.

Инглиз тилига бошқа тиллардан кирган ўзлашма сўзлар ҳам қийинчилик туғдиради. Масалан тиш сўзи *tooth*, тиш доктори лотин тилидан кирган *dentist*, сигир сўзи *cow*, сигир гўшти француз тилдан кирган *a beef* каби ўзаги тубдан фарқ қилувчи сўзлари билан ифодаланади. Бу гуруҳ қийинчиликларига тил интерференцияси (она тили тизимининг салбий таъсири)ни юзага келтирувчи лексик бирикмалар (лексическую сочетаемость) ни ҳам қиритилади. Масалан, рус тилида работать над собой сўз бирикмаси *to develop one's abilities* деб эмас балки *to work at oneself* деб, посещать занятия ни *to attend classes* деб эмас *to visit lessons* деб таржима қилинади. Немис тилида нос корабля — *der Bug* (Nase деб эмас) *des Schiffes* деб таржима қилинади. Энг кўп қийинчилик муқобили йўқ бўлган сўзлар билан боғлиқ, *Boxing day* сўз бирикмасини день бокса деб бера олмаимиз. Бу эса рус маданиятида Рождество кунидан кейинги кунда совғалар солинган кутиларни очиш маросими нишонланмаслиги билан боғлиқдир. Шу каби қийинчиликлар идиома ва фразеологик бирликлар билан ҳам юзага келади. Масалан, *a bull in a china shop* — слон в посудной лавке, с глазу на глаз — *unter vier Augen* (нем.), *face-to-face* (ингл.), *tête-à-tête* (франц.) *The police are barking the wrong tree* — фразеологик жумлани таржима қилишда сўзма-сўз эмас балки тавсифлаш орқали амалга ошириш керак бўлади. Бунда, полиция нотўғри гумон қилаётгани яъни жиноятга алоқаси бўлмаган одамдан гумон қилаётганини англатади. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Яна бир қийинчилик шундаки, инглиз тилида сўзлар рус тилига қараганда анча қисқароқ, шунинг учун уларда талаффуз ва эшитиш билан боғлиқ қийинчиликлар ҳам юзага келиши мумкин.

Тил ички қийинчиликлар, биринчи навбатда, сўзларнинг кўпмаънолилиги хусусиятига кўра юзага келади, масалан *get* феълининг маънолари луғатда бир

нечта саҳифаларни эгаллайди ва тўғри танлов учун контекстни билиш керак бўлади, кўпинча эса "тилни ҳис қилиш - чувство языка" ёрдам беради, яна бир йўли сўзлардан фойдаланиш учун конкрет вазият ҳам ёрдам бериши мумкин.

Масалан, инглиз тилида historical сўзини исторический факультет сўз бирикмасида шундай ҳолатда эмас балки, history faculty шаклида таржима қилинади. Яна бир мисол: Он посмолтрел на часы жумласини таржима қилиш учун: соатни қўл соати (watch), ёки девор / стол соати (clock) эканлигини билиш керак бўлади. Бунда нутқнинг қайси тури (регистр речи) ни: расмий, норасмий, ёзма нутқ ёки оғзаки нутқ эканлигини ҳисобга олиш керак бўлади. Шунингдек, британча ва америкача сўз бирикмаларидан тўғри фойдаланишни ҳам ўз ичига олади. Агар британлар томонидан ёзилган матн таржима қилинса, у ҳолда faculty сўзи факультет деб таржима қилинади. Агар америкача матн бўлса преподавательский штат деб таржима қилинади.

Кейинги қийинчиликни сўзларнинг ясалиш хусусиятлари келтириб чиқаради. Масалан, немис тилида der Frühlingswind, der Herbstwind сўзларидаги боғловчи товушларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги кабиларни мисол қилиш мумкин.

Навбатдаги қийинчилик инглиз тилида синоним сўзларнинг кўп эканлигидир. Масалан: to look (смотреть); to stare (смотреть с удивлением, любопытством); to glare (смотреть со злостью, с яростью); to gaze (смотреть с восхищением, нежностью); to peer (смотреть быстро и украдкой) ва хоказоларни мисол қилиш мумкин.

Бундан ташқари китобда ўзлаштириш осонроқ бўлган сўзлар қуйидагича таснифланади:

- маъно ҳажми она тилидаги сўзларнинг семантик ҳажмига зид бўлмаган сўзлар (шу жумладан икки тилда бир хил маънога эга бўлган халқаро ва ўзлашма сўзлар: robot, eccentric);

- ясама ва қўшма сўзлар, шунингдек таркибий қисмлари ўқувчиларга таниш бўлган сўз бирикмалари (countless, soft-hearted).

- Турли характерга эга бўлганлиги учун кўпроқ қийинчиликларни келтириб чиқарувчи сўзлар қуйидаги мезонларга кўра гуруҳланган:

- мазмунан фақат ўрганилаётган тилга хос бўлган сўзлар (kilt);

- ўзаги она тили билан умумий бўлган, аммо мазмунан фарқ қилувчи сўзлар (accurate);

- таркибий қисмлари ўқувчиларга маълум бўлса-да, семантик яъни идиоматик ва маъно жиҳатидан она тилига ўхшаш бўлмаган иборалар ва қўшма сўзлар (white elephant, breadwinner);

- маъно доираси она тилидаги тегишли сўзнинг маъно доирасидан кенгрок бўлган лексик бирликлар (table);

- она тилидаги тегишли сўзлар маънолари ҳажми тенг бўлган лексик бирликлар (auditorium) [5, б. 291].

О.А. Лискина пайдо бўлувчи қийинчиликларнинг омили сифатида чет тилдаги нутқни идрок этиш ва ундан фойдаланишнинг маданий хусусиятларини назарда тутати:

- ўрганилаётган тил лексик бирликларининг лексик ва фразеологик мослашувидаги қийинчиликлар, бу ҳар бир тилга хос бўлган сўзларнинг бириктиш ҳажми билан белгиланади;

- лексик бирликнинг полисемияси яъни, сўзнинг маънолари турли тилларда мос келмаслиги;

- сўзни контекстда идрок қилишда юзага келадиган қийинчиликлар, масалан, сўзма-сўз таржимага бутун

жумланинг маъносини бузилишига олиб келиши мумкин. [2, б. 465].

Ч. Юйцзян эса чет тил лексикасини ўзлаштиришда частоталилик хусусиятини чет тил лексикасини ривожлантиришга тўсқинлик қилишини таъкидлайди. Чунки бу, сўз маъносининг ўз ўрнида ишлатилмаслигига, лексик бирликларнинг бириктиши, маъно торайиши ёки кенгайиши метъёрларининг бузилишига, паронимларни фарқлаш, антонимлар, синонимлар ва омонимларни ишлатишда нотўғри фойдаланишга, кўп маъноли сўзнинг маъносини аниқлаш учун контекстга етарлича эътибор берилмаслига сабаб бўлади. [4, б. 278].

Олимларнинг бу каби методик типология бўйича олиб борган тадқиқот ишларини кўплаб келтиришимиз мумки. Булардан хулоса қиладиган бўлсак, лексиканинг методик типологияси ўқув жараёнида лексик материални оқилона (рационально) тартибга солишга имкон беради. Бунда чет тил сўзининг функционал-семантик хусусиятлари ҳамда она тили ва хорижий тилларнинг ўзара таъсир омиллари ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқот методологияси. Биз мазкур ишимизда инглиз тилидаги терминологик лексиканинг мазмуни, таркиби, ҳосил бўлиш омиллари, таълим шароитларининг объектив сабабларини инобатга олган ҳолда уларни ўрганишда юзага келувчи қийинчиликларни тадқиқ этишни мақсад қилиб олдик.

Методик типологияда лексикани ўзлаштиришдаги қийинчиликларга қараб гуруҳларга ажратиш услубий жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Бунда сўзларнинг шакли, вазифаси ва маъноси жиҳатидан қийинчиликлар ажратиб кўрсатилади. Лексик бирликларнинг функционал хусусиятлари уларнинг энг муҳим характеристикаси бўлганлиги сабабли, уларни функционал қийинчиликлар нуктаи назаридан даражаланиши энг тўғри ёндашув ҳисобланади. Сўзнинг функционал хусусияти - бу унинг маъно хусусиятлари жумладан: ҳажм, кўпмаънолилиги, она тили интерференцияси кабилар, сўзнинг конкрет мулоқот жараёнларига мувофиқ равишда фойдаланиш хусусиятларини белгилайди.

Уларга кўра методик типология қуйидагиларни ўз ичига олади:

- тил бирликларини улар юзага келтирадиган қийинчиликларга кўра типларга ажратиш;

- мазкур типларни уларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар даражасига кўра таснифлаш;

- қийинчиликларни бартараф этишни таъминловчи методлар ишлаб чиқиш;

- тил материални ўзлаштириш даражасини янада такомиллаштиришга ёрдам берувчи машқлар тизимини яратиш.

Таҳлил ва натижалар. Биз мазкур ишимиз доирасида Ислоҳ Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети, Навоий кончилик институти, Фарғона политехника институтларида тажриба синов ишларини олиб бордик. Таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, нофилолгик йўналишда таълим берувчи чет тил ўқитувчиларининг кўпчилиги қисми талабаларнинг, бўлажак мутахассис сифатида ДТС [1] да белгиланган, қанча соҳавий терминни ўзлаштиришлари кераклигидан беҳабарлар. Бунга асосий сабаб сифатида етарликча ўқув адабиётлари, ўқув луғатлари, луғат минимумларнинг йўқлигини кўрсатганлар. Ўқитиш жараёнидаги талабалар томонидан юзага келувчи қийинчиликларнинг сабабларига таълим олувчиларнинг аксарият қисмининг билим даражаси жуда паст эканлиги, бундай билим базаси билан ДТС да белгиланган В1 ёки В2 даражага олиб чиқиш айниқса амалий дарс соатларининг камлиги шароитида жуда мушкул вазифа бўлиб қолаётганлигини

таъкидлаганлар. Бундан ташқари талабаларнинг олий ўқув юртига кириш имтиҳонларида инглиз тилидан тест топширмасликлари ҳам жуда катта тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Юқорида таҳлил қилинган олимларнинг методик типология ҳақидаги фикрларини ва терминларни ўқитиш ва ўзлаштиришдаги мавжуд қийинчиликлар ва камчиликларни таҳлил қилган ҳолда энергетика соҳаси терминларининг методик типологиясини қуйидагича тасниф қилдик. Юзага келувчи қийинчиликларни иккита катта гуруҳга ажратдик:

Тиллараро интерференцияга кўра қийинчиликлар;

Тил ички интерференциясига кўра қийинчиликлар.

Мазкур гуруҳлар ҳам ўз навбатида қуйидаги кичик гуруҳларга бўлинади:

1. Тиллараро интерференцияга кўра қийинчиликлар;

1) Осон ўзлаштириладиган терминлар:

а) шакл ва маъно жиҳатидан бир-бирига мос келувчи фақат талаффуз жиҳатидан фарқ қилувчи интернационал ва ўзлашган терминлар, масалан: автоматик - automatic; адиабатик - adiabatic; атом - atom; блок - block; вентилятор - ventilator; вольт - volt; газ - gas; генератор - generator ва ҳоказо.

2) Қийин ўзлаштириладиган терминлар:

а) шакл ва маъно жиҳатидан бир-бирига мос келмайдиган терминлар, масалан: агрегат - unit; боғлама - yoke; буғ - steam; гидротехника - hydraulic engineering; гидроагрегат - hydroelectric unit; ёниш - combustion ва ҳоказо.

б) терминли сўз бирикмалар: бунда терминларнинг бошқа сўзлар билан бирикишида қийинчилик юзага келиши мумкин, яъни бошқа сўзлар таъсирида термин ўзгариши мумкин, масалан: ишқаланиш - rub, ишқаланиш кучи - friction; коллектор - collector, коллектор ҳалқасининг сиқилиши - commentators ring; компенсациялаш - compensate, реактив қувватини компенсациялаш - indemnification of jet power; муфта - muff, ўтиш муфтаси (бириктиргичи) - adapter, шахобчалаш муфтаси - tee joint ва ҳоказо.

2. Тил ички интерференцияга кўра қийинчиликлар:

1) Осон ўзлаштириладиган терминлар:

а) ўзаги бир бўлган, сўз ясовчи қўшимчалар орқали янги термин ҳосил қилиш осон бўлган ясама сўзлар, масалан: изолятор - insulator, изоляцион - insulation, изоляция - isolation, ион - ion, ионланиш - ionization, катион - cation, катионлаш - cationing; компенсатор - compensator, компенсация - compensation, компенсациялаш - compensate ва ҳоказо.

2) Қийин ўзлаштирилувчи терминлар:

а) Синоним терминлар: асбоб - ускуна - apparatus (arrangement, device, equipment, facility, means, gear, unit); втулка - bush(ing) (sleeve); занжир - circuit (chain); канал - canal (channel); кенгайтиргич - expander (flash box, flash-tank, dilator) ва ҳоказо.

б) Полисемик яъни кўп маъноли сўзлар. Бунда бир маъноси умумфойдаланилувчи сўз сифатида ишлатилувчи, иккинчи маъноси эса термин сифатида ишлатилувчи сўзлар: power - энергия (термин сифатида), куч (умумфойдаланилувчи сўз сифатида); critical - критик, танг (термин сифатида), танқидий (умумфойдаланилувчи сўз сифатида); matter - модда (термин сифатида), мазмун (умумфойдаланилувчи сўз сифатида); nominal - ишчи (термин сифатида), номлаш - (умумфойдаланилувчи сўз сифатида); hand - стрелка (термин сифатида), қўл (умумфойдаланилувчи сўз сифатида); current - ток (термин сифатида), бориш (умумфойдаланилувчи сўз сифатида) ва ҳоказо.

Биз тақлиф қилаётган мазкур лексик қийинчиликлар типологияси лексик бирликлар семантикаси ва

уларнинг синтагматик ва парадигматик хусусиятларини қамраб олади. Ушбу турдаги қийинчиликлар бўлажак мутахассисларга, лексик компетенцияни ривожлантириш жараёнида, терминларни ўқитишда намоён бўлади, аммо биз чет тил лексикаси билан ишлашда юзага келадиган муаммолар фақат мазкур кўрсатилган қийинчиликлар билан чегараланиб қолмаслигини таъкидмоқчимиз.

Бўлажак муҳандис талабалар томонидан инглиз тилининг лексик тизимини ўзлаштиришда биз тақлиф қилган қийинчиликлар типологияси бизнинг ўқув жараёни узоқ кузатувимизга асосланган бўлиб, ўқув жараёнида талабаларнинг лексик муаммоларини ҳал қилишга имкон беради.

Бизнинг кузатишларимиз натижаси шуни кўрсатдики, ўрганилаётган лексиканинг юқорида санаб ўтилган хусусиятларини тўлиқ билмаслик, лексик бирликни ишлатишда энг кўп учрайдиган қийинчиликларни келтириб чиқаради. Яъни, талабалар кўпинча лексик бирликларнинг муҳим бўлган: семантик, парадигматик, синтагматик ва ҳоказо хусусиятларини англамайдилар ва бу лексикани рецептив ва продуктив ўзлаштиришда қийинчиликлар пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бундан ташқари, икки тиллилик шароитида, она тили ва рус тиллари лексик тизимлари интерференцияси туфайли ҳам чет тил лексикасини ўзлаштиришда қийинчиликлар юзага келиши мумкин. Бу тур қийинчиликларни, асосан тилни билмаслик яъни, ўзбек талабаларининг рус тилини ва рус талабаларнинг ўзбек тилини билмасликлари сабабли юзага келишини ҳисобга олиб, биз тақлиф қилаётган қийинчиликлар типологияси таркибига киритмадик.

Мазкур қийинчиликларнинг мавжудлиги, бўлажак мутахассисларнинг лексик компетенциясини ривожлантиришда тўсиқ бўлиши муаммоларини бартараф этишни таъминловчи, махсус методикалар ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Бунинг учун тил материалини ўзлаштириш даражасини янада такомиллаштиришга ёрдам берувчи махсус машқлар тизимини яратиш лозим бўлмоқди.

Хулоса ва тақлифлар. Биз тил материалининг методик типологиясини ишлаб чиқиш масаласи бўйича олиб борилган манбаларни илмий таҳлил қилганимизда чет тили ўқитиш методикасида мазкур масала олимлар томонидан 1955 йиллардан бошлаб ўрганилиб келинаётганининг гувоҳи бўлдик. Йиллар ўтиши мобайнида мазкур масалага бағишланган илмий назариялар, илмий ишлар сони кўпайиб борди ва улар бевосита методистлар томонидан умумлаштириб борилди. Натижада икки асосий йўналиш вужудга келди.

Биринчи йўналиш олимлари қийинчиликларни аниқлашда алоҳида сўз хусусиятлари яъни сўзнинг шакли ва маъносига таяниб тилнинг ички ва тиллараро интерференцияси натижасида юзага келадиган қийинчиликларни аниқлайдилар. Бунда чет тили ва она тили сўзларини таққослайдилар. Уларга юқорида келтирилган олимлардан Г. Пальмер, Г.Р. Хьюз, Р. Ладло, С. Поракова, Н.В. Николаев, М.С. Латункина, Х. Сайназаров, Ш.К. Алихановаларнинг ишларини мисол келтиришимиз мумкин.

Иккинчи йўналиш олимлари эса сўзларни оғзаки нутқда ишлатилиши хусусиятларини ҳисобга олиб, актив ва пасив лугатга хос сўзлардаги қийинчиликларни ўрганадилар. Бу ерда сўзларни бириктириш қобиляти, нутқдаги вазифаси кўзда тутилади. Бу йўналишда Ч. Фриз, В. Морис, Л.З. Якушина, В.И. Нормуратовалар ишларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Лексиканинг у ёки бу турларини ўзлаштириш учун машқлар юқорида тавсифланган қийинчиликларни бартараф этишининг энг самарали йўлларини ҳисобга олинган ҳолда тузилади. Қийинчиликларни олдини олиш учун қуйидагиларни кўриб чиқиш тавсия этилади:

1) лексик бирликларни ўзлаштиришдаги қийинчиликларга мос равишда гуруҳларга ажратиш;

2) ҳар бир гуруҳга хос бўлган қийинчиликларни бартараф этишга йўналтирилган методларни ишлаб чиқиш;

3) лексик қийинчиликларни бартараф этиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади: қийин сўзларни бир-биридан ажратиш, уларни аллақачон таниш бўлган сўзларнинг "шаффоф" муҳитида тақдим этиш (изоляцияй трудных слов друг от друга, предъявлением их в "прозрачном" окружении уже знакомых слов) ўрганилаётган бирликларни турли комбинациялар ва ассоциатив муносабатларини таҳлил қилиш; ўқув жараёнида фарқлаш қобилитини шакллантирувчи дифференциаловчи машқларни бажариш.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, лексиканинг методик типологиясини ишлаб чиқиш масаласи

турли даврларда турли нуқтаи назарлар билан таҳлил қилинган. Улар ичида хатто бир мунча зиддиятли ёндашувлар ҳам йўқ эмас. Шундай бўлса ҳам яратилган барча илмий ишлар мазкур масала бўйича манбаларнинг бойишига ва янада кенгайишига хизмат қилиб келмоқда.

Бизнинг фикримизча аниқ бир чет тилни ўргатиш учун ишлаб чиқилган тил материалининг типологияси, жумладан лексиканинг методик типологияси нафақат диссертацияларда балки муаллифлар дарсликлар тузишда ҳам эътиборга олсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки методик типологияси ишлаб чиқилган лексик бирликлар тил ўргатиш жараёнини ташкил қилишда, бажариладиган машқлар тизимини ишлаб чиқишда жуда катта аҳамият касб этади. Лексик малака ва қўникмаларни шакллантиришнинг самарадорлиги методик типологиянинг сифатига боғлиқлиги ҳам назарий ва ҳам амалий жиҳатдан исботланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси узлуксиз таълим тизимининг Давлат Таълим Стандартлари // Халқ таълими илмий-методик журнал.4-сон. 2013.– Б.4-32.
2. Лискина О.А. Формирование лексических навыков в системе дополнительного образования как важнейший этап подготовки к успешной межкультурной коммуникации / О.А. Лискина // Вектор науки Тольяттинского государственного университета, – 2011. – № 4. – С. 462-465.
3. Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе". Ленинград: "Просвещение", 1977. 178 б.
4. Юйцзян Ч. Пути преодоления лексических ошибок в речи китайских учащихся / Ч. Юйцзян // Учёные записки ЗабГУ Серия: Филология, история, востоковедение. – – №2. – С. 275 – 278.
5. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность / Под ред. А. А. Миролюбова. — Обнинск: Титул, 2010. — 291 с.
6. Жеребило Т.В. Анализ ошибок в устной и письменной речи / Т. В. Жеребило// [Текст] учебное пособие по спецкурсу. – Назрань: Пилигрим, 2008. – 92 с., 21-22 бет.
7. Bakirova H.B. Teaching foreign language terminology at non-language universities. International journal of discourse on innovation. Integration and education. Volume: 01 Issue: 01. 2020 <http://summusjournals.uz/index.php/ijdiie>
8. Bakirova H.B. Formation of terminological competence in ESP education. Novateur publications. Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, ISSN No: 2581 – 4230 VOLUME 6, ISSUE 11, India.-2020. P 63.
9. Bakirova H.B. Formation of lexical skills in learning foreign language terminology in a non-language university/ Emergent: journal of educational discoveries and lifelong learning (EJEDL) ISSN 2776-0995 Vol. 2, Issue 5, 2021, Indonesia.
10. Bakirova H.B. Terminological competence of the specialist in training vocabulary of specialty/ Web of scientist: International scientific research journal. ISSN 2776-0979 Vol. 2, Issue 5, 2021, Indonesia.

Мансур БЕГМАТОВ,
Мустақил тадқиқотчи
E-mail: m.a.begmatov@gmail.com

Қариш педагогика институти доценти Б. Омонов тақризи остида

ЎЗБЕК ОИЛАСИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК МУАММОЛАРИ

Аннотация

Бугунги глобаллашув ва интеграция жараёнида илм-фанни янада юксалтириш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур мақолада ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари ҳамда гендер-аёллар ва эркеклар муносабатлари, муаммони ўрганиш тарихи, шунингдек, масала юзасидан социологик, педагогик, психологик, этнографик тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: гендер, эркек, аёл, ижтимоий тенглик, зўравонлик, оила, ўзбек, Европа, барқарор, муносабат, ҳаёт, муаммо.

ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В УЗБЕКСКОЙ СЕМЬЕ

Аннотация

В сегодняшнем процессе глобализации и интеграции важное значение имеет дальнейшее развитие науки. В статье представлены проблемы гендерного равенства в узбекской семье, а также взаимоотношения женщин и мужчин, история изучения проблемы, а также даны социологические, педагогические, психологические и этнографические рекомендации.

Ключевые слова: гендер, мужчина, женщина, социальное равенство, насилие, семья, узбекский, европейский, устойчивый, отношение, жизнь, проблема.

GENDER EQUALITY ISSUES IN AN UZBEK FAMILY

Annotation

In today's globalization and integration process, further advancement of science is important. This article presents the problems of gender equality in the Uzbek family, as well as the relationship between women and men, the history of the study of the problem, as well as sociological, pedagogical, psychological and ethnographic recommendations.

Key words: gender, male, female, social equality, violence, family, Uzbek, European, sustainable, attitude, life, problem.

Кириш. Ҳозирги кунда ҳар қандай жамиятнинг асосий сифатларидан бири оиладир. Чунки жамиятнинг ижтимоий тузуми қандай бўлишидан катъий назар, ўша жамият аҳолиси турмушининг фаровонлик даражаси, оила барқарорлиги, келажак авлод – фарзандлар тарбияси, иқтидори, жамиятдаги интеллектуал салоҳият, маънавият ва маданият, маърифат, қўйингки, барча жабҳаларда эришилган ютуқлар шу жамият тараққиётига хотин-қизларнинг қўшадиган ҳиссаси ва ўша жамиятнинг аёлларга муносабати билан белгиланади.

XIX аср охири XX аср бошларининг етакчи маърифатпарварлари М. Беҳбудий, А.Фитрат, А.Авлоний хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрни борасида кенг фикрлар билдирганлар. Масалан, Фитратнинг «Оила» асарида шундай фикрлар бор: – Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги миллий озодлик, эрк учун зарур: аёллар фақат уй-рўзгор, бола тарбияси билан банд қолмаслиги керак», – дейди.

Кейинги вақтларда ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари яққол кўзга ташланмоқда. Эркаклар ва аёллар ўртасидаги биологик, табиий фарқлар билан эркеклар ва аёлларнинг хатти-ҳаракатини, ижтимоий ва маданий характеристикаларни аниқроқ фарқлаш учун “гендер” атамаси қабул қилинган. Гендер тушунчасининг киритилиши энг умумий маънода икки тушунча – биологик ва ижтимоий жинс тушунчаларини фарқлашга ёрдам беради. Гендер ўзи нима? Гендер (инглизча gender – “зот” дан) жинс тушунчасини физиологик воқелик устқурмаси бўлган ижтимоий конструкция сифатида белгилайди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ҳар бир жамиятнинг ўз андозаси, яъни эркеклар ва

аёлларнинг тутган ўрни, имкониятлари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар асослари хусусида тушунча мавжуд. Шундай қилиб, гендер – бу маданий характеристикаларнинг махсус ийгиндиси бўлиб, аёллар ва эркекларнинг ижтимоий ҳуқуқ-атворини, уларнинг ўзаро муносабатларини белгилаб беради. “Гендер” термини 1958- йилда америкалик психоаналитик олим Роберт Столлер томонидан киритилган бўлиб, жинсий фарқлар нафакат биологик, балки ижтимоий-маданий тарбия томонидан ҳам белгиланиши мумкин эканлиги кўрсатилган[1].

“Ўзбекистонда аёлларни қўллаб-қувватлаш, ҳимоя қилиш ва имкониятларини кенгайтириш, ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари доирасида олиб борилган сўровнома натижасига кўра, аёлга кўпинча уй бекаси вазифаси юкланади, яъни, респондентлар фикрича, у “оиланинг яхлитлигини таъминлайди” ва “уйда соғлом муҳитни яратади” деб ҳисоблашгани аниқланган. Эркак эса “оила таянчи” ролини бажаради ва бу вазифа кўпроқ раҳбарлик қилиш характерга эга: эркек оилада “стратегик мақсадларни белгилаш” билан шуғулланади, у “бошқаради”, “кўрсатма беради” ва умуман ҳамма учун намуна бўлади[2].

Бу ҳол, шунингдек, мактаб дарсликларини ўрганиш бўйича ўтказилган тадқиқот натижаларида ҳам ўз ифодасини топган, яъни, эркек персонажлар аёлларга қараганда дам олиш вазиятларида кўпроқ акс эттирилган. Гендер стереотипларининг учинчи гуруҳи эркеклар ва аёллар ўртасидаги фарқлиқни меҳнатнинг муайян турлари билан шуғулланиш жараёнида ўз ифодасини топган. Жумладан, эркекларга, одатда ижодий ва яратувчанлик характерига эга инструментал соҳа фаолиятидаги

машғулот ва касблар, аёлларга эса – бажарувчи ва хизмат кўрсатувчи характери билан фарқланувчи экспрессив соҳалар хос деб ҳисобланади. Шунинг учун “эркакларга хос” ва “аёлларга хос”, деб аталувчи касблар мавжудлиги тўғрисидаги фикр кенг тарқалган. ЮНЕСКОнинг маълумотларига кўра, эркакларга хос касбларнинг андозавий рўйхати архитектор, ҳайдовчи, муҳандис, механик, тадқиқотчи ва ҳоказо касблардан, аёлларга хос касблар эса кутубхоначи, тарбиячи, ўқитувчи, алоқа ходими, котиба ва бошқалардан иборат.

Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари миллий менталитет ва диний амалларга бориб тақалади. Социологлар ва психологлар инсонни бутун ҳаётий йўли давомида ижтимоий ахлоқ нормаларига ва моделларига ўргатишда “ижтимоийлашув” атамасидан фойдаландилар. Бунда одатда ижтимоийлашувнинг учта босқичини ажратиш кўрсатилди: дастлабки ёки бошланғич – оилада боланинг ижтимоийлашуви; ўртача ёки иккиламчи – мактабдаги ижтимоийлашув; ва учинчиси ёки яқунловчиси – катта ёшли инсоннинг ижтимоийлашуви (касбга, оилага доир ролларни қабул қилиш). Қайта ижтимоийлашув тушунчаси ҳам мавжуд. Ижтимоийлашувнинг асосий институти айниқса унинг илк босқичида, бу оила. Бирмунча кейинги босқичларида мактаб, тенгдошларнинг гуруҳлари “аҳамиятга эга бошқалар”, олий мактаб, оммавий ахборот воситалари, “ишхона” ва бошқалар ўзгача таъсир этувчилар пайдо бўлади.

Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини бартараф этишда гендер стереотиплари ижтимоийлашув жараёнига катта таъсир ўтказди. Кўплаб тадқиқотлар шуни кўрсатдики, деярли барча маданиятларда ўғил ва қиз болаларни ижтимоийлаштирув жараёни турлича кечади. Ривожланиш психологиясида бу жараён фарқланувчи ижтимоийлашув деб ном олган. У ҳали фарзанд туғилишидан олдин бошланади. Нима учун отаоналар ва яқин қариндошлар боланинг жинсини олдиндан билмоқчи бўлишади? Чунки шунга қараб улар болага исм танлашади, чақалоқ учун керакли кийимларни танлашади. Боланинг жинсига қараб ота-оналар унга ўйинчоқлар сотиб олишади: қиз болага - кўғирчоқлар, идиш-товуқлар; ўғил болага эса – машиналар, конструктор харид қилишади. Кўпчилик олимларнинг болаларга ўйинчоқ танлаш борасидаги фарқликлар тўғрисидаги тадқиқотларига кўра, ўғил болаларда ҳаракат активлигини ва ақлни ривожлантирадиган ўйинчоқлар кўпроқ бўлиб, қиз болаларда эса бошқа одамлар билан мулоқотда бўлиб ва вербал фаоллик кўрсатишга қаратилган ўйинчоқлар олиб берилар экан. Белоруссиялик психологларнинг тадқиқотларига кўра, оталар оналарга қараганда болаларни жинси бўйича фарқлашга мойилдирлар. Оталар ўғиллари билан мулоқотда бўлганда, кўпроқ фаол ҳаракатли ўйинларни олиб борадилар, қизларига эса кўпроқ руҳий кўмак берадилар. Оналарда бу ҳолат камроқ ифодаланган, лекин улар қизларига қараганда ўғилларининг урушқоқ хулқ-атворига тоқатлироқ бўладилар.

Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини ўрганиш жараёнида гендер стереотипларни танқидий тафаккурламасдан ўзлаштириш ва намоён этишнинг оқибатлари муҳим аҳамият касб этади. Жумладан гендер стереотипларнинг салбий таъсирини биз оилада кузатишимиз мумкин, яъни, гендер ролларга нисбатан қўлланиладиган қатъий ижтимоий талаблар аёлларга фақат оила, фарзандлар тарбияси ва уй-рўзгор юмушларини бажариш каби вазифаларни юклайди ва унинг профессионал салоҳиятини намоён этишига йўл қўймайди. Гендер стереотипларининг таъсири мактабда ва бошқа ўқув юртларида ўқиш жараёнида ҳам изсиз

йўқолиб кетмайди. Бу ҳолатда салбий оқибатлар ҳар бир индивидда мавжуд бўлган ички салоҳиятни ривожлантириш йўлида тўсқин бўлиб қолади. У ёки бу хусусиятларни фаоллаштириш ва ривожлантиришда ички сабаблилик эмас, балки маълум бир жинсга тааллуқлилиқ ҳал қилувчи бўлиб қолади[3].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ўзбек оиласида гендер тенглик – гендер мансублигидан қатъи назар, барча жинсдаги кишиларнинг тенг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва имкониятлардир. Тенглик дегани аёл ва эркакларнинг бир хил эканлигини эмас, балки уларнинг ҳуқуқлари, масъулияти ва имкониятлари, уларнинг аёл ёки эркак жинси вакиллари бўлиб туғилганларига боғлиқ эмаслигини аниқлатади. Гендер тенглиги аёл ва эркакларнинг манфаатлари, эҳтиёжлари ва устуворлигини ҳисобга олиб, бунда турли аёллар ва эркаклар гуруҳлари турличалиги тан олинади. “Гендер тенглиги” термин сифатида юридик мақомни 1995 йил Пекин конференциясида сўнг олиб, эркак ва аёл ижтимоий тенглик ҳолати бутун дунё вакиллари томонидан тасдиқланди. Гендер тенглигининг тамойиллари қуйидагилар саналади: 1. Тенг ҳуқуқлилиқ. 2. Тенг жавобгарлик. 3. Тенг имконият. 4. Ўзаро ҳамкорлик.

Гендер тенглигига эришиш узоқ давомли жараён бўлиб, у жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади ва давлат органлари, фуқаролик жамияти ҳамда ҳар бир одамнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатига боғлиқдир. Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, гендер тенглигига асрлар давомида шаклланган анъаналар, урф-одатлар, дин, хотин-қизлар маънаси оид эскича ёндашувлар, стереотиплар ва ҳоказолар катта таъсир кўрсатади. Дунёда гендер тенгсизлик ҳақида фактлар Европа Иттифоқида 15 ёшдан бошлаб, 45-55% аёллар жинсий тазйиққа учраган. Бу ҳақида European Union Agency for Fundamental Rights Европа агентлигининг ҳисоботида қайд этилган[4].

БМТнинг Гиёҳвандлик ва жиноятчиликка қарши кураш Департаменти томонидан ўтказилган Умумжаҳон одам савдоси муаммосини тадқиқоти маълумотларига кўра, одам савдоси қурбонига айланган 10 та одамдан 7 таси аёллар ва қизлардир. Уларнинг 3/4 жинсий эксплуатация мақсадида сотилади. Ө Бутунжаҳон иқтисодий форумнинг маълумотларига кўра, Жаҳонда 60% мамлакатларда аёллар эркаклар билан тенг молиявий хизматлар, 42% мамлакатларда эса ерга эгалик қилиш ҳуқуқига эгадир. Айнан мана шундай статистик маълумотлар, барча давлатлар алоҳида гендер сиёсатини юритиш заруратини асослайди ва халқаро ҳамжамият шунга доир талабларини қўйиб келмоқда[5].

“Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари”ни бартараф этишда қуйидагилар муҳим аҳамият касб этади:

гендер сиёсати амалга оширилишини таъминлашга доир вақтинчалик махсус чоралар – жинсларнинг тенгсизлигини бартараф этиш, хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳақиқий ёки асос бўладиган тенглигини таъминлаш бўйича аниқ мақсадларга эришиш учун давлат органлари томонидан қўриладиган ҳуқуқий, ташкилий ҳамда институциявий хусусиятга эга чора-тадбирлар;

гендер – хотин-қизлар ва эркаклар ўртасидаги муносабатларнинг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, шу жумладан сиёсат, иқтисодиёт, ҳуқуқ, мафкура ва маданият, таълим ҳамда илм-фан соҳаларида намоён бўладиган ижтимоий ҳаёти.

гендер статистикаси – давлат статистикасининг жамият ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида хотин-қизлар ва эркакларнинг ҳолати тўғрисида ҳар бир жинс бўйича алоҳида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олган, ҳар хил жинсдаги шахсларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларидаги тегишли ҳолатини акс

эттирадиган, гендер муаммоларини ва жамиятдаги муносабатларни ёритадиган қисми;

гендер-ҳуқуқий экспертиза – норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда уларнинг лойиҳаларини хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлаш принципларига мувофиқлиги юзасидан таҳлил қилиш;

Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 30 мартдаги 192-сон қарори билан тасдиқланган Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини гендер-ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисида низомда миллий қонунчилик мониторинги ва уни ижтимоий-ҳуқуқий таҳлил қилиш, шунингдек, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда имкониятлар, ҳуқуқлар, мажбуриятлар, жавобгарликларнинг тенг бўлиши ва уларда аёллар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқли шерикчилик муносабатлари алоҳида келтириб ўтилганлиги бу борада мамлакатимиздан салмоқли ишлар қилинаётганлигини кўрсатади[6].

Ер юзи аҳолисининг эллик уч фоизини аёллар ташкил этади. Шунинг учун ҳам гендер муаммолари бугунги куннинг долзарб масалаларидан бирига айланган. Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 50 фоизини хотин-қизлар ташкил этади. Улар ижтимоий-маънавий, сиёсий-иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида самарали ва фаол меҳнат қилиб келишмоқда. Асосий қонунимиз – Конституцияда ҳам хотин-қизларнинг барча соҳаларда тенг ҳуқуқли эканлиги эътироф этилган. Ҳукумат томонидан чиқарилаётган қарор ва фармойишларда аёллар, оилалар, фарзандлар манфаати ҳамиша устувор бўлиб келмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар аёлларнинг жамият ҳаётида фаоллиги орқали ўз ифодасини топаётганлиги ҳам айни ҳақиқат. Ўзбек оиласида хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда эътибор қўйиладиганлигининг яна бошқа жиҳатлари ҳам бор. Хусусан, уларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, иқтисодий фаолиятни кенг йўлга қўйиш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш масалалари давлатнинг муҳим мақсадлари барча муаммоларни секин-асталик билан бартараф этиб боради.

Ҳаёт шиддат билан ўзгараётган даврда жамият ҳам тараққий этар экан, инсонлар ҳам замон билан ҳамнафас бўлишга ҳаракат қилашади. Бу аёлларга ҳам тегишлидир. Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини бартараф этиш учун аввало аёлларга фақат уй-ишлари, бола тарбияси билан шуғулланиб, “ё оила, ё иш”,- деган талаблар қўйиш гендер тенглигига тўсқинлик қилади. Кўриб турибмизки, гендер тенгликни ўтқир муаммоларидан бири тенгликка эришиш, айниқса, жамиятда ҳам, оилада ҳам эркак ва аёлнинг гендер тенглигига эришиш энг оғир масалалардан биридир. Минг афсуски, хотин-қизлар кўпинча ривожланиш жараёнидан четда қолади ва ҳатто унда иштирок этган тақдирда ҳам жуда катта қийинчиликлар ва ҳатто йўқотишлар эвазига эришади.

Бизнинг назаримизда мазкур ҳолатни олдини олишда қонуннинг 25-моддасида уй меҳнати жинс бўйича бевосита ёки билвосита камситиш учун асос бўлиши мумкин эмас, у аёллар ва эркаклар томонидан тенг даражада амалга оширилади”-деб белгиланган. Айнан 21-модда эса, меҳнат муносабатларида хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини белгиланган. Бугун хотин-қизлар бандлигини таъминлаш ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг устувор йўналишларидан бири, халқ турмуш даражаси ва сифатини юксалтиришнинг муҳим шарт сифатида белгиланган.

Ўзбек оиласида гендер тенглик жамиятимиз ривожига муҳим бўлган ижтимоий муносабатларда долзарб аҳамиятга эга эканлиги бугунги кунда янада яққол намоён бўлмоқда. Бугун ўзбек оиласида, жамиятда, айниқса, хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллигини оширишга алоҳида эътибор қаратилаётгани натижада ижтимоий муносабатларда ҳам, қонунчиликда ҳам катта ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бироқ тан олиш керак, айрим одамларимизда аёлларнинг ўрни ошхонада, деган қарашлар ҳали ҳам буткул йўқолмаганлиги муаммоларнинг энг каттаси десак муболаға бўлмайди.

Биз ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари ўрганиш жараёнида аёлларга нисбатан ҳар қандай зўравонлик барча ақлли жамиятларда, жумладан, Ислонда ҳам қораланишини тўлақонли ўргандик. Аёлларга нисбатан куч ишлатиш тажовуз ҳисобланади. Уларга нисбатан ҳеч қандай куч, зўравонлик, уриш, қалтаклашни ишлатиб бўлмайди. Насиҳат қилиш, у қор қилмаса, секин туртиб огоҳлантириш, у ҳам қор қилмаса, ётоқларида тарқ қилиш кўзда тутилган. Марказий Осиё халқларининг дунёга машҳур «Алпомиш», «Қирқ қиз» каби эпослари, ўзбек халқ эртақларида аёлларнинг мардлиги ва жасорати, уларнинг ақл-заковатда эркаклардан қолишмаслиги ёрқин ифодаланган.

Тенглик, инсон ривожланиши концепцияси билан боғлиқ ҳолда барча одамларга моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондиришда тенг имкониятлар яратилишини кўзда тутди, ва, авваламбор, бу ҳол таълим, соғлиқни сақлаш, бандлик ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш имкониятларига тааллуқлидир. Имкониятлар тенглиги, аввало, моддий фаровонлик даражаси, ижтимоий мавқе, эътиқоди, жинси ва қайси миллатга мансублигидан қатъий назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тенглигига асосланади, Инсон Ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида (1948 йил) қайд этилганидек, инсон кадр-қиммати «озодлик, адолатлилик ва умумий тинчлик асосидир».

Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларининг ўрганиш жараёнида биз хорижий умумжаҳон қоидаларни ҳам кўздан қочирмадик жумладан. БМТнинг инсон ривожланиши муаммоларига оид ҳужжатларда таъкидланганидек, “ҳеч бир жамиятда хотин-қизлар эркакларникидек имкониятларга эга эмас. Бундан тенгсиз мақом хотин-қизларнинг инсон салоҳиятини ривожлантиришга қўшаётган салмоқли улуши билан ушбу жараён берадиган имтиёзлардаги улушининг кичиклиги ўртасидаги номуთანосибликнинг сақланиб қолишига олиб келмоқда”.

Ўзбекистон, ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини бартараф этиш мақсадида Марказий Осиё давлатлари ўртасида биринчилардан бўлиб хотин-қизларга эркаклар билан тенг ҳуқуқлар берилиши борасида қатор тadbирларни амалга оширди. 1995 йилда Ўзбекистон Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларида барҳам бериш тўғрисида конвенция(CEDAW)ни ратификация қилди. Унинг қатор моддалари миллий қонунчиликка киритилди. Шу муносабат билан, жинслар тенглигига эришиш бўйича тегишли дастурни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш энг долзарб муаммога айланмоқда. Бу узоқ муддатли мақсад бўлиб, у маданий, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий меъёрларда жиддий принципиал ўзгаришларни ва мутлақо янги тафаккурнинг шаклланишини тақозо этади.

Ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини бартараф этиш учун қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик: ўзбек оиласида хотин-қизлар эҳтиёжларини оилабоши (эркак) томонидан қопланишига эришиш ва ҳисобини юриштиш ;

жамиятда хотин-қизларга мос иш ўринларни кўпайтириш ва яхшилаш;

эркакларга ўз аҳли аёлини манавий ва моддий, қўллаб қувватлашни мактабданоқ сингдириш;

хотин-қизларни иш вақтини оптималлаштириш (бунда мактабгача талим ташкилотлар иш фаолияти болали оилалар назарда тутилди);

Хулоса. Хулоса тарзида шунини айтишимиз мумкинки ўзбек оиласида гендер тенглик муаммоларини бартараф этиш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бирига айланганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шу мақсадда хотин-қизлар манфаатини ифодаловчи қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Хусусан, 2019 йилда қабул қилинган «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги. «Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунлар шулар жумласидан. Аёлларга қўллаб-қувватловчи имтиёзлар жорий қилинди. Ана шундай чора-тадбирлар туфайли аёлларимиз бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг, давлат ва жамиятда кечаётган ҳаётбахш ўзгаришларнинг фаол иштирокчисига айландилар.

Шунингдек ўзбек оиласида гендер тенглик муаммолари бартараф этиш тизимини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони гендер тенгликнинг амалий дастури бўлишига шубҳа йўқ. Фармон билан беш бўлимдан иборат Миллий

стратегиянинг ҳамда 78 банддан иборат Йўл харитасининг тасдиқланиши Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш, ҳимоя қилиш ва уларга риоя қилишнинг аниқ мақсад ва манзилларини тизимли чоралар билан белгилаб берди. Жумладан, давлат органларида, нодавлат ва хусусий ташкилотларда, айниқса, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ юқори лавозимларда аёлларнинг тенг вакилликни таъминлаш сиёсатини такомиллаштириш, жамоатчилик онгида эркаклар ва аёлларнинг ўрни ҳақидаги тушунчаларни ўзгартиришга қаратилган саъй-ҳаракатларни амалга ошириш каби масалалар икки тоифа вакилларининг ҳуқуқларини тенглаштириб, ғурурларини юксалтиради.

Аёл кадрини қанчалик юқорига кўтаришга муяссар бўлсак, миллий ғуруримиз, маънавият ва маданиятимиз янада юксалиши, оилаларимиз барқарорлиги таъминланиши, ҳалол ва пок, фидойи, ватанпарвар, жамиятга фойда келтирувчи, миллатимизни бутун жаҳонда қўз-қўз қилувчи фарзандларимиз сони кундан-кунга қўпая бориши табиий ҳолдир. Зеро, ҳар томонлама фаол ва оқила, доно, изланувчан, замонавий аёл меҳнатидан, салоҳиятидан нафақат унинг оиласи, балки бутун жамият манфаатдор бўлиши чин ҳақиқатдир ва биз қураётган жамиятнинг оғир юкини дадил кўтариб, унинг пойдеворини мустаҳкамлаб турадиган асосий куч – жамиятимиздаги ҳар бир оила, ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро, шу жумладан, хотин-қизлар эканлигини унутмаслигимиз керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов Б. “Ўзбек тилида гендер тадқиқи”. Ўқув қўлланма. Андижон, 2012. - 184 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотин-қизларни қўллаб қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 2 февралдаги ПФ-5325-сонли Фармони.
3. Воронина О.А. Теоритико-методологические основы гендерных исследований. Курс лекций. М.: МЦГИ, МВШСЭН, МФФ, 2001 - С. 13,106.
4. Султонов А. “Номодий маданий мерос ва гендер масаласи”. Mugiам Heget. 2009. – 16 б.
5. Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т: “Ўзбекситон”, 2000. – 352 б.
6. Кушбеков К. “Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси. Фуқаролик жамияти”. Ўқув услубий мажмуа. Тошкент, 2018. – 236 б.

UDK: 159.9:100.4:124.2(045)

Zohid BOYMURODOV,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: boymurodov@mail.ru

Qarshi davlat universitetining Pedagogika instituti dotsenti, B.Omonov taqrizi asosida

LIFESTYLE: THE DIALECTICS OF INTERNATIONAL PEACE AND TOLERANCE

Abstract

The article is devoted to the interrelationship of the ideas of interethnic harmony and tolerance in lifestyle. They spoke about the work being done in Uzbekistan to ensure harmony between different nationalities and ethnic groups, religious denominations, rational reforms and practical measures to maintain peace and stability.

Key words: Lifestyle, interethnic harmony, tolerance, nation, nationalism, people's diplomacy, ethnic diaspora, international cultural center, polyethnic.

ОБРАЗ ЖИЗНИ: ДИАЛЕКТИКА МЕЖДУНАРОДНОГО МИРА И ТЕРПИМОСТИ

Аннотация

Статья посвящена взаимосвязи идей межнационального согласия и толерантности в образе жизни. Они рассказали о проводимой в Узбекистане работе по обеспечению гармонии между различными национальностями и этническими группами, религиозных конфессиях, рациональных реформах и практических мерах по поддержанию мира и стабильности.

Ключевые слова: образ жизни, межнациональное согласие, толерантность, нация, национализм, народная дипломатия, этническая диаспора, международный культурный центр, полиэтничность.

TURMUSH TARZI: MILLATLARARO TOTUVLIK VA BAG'RIKENGLIK DIALEKTIKASI

Annotatsiya

Maqola turmush tarzida millatlararo totuvlik va bag'rikenglik g'oyalarining o'zaro aloqadorligi masalasiga bag'ishlanadi. O'zbekistonda turli millat va elatlar, diniy konfessiyalar vakillari o'rtasidagi ahil-inoqlik, hamjihatlikni ta'minlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar, tinchlik-osoyshtalik, barqarorlikni saqlash yo'lida olib borilayotgan oqilona islohotlar, amaliy chora-tadbirlar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Turmush tarzi, millatlararo totuvlik, bag'rikenglik, millat, millatchilik, xalq diplomatiyasi, etnik diaspora, baynalminal madaniyat markazi, polietnik.

Kirish. Mamlakatimizda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglikni ta'minlashda sifat jihatdan yangi bosqich boshlandi. Bag'rikenglik va insonparvarlik madaniyatini rivojlantirish, millatlararo totuvlikni mustahkamlash, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash masalalari yangi bosqichning asosiy vazifalaridir. Millatlararo totuvlik va bag'rikenglik turmush tarzining asosiy o'zagi, kvintessentsiyasi hisoblandi va transnatsional xarakterga ega.

Insoniyat tarixi shuni ko'rsatdiki jahondagi mavjud bo'lgan birorta millat yoki elat, ular kam sonli bo'lgan taqdirda ham ixtiyoriy ravishda boshqa millatlar bilan qo'shib ketmagan, har bir millatga xos bo'lgan xususiyatlar rivojlanib borgan sari boshqa millatlar bilan munosabatlarni takomillashtirib borgan. Milliy va irqiy birlik doimo insoniyat jamiyatining ravnaqiga katta ta'sir ko'rsatib kelgan.

O'zbekiston ko'p millatli polietnik davlat bo'lganligi uchun ham milliy munosabatlarni to'g'ri tashkil etish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. O'zbekistonning tarixiy jihatdan dunyo sivilizatsiyalari, madaniyatlari va dinlari chorraxasida joylashganligi masalaning o'ta nozik va dolzarb ahamiyatga ekanligini anglatadi. Mamlakatimizdagi tinchlik va barqarorlik faqat o'zbek xalqi uchungina emas, balki boshqa millatlarning vakillari uchun ham bebaho boylik hisoblanadi. Tobora ko'plab kishilar o'z ona tilida ma'lumot olish, farzandlarini milliy ruhda tarbiyalash imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Ayni mahalda ular O'zbekistonga nisbatan vatanparvarlik munosabatida bo'lishining mustahkamlanishiga ko'maklashmoqdalar. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov millatlararo munosabatlar masalasiga to'xtalib, shunday deydi

“O'zchilikdan iborat millatlarning manfaatlari va huquqlarini himoya qilish, ularning madaniyati, tili, milliy urf-odatlarini va an'analari saqlanishi hamda rivojlanishini kafolatli ta'minlash, davlat, davlat tuzilmalarining faoliyatida va jamoat turmushida faol qatnashishini ta'minlash lozim”[1].

-Mavzuga oida adabiyotlar tahlili (Literature review). Mamlakatimizda asrlar davomida millatlararo va dinlararo bag'rikenglikka asoslangan qadriyatlar va urf-odatlar shakllanib, ular zamonaviy o'zbek jamiyatining o'ziga xos xususiyatiga, xalq mentaliteti va turmush tarzining ajralmas qismiga aylangan. So'nggi yillarda erishgan yutuqlarini tahlil qilar ekanmiz, mamlakatimizda bag'rikenglik va insonparvarlikni yanada rivojlantirish, millatlararo va dinlararo o'zaro anglashuvni, fuqarolararo totuvlikni mustahkamlash, hamma uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan faol harakat olib borilayotganini kuzatish mumkin. Bugungi kunda respublikamizda faol “xalq diplomatiyasi” asosida chet eldagi vatandoshlarimiz bilan muntazam va o'zaro foydali munosabatlarni yo'lga qo'yish, xorijiy mamlakatlar bilan do'stona munosabatlarni va madaniy-ma'rifiy aloqalarni mustahkamlash orqali o'z faoliyatini O'zbekistonda yashab kelayotgan barcha millat va etnik diasporalarning tarixi, madaniyati, ma'naviy qadriyatlarini, milliy an'analari va urf-odatlarini saqlash hamda har tomonlama rivojlantirish tamoyillariga asosan olib borayotgan Respublika baynalminal madaniyat markazi, 139 ta milliy madaniy markazlar, O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy-ma'rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi, shuningdek, 34 ta do'stlik jamiyatlari muvafaqqiyatli faoliyat yuritib kelmoqda. Bu kabi amaliy siyosat olib borish fuqarolar

totuvligi va barqarorligini taminlash, turli millatlar vakillari o'rtasidagi hamkorlik va hamjihatlik munosabatlarini yanada kengaytirish, vatandoshlarimiz ongida ko'p millatli yagona oila tuyg'usini mustahkamlashga qaratilgandir.

Millatlararo totuvlik g'oyasi muayyan hudud, davlatda turli millat vakillarining bahamjihat yashashi, hamkorlikda faoliyat yuritishini ifoda etadi. O'zbekiston ko'p millatli (polietnik) davlat bo'lib, noyob demogarafik holat hisoblanadi. Bir mamlakat miqyosida turli millatlar yashashining bir qator murakkabligi va o'ziga xos xususiyatlari bor. Chunki, turli millatlarning mavjudligi ularning turmush tarzining turli-tumanligini bildiradi. Turli obyekti sabablar va subyekti omillarning mavjudligi ayrim olingan ko'p millatlar yashayotgan mamlakatlarda har doim ham barcha millatlarning manfaatlarini to'laligicha amalga oshirish imkonini bermaydi. Millatlararo totuvlikni ta'minlashga bir yoqlama, yuzaki yondashuv jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Xususan, davlatga o'z nomini bergan (titul) millat bilan o'sha joyda yashaydigan boshqa millat vakillari orasidagi munosabatlar katta e'tiborni talab qiladi. Bu o'ta nokiz masala. Yuzaki, bir yoqlama munosabat bo'lsa turli ziddiyatlar yuzaga kelib, xalqning jipsligiga zarar keltirib, bo'linish holati yuzaga kelishi va odamlar o'rtasida beqarorlikni paydo qiladi. Bu jarayonning oldini olish ko'p millatlar yashaydigan mamlakatlar taraqqiyoti uchun ahamiyatga ega. Milliy birdamlikni yuzaga keltirish, milliy rang-baranglikdan umummushtaraklikga erishishda millatlararo totuvlik va bag'rikenglik muhim ahamiyatga ega fenomen hodisa hisoblanadi. Etnik birliklarni bir-biridan ajaratib turuvchi ko'plab omillar mavjud xususan, turmush tarzi, tarixi, madaniyati, dini, tili, urf-odatlar, iqtisodiy rivojlanganlik darajasi kabildir. Bu omillar bevosita turmush tarzi va turmush darajasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda mutaxassis olimlarning fikriga ko'ra yer yuzida 3000 ga yaqin millat bo'lib, insoniyatning o'rta xisob bilan 96 % ni birlashtiradi, qolgan 4% ellat va qabilalardir [2]. Ta'kidlash lozimki millat va xalqlarning turmush tarzi va darajasi aynan bir xil emas va u nisbiy xarakterga ega.

-Tadqiqotning metodologiyasi (Research Methodology). Mamlakatimizning tez sur'atlar bilan rivojlanishi va jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egallab borishida yurtimizda yashayotgan har bir millat va elatning o'z o'rnini va ulushi bor. Har qanday xalqlar o'rtasida milliy birlikni saqlash va millatlar o'rtasida ahillikni ta'minlashda millatlararo totuvlikning ta'minlanishi va bag'rikenglik muhiti muhim omil hisoblanadi.

Hozirgi kunda ayrim mamlakatlarda o'ta millatchi kayfiyatdagi guruhlarining paydo bo'lishi va ularning demokratiya niqobi ostida siyosiy kuchga aylanib, o'z xatti-harakatlariga siyosiy kuch berishi jamiyatning tinchlik va ahilligiga putur yetkazib, turli muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Bag'rikenglik tushunchasi kundalik hayot va ilmiy faoliyatda tez-tez qo'llaniladi. Odamlar o'rtasidagi hayrixoxlik, o'zaro hamkorlik munosabatlarni yuzaga keltirish, ayrim odamlarning xulq-atvoriga nisbatan keng felli bo'lish kabilar bag'rikenglik deb tushuniladi. Bag'rikenglik xalqmiz xarakteriga singib ketgan shunday bir olijanob fazilatki uni odatiy hol sifatida qabul qilinadi. Insoniylik nuqatai nazardan munosabat bildirish, samimiylkni saqlash va hurmat ko'rsatish kabilar ham bag'rikenglik deb qaraladi.

Bag'rikenglik (lotincha "tolerantia - chidam, "sabr – toqat) – o'zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, histuyg'ulari, fikr-mulohazlari, g'oyalari va e'tiqodalariga nisbatan toqatli, chidamli bo'lishdir [2]. Shunchaki chidamli, toqatli bo'lish emas balki, o'zgachalikni tushunish, uni qabul qila olish hamdir. Buni bir-biriga o'xshamagan odamlarning birga ahillikda yashashga intilishi deb qarash mumkin. Biron-bir insonda (kiyinishi, so'zlashi, turmush tarzi) yoki biror-bir begona madaniyatda (urf-odat va marosimlar) bizga nimadir

yoqmasligi mumkin, biroq ular o'zgalarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazmasa, joriy qonunlarni buzmasa ularning mavjudligi va rivojlanishini tan olishimiz kerak. Bugungi kunda bag'rikenglikning mazmun-mohiyati nihoyatda rang-baranglikka ega bo'lib bormoqda. Inson huquqlarining taraqqiy etib borishi natijasida bir madaniy muhitda yashayotgan turli xildagi odamlar jamoalari shakllanmoqda. Bu esa ularga nisbatan bag'rikeng bo'lish kerak chunki, bu inson huquqlari hisoblanadi deb tushuntirilmoqda.

Bag'rikenglik – har bir fuqaroning ma'naviy burchi, siyosiy hamda huquqiy ehtiyoji bo'lib, turli millat manfaatlarini ijtimoiy-g'oyaviy ifodalash orqali inson individualligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini, millatlararo hamjihatlikni hurmat qilish, turli xalqlar va elatlar vakillarini qabul qila bilish, ularga hamdard bo'lib, kam ta'minlanganlariga yordam berish va ijtimoiy-g'oyaviy hayotni tushunishni, o'z manfaatini xalq, davlat manfaati bilan bog'lay bilishni anglatadi. Bu jarayon oddiy yon berish yoki boshqalarga xushomad qilish emas, balki har bir insonning faol munosabat, muloqot jihatdan yuksak madaniyat va yuqori darajadagi axloq hamdir. Demak bag'rikenglik asosida insondagi fazilatlar, yuksak axloqiylik ham nomoyon bo'ladi. Bag'rikenglik tushuncha sifatida milliy va diniy shaklda namoyon bo'ladi.

Bag'rikenglikni namoyon qiluvchi asosiy yo'nalishlardan biri diniy bag'rikenglik g'oyasidir. Xozirda mamlakatimizda 16 ta konfessiyaga mansub bo'lgan 2276 ta diniy tashkilotlar erkin faoliyat yuritmoqda. Ulardan 2093 tasi islomiy, 183 tasi noislomiy, shu qatorda 166 ta xristian cherkovi, 8 ta yaxudiy ibodatxonalari, 6 ta baxoiy jamoalari va 1 ta krishnani anglash jamiyati mavjud. Bugungi kunda mamlakatimizda turli e'tiqodga mansub yuqorida qayd qilingan tashkilotlar o'rtasida o'zaro hurmat va bag'rikenglik muhiti o'rnatilishi uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Barcha dindorlarga diniy amallarini ado etish, diniy ehtiyojlarini qondirish uchun barcha zaruriy sharoitlar yaratib berilgan. Diniy bag'rikenglik - turli din vakillarining e'tiqodagi mavjud aqidaviy farqlardan qat'iy nazar, ularning yonma-yon o'zaro tinch-totuv yashashi hamda har bir diniy ta'limotga hurmat bilan qarashni anglatadi. Millatlararo totuvlik deganda ko'p millatlar yashayotgan mamlakat hududidagi turli millat va elat vakillarining hamjihatlik va o'zaro hamkorlikda yashashlari, ularning ongi va qalbida yagona Vatan tuyg'ularining mustahkamligi, uning istiqboli yo'lida sidqidildan mehnat qilish va fidoyilik ko'rsatish ruhiyatining amal qilishini tushunish mumkin. Millatlararo totuvlikni ta'minlashning asosiy omili mamlakat hududida yashayotgan barcha millat va elat vakillarining ehtiyojlarini hisobga olish, manfaatlarini uyg'unlashtirish va yagona maqsad sari Vatanni taraqqiy qildirishga yo'naltirish hisoblanadi.

Diniy bag'rikenglik har kim diniy e'tiqodda erkin bo'lishi va boshqalarda ham xuddi shunday erkinlik mavjudligini tan olishni, diniy qarashlarni majburlash mumkin emasligini ifodalaydi. Diniy bag'rikenglik dunyoviylikka ham dinga ham birdek taaluqli. Demokaratiq mezonlariga ko'ra dinning har qanday shakllarini majburlash orqali singdirishga yo'l qo'yilmaydi, bu qonun yo'li taqib qilinadi. Barcha dinlarda ham bunday xolatni ko'rish mumkin. Qur'oni Karimda "Dinda zo'rlash yo'qdir" deyiladi. Hamma dindor bo'lish kerak degan qat'iy qaror yo'q. Demak, islomning o'zi bag'rikenglik dini. Bugungi diniy bag'rikenglik tinchlikni saqlash, xalqlar o'rtasida do'stlik va hamkorlik aloqalarini o'rnatish, insoniyatni madaniy merosi va ijobiy urf-odatlar, an'analarni avaylab-asrashga, muammolarni ijobiy hal etishga da'vat etishda yetakchilik qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilishi yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik

huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi"[3], degan norma bilan diniy bag'rikenglik huquqiy jihatdan kafolatlangan.

Masalaga mamlakatimiz misolida qaraydigan bo'lsak, bag'rikenglik va millatlararo totuvlikning ta'minlanishi ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida xizmat qilayotganini ta'kidlash mumkin. Milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan millatlararo totuvlik va bag'rikenglik g'oyasi mamlakatimiz ta'lim tizimidagi asosiy masalalardan biri sifatida o'rin olgan. O'zbekistonda istiqomat qilayotgan 130 dan ortiq millat va elat vakillarining farzandlari maktablarda 7 tilda ta'lim olmoqdalar.

O'zbekiston hududida qadimdan qator millat va elat vakillari bahamjihat istiqomat qilib kelgan. Millatlararo munosabatlarda uyg'unlik vujudga kelgan mamlakatlarda ko'pmillatlilik jamiyatning siyosiy-iqtisodiy rivojlanishiga samarali ta'sir etadi. Konstitutsiyamizning 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an'alarini hurmat qilinishini ta'minlaydi ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi"[3], deb belgilab qo'yilgan. Mazkur konstitutsiyaviy qoidada O'zbekistonda yashovchi ko'p sonli millat va elatlarga nisbatan o'zaro hurmatda bo'lish, ularning urf-odat va an'alarini rivojlanitishni belgilab qo'yilgan.

Bag'rikenglik o'zgalarning fikri, qarashlari va xatti-haratiga ergashish, ularni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish kerkligini anglatmaydi. Agar shunday bo'lsa har qanday yot va zararli g'oyalar ayniqsa ekstrimizm va terrorizm, diniy adidaparastlarga ham yon berish kerak degan o'ta xato xulosa kelib chiqadi. Bag'rikenglik ekstrimizga qarshi tushuncha chunki unda zo'ravonlik, og'dirib olishga o'xshash majburlov ko'rinishlari yo'q. Odamlar, turli guruhlar, xalqlar, ijtimoiy guruhlarning o'rtasida bir-birini tushunish, ijobiy hamkorlik yo'lidagi faol munosabatlarni bag'rikenglik doirasiga kiritish mumkin. Bag'rikenglik tufayli xilma-xil ko'rinishdagi munosabatlarda umumiylik holati yuzaga keladi. Ya'ni turli millat va din vakillari yagona hududida til va madaniyat nuqatai nazaridan teng turmush kechiradi. Bag'rikenglik har qanday jamiyatda ijtimoiy adaolat va tenglik g'oyalarining qaror topshini ham ta'minlaydi. Shu orqali jamiyat hayotida rang-baranglik kuzatiladi. Hozirgi kunda bunday turfa xillikni jamiyat hayotining barcha javhalarida ko'rish mumkin.

Hozirgi kunda yurtimizda yoshlarni sog'lom va ma'naviy yetuk qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ularni o'z milliy an'an va urf-odatlari, madaniyatini sarab avaylashga, hurmat qilishga o'rgatish yoshlarda bunday salbiy holatlar uchramasligiga zamin yaratadi.

Bugungi globallashuv davrida bag'rikenglik va millatlararo totuvlik yangicha ko'rinish va ahamiyat kasb etayotir. Bag'rikenglik asosida millatlar o'rtasidagi milliy o'ziga xoslik boshqa xalqlar tomonidan qabul qilinadi, ma'lum qismi o'zlashtiriladi va boyib boradi. Shu asosda millatlararo totuvlik ham yuzaga kelib, vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligini ta'minlashdek vazifalarga xizmat qiladi.

Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev tomonidan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi ishlab chiqildi. 2017-2021 yillarga mo'ljallangan harakatlar strategiyadan ko'zlangan maqsad -olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyat rivojini yangi bosqichga ko'tarish, hayotning barcha sohalarini liberalashtirish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish bo'yicha eng muhim ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirishdan iborat ekanligi belgilandi. Bugungi kunda mamlakatimiz ta'lim muassasalarida o'qish 7 tilda olib borilmoqda. Teleradioko'rsatuv va eshittirishlar 12 tilda efirga uzatilmoqda, gazeta va jurnallar 10 dan ortiq tilda

chop etilmoqda. Bugun mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari bir oila farzandlaridek ahil va inoq yashamoqda ular umumiy uyumiz -O'zbekistonimiz ravnaqi yo'lida birlashib, barcha soha va tarmoqlarda fidokorona mehnat qilmoqda, rivojlangan bozor iqtisodiyoti va kuchli fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurishga hissa qo'shmoqda [4].

Bugungi davrning o'zi davlatimiz mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakat atrofida xavfsizlik, barqarorlik va yaqin qo'shnihilik muhitini yaratishga qaratilgan puxta o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy siyosatni yuritish, shuningdek, aholi, ayniqsa, yoshlar ongida insonparvarlik qadriyatlarini, turli millat vakillari o'rtasida o'zaro hamjihatlikni yanada mustahkamlash, bu borada amalga oshirilayotgan ishlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishni taqozo etmoqda.

Harakatlar strategiyasida beshinchi ustuvor yo'nalish sifatida xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat olib borish belgilandi. Bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash O'zbekistonda olib borilayotgan siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, mazkur harakatlar startegiyasi ushbu yo'nalishdagi faoliyat uchun dasturlamal bo'lib xizmat qiladi.

YUNESKO Bosh konferensiyasining 1995 yil 16 noyabrda o'tkazilgan 28-sessiyasida qabul qilingan "Bag'rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi" dunyoda tinchlik va totuvlikni ta'minlash, inson huquqlari va erkinliklari ustuvorligini kafolatlash, teng huquqlilik hamda o'zaro hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish yo'lidagi muhim qadam bo'lib xizmat qilmoqda. Mazkur hujjat qabul qilingan sana -16 noyabr butun dunyoda Xalqaro bag'rikenglik kuni sifatida belgilangan.

Mamlakatimizda mazkur yo'nalishda ko'plab amaliy ishlar qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita, Millatlararo munosabatlar qo'mitasi, O'zbekiston yoshlar ittifoqi, O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi hamda Milliy madaniy markazlar tashkil etilib, ularning faoliyati kengayib borilmoqda. Yurtboshimizning 2017 yil 19 maydagi "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq, Respublika baynalmilal madaniyat markazi hamda O'zbekiston xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik va madaniy-ma'rifiy aloqalar jamiyatlari kengashi negizida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalari qo'mitasi tashkil etildi.

Bag'rikenglik o'zbek xalqi ma'naviyati va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Yurtimizda nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy sohalar, balki zaminimizda istiqomat qilib kelayotgan turli millat va elatlar o'rtasida do'stlik rishtalarini yanada mustahkamlash, diniy bag'rikenglik tamoyillarini qaror toptirishga ham alohida e'tibor qaratib kelinadi.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 19 sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiya qabul qilish tashabbusi bilan chiqqani jahon hamjamiyatining diqqatini tortgan edi. Mazkur hujjat barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlash, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko'maklashish, eng muhimi, bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlashga qaratilgani bilan e'tiborga molikdir. Ushbu taklifdan kelib chiqib, 2018 yil 12 dekabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 73-sessiyasining 51-yig'ilishida A/Res/73/128-sonli "Ma'rifat

va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi tashkilotga a'zo 193 mamlakat tomonidan yakdillik bilan qabul qilindi. BMTga a'zo mamlakatlarning 50 dan ortig'i bu rezolyutsiyani nafaqat qo'llab-quvvatlashlarini, balki unga hammuallif bo'lishlarini ta'kidladilar. Shuningdek, yurtboshimiz murojaatnomada Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining rezolyutsiyasi bilan har yili 30 iyul – Xalqaro do'stlik kuni sifatida keng nishonlanishini inobatga olgan xolda ushbu sanani O'zbekistonda "Xalqlar do'stligi kuni" deb belgilashni taklif etdi [6].

Bugungi kunda bag'rikenglik insoniyat tomonidan erishilgan eng katta yutuqlardan biridir. Bundan keyingi taraqqiyot uchun ham u muhim omillardan bo'lib qolaveradi. O'zbekistonda turli konfessiya vakillari o'rtasida mustahkam do'stlik, bag'rikenglik muhiti ta'minlangan.

Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr-bardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir bitmas-tuganmas manbaidir. Ming yillar mobaynida Markaziy Osiyo g'oyat xilma-xil dinlar, madaniyatlar va turmush tarzlarini tutashgan, tinch-totuv yashagan markaz bo'lib keldi. Hatto bu hududlarni bosib olganlar ham Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyatini oldida bosh egibgina qolmay, uning eng qimmatbaho an'alarini, shu hududda mavjud bo'lgan davlatchilik an'alarini avaylab qabul qilganlar.

Hech kimga sir emaski, bugungi kunda turli dinlar va madaniyatlarga mansub davlatlar o'zaro yaqinlashmoqda. Bu hol ular orasidagi ijtimoiy, madaniy va diniy sohalaridagi doimiy muloqotlarni taqozo etmoqda. Shu maqsaddan kelib chiqib 1945 yilda BMT ustavi «sabr-toqatli bo'lish va jahonda yaxshi qo'shnilar sifatida birgalikda yashash hamda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni qo'llab-quvvatlash uchun sa'y harakatlarimizni birlashtirish»ni o'z maqsadlaridan biri deb e'lon qildi. 1981 yil 25 noyabrda BMT Bosh Assambleyasining 361 55-rezolyutsiyasi din yoki e'tiqodga asoslangan sabr-toqatsizlik va kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi deklaratsiyani e'lon qildi.

Bosh Assambleya a'zo davlatlarni din yoki e'tiqod erkinligiga rioya qilish va uni kafolatlashga, din yoki e'tiqod erkinligi masalalarida bir-birini tushunish, sabr-toqatli va o'zaro hurmat qilishga ko'maklashishga hamda din yoki e'tiqoddan BMT ustaviga va BMTning boshqa tegishli hujjatlariga xilof bo'lgan maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'ymaslikka da'vat etadi.

Bag'rikenglik— bizning dunyomizdagi turli boy madaniyatlarni, o'zini ifodalashning va insonning alohidaligini namoyon qilishning xilma-xil usullarini hurmat qilish, qabul qilish va to'g'ri tushunishni anglatadi. Uni bilim, samimiyat, ochiq muloqot hamda hur fikr, vijdon va e'tiqod vujudga keltiradi. Bag'rikenglik turli-tumanlikdagi birlikdir. Bu faqat ma'naviy burchgina emas, balki siyosiy va huquqiy ehtiyoj hamdir. Bag'rikenglik tinchlikka erishishni musharraf qilguvchi va urush madaniyatsizligidan tinchlik madaniyatiga eltuvchidir. Bag'rikenglik yon berish, andisha yoki xushomad emas. Bag'rikenglik eng avvalo insonning universal huquqlari va asosiy erkinliklarini tan olish asosida shakllangan faol munosabatdir. Har qanday vaziyatda ham bag'rikenglik ana

shu asosiy qadriyatlarga tajovuzlarning bahonasi bo'lib xizmat qilmaydi. Bag'rikenglikni alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar namoyon qilishi lozim.

Bag'rikenglik inson huquqlarini qaror toptirish, plyuralizm (shu jumladan, madaniy plyuralizm), demokratiya va huquqning tantanasi uchun ko'maklashish majburiyatidir. Bag'rikenglik aqidabozlikdan, haqiqatni mutlaqlashtirishdan voz kechishni anglatuvchi va inson huquqlari sohasidagi xalqaro-huquqiy hujjatlarda o'rnatilgan qoidalarni tasdiqlovchi tushunchadir.

Bag'rikenglikni namoyon qilish inson huquqlariga ehtirom bilan hamohang, u ijtimoiy adolatsizlikka nisbatan sabr-toqatli munosabatda bo'lishni, o'z imon-e'tiqodidan voz kechish yoxud boshqalarning e'tiqodiga yon berishni anglatmaydi. U shuni anglatadiki, har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa boshqalar ham ega ekanligini tan olmog'i lozim. U yana shuni anglatadiki, odamlar o'z tabiatiga ko'ra tashqi ko'rinishi, qiyofasi, o'zini tutishi, nutqi, xulqi va qadriyatlarini jihatidan farqlanishi e'tirofga loyiqligi barobarida, ular dunyoda yashashga va o'zlarining ana shu individualligini saqlab qolishga haqlidirlar. U yana shuni anglatadiki, bir kishining qarashlari boshqalarga majburan singdirilishi mumkin emas.

-Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Xulosa qilib aytganda millatlararo totuvlik g'oyasi - umumbashariy qadriyat bo'lib, turli xalqlar birgalikda istiqomat qiladigan mintaq va davlatlar milliy taraqqiyotini belgilaydi, shu joydagi tinchlik va barqororlikning kafolati bo'lib xizmat qiladi. Bu g'oya bir jamiyatda yashab yagona maqsad yo'lida mehnat qilayotgan turli millat va elatlarga mansub kishilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, do'stlik va hamjihatlikning ma'naviy asosidir. Dinlararo bag'rikenglik g'oyasi - xilma-xil diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarning bir zamin, bir Vatanda, olijanob g'oya va niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashni anglatadi.

Sog'lom milliylik hukmron bo'lgan joyda umum-bashariy fazilatlarining qadriga yetish ham ortadi, millatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar ham kamol topadi.

Milliy an'analar va qadriyatlar rivoji shunday bir dialektik prinsipga asoslanganki, kimki o'z xalqi milliy qadriyatini boshqa millat qadriyatlariga teskari qo'ymagan holda va, aksincha, boshqa millat ma'naviyatini chuqur xis qilish darajasiga o'sib chiqsa va o'z milliy qadriyatini bemalol va beminnat namoyish etish imkoniyatiga ega bo'lsa, milliy munosabatlarda do'stona iqtisodiy va ma'naviy muloqotdan o'zga niyat bo'lmasa, ana shunda turli millatlarning ma'naviyatini ifodalovchi umumbashariy qadriyatlar o'sib boraveradi.

Ijtimoiy taraqqiyotning mahsuli bo'lgan va uzoq vaqtlar davomida shakllanib kelgan millatlar bir-birlari bilan o'zining turmush tarzi, tarixi, madaniyati, urf-odatlar, marosimlari va boshqa xususiyatlari bilan bir-biridan farq qilib kelgan. Bir millatning boshqa millatlarga xos bo'lgan xususiyatlarini hurmat qilishi ularga yaxshi munosabatda bo'lishlari totuvlikning zaminlaridan biri bo'lib kelgan.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston Buyuk kelajak sari. Toshkent – «O'zbekiston» - 1998 17-bet.
2. Falsafa ensiklopedik lug'at.- T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.- B.67.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi T."O'zbekiston". 2019.B.
4. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. I-jild.- T.: "O'zbekiston", 2018, 296-297- betlar.
5. Falsafa qomusiy lug'at. T., «Sharq», 2004 yil, 261-bet.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // "Xalq so'zi" gazetasi, 2020 yil 30 dekabr, № 276.

Нилуфар ДАЛИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: n.dalimova@mail.ru

Псих.ф.д. Илхмова Д. тақризи асосида

GENERATIONAL CONFLICT AS A NECESSARY CONDITION FOR SOCIAL DEVELOPMENT

Abstract

An important condition for ensuring the integrity of the historical development of society is the continuity of generations. The older generation collects life experience and necessary social data and passes them on to young people. The conflict of generations is a type of social conflict. It takes place both in families and at the level of society. Traditionally the conflicts of generations are considered in the context of relations between "fathers" and "children". This article highlights the above points.

Key words: social problem, generation, conflict, intergeneration conflict, social functions, dysfunctions.

КОНФЛИКТ ПОКОЛЕНИЙ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация

Важным условием обеспечения целостности исторического развития общества является преемственность поколений. Старшее поколение собирает жизненный опыт и необходимые социальные данные и передает их молодежи. Конфликт поколений является одним из видов социального конфликта. Он имеет место как в семьях, так и на уровне социума. Традиционно конфликтные взаимоотношения между поколениями рассматриваются с позиций взаимоотношений «отцов» и «детей». В данной статье освещаются вышеперечисленные моменты.

Ключевые слова: социальная проблема, поколение, конфликт, межпоколенческий конфликт, социальные функции, дисфункции

АВЛОДЛАРАРО ЗИДДИЯТ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ ЗАРУРИЙ ШАРТИ СИФАТИДА

Аннотация

Жамиятнинг тарихий ривожланишининг яхлитлигини таъминлашнинг муҳим шarti –авлодларнинг давомийлиги. Катта авлод ҳаётий тажриба ва зарур ижтимоий маълумотларни тўплаб, уларни ёшларга топширади. Авлодлараро зиддиятлар ижтимоий низоларнинг бир қўринишидир. Унинг оилаларда ҳам, ижтимоий муҳитда ҳам ўз ўрни бор. Авлодлар орасидаги анъанавий зиддиятчи муносабатлар “оталар” ва “болалар” муносабати позициясидан қўриб чиқилган. Ушбу мақолада мана шу нарсалар ҳақида баён қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий муаммо, авлод, зиддият, авлодлараро зиддият, ижтимоий функциялар, дисфункциялар

Кириш. Авлод ўзаро таъсир, маданий ривожланиш ва ижтимоий-маданий динамиканинг жамловчидан. Ижтимоий ҳодиса сифатида авлодни доимий, статик эмас, балки ўзаро муносабатлар ва ўзаро боғлиқлик сифатида белгилаш ва билиш мумкин. Авлод ижтимоий жамоа сифатида фақат ўзаро боғлиқ муносабатлар жараёнидагина шаклланади. Яъни, нафақат янги авлод олдингисига боғлиқ, балки олдинги авлодлар ҳам янгиларга боғлиқ. Бу боғлиқлик конкрет кундалик ўзаро муносабатларда, ўтмиш тажрибасини идрок қилишда ва келажакдаги тажрибани башорат қилиш ва лойиҳалашда намоён бўлади: қандай ўтмиш тажрибаси қимматли ҳисобланади ва нима учун, қандай амалиёт ва тажрибани билиш ва ишлатиш керак, қандай маъноларни сақлаб қолиш керак, эртаси бўлиши учун бугун ўтмишдан олинган қандай роҳлар ва образлар керак бўлади?

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Авлод – маълум бир тарихий даврда шаклланиш ва фаолият юритишнинг умумий шартлари ва ёш чегаралари билан бирлаштирилган, объектив шаклланидиган, одамларнинг ижтимоий-демографик ва маданий-тарихий бирлашмасидир[9]. Авлоднинг ўз чегаралари бор (15 ёшдан 30 ёшгача), технологик жараён ривожлангани сари бу интервал аста-секин камайиб боради. Шу билан бирга уч авлод мавжуд: болалар, етук одамлар ва кексалар, шунинг учун Х.Ортега-и-Гассетнинг фикрига кўра, учта параллель равишда мавжуд ҳақиқат ва турмуш тарзи ҳақида гапириш тўғри бўлади[10]. Бир авлод вакиллари куйидаги типологик хусусиятлар

бирлаштиради: маълум бир тарихий даврда бир вақтнинг ўзида яшаш, ўхшаш шароитларда ижтимоийлашув, ёш, турмуш тарзи, фаолият характери, мафкуравий эътиқод ва қадрият тушунчалари бўйича яқинлик.

Жамиятнинг тарихий ривожланишининг яхлитлигини таъминлашнинг муҳим шarti –авлодларнинг давомийлиги. Катта авлод ҳаётий тажриба ва зарур ижтимоий маълумотларни тўплаб, уларни ёшларга топширади. Бироқ ёш авлод барча қадриятларни, принципларни, идеалларни, қадриятларнинг фаолият усуллари қабул қилмайдилар, баъзилари қатъиян рад этилади. Авлодлар тафаккури ва хатти-ҳаракатларини белгиловчи омил – бу ёш эмас, балки инсоннинг ижтимоийлаштирилган муҳити, шунингдек оиладаги тарбия нормаларидир[5]. Уларнинг таъсири остида ҳам шахс, ҳам бутун авлоднинг ҳулқ-атворини тартибга солувчи асосий қадриятлар шаклланади. Шунинг учун турли авлод вакиллари баъзан қарама-қарши қадриятларга амал қиладилар, бу эса зиддият ва низоларга сабаб бўлади.

Мамлакатни ижтимоий ўзгартириш, давлат ислоҳоти ва модернизация қилиш давларида авлодлар муаммоси янада чуқурлашади. Олдинги авлодларнинг қадриятлари, ғоялари ва кўникмалари ҳақиқатга зид келади, ёш авлод “янги эҳтиёжларни ифода этувчи янги интилишларнинг ташувчиси”га айланади. “Оталар” ва “болалар” ўртасидаги мураккаб муносабатлар авлодлар тўқнашувини юзага келтиради. Авлодлараро зиддият – бу “боболар”, “оталар” ва “болалар” ўртасидаги манфаат-

ларнинг пайдо бўлиш ва тўкнашиш жараёнидир. У ўтиш даври авлодлари (ёшлар – катталар) ва ўтиш тарихий даври авлодлари ўртасида кескинликка эришади [9]. Авлодлар зиддиятларининг сабаблари эҳтиёжлар, турмуш тарзи, кадриятлар, мақсадлар ва манфаатларнинг қарама-қаршилигини ўз ичига олади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Авлодлараро зиддият ижтимоий тараққиётнинг зарурий шартидир, чунки эскирган ижтимоий муносабатлар, идеаллар, фаолият турлари ва усуллари тарихий вазиятга мос келадиган замонавийлари билан алмаштирилади. Зиддиятлар ривожланишининг турли босқичлари тегишли оқибатларга олиб келади. Деструктив босқичдаги авлодлараро зиддият жамиятга зарар келтиради, ижтимоий тартибни бузади, лекин фаол рағбатлантирувчи босқичда у ижтимоий фойдали, ижтимоий ўғаришларнинг манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши фаолиятни ўзгартиришни талаб қилади, эски маданий амалиётларга камроқ мослашган ёш авлод томонидан янги технологияларни ихтиро қилиш ва ўзлаштириш зарурияти пайдо бўлади.

Ўтмиш ва ҳозирги замон мутафаккирлари авлодлар зиддиятининг табиатини таҳлил қилиб, унинг муқаррарлиги ва ижтимоий фойдалилиги ҳақида хулосага келишган. Шундай қилиб, В.О. Ключевский ҳар бир авлодда оқим билан сузувчи бефарқ омма (индифферент масса) борлигини ва ўз вақтидан ўзиб кетадиган “одатий истиснолар” [2] борлигини қайд этади. Янги авлод бу илғор ижтимоий ўзгаришлар учун манба ҳисобланади, ва янги вазиятлар таъсири остида у “оталар” ва уларнинг асослари билан зиддиятга боради. XIX-XX асрнинг турли давларида бундай илғор гуруҳлардан декабристлар, турли зиёлилар, народниклар ва демократ инкилобчилар бўлган. Улар бугунги кунда ҳам доллар бўлган масалаларга жамоатчилик эътиборини қаратганлар: Россия ва Ғарбий Европа ўртасидаги муносабатлар ҳақида, ўтмиш ва бугунги кунни таққослаш ҳақида, миллий характерни ўрганиш ҳақида, миллийликни умуминсоний кадриятлар билан мослаштириш ҳақида, рус халқининг ўзинга хос хусусиятлари ёки уларнинг ривожланишида олдинда бўлган цивилизацияларга тақлид қилиш ҳақида [3]. В.О.Ключевский авлодлар зиддиятининг кескинлашувини маҳаллий воқеликни ҳисобга олмаган ҳолда хорижий тажрибани ўзлаштиришга асосланган таълим тизимининг хатолари билан боғлайди. Унинг деструктив босқичида авлодлар зиддиятини бартараф этиш учун ғарбий Европа илмий билимларини қадимги рус тарбиясининг анъанасига сингиб кетган кундалик ҳаёт қоидаларига моҳирона мослаштириш керак [4].

XX асрнинг 60-йилларида Европани қамраб олган оммавий талабалар тартибсизлиги авлодлар зиддиятини янада кучайтирди ва ғарб фалсафасининг бу муаммога қизиқишини кучайтирди. Шундай қилиб, К.Мангейм ёш авлодни ижтимоий ресурс сифатида кўриб чиқиб, динамик жамиятлар ёшларга таяниши кераклигини таъкидлайди, уларнинг асосий вазифаси – тез ўзгарадиган ёки сифат жиҳатидан янги шароитларга мослашиш учун ижтимоий ўзгаришларга эҳтиёж сезадиган вазиятда “жонлантирувчи воситачи”, “заҳира” бўлиш [6]. Ёш авлод ўзгарган муҳит таъсирида шаклланади. Эски нарсаларбилан зиддиятга бориб, бунинг натижасида у тарихнинг кейинги йўлини мустақил равишда белгилашни бошлади. Авлодлар зиддияти ижтимоий тараққиётга, катта ва ёш авлодларнинг янги тарихий вазиятга мослашувига ёрдам беради.

Г.Маркузе авлодлар зиддиятини табиий равишда, жамиятнинг инкилобий ўзгаришларининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида белгилайди, бу даврда бир

ўлчовли фикрлаш ва хатти-ҳаракатлар модели қулайди [7]. Ёшлар, авлодлараро зиддиятнинг субъекти сифатида, эскирган ижтимоий тизимнинг салбий тенденцияларини (бир ўлчовчилик, технократизм, инсон зулми) енгишга қодир. Мутафаккир авлодларнинг зиддияти жамиятни тубдан ўзгартиришига ишонади, натижада янги маданий кадриятлар олдинги тартибга “қўшилади” (“фойдали деструктивлик”), уларнинг иерархияси ўзгаради, аммо умумий тартиб ўзгармай қолади [7]. Юзага келган душманликдан қутулиш механизми сифатида катта ва ёш авлодлар ўртасидаги зиддият консенсус ва кейинги ривожланиш имкониятларини очади. Ижтимоий ўзгаришлар жараёнида зиддият технологик тараққиёт таъсири остида ўзгартирилади ёки қисман йўқ қилинади [7].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). XX аср охирига келиб, глобал ижтимоий ўзгариш давларида “катта”лар ва “ёш”лар (“авлодлар ўртасидаги узилиш”) ўртасидаги муносабатларда енгиб бўлмас тўсиқнинг пайдо бўлиши ҳақидаги назариялар пайдо бўлди. М.Мид ушбу ҳодисанинг сабабларини замонавий маданиятнинг префигуратив тури билан боғлайди: ахборот технологияларининг жадал ривожланиши натижасида ёшларда, катталарда ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайдиган, “тажрибанинг умумийлиги” пайдо бўлади, катта авлодлар эса “болалар” ҳаётида ўз тажрибаларининг такрорланишини ҳеч қачон кўрмайдилар [8]. Замонавий техник инкилоб, IT-технологияларнинг ривожланиши “оталар” ва “болалар” ролларининг алмашишига олиб келади. Ёшлар ўзларининг ота-оналари учун компьютер саводхонлиги бўйича ўқитувчи сифатида иштирок этадилар, ота-оналар эса глобал инновациялардан орқада қолмаслик учун бундай ҳолатни қабул қилишдан бошқа иложлари йўқ. Ота-оналар ва болалар параллель оламда яшайдилар, бўш вақтларини ҳар хил ўтказадилар ва турли тилларда гаплашадилар (катталар ёшларнинг жаргонини тушунайдилар). Буларнинг барчаси авлодлар ўртасидаги узилишларга сабаб бўлади. Бундай шароитда катталарнинг обрўсига путур этади, уларнинг кадриятлари ва турмуш тарзи шубҳа остида қолади. Авлодлар зиддиятидеструктив босқичга ўтади ва авлодларнинг очик қарама-қаршилиги ижтимоий негизларга зарар келтиради.

И.М.Ильинский, 1980-йиллар охири – 1990-йиллар бошида мамлакатда содир бўлган воқеаларни таҳлил қилиб, жамиятда “тарихий ривожланишдаги узилиш”, ижтимоий тузумнинг ўзгариши натижасида авлодлар ўртасидаги узилишнинг мавжудлигини таъкидлайди. Муаллиф бундай “узилиш”нинг манбасини сиёсий режимнинг ўзгариши мамлакатда глобал ўзгаришларга олиб келишида кўради, натижада ижтимоий тараққиётда узлуксизлик муаммоси кескин тус олади [1].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Катта авлодлар ворислик қонунига кўра, ўз маънавий меросини ёшларга топширишга мажбур бўлганлар, ўзлари эса, аввалги идеалларига ортиқча баҳо бериб ва ҳафсалалари пир бўлиб, улардан воз кечганлар. “Болалар” олдида “оталар”нинг кадриятлари ўз аҳамиятини йўқотади, янги вазият учун яроқсиз бўлиб қолади, шунинг учун улар “болалар” томонидан қабул қилинмайди ва ўзлаштирилмайди.

Авлодлар зиддиятини жамият тараққиётининг муқаррар ҳодисаси сифатида кўриб чиқиб, унинг ижобий ва салбий аҳамиятини қайд этишимиз мумкин. Унинг ижтимоий фойдалилиги шундаки, агар катта ва ёш авлодлар ўртасида қарама-қарши манфаатлар, мақсадлар ва кадриятлар мавжуд бўлса, зиддият норозилик сабабларини бартараф этишнинг конструктив функциясини бажаради. Анъанавий нормаларни ўзгарган шароитларга мослаштириб, у жамиятнинг соғлом-

ланишига ёрдам беради. Ўз ва қарама-қарши манфаатларини англаган зиддият иштирокчилари умумий муаммоларни аниқлаб, бир-бирларига мослашадилар. Шундай қилиб, авлодлараро зиддият жамиятда бирлаштирувчи рол ўйнаши ва ижтимоий ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи

кучи бўлиши мумкин. Бироқ, уларнинг ўткир босқичида (“авлодлар узилиши”) зиддиятлар салбий ва ҳалокатлидир. Улар ижтимоий муносабатларни издан чиқариб, жамият тарихий тараққиётининг яхлитлигини бузиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ильинский, И.М. Молодежь и молодежная политика / И.М. Ильинский; под ред. И.М. Ильинского. М.: Голос-Пресс, 2001. 694 с.
2. Ключевский, В.О. Евгений Онегин и его предки / В.О. Ключевский // Соч.: в 9 т.; под ред. В.Л. Янина. М.: Мысль, 1990. Т. 9. С. 84–101.
3. Ключевский, В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Соч.: в 9 т. Т.5. М.: Мысль, 1989. 479 с.
4. Ковалева, Е.О. Культурная традиция и конфликт поколений в трудах В.О. Ключевского и Н.К. Михайловского / Е.О. Ковалева // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Философия. 2014. № 2. С. 175–185.
5. Майкова Э.Ю. Автономия личности: вектор социального сопротивления / Э.Ю. Майкова // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Философия. 2013. № 4. С. 39–48.
6. Мангейм, К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм; пер. с нем. М.: Юрист, 1994. 704 с.
7. Маркузе, Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ. А.А. Юдина. М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. 526 с.
8. Мид, М. Культура и преемственность. Исследование конфликта между поколениями / Мид М // Культура и мир детства. М., 1988. С. 322–361.
9. Михайлова, Е.Е. В.О. Ключевский: понимание культурной дистанции /Е.Е. Михайлова // Вестник Тверского государственного университета. Серия Философия. 2012. Вып. 1–2 (20). С. 134–141.
10. Ортега-и-Гассет, Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп.; сост., предисл. и общ. ред. А.М. Рутчевича. М.: Весь Мир, 1997. 704 с.

УДК: 32(575.1)
Д-85

Бекзод ДЖАМИЕВ,
МТТДМҚТМОИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти в.б. PhD

МТТДМҚТМОИ профессори ф.ф.д. Н.Маматов тақризи асосида

PARTICIPATION AND ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES IN ELECTIONS IN UZBEKISTAN

Abstract

This article discusses the role of political parties, which are an important institution of civil society, in enhancing the political culture of citizens, as well as the role and importance in the development of diversity of opinions in society. The activity of political parties in the government and society, the creation of equal rights and opportunities in the electoral process in general, is today covered and actively analyzed in Uzbekistan.

Key words: political parties, electoral system, elections, state, society, parliament, multiparty system.

УЧАСТИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В ВЫБОРАХ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье обсуждается роль политических партий, которые являются важным институтом гражданского общества, в повышении политической культуры граждан, а также роль и значение в развитии многообразия мнений в обществе. Активность политических партий в правительстве и обществе, создание равных прав и возможностей в избирательном процессе в целом, сегодня освещается и активно анализируется в Узбекистане.

Ключевые слова: политические партии, избирательная система, выборы, государство, общество, парламент, многопартийность.

ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАРНИНГ САЙЛОВЛАРДАГИ ИШТИРОКИ ВА ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий партияларнинг сайлов жараёнида иштироки, давлат ва жамият бошқарувида сиёсий партиялар иштирокини басқичма-басқич ошиб бораётганлиги, сайлов жараёнида сиёсий партияларга тенг ҳуқуқ ва имкониятлар яратиб берилаётганлиги ёритилган. Шу билан бирга ушбу мақолада фуқаролик жамиятининг муҳим институти бўлган сиёсий партияларнинг фуқаролар сиёсий маданиятини оширишдаги аҳамияти ва жамиятда фикрлар хилма-хиллигини ривожлантиришдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз юритилган. Умуман Ўзбекистонда сиёсий партияларнинг сайловлардаги иштироки ёритилган ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: сиёсий партиялар, сайлов тизими, сайлов, давлат, жамият, парламент, кўппартиявийлик.

Кириш. Умумхалқ сайловлари орқали қонун чиқарувчи органларни шакллантириш демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Сайлов - халқ ўз ҳокимияти ва хоҳиш-иродасини тўғридан-тўғри рўёбга чиқаришнинг олий ифодаси, давлат ҳокимияти органларини демократик тарзда ташкил этишнинг негизи ҳисобланувчи улкан ижтимоий-сиёсий тадбир.

Ўзбекистонда сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва кўппартиявийлик асосида яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Бу демократик давлатнинг асосий шартларидан биридир. Кўппартиявийлик асосида сайловлар ўтказиш қуйидагиларни билдиради:

- ҳуқуқий жиҳатдан рўйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов компаниясида иштирок этиши; конституция ва қонун талаблари доирасида ўз номзодларини Олий Мажлис депутатлигига кўрсатиш ҳуқуқи ва қафолатли шарт-шароитини яратиш;

- сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳуқуқи ва қафолатли шарт-шароит яратиш;

- Олий судга, зарур ҳолларда эса Конституциявий судга, Олий Мажлиса сайловлар ҳақидаги Қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқидир [2].

Сайловларнинг демократик кечиши кўп жиҳатдан сайлов тизимига боғлиқ. Ўзбекистонда аввалги нодемократик тизимдан демократик сайловлар тизимига ўтиш осон бўлмади. Бу жараён маълум вақт ўтишинигина эмас, балки жиддий тайёргарликни ҳам тақозо этди. Мақсадга

эришиш учун аввало, мутлақо янги қонунчилик базаси талаб этиларди. Совет даврида эса бундай шарт-шароитларни яратишнинг иложи йўқ эди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин кўппартиявийлик асосида ҳақиқий демократик сайловлар ўтказиш учун қулай шарт-шароитлар яратилди [3].

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси демократик сайлов тизимини шакллантиришнинг асоси бўлди [1]. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги 1993 йил 28 декабрь, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг қафолатлари тўғрисида”ги 1994 йил 5 май, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги 1994 йил 22 сентябрь қонунлари 1994 йил 25 декабрда Олий Мажлисга бўлиб ўтадиган сайловларнинг ҳуқуқий заминини яратди.

Парламент учун курашиш, унда кўпчилик депутатлик ўринларини эгаллаш сайлов иштирокчиларининг муҳим вазифасидир. Чунки сиёсий партияларнинг умумхалқ сайловларида шаклланган парламентдан ўрин эгаллаган вакиллари (депутатлар), хусусан улар кўпчилиكنи ташкил этсалар, қонунчилик фаолиятида иштирок этиш орқали ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этиш имкониятига эга бўладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси XVI сессияси 1994 йил 25 декабрь куни Олий Мажлис, шунингдек, вилоят, шаҳар ва туман кенгашларига

сайловлар ўтказишга қарор қилди. Сайловларга номзодлар кўрсатишда кўппартиявийлик ва муқобиллик таъминланди.

1994 йил 25 декабрда биринчи марта мамлакат парламенти Олий Мажлисга бўлиб ўтадиган сайловлар муносабати билан мамлакатда мавжуд сиёсий партиялар ўзларининг қурултойларини ўтказдилар. Чунки “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг 20- ва 22-моддаларига кўра, республика Олий Мажлиси депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партияларнинг юқори органига берилган.

Жумладан, 1994 йил 29 октябрда ВТПнинг, 1994 йил 1 ноябрда эса ХДПнинг ҳам навбатдан ташқари II қурултойи бўлиб ўтди. Унда партиялар сайловолди дастури ҳақида, партиялардан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига номзодлар кўрсатиш тўғрисидаги ва бошқа бир қатор масалалар кўриб чиқилди [4].

Натижада ХДПдан Олий Мажлисга 69 киши, ВТПдан эса 14 нафар депутат, маҳаллий ҳокимият органларидан 167 нафар депутат сайланди. Шундай қилиб, мустақиллик шароитида қабул қилинган Конституция ва сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари доирасида илк бор ўтказилган биринчи чақирик Олий Мажлис сайлови Ўзбекистон томонидан демократия сари қўйилган муҳим тарихий қадам бўлди.

Олий Мажлисга бўлиб ўтадиган кейинги сайловларгача мамлакатда бешта сиёсий партия мавжуд эди. Энди улар демократик шарт-шароитларда, мукаммал ишлаб чиқилган қонун ҳужжатлари асосида сайловларда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

1999 йил 5 декабрда иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар бўлиб ўтиши муносабати билан барча сиёсий партиялар сайловолди тайёргарлигини кўра бошлади, пленумлар, навбатдан ташқари қурултойлар бўлиб ўтди.

1999 йил 25 декабрда бўлиб ўтган сайловлар натижасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ХДП - 49 нафар; ФМДП - 34 нафар депутат; ВТП - 20 нафар депутат; АСДП - 11 нафар депутат; МТДП - 10 нафар депутат; сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари - 16 нафар депутат; ҳокимият вакиллик органлари - 107 нафар депутат сайланди.

Вилоят, шаҳар, туман кенгашлари депутатлигига АСДПдан 60 депутат, МТДПдан 14 депутат, ХДП вакиллари 241 таси (30 %) Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларига, 1962 (36,4 %) нафари туман ва шаҳар кенгашларига сайландилар.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.Каримов 1999 йил биринчи чақирик Олий Мажлисининг XIV сессиясида сўзлаган нутқида сиёсий партиялар ҳақида шундай деган: “Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ҳокимият тизимларидан, аввало, ҳокимиятнинг сайлаб олинаётган органларидан ўрин олиш учун курашар эканлар, аниқ мақсадлари, ҳаракат дастурлари бўлиши керак. Токи бу дастурларнинг амалга оширилиши мамлакатдаги ижобий ўзгаришларга баракали таъсир этсин. Бунинг учун, аввало, партия етакчилари ҳам, уларнинг тарафдорлари ҳам нима учун ва нимага қарши курашаётганларини аниқ-равшан тасаввур этишлари зарур. Барча демократик давлатларда бўлганидек, бизда ҳам партияларнинг ўзаро кураши, ғоя ва қарашларнинг рақобати, керак бўлса, сайловчилар овози учун кураш бўлиши табиий” [5].

2000 йил 25 май куни иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида илк бор икки палатали тизимга ўтиш

заруратининг асосий сабаблари - парламентни кучайтириш, жумладан қонун чиқариш жараёнини тўлиқ профессионал асосга ўтказиш, қабул қилинаётган қонун ва қарорлар сифатини оширишга бўлган талаб муҳофама қилинди. Бундан ташқари бўлинган вакилликка эҳтиёж юзага келди, яъни қуйи палата партиялар ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳларидан (120 нафар депутат), юқори палата эса жойлардаги ҳокимият вакиллик органларидан (Қорақалпоғистон, Тошкент шаҳри ва вилоятлардаги маҳаллий кенгашлар депутатларидан олти нафардан) ҳамда мамлакат президенти тайинлайдиган 16 нафар аъзодан (жами - 100 нафар сенатордан) шаклланиши керак эди.

Шу муносабат билан Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига бўлиб ўтадиган навбатдаги сайловлар 2004 йил 26 декабрга белгиланди. Сайловга ҳар томонлама жиддий тайёргарлик кўрилди. Сайлов жараёнининг барча босқичларида хорижий давлатлардан, халқаро ташкилотлардан келган кузатувчилар, экспертлар, оммавий ахборот воситалари, сиёсий партиялар ва Мустақил номзодларни қўллаб-қувватлаш маркази вакиллари иштирок этди. Овоз бериш жараёни ҳам улар томонидан синчиклаб кузатилди [9].

2004 йилда бўлиб ўтган сайловлар аввалгилардан бир қатор ўзига хосликлари билан ажралиб турди:

- сиёсий партиялар кўрсатган номзодлари орасида камида 30 %ни аёллар ташкил этишига оид қонун талаби;

- агар илгарилари сайловлар ҳақиқий деб ҳисобланиши учун сайловчиларнинг энг камида 50 % овоз бериши керак бўлган бўлса, эндиликда бу кўрсаткич 33 %ни ташкил этди;

- аввалги қонунчиликка кўра судланган кишилар депутатликка номзод бўла олмадилар. Энди эса бу чеклаш фақатгина судланганлиги олиб ташланмаган шахсларга тегишли;

- мустақил номзодлар манфаатларини ҳимоя қилувчи, уларга сайловолди тарғиботини ташкил этишда қўмаклашувчи Мустақил номзодларни қўллаб-қувватлаш маркази ташкил этилди ва бошқалар.

Ўзбекистон парламентини шакллантириш йўллари 2003 йил 28 августда янги таҳрирда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонунда белгиланган.

Бўлиб ўтадиган сайловлар арафасида Ўзбекистондаги сиёсий партиялар ҳам ўз сайлов кампанияларини амалга оширдилар, қурултойларида тегишли қарор ва ҳужжатларини қабул қилдилар. Масалан, 2004 йил 23 октябрда ЛиДеПнинг II съезди, 2004 йилнинг 30 октябрда АСДПнинг III қурултойи, 2004 йил 31 октябрда МТДПнинг III қурултойи [7], 2004 йил 6 ноябрда ХДПнинг IV қурултойи бўлиб ўтди. Ушбу қурултойларда мамлакат тарихида илк бор икки палатали парламентга бўлиб ўтадиган сайловда қатнашиш учун партияларнинг сайловолди дастурлари, парламентга номзодлари тасдиқланди, партия тузилмаларининг сайлов кампанияси давридаги устувор вазифалари билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилди.

Икки палатали парламентга ўтиш муносабати билан Қонунчилик палатасига 2004 йил 26 декабрь куни сайлов ўтказилиб, 62 нафар халқ депутати сайланди. Номзодлар етарли овоз тўплай олмаган сайлов участкаларида 2005 йил 9 январда 58 нафар депутат сайланди. Сайловлар ҳам Ўзбекистонда фаол яратилган сиёсий партиялар, ҳам сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари кўрсатган депутатликка номзодлар иштирокида бўлиб ўтди.

“2004 йил декабрдаги сайлов якунларига кўра Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ХДП дан 28,

АСДПга 10, МТДПдан 11, ФМДПдан 18, ЛиДеПдан 41, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан 12 нафар депутатлар сайланди. Натижада Қонунчилик палатасида ЛиДеП 41 нафар депутат билан энг йирик фракцияни ва парламент кўпчилигини ташкил этди. Бунинг сабаби шундаки, ЛиДеП энг ёш партиялардан бўлишига қарамай сайлов кампаниясини аъло даражада ўтказди, партиянинг низом ва дастури, сайловолди дастури халқ ичида ўз тарафдорларини топди.

Бўлиб ўтган сайловларнинг яқунларига кўра Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоят кенгашлари ва Тошкент шаҳар Кенгашига 823 нафар депутат сайланди. Шундан ЛиДеПдан 331 (40,2 %), ХДПдан 301 (36,6 %), ФМДПдан 88 (10,7 %), АСДПдан 40 (4,9 %) ва МТДПдан 30 (3,6 %) депутат давлат ҳокимиятининг маҳаллий вакиллик органларидан ўрин олди”.

2005 йил 17-20 январда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига сайловлар бўлиб ўтди. Сайлов натижаларига кўра, юқори палата аъзолигига сайланган 84 нафар сенатор рўйхатга олинди. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва сайлов қонунчилигига мувофиқ, Олий Мажлис Сенатининг 16 нафар аъзоси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 январдаги Фармонида кўра, фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида, давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган обрўли фуқаролар орасидан тайинланди [6].

Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 1 июлда қабул қилинган “Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари тақомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонун мамлакат ҳаётида катта аҳамият касб этган эди.

Ушбу қонунга кўра, биринчидан, Олий Мажлис Қонунчилик палатасида депутатлик ўринлари сонини 120 тадан 150 тага кўпайтирилди (бунда 135 депутат ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланади, 15 та депутатлик ўрни эса оммавий жамоат ташкилоти - Ўзбекистон Экологик ҳаракатида ажратилади); иккинчидан, эндиги сайловларда ташаббускор гуруҳларидан номзодлар қатнашмайди; учинчидан, “сиёсий партиянинг ваколатли вакили” институти киритилди (унга сайлов участкаларида овозларни санаб чиқишда, имзо варақаларининг тўғрилигини текширишда иштирок этиш ҳуқуқи берилди, депутатликка номзодларнинг ишончли вакиллари сони аввалги 5 нафардан 10 нафаргача кўпайтирилди); тўртинчидан, сайловда иштирок этиш ниятида бўлган партияни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олишнинг аввалги белгиланган муддати қисқартирилди (олти ойдан кўпи билан тўрт ойгача), сиёсий партиялар сайловда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлиш учун 50 минг нафар сайловчининг имзосини тўплаш лозим бўлган бўлса, бу миқдор 40 минг нафарга туширилди ва бошқалар.

2009 йил 27 декабрда республикада Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига янги қонунчилик асосида сайловлар бўлиб ўтди. Сайловда мамлакатдаги тўртта сиёсий партия қатнашди. Сайлов жараёнларини хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардан келган 300 га яқин кузатувчилар бевосита кузатиб борди. Сайловда сайловчилар рўйхатига киритилганларнинг 87,8 % қатнашганлиги Ўзбекистон халқининг мамлакатдаги сиёсий жараёнларга бефарқ эмаслигидан далолат беради.

“Сайловчи нафакат ўзи танлаган номзодга, балки ўша номзод аъзо бўлган сиёсий партияга ҳам овоз

бермоқда, партиянинг ғояларига ишонч билдирмоқда. Халқнинг ишончини оқлай олмаган партия ўз-ўзидан сиёсий майдондан чиқиб кетади” [8].

Сайлов яқунларига кўра, 96 та сайлов округида парламент Куйи палатасига депутатлар сайланди. Шу билан бирга, сайлов кунини Ўзбекистон Экологик ҳаракатининг конференциясида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 15 нафар депутати сайланди.

Сиёсий партиялар ва улар кўрсатган депутатликка номзодлар ўртасидаги кучли рақобат натижасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига депутатлар сайловини ўтказувчи 39 та сайлов округида номзодларнинг бирортаси ҳам сайланиш учун зарур миқдорда овозлар тўплай олмайди. Шу сабабли 2010 йил 10 январда такрорий овоз бериш ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайлов яқунларига кўра 150 та депутат сайланди. Шу жумладан, ЛиДеПдан 53 нафар, ХДПдан - 32 нафар, МТДПдан - 31 нафар, АСДПдан 19 нафар депутат сайланди [10].

Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодексининг 59-моддасига кўра, агар Қонунчилик палатаси ва маҳаллий Кенгашлар депутатлари сайловида сайлов округи бўйича икки нафардан ортиқ номзод қўйилган бўлса-ю, улардан ҳеч бири сайланмаса, округ сайлов комиссияси энг кўп овоз олган икки нафар номзод бўйича округда такрорий овоз беришни ўтказиш ҳақида қарор қабул қилади ва бу ҳақда тегишли сайлов комиссиясини ҳамда округ сайловчиларини хабардор этади.

Такрорий овоз бериш умумий қоидаларга риоя этилган ҳолда икки ҳафталик муддатда ўтказилади.

Такрорий овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг овозини бошқа номзодга нисбатан кўпроқ олган номзод сайланган деб ҳисобланади.

Такрорий овоз беришда сайловчиларнинг иштирок этиши фойдаси ҳисобга олинмайди.

Сайлов кодексининг 60-моддасига кўра, Қонунчилик палатаси депутатларининг ва маҳаллий Кенгашлар депутатларининг такрорий сайлови:

агар сайлов округи бўйича сайлов ўтмаган ёхуд ҳақиқий эмас деб топилган бўлса;

агар такрорий овоз бериш сайланган депутатни аниқлаш имконини бермаган бўлса;

агар сайлов округи бўйича кўпи билан икки номзод қўйилган бўлса ва улардан ҳеч бири сайланмаган бўлса ўтказилади.

Қонунчилик палатаси депутатларининг ва маҳаллий Кенгашлар депутатларининг такрорий сайлови тегишли сайлов комиссиясининг топшириғига биноан округ сайлов комиссияси томонидан ўтказилади. Бунда округ ва участка сайлов комиссиялари фаолиятида сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилиши аниқланган тақдирда, тегишли сайлов комиссияси такрорий сайлов янги таркибдаги округ ва участка сайлов комиссиялари томонидан ўтказилиши зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Овоз бериш асосий сайловни ўтказиш учун тузилган ўша сайлов участкаларида ва сайловчиларнинг ўша рўйхатлари бўйича ўтказилади.

Қонунчилик палатаси депутатларининг ва маҳаллий Кенгашлар депутатларининг такрорий сайлови асосий сайловдан кейин кечи билан бир ойлик муддат ичида ўтказилади.

Сайлов яқунларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида сиёсий партиялар куйидагича депутатлик ўринларига эга бўлдилар:

1. Ўзбекистон Либерал-демократик партияси – 53 та депутатлик ўрни;

2. Ўзбекистон “Миллий тикланиш” демократик партияси – 36 та депутатлик ўрни;
3. Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси – 24 та ўрин;
4. Ўзбекистон Халқ демократик партияси – 22 та ўрин;
5. Ўзбекистон Экологик партияси – 15 та ўринни эгаллади.

Такрорий овоз бериш жараёни депутатликка номзодлар кўрсатган сиёсий партиялардан ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидан жами 5 мингдан ортиқ кузатувчилар кузатиб борди”.

Депутатларнинг 9 нафари ёки 6 фоизи 30 ёшгача, 97 нафари ёки 65 фоизи 30 ёшдан 50 ёшгача бўлганлар ҳамда 44 нафари ёки 29 фоизи 50 ёшдан катта ёшдагилар. Энг ёш депутат 26 ёшда. Энг ёши улуг депутат 71 ёшда. Депутатларнинг ўртача ёши 46 ёшни ташкил этмоқда.

Худудий сайлов комиссиялари томонидан халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига сайловларнинг якуний натижалари эълон қилинди. “Юксалиш” умум-миллий ҳаракати барча маълумотларни умумлаштирган ҳолда, қайси сиёсий партия худудларда яхши натижа қайд этганлигини таҳлил қилди.

“Вилоят, шаҳар Кенгашлари ва Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайловлардаги каби энг кўп депутатлик ўринни ЎзЛиДеП (303 жой ёки 36,5 фоиз) вакиллари эгаллаган. Ўтиборлиси, сайловолди пойгасини иккинчи бўлиб ХДП (181 ёки 21,8 фоиз) якунлаган. 3-ўринда ЎЗМТДП (159 ёки 19,1 фоиз). “Адолат” СДП (107 ёки 12,9 фоиз) тўртинчи, Экопартия вакиллари эса бешинчи (81 ёки 9,7 фоиз) ўринни қайд этишган.

Мавжуд 831 та ўриннинг 260 таси (31 фоиз) аёллар. Бу борадаги энг яхши кўрсаткич Навоий вилоятида (23 депутатлар ёки 38,3 фоиз) кузатилган, кейинги ўринлар Самарқанд (22 ёки 36,7 фоиз) ва Жиззах (20 ёки 35,1 фоиз) вилоят Кенгашлари ҳиссасига тўғри келади. Энг кам аёллар Сирдарё вилояти Кенгашида – 12 ёки 24 фоиз”.

Сайлов кодексига мувофиқ, Қонунчилик палатасига сайланган депутатларни рўйхатга олиш Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баённомалар асосида Қонунчилик палатасига сайланган депутатларни рўйхатга олади. Депутат этиб сайланган шахслар Марказий сайлов

комиссияси томонидан рўйхатга олинган пайтдан эътиборан Қонунчилик палатаси депутати мақомига эга бўлади. Қонунчилик палатаси депутати этиб сайланган шахслар Марказий сайлов комиссиясига Қонунчилик палатаси депутатининг мақомига тўғри келмайдиган вазифаларни ўз зиммасидан соқит қилганлиги тўғрисида ёзма шаклда маълум қилиши шарт. Қонунчилик палатаси депутатларига Марказий сайлов комиссияси томонидан ўн кун ичида гувоҳнома ва қўкрак нишони берилади.

Хулоса. Фуқаролик жамиятини жамоат ташкилотлари, хусусан, сиёсий партияларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Демократик давлат эса партияларнинг сайловдаги кураши орқали барпо этилади. Аҳолининг аксарияти манфаатларини қўзлайдиган ва ушбу манфаатларнинг амалга ошириш учун тўғри йўлни кўрсата оладиган сиёсий кучгина давлат тепасига келганида демократик давлат қарор топади. Шу боис “демократик сиёсий жараёнларни ҳаракатга келтирувчи куч - сиёсий партия ва сайловлар” деган илмий шиорни илмий жамоатчилик эътиборига тақдим этилади.

Сиёсий партиялар сайловларда муваффақият қозониши учун қуйидагиларга эътибор қаратишлари мақсадга мувофиқ бўларди:

- сайловчиларнинг партиялар фаолиятига нисбатан бефарқ муносабатига чек қўйиш, аҳолининг пасивлигидан шикоят қилмасдан бу борада жадал мафқуравий ишлар олиб бориш зарур;

- сиёсий партиялар давлат ҳокимияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишлари ва бу ишга ўз фаолиятининг таркибий қисми сифатида қарашлари лозим. Партия нашрлари ўз саҳифаларида расмий ахборотларни қайта эълон қилиш, шарҳлаш каби ҳолатларга чек қўйиб, биринчи навбатда, ижро билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг ечими тўғрисида муносабат билдиришлари керак;

- сиёсий партиялар давлат ҳокимиятини шакллантириш, қонун чиқариш жараёнидаги фаолиятни янада мустаҳкамлаш устида тинимсиз изланишлар олиб боришлари зарур. Партияларнинг бу йўналишдаги ютуқ ва камчиликлари сайловчиларга рўй-рост айтилиши керак. Акс ҳолда, партиялар сайловчилар ишончини йўқотади.

Сайловларни сиёсий партияларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Сайловлар эса сиёсий партияларнинг жамиятда тутган ўрини, аҳоли ўртасидаги мавқеини кўрсатувчи мезондир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б. 31-32.
2. Хамидова К. Т. Сайловлар ва сиёсий партиялар фаолиятини молиялаштириш. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. – Б. 11-12.
3. Халилов Э. Х. Ўзбекистон Республикасининг Қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 86.
4. Қурбонов С.Ш. Ўзбекистон Халқ демократик партияси (ташқил топиши ва фаолиятдан лавҳалар). - Тошкент: Университет, 2001. – Б. 116-117.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.–Т. “Ўзбекистон”, 1999. Б.34.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б. 102.
7. “Миллий тикланиш боқий партия”. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 51.
8. Лукмонов В. Ўзбекистон Президенти овоз берди // Халқ сўзи. - 2009. - 29 декабрь.
9. Раҳматов Л. Ахборотлар мунтазам бериб борилди // Ўзбекистон овози. 2004. 28 декабрь.
10. Ўзбекистон парламенти Қонунчилик палатасига сайлов якунланди // Ишонч. - 2010. - 14 январь.

Лазиз ДЖУРАЕВ,

Самарқанд давлат университети доценти

СамДУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси проф, DSc. Ш.Негматова тақризи асосида

ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ ХУЛҚ-АТВОРИДА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация

Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларнинг фаолиятига боғлиқ бўлган алоқалар тизимидир. Инсоннинг иқтисодий салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ва бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик асоси эканлиги кўрсатилган.

Калит сўзлар: трансформация, ёшлар, иқтисодий маданият, интегратив, иқтисодий хулқ-атвор, методология, ижтимоий фалсафа, флуктуация.

ТРАНСФОРМАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ПОВЕДЕНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Экономическое поведение представляет собой одну из функциональных связей экономической культуры. Предметом и темой экономического поведения выступает система отношений, которая зависит от работы многих экономистов и психологов. В статье предпринята попытка показать, что реализация экономического потенциала человека является объективным критерием, мерой экономической культуры и важной методологической основой социальной философии.

Ключевые слова: трансформация, молодежь, экономическая культура, интегративность, экономическое поведение, методология, социальная философия, флуктуации.

TRANSFORMATION IN YOUTH ECONOMIC BEHAVIOR

Annotation

One of the functional connections of economic culture is economic behavior. The subject of economic behavior is a system of relationships that depends on the work of many economists and psychologists. It has been shown that the realization of human economic potential is an objective criterion, a measure of economic culture, and that it is an important methodological basis of social philosophy.

Key words: transformation, youth, economic culture, integrative, economic behavior, methodology, social philosophy, fluctuations.

Иқтисодий маданиятнинг фалсафий таҳлили ижтимоий тараққиёт давомида воқеликни ўзгартириш, ижтимоий тизимнинг ўз-ўзини сақлаш, ижтимоий адаптация, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш, билиш, баҳолаш, лаззатлантириш, тартибга солиш, муомала ва ахборотлаштириш функцияларини бажариб келган. Аммо, унинг асосий мақсади, мазмуни, функцияси инсоннинг ҳар томонлама уйғун, баркамол шахс сифатида шакллантиришдан иборат. Инсоннинг моҳиятли салоҳиятининг рўёбга чиқиши, иқтисодий маданиятнинг объектив мезони, ўлчови ҳам ана шудир. Бу ижтимоий фалсафанинг муҳим методологик хулосаси ҳисобланади.

Эмпирик тадқиқотлар, назарий изланишлар ва жаҳон иқтисодий-амалиётишуни исботладики, иқтисодий маданият меҳнат унумдорлиги ва сифатини оширишнинг муҳим омилларидан биридир. У юқори сифатли рақобатбардош, чиройли ва мукамал товарларни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда маънавий иқтисодиётда асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Ҳозирда қайси мамлакат ёки қорхонанинг иқтисодий маданияти юқори бўлса, ўша мамлакат ривожланиш даражаси ҳам юқори бўлади. Аммо, иқтисодий маданият, унинг ўзаги ҳисобланган ишлаб чиқариш маданияти, бир бутун яхлит тизим бўлиб, ундан фойдаланиш комплекс тарзда амалга оширилсагина самара беради, бу ҳолатни тадбиркорлар, менежерлар, иқтисодиётни бошқарувчилар назардан четда қолдирмасликлари зарур. Иқтисодий маданият тизим сифатида интегратив ва функционал алоқаларга эга. Интегратив алоқалар иқтисодий маданият структура-сидаги элементларнинг тизим яхлитлиги, сифатий барқарорлиги, гомеостозисини (мувозанат) сақлаб

турувчи алоқалар бўлиб, агар улар бузилса флуктуация (ажралиш) ҳодисаси юз беради, яъни тизим таркибидаги элементлар емирилади ва инқирозга учрайди.

Иқтисодий маданиятнинг функционал алоқаларидан бири бу иқтисодий хулқ-атвордир. Иқтисодий хулқ-атвор мавзуси кўплаб иқтисодчи ва психологларга боғлиқ бўлган алоқалар бўлиб, улар тизим ва элементлар ўртасида ҳам бўлиб беради. Улар нафақат тизимнинг гомеостозисини таъминлайди, балки тизимнинг динамикасини белгилайди. Хулқ - бу шахснинг ҳаракатлари мажмуи. "Хулқ-атворда одамнинг шахсияти, феъл-атвори, эҳтиёжлари, диди хусусиятлари аниқланади; унинг атрофдаги ҳақиқат нарсалари ва ҳодисалари билан муносабатини очиқ беради". Хулқ-атвор фаолиятнинг шахснинг фазилатлари ва қадриятлари йўналишлари эркин намоён бўладиган жиҳатларини тавсифлайди. Фаолият мезоний тушунчасига тизим ва ўзаро боғлиқ бўлган қуйи тизимлар қиради, уларнинг комбинацияси одамлар саноат-ҳаракатлари умумий ҳамкорлиги, уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш учун зарур бўлган ижтимоий тузилманинг маълум бир яхлитлигини белгилайди.

Фаолият тушунчаси икки хилдаги ҳаракатларни бирлаштиради: 1) табиатан ёки иқтисодий, сиёсий, ҳарбий куч тизими томонидан шартланган қатъий заруриятга бўйсунди; 2) фақат маълум даражада объектив ҳолатлар, жамиятнинг маданий ва ҳуқуқий нормалари билан боғлиқ сабаб, лекин субъектга ўз ва жамоат манфаатларини қондириш мақсадлари ва воситаларини танлашда кенгрок шахсий эркинлик бериш. Шунга қўра, ушбу фаолият соҳасида шахс эркин танлаш учун кўпроқ имкониятларга эга ва шу билан бирга у ўз ҳаракатларига кўпроқ жавобгар

бўлади. Агар улар маълум бир шахсда ёки ижтимоий гуруҳда маълум бир умумий йўналишга эга бўлса, унда улар бошқаларнинг ўзлари билан ижтимоий алоқада ўзларини йўналтиришларига имкон берадиган хатти-ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигини ташкил қилади.

Ҳаётнинг турли соҳаларида турли хил қизиқишлар, моделлар, хулқ-атвор турлари устун бўлганлиги сабабли уларни иқтисодий, оилавий ва маиший, деонтологик (профессионал) ва бошқаларга бўлиш мумкин. В. И. Верховин, Т.И.Заславская, В.Г.Залевский, В.С.Любченко, И.В.Розмайнский аҳолининг иқтисодий хулқ-атворининг асосий жиҳатлари тўғрисида умумий назарий ва фалсафий қоидаларни ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшдилар.

Иқтисодий хулқ-атворнинг асоси – фаровонликка эришиш ёки юқори давлат ёки хусусий мақомга эришиш йўлидаги фойда ва ҳаражатларнинг нисбати тўғрисида шахснинг субъектив ғояси. Иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар билан бир қаторда ҳар бир инсоннинг шахсий қобилиятлари ва ижтимоий институтлар, урф-одатлар, этник ва маҳаллий менталитетнинг таъсирини эътиборга олган ҳолда маълум ҳаётий имтиёзларнинг нисбий мавжудлигини эътиборга олиш иқтисодий хулқ-атворнинг индивидуал ва гуруҳли моделларини шакллантиришда иштирок этади.

Т.Веблен “Бўш вақт синфлари назарияси” асарида таъкидлаганидек, “жамият тузилиши фақат баъзи ижтимоий гуруҳларнинг фикрлаш тарзининг ўзгариши натижасида ёки охир-оқибат, ҳамжамиятни ташкил этувчи шахсларнинг одатий фикрлаш тарзида содир бўлган ўзгариш туфайли ўзгаради, ривожланади, ўзгарувчан муҳитга мослашади”. Бинобарин, иқтисодий хулқ-атворнинг муҳим хусусияти бу фойдаланиш соҳаси (моддий неъматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш) эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгилловчи тамойили – ҳаражатлар нисбати ва керакли натижаларни ҳисоблашдир.

Атроф-муҳит менталитети ва ҳақиқатни идрок этишнинг индивидуал хусусиятларига қараб, унинг амалий қўлланилиши бошқа субъектив баҳони олади - ахлоқий ҳукмдан фаол ҳаракатлар ва ижодкорлик учун энг кучли моддий рағбат сифатида тан олинади. М.Вебернинг ижтимоий ҳаракатлар назариясида, А.Смит томонидан ижтимоий координация, Т.Веблер томонидан истеъмолчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва В.Зомбратнинг “иқтисодий руҳи”да назарда тутилган классик методологияни таҳлил қилиш асосида иқтисодий манфаат мақсадга мувофиқ (терминологияда) шаклланишини белгилайди.

М.Вебернинг фикрича, “иқтисодий хулқ-атвор тури, миллий маданият, хулқ-атворнинг оқилоналиги, ижтимоий стереотиплар иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг анъанавий турининг пайдо бўлишига таъсир қилади. Инсон ҳиссиётлари дунёси шахснинг иқтисодий хулқ-атворининг аффе́ктив турини олдиндан белгилаб беради”. Шубҳасиз, иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг субъекти - бу шахс яъни одамлар манфаатлари ва мотивлари, уларнинг фаолияти нафақат фойда олиш билан чекланиб қолади балки, маънавий ҳаёт, маданият, таълим ва ижтимоий психологиянинг кўп қирраларига таъсир қиладиган (шахснинг ўзини ўзи англаши, жамиятдаги обрўси) ҳақиқий бирлашмаси, асосий иқтисодий мақсадга зид бўлмаслик ва пировардида унга эришишга ҳисса қўшиши, хулқ-атвор бу шахс томонидан белгиланадиган фаолият шаклидир.

Иқтисодий хулқ-атворни ижтимоий ва шахсга йўналтирилган хулқ-атвор турларидан бири сифатида кўрилганда, ушбу модел нафақат оқилона томон (характерли ҳаражатлар ва фойда нисбати бўйича қатъий иқтисодий ҳисоб-китоб) билан, балки ахборот

етишмовчилиги ва шахсий субъектив мулоҳазалар туфайли аҳамиятсиз деб тушуниш мумкин. Бу эса ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш ва истеъмол қилиш каби хатти-ҳаракатларнинг хилма-хиллигини таъкидлашимизга имкон беради. Аҳолининг турли ижтимоий-демографик гуруҳларининг иқтисодий хулқ-атвори шуни кўрсатадики, ҳар бир шахснинг имкониятларининг хилма-хиллиги унинг иқтисодий жараёнларда иштирок этиш даражасини акс эттириши, ҳамда “иқтисодий жараёнлардаги мавқеини белгилайди, иқтисодиётда ва жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида иштирокини таъминлайди”.

Хулқ-атвор тушунчаси умумлаштирилган шаклда шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзини ўраб турган муҳитини идрок этишидир. Бу нафақат ҳозирги пайтда шахснинг ҳаётий позициясини аниқлаш бўйича хулосалар чиқариш, балки келажакда унинг ҳаракатларида оқилона кутишларни башорат қилиш имконини беради. Бизнинг фикримизча, иқтисодий хатти-ҳаракатлар – бу маълум бир шахс ёки гуруҳга хос бўлган, уларнинг турли хил манфаатларини қондириш, фойда олишга қаратилган ижобий йўналтирилган ҳаракатларнинг нисбий яхлитлигидир.

Иқтисодий маданият иқтисодий хатти-ҳаракатларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида иқтисодий соҳада фаолият кўрсатадиган ва субъектларини йўналтирадиган кадрятлар, меъёрлар ва эҳтиёжларнинг намоён бўлишидир. Иқтисодий ва ноиқтисодий бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг умумий асослари иқтисодий маданиятнинг учта таркибий қисмида намоён қилади: 1) меҳнат одоб-ахлоқи; 2) илмий ва касбий билимлар; 3) инсон хулқ-атворини бошқарадиган меъёрлар ва кадрятлар. Ҳозирда инсон иқтисодий ҳаётини билиш билан бир қаторда ўз-ўзини акс эттириш ва ўз-ўзини ташкил қилишнинг ролинингошиб бориши, онгни эркинлаштириш ва индивидуализация қилиш тенденциялари кучаймоқда.

Ёшларнинг жамиятга мослашуви ва иқтисодий ижтимоийлашув жараёни кескин ўзгаришларга бой бўлиб, турли муҳитда ва маконда яшаб кетиши, мулкни қўлга киритиши билан характерланади. Россиялик тадқиқотчи Н.К.Жамсуева ўз илмий ишида иқтисодий ижтимоийлашув жараёнларини қуйидаги жиҳатлар билан боғлайди:

- адаптация (нафақат ташки муҳит жараёнларига, балки инсоннинг ички руҳий дунёсини шакллантирувчи фаол ва нофаол кечинмаларга мослашиш);
- ҳис қилиш (жамиятдаги мавжуд билимлар тизимини ўзлаштиришда, уни ўзаро фаолият орқали индивид ва жамият ўртасидаги муносабатлар ижтимоийлашув объектининг коммуникатив жиҳати ҳисобланади);
- таъсир ўтказиш (жамият ва референт гуруҳларнинг мақсадга йўналтирилган таъсир ўтказиши натижасида онгсизлик ҳолатида кадрятли ва меъёрий установкаларни ўзлаштириш);
- фасилизация (хулқ-атворни юмшатиш, бунда референт гуруҳлар индивидга маълум даражада эркинлик бериб, унга ижодий ёндашиш асосида ўз тажрибасини намоён қилиш имконини беради);
- ингибиция (ҳаракатнинг пасайиши, индивиднинг ҳаётий тажрибада ўзи тўплаган социал тажрибаси асосида шаклланган хулқ-атворига атрофдагиларнинг тўсқинлик қилиши);
- эмпатия (индивиднинг ўзини бошқалар ўрнига қўйиш қобилияти ёки шунга тайёрлик, воқеъликка ўзга киши кўзи билан қарашга ҳаракат қилиш);
- эспектация (индивидларнинг ўз фаолиятларини бошқа кишилар кутган реалликлар билан олиб бориши);
- идентификация (шахснинг ўзини бошқаларда мавжуд белгилар билан ҳис қилиш, англаш жараёни).

Ёшларнинг иқтисодий хулқ-атвори бозор иқтисодиёти ислохоти таъсирида, янги Ўзбекистонни қуришда ислохотларни жадаллаштириш таъсирида ўзгариб борадиганда улар ўз-ўзини ташкил қилиш орқали шу янги иқтисодий қадриятлар муҳитига ижтимоийлашиб борадилар.

Умумий фалсафий тизимлар назарияси икки хил тушунчалардан фойдаланади - атрибутив ва реляцион. Агар атрибут тушунчаси нуқтаи назаридан ўрганилаётган тизим таҳлил қилинар экан, унинг элементлари хусусиятларининг у мумий моҳиятига эътиборни қаратиш лозим. Унда ижтимоий муносабат концепциясининг хусусиятлари (иқтисодий муносабатлар)ни умумий моҳиятини аниқлаш орқали тизимни ўрганишга йўналтиради.

Ёшларнинг ўзгарувчан иқтисодий хулқ-атвори моҳиятини хоссалари қуйидагилардан ташкил топади. Биринчидан, ўзгарувчан элементларнинг ўзига хос хусусиятлари мақсадлар, манфаатлар, қадриятлар, мотивлар, эътиқодларни ўзида жамлайди; иккинчидан, иқтисодий ҳатти-ҳаракатларнинг тузилишини белгилайдиган улар ўртасидаги муносабатларнинг табиатидан келиб чиқади; учинчидан, иқтисодий хулқ-атворни концептуал таҳлил қилишга уриниш аввало, уни атрибутларини методологик таҳлил қилиш кераклигини

англатади. Унинг умумий маъноси – иқтисодий фикрлаш билан боғлиқлигини, харажатлар ва натижалар комбинациясини баҳолашда рационализмга бўлган истак-майлни ифодалайди; тўртинчидан, ёшларнинг иқтисодий қадриятлар йўналишлари таркиби бозор маданиятининг ҳақиқий қадриятларидан фарқ қилади: меҳнат қила олиш, меҳнатсеварлик, шахсий жавобгарлик, фойда, жамғарма, бойлик (истеъмолчилик), ижтимоий муваффақият (ютук, обрў-эътибор, маком) булар бозор иқтисодиётига асосланган – тадбиркорлик стратегиясини белгилайди; бешинчидан, иқтисодий ҳатти-ҳаракатларнинг афзал қилинган стратегиялари етук ёшдаги ёшлар ва улар орасида сезиларли даражада фарқ қилади.

Хулоса шуки ёшларнинг "фаол иқтисодий ҳатти-ҳаракатлари" жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги иштирокини акс эттирадиган ижтимоий ҳатти-ҳаракатларнинг бир тури сифатида белгиланиши мумкин иқтисодий фаолият турли хил шакллар орқали, унда актёрнинг саъй-ҳаракатлари унинг ташаббуси, онги, масъулияти, шахсий манфаати ва ўз ҳиссасини қўшиши билан боғлиқ. унинг эҳтиёжларини қондириш ва фаолиятнинг ўзи атроф-муҳитдаги изчил ўзгаришларга қаратилган бўлиб, шахс ва жамият учун ижобий иқтисодий самарани иқтисодий ўсиш ва фаровонликнинг таъминлашга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Петросян Д. С. Интеграционная модель поведения человека / Д.С.Петросян // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 43
2. Веблен Т. Б. Теория праздного класса / Т. Б.Веблен; пер. С. Сорокина. – М.: Либроком, 2011. – С. 200-201.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения / М.Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602.
4. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. / В.Зомбарт; изд. подгот. Ю.Н.Давыдов, В.В.Сапов. – М.: Наука, 1994. – С. 6-7.
5. Шабунцова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты: препринт / А.А.Шабунцова, Г.В.Белехова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012. – С. 4-6.
6. Жамсуева Н.К. Социализация молодежи в обществе переходного периода (общетеоретический подход). Улан-Уде, 1999. – С. 23-24

Дилфуза ЖУМАНИЁЗОВА,

Тошкент Давлат Юридик университети,

"Умумтаълим фанлар" кафедраси доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктор (PhD).

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. О.Ж.Нишоновна тақризи остида

PERSONAL-TRANSCENDENT-SPIRITUAL ISSUES IN WESTERN PHILOSOPHY

Annotation

Many works have been published on the formation and problems of the spirituality of the individual, revealing aspects of spirituality related to morality, etiquette, lifestyle, knowledge, intellect, literature and art. However, the issues of the subconscious influence of humanity and divinity on the spiritual formation of the individual are still overlooked. It is important to study the theological and scientific interpretations of these issues in Eastern and Western philosophy.

Key words: personality, spirituality, humanity, divinity, East, West, religion, transcendent, Islam, Christianity.

ЛИЧНО-ПЕРЕХОДНЫЕ-ДУХОВНЫЕ ВОПРОСЫ В ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

Было опубликовано множество работ, посвященных формированию и проблемам духовности личности, раскрывающих аспекты духовности, связанные с моралью, этикетом, образом жизни, знаниями, интеллектом, литературой и искусством. Однако вопросы существенного влияния человечества и божественности на духовное формирование личности по-прежнему остаются без внимания. Важно изучить богословские и научные интерпретации этих вопросов в восточной и западной философии.

Ключевые слова: личность, духовность, человечество, божественность, Восток, Запад, религия, трансцендентное, ислам, христианство.

ҒАРБ ФАЛСАФАСИДА ШАХС-ТРАНЦЕНДЕНТ-МАЪНАВИЯТ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Шахс маънавиятини шаклланиши ва муаммоларини ўрганишга оид қўплаб асарлар чоп этилган, уларда маънавиятнинг ахлоқ, одоб, ҳаёт тарзи, билим, интеллект, адабиёт ва санъат билан боғлиқ жиҳатлари очиб берилган. Аммо, шахснинг маънавий шаклланишига инсонийлик ва илоҳийликнинг қосубстанциал таъсири масалалари ҳануз эътибордан четда қолмоқда. Мазкур масалаларнинг Шарқ ва Ғарб фалсафасидаги теологик ва илмий талқинларини ўрганиш муҳимдир.

Калит сўзлар: шахс, маънавият, инсонийлик, илоҳийлик, Шарқ, Ғарб, дин, тарнцендент, ислом, христианлик.

Ғарб фалсафасида дин, диндорлик, спиритуалистик изланишлар борасида жуда кўп тадқиқотлар ўтказилган, антик даврдан бери файласуфлар, ижодкорлар, арбоблар дин масаласини, трансцендент ва шахс алоқаларини муҳокама қилиб келадилар. Аммо, ушбу тадқиқотлар маънавий-руҳий изланишлардан кўра ақлий, рационал изланишлар натижаси бўлиб кўринади. Ваҳоланки, шахс – трансцендент – маънавият диалектик уйғун келадиган, кишининг оғир, узоқ ва изтиробли руҳий изланишлари, «фантастик, ҳаттоки хомхаёллиқ, яъни предметсиз тажриба», мистицизм бўлиши зарур. Шунинг учун ҳам Ғарб Шарқ спиритуализми ва фалсафасини, диний таълимотларини ҳар доим ҳам тўғри талқин қилавермайди, уларни рационал англашга интилади. Иррационални рационал билан англаш ва унинг ичига сингдириш кийиндир. Шу боис, Шарқ спиритуализми ва фалсафасини билган одам Ғарб фалсафасини осонгина эгаллайди. Бирок, бу ғарбона тафаккур, илмий ёки диний-фалсафий изланишларни жўн тушунишга сабаб бўла олмайди. Ғарбдаги диний-фалсафий изланишлар, концепциялар ранг-баранглиги ва плюрализми, бахс-муҳокабага қурилгани билан қизиқиш уйғотади. «Инсон, – деб ёзади таниқли файласуф И.А.Ильин, – ўз моҳиятига кўра жонли, шахсий руҳдир; унинг художўйлиги маънавий ҳолатидир».[1] Ушбу фикр аксиома бўлса-да, уни қайта ва қайта такрорлашга, ҳатто қайта ва қайта исботлашга тўғри келади. Чунки «кишилар уни кўп ҳолларда моҳият ва ҳаёт билан тўлдирмайдилар, руҳ ва маънавиятсиз «художўй» бўлишга интиладилар. Бу оғир ва хавфли оқибатларга олиб келади».[1]

Ғарб диний фалсафасининг негизини исавийлик (христианлик) ташкил этади. Ушбу диннинг асосчиси, афсоналарга кўра, худонинг ўғли, Вифлеем (ҳозирги Бейт Лахм шаҳри)да дурадгор Иосифнинг хотини Биби Марямдан туғилган Исо Масих (Исус Христос)дир. Биби Марям муқаддас руҳдан мўъжиза билан ҳомиладор бўлган бўлса ҳам боқира қолади. Исони тарғиботчилик фаолияти учун яҳудийлар суди – синедрион ўлим жазосига ҳукм қилади, ушбу ҳукмни Рим ноиб Понтий Пилат тасдиқлайди, натижада Исо хоч (крест)га михланиб, кейин дафн қилинади. Аммо «шанба ўтиши билан» у тирилиб, ўз шогирдлари олдида келади. Исавийлик ақидасига мувофиқ Исо пайғамбар «иккинчи марта қайтиб келади».[2]

«Диннинг моҳияти, – деб ёзади машҳур файласуф Б.Рассел, – чекланишдан озод бўлишда, кишиларни майда фикрлар ва беҳаловат истаклар зимистонидан халос этиб, яхлит ҳаётга интилишидадир. Аммо, доғмалар занжирдан холи дингина озодлик келтиради. Инсон табиатига зид доғмалар эса кишиларга айланади».[3]

Озодлик, Б.Рассел талқинига кўра, чекланган «мен»дан ўзиш, яъни ҳаётнинг яхлитлигини туйган ҳолда, ҳар бир воқелиқдан, объектдан, нафасдан мангулик, барқарорлик, руҳни, қалбни улуғловчи осойишталик топишдир. Чекланган «мен» ўзининг талаблари, истаклари билан ўткинчи нарсаларга интилади, ўйни, қалбни чексиз изтиробларга, ғам-ташвишларга солади, натижада киши мангу, абадий, яхлит нарса, ҳаёт борлигини сезмайди. Ҳаётнинг абадийлигини, яхлитлигини сезган ақл эгасигина ўткинчи истаклардан, майлар

табларидан холи, озоодир.[3] Исавийлик инсон руҳини, қалбини ўткинчи нарсалардан озоод қилишга интиллани учун ҳам эътиборлидир. У учун озоод инсонгина инсоний яшайди, инсонийлик эса илоҳийлик акс этадиган ҳаётнинг яхлитлиги, абадийлиги, барқарорлигидадир. У илк субстанциядир.

Исо таълимоти ҳақида сон-саноксиз тадқиқотлар ўтказилган, махсус адабиётлар, тўпламлар ва рисоалар мунтазам чоп этилади. Дунёда энг кўп тилларга таржима қилинган ва энг кўп нусхада чоп этилган асар бу «Инжил»дир. Унда исавийлик догматикаси, ғарб диний фалсафасининг концептуал ғоялари ўз мужассамини топган. Дунёдаги бирорта дин исавийликдек танқид қилинмаган, илмий-фалсафий тадқиқотлар объекти ёки предмети бўлмаган. А.Б.Рановичнинг келтиришича, қадимги даврдан бери исавийлик танқид остида бўлиб келади, деярли барча ғарб файласуфлари, шоирлари, сиёсатчилари «Инжил»га ўз муносабатини билдирган, ундаги сюжет ва фикрлардан фойдаланган.[4] Шунинг учун мавжуд диний-фалсафий таълимотларни ҳатто санаб ўтишнинг ҳам имкони йўқ, биз ҳозирда кенг тарқалган диний-фалсафий ёндашувларни келтириш, уларга, ўзимизнинг илмий мақсадимиз ва концепциямиз нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда баъзи фикрларимизни билдириш билан чекланамиз.

Ҳозир Ғарбда кенг тарқалган оқимлардан бири экзистенциализмдир. Унга Ғарб «ҳаётнинг барча соҳаларидаги ўткир саволларини очиб берадиган ва инсон мавжудлиги моҳиятининг туб масалаларига жавоб берадиган»[5] фалсафий оқим сифатида қарамоқда. Шу билан бирга экзистенциализм дин, адабиёт, санъатни фалсафа билан синтезлаштириб, ўзига хос йўналишларни шакллантирмоқда.[5] Улардан бири «исавийлик экзистенциализми» ва «католик экзистенциализми»дир.

Христианлик экзистенциализми оқимининг йирик вакиллари К.Ясперс, М.Хайдеггер, Г.Марсель, А.Камю, Ж.П.Сартр, Н.А.Бердяев, С.Кьеркегор, М.Понти ҳисобланади. Айнан уларнинг ижодий, фалсафий изланишлари, асарлари таъсирида экзистенциализм оқим сифатида шаклланди.

Экзистенциалистлар инсоннинг ички, маънавий руҳий оламига мурожаат қилиб, «ҳаёт беъмани» (А.Камю), «борлик чексиз тўсиқлар ва занжирлардан иборат» (М.Хайдеггер), «ижод моҳияти хурлик ва илоҳийликда» (Н.А.Бердяев), «чексиз беҳузурлик» (Ж.П.Сартр) каби масалаларни кун тартибига қўйди ва уларга бадиий-фалсафий асарларида жавоб беришга интилдilar. Е.Коссакнинг уқтиришича, экзистенциализм «ҳеч қачон яхлит доктрина сифатида шаклланмаган».[6]

Шунинг учун «экзистенциализм турли фалсафий системаларга хос методлар билан ечиладиган комплекс антропологик-фалсафий мавзулардир».[6] Ҳатто Сартр, «менда ўзимни меҳнат ва эътиқод билан халос қилиш мақсади мавжуд».[7] деганида ҳам унинг эътирофи экзистенциалдир.

Христиан экзистенциализмининг маълум бир мавзулари Исо пайғамбар догматикаси ва унинг қайта тирилиб келиши билан, бошқалари эса Ф.Ницшенинг «худо ўлди» деган нигилистик даъволари билан боғлиқдир. Улар Исо пайғамбарнинг догматикасидаги фалсафий, ахлоқий, ҳаётнинг ўткинчи эканлиги ҳақидаги фикрларга таянади. Уларга кўра, Исо реал шахс, аммо у худо фарзанди, унда инсонийлик билан илоҳийлик энг юқори даражада уйғунлашган. Агар Исо пайғамбарнинг мўъжизаларини, бир сўз, ҳаракати билан касалларни даволаганини, денгиз устида юрганини, сувни винога айлантирганини ҳисобга олмаганда унинг барча саъй-ҳаракатлари инсонийдир. Аммо, унинг тирилиб қабрдан чиқиб, қайта ўз шогирдлари олдига келгани илоҳий

тасаввурлар натижасидир. Хироднинг ваҳшийлиги, Юсуфнинг чақалоқ Исони олиб Исроилга қочиши, Яхё пайғамбарнинг воизлиги, Худонинг Исони пайғамбарлигини тасдиқлаши, Исонинг васваса қилиниши, Бобил минораси каби сюжетлар экзистенциалистларнинг кўплаб асарларига мавзу бўлган. Исонинг тоғ олдидаги нутқини исавийликнинг диний-фалсафий концепцияси дейиш мумкин. Унга кўра йиғлаганлар, беозор бўлганлар, адолатга очу чанқоқлар, раҳмдил ва покдил кишилар, тинчлик ўрнатувчилар, адолат йўлида жабр кўрганлар бахтлидир, чунки Осмон Шоҳлиги уларникидир.[8] «Агар сенинг ўнг кўзинг гуноҳ қилишингга сабаб бўлса, уни суғуриб ташла. Чунки бутун баданинг жаҳаннамга ташланишидан кўра, аъзойингдан бирининг нобуд бўлгани сен учун яхшироқдир. Агар сенинг ўнг кўлинг гуноҳ қилишингга сабаб бўлса, уни чопиб ташла. Чунки бутун баданинг жаҳаннамга йўлиқишидан кўра аъзойингдан бирини нобуд бўлгани сен учун яхшироқдир».[8] Исо пайғамбарнинг қуйидаги даъватини ўқийлик: «Қардошингни севгин, душманингдан нафратлан» - деб айтилганини эшитгансизлар. Лекин Мен сизга айтаман: душманларингизни севинглар... осмондаги Отангиз баркамол бўлгани каби, сиз ҳам баркамол бўлинглар».[8] Августин ва Паскаль диний-фалсафий фикрларини концепция даражасига кўтаришган. Августин ва Паскаль ғоялари протестант С.Кьеркегор, кальвинист Карл Барт, православлар Н.А.Бердяев ва Лев Шестов, эсхатологизм намояндлари М.Блондель ва Г.Марсел асарларида дунёга шубҳа, тушқунлик билан қараш намоён бўлади.[6] Уларда инсон чексиз муаммолар, тўсиқлар, зиддиятларга дуч келади, яшашнинг ўзи чексиз муаммога айланади. Инсон билан худо, ҳаёт билан ўлим, ер билан осмон ўртасидаги борлик, кенглик ақлни, руҳни ҳайратга, ҳатто қўрқувга солади, демек, одам «худонинг улуғворлиги ва инсон табиатининг ҳеч нима»[6] лигини англаб яшашга мажбур. Инсонийлик ва илоҳийликни экзистенциал ифодаб, Н.А.Бердяев муаммомизга оид асарининг охирида шундай хулосага келади: «Инсон англаб етиши зарур бўлган энг муҳим диний ва ахлоқий ҳақиқат шундаки, яқка ҳолда киши халос бўлишини, дунё янгиланишини тақозо этади. Халос бўлиш ғоясининг ўзи кишининг руҳий тушқунлигидан келиб чиқади, у христианликни тақдир орқали англанишига боғлиқдир. У ижодий янгиланиш ва нурланиш ғояси билан, ҳаётни такомиллаштириш ғояси билан алмаштирилиши лозим... Нафақат Худо, инсон ҳам яратади».[9]

Ғарбда кенг тарқалган ёндашувлардан бири нигилизмдир. Нигилизм антик даврдаги киниклар фалсафаси, XIX асрда эса Ф.Ницшега бориб тақалади. Киниклар абстиненцияни тарғиб этса,[10] файласуф ўзини «Европанинг биринчи етук нигилисти»[11] сифатида кўради. У Европада икки минг йил давомида яратилган исавий ахлоқ, анъана, эътиқод, маданиятни қайта баҳолаш, яратишга ундайди.[11] «Мавжудотлар олға ривожланади, деган фикрда ҳеч қандай асос йўқ», ҳамма нарсаси, охир-оқибатда ҳокимиятга ирода билан ўлчанади. Нима мавжуд бўлса ва нима қилинса «маълум бир мақсадга мувофиқ ҳокимиятни ошириш мақсадига йўналтирилгандир».[11] Ҳаракатда барча нарсалар ҳокимиятга интилади. Шу тарзда исавийлик асосида яратилган кадриятлар рад этилди. «Ницше, - деб ёзади В.Алимасов, - динга қурилган ахлоққа аслида ахлоқсизлик, деб қарайди. Диний эзгуликни тарғиб қилувчилар эзгуликнинг ашадий душманларидир, чунки улар ахлоқни барчага тааллуқли идеал сифатида тарғиб қиладилар ва шу тариқа ахлоқдаги ноёблик, истиснолик, бетақдорлик, аслзодаларга хос мафтункорликни йўқ қиладилар. Аслида эса эзгулик : 1) ўзини намоён қилишга интилмайди; 2) дуч келган жойда ўзини эмас, балки

бошқа бир сифатини намоён қилади; 3) эзгуликнинг йўқлигидан афсусланмайди, балки шу тариқа у кишиларни бир-биридан фарқлайди ва ўзига хурмат уйғотади; 4) тарғибот билан шуғулланмайди; 5) ўзига ўзи эзгулик, шунинг учун ҳеч ким унга ҳакам бўлолмайди; 6) ҳалойик тартибларига зид нарсаларни қилади; 7) панд-насихатлардан уйғониш давридагидек озоддир. Кўриниб турибдики, Ницше эзгуликни аслзодаларга хос ҳодиса деб қарайди. Дин оммага йўналтирилгани боис эзгуликдаги аслзодаларга хос белгиларнинг йўналишига олиб келади. Шунинг учун ҳам Ницше динга қарши чиқади».[12]

Ницше нигилизмини шахсий фожиа эмас, балки Ғарбона тафаккур усули, XX асрнинг фалокатларини илғаш деб қараш илмий адабиётларда кўп учрайди. Бироқ нигилизм илоҳийликни мутлақ рад этган эмас, балки «нарсаларни қайта баҳолаш»ни янги дунё ва янги ахлоқ яратиш мақсадига қуради. Файласуф назарда тутган Алподам («Сверхчеловек») ана шу янги дунё ва янги ахлоқ тимсоли, квинтэссенциясидир. Унда инсонийлик билан илоҳийлик, куч, қудрат, маҳобатли бир тарзда уйғунлашган. «Мен сизларни Алподамга ўргатаман, - дейди Зардўшт ҳалойикка қарата, - одам ўзи зарур бир нимадир. Зардўшт назарида барча мавжудот ўзишга интилади, ўзганлар бир нима ярата олади... Алподам замин мағзи. Сизни иродангиз ҳам таъкидласин: ҳа, Алподам замин мағзи бўлсин! Мен сизларни ўз борлигингиз мағзи бўлишга ўргатаман».[12]

Баъзи тадқиқотчилар Ницшене худони инкор қилишда айблашади, бу бежиз эмас. Файласуфнинг асарларида ғайридиний, атеизмга мойил фикрлар ҳам мавжуд. Шу билан бирга, унинг инсоний сифатларини илоҳий сифатлар поғонасига қўтарган Алподамни ҳам бетакрор ғояга айлантирганини унутиб бўлмайди.

Ғарб диний фалсафасида ўтган асрнинг 50 йилларидан инглиз файласуфи Жулиан Хакслининг (1887-1975 йиллар) «эволюцион гуманизми» эътиборли ўрин эгаллаб келади.

Ж.Хаксли илмий ва диний изланишлари туфайли Ғарбда машҳур файласуф, мутафаккирга айланган, у ЮНЕСКОнинг Бош директори, Британия Гуманистлари Ассоциациясининг раиси, Халқаро Гуманистик ва Этик Иттифоқи, Жаҳон Хурфикрлар Иттифоқининг йирик иштирокчиларидан бири бўлган.

Ж.Хаксли Ғарбона диний-фалсафий қарашларни ва уларнинг шахс маънавий ҳаётига таъсирини ўрганиб, «Худо инсон томонидан яратилган гипотеза ва у тақдир моҳиятига оид муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқдир».[13] деган хулосага келади. «Ушбу гипотеза буюк маънавий ва ахлоқий юпанчдир. Бизнинг вазифамиз ушбу гипотезанинг мавжудлигини ва намоён бўлишини таъминлайдиган психологик, ижтимоий ва бошқа имкониятларни тадқиқ этишдир».[13] Шунинг учун файласуф, олим «бутун инсоният учун янги дин» яратиш ғоясини илгари суради.[13]

Ж.Хаксли мўъжизалар қилмайдиган ва шахсий Худосиз дин яратиш мумкин, деб ҳисоблайди. Инсон ва инсонийлик шундай қудратли кучки, эволюцион ривожланиш жараёнида улар ўзини ўзи халос эта олишини исботлади. Мўъжизаларсиз, Худосиз дин бу «эволюцион гуманизм»дир. Мўъжизалар деганда, Ж.Хаксли дин илгари сурадиган жаннат ва дўзах, нариги дунё, ваҳий келиши, рационал асосланмайдиган, аммо художўйлар, тақводорлар томонидан догма, аксиома сифатида қабул қилинган ғайриҳаётий, ғайримантикий ҳодисаларни назарда тутди. Аммо, Ж.Хаксли нимагадир ишониш зарурлигини инкор қилмайди. Бу ишонч инсонга, унинг инсонийликни ҳаёт тарзига, гуманизмнинг барқарор воқеликка айлантиришига ишончдир.

Ж.Хаксли инсонийлик билан илоҳийлик, илм-фан билан дин ўртасида тўқнашув йўқ, деб билади. Маънавий билан моддий ўртасида фарқ, тўқнашув мавжуд, уларни бартараф этиш қийин, аммо илмий ва диний изланишларни инсон инсоний фазилатлар атрофида уйғунлаштириши, бирлаштириши мумкин. «Мен, - деб ёзади Ж.Хаксли, - илоҳий деб белгиланадиган маънавий элементларни инсон табиатининг қисми деб ҳисоблайман».[13] Шунинг учун «эволюцион гуманизм»нинг асосий ғояси шундаки, тақдир масалаларини ечишда ақлий ва маънавий кучлар устувордир. Уларнинг ғайритабиий нарсаларга алоқаси йўқ ва инсондан ташқарида ҳам эмас, аммо унинг ичидадир».[13] Демак, ижтимоий борликни такомиллаштириш, гўзаллаштириш ғайритабиий кучларни эмас, балки инсоннинг, ундаги ижодга яратишга қаратилган ахлоқий фазилатларга таянган интилишларнинг маҳсули бўлиши мумкин.

Ғарбда К.Ясперснинг «тараққиёт ўқи» ва А.Кемпинскийнинг психиатрияга оид экзистенциал изланишлари, А.Тойнбининг «Ян ва инь» концепциясига асосланган диний-фалсафий, Б.Рассель, З.Фрейд, Э.Фромм, А.Камю, В.Франклиннинг маданият, дин, шахснинг ички дунёси, руҳияти борасидаги асарлари, Х.Коксинг «радикал илоҳиётшунослик», америкалик тадқиқотчиларнинг «модернистик протестантлик» каби ранг-баранг ёндашувлар[14] ҳам мавжудки, уларнинг ҳар бирида муаммога оид фикрлар мавжуд, минг афсуски, объектив сабабларга кўра улар ҳақида тўхталиш имкони йўқ.

Рус файласуфларининг диний-фалсафий изланишларида исавийликка оид турли концепциялар илгари сурилган ва асосланган. Бу борада Вл. Соловьев, В.В.Розанов, Н.А.Бердяев, Л.Шестов, И.А.Ильин, П.Флоренский, В.Эрн, Г.Шпет, С.П.Булгаков, А.Мень, Н.О.Лосский, Н.Федоров, С.Л.Франкнинг асарларини эслаш мумкин. Агар Вл.Соловьев инсонийлик билан илоҳийликни «инсоннинг табиатан ривожланиши жараёнидаги ўзидан ўзишга интилиши», Ф.Ницше талқинидаги Алподам («Сверхчеловек») деб билса, ушбу интилишида инсон янада ахлоқий, маънавий, руҳий баркамолликка эришиши мумкин, деб ҳисоблайди.[15]

В.В.Розанов ижтимоий ҳаётнинг антиномик ифодачиси сифатида, инсон тараққиётини диний изланишлар, ахлоқий камолот таъминлайди. шунинг учун «альтернатив фикрлаш», ижтимоий ҳаётдаги антиномик томонларни очиб бериш орқали ҳақиқатни топиш, баркамолликка эришиш мумкин, деб билди.[16] Н.А.Бердяев эса, инсонийлик ва илоҳийлик мавзусига экзистенциал ёндашиб, дин, илоҳий, трансцендент «икки киёфали, илоҳсифат инсоний, яъни улар бир томондан, яратувчига, иккинчи томондан, яратилганда аён бўлади... Тошга, ҳайвонларга илоҳий маълум эмас, фақат инсон илоҳийни билади. Илоҳийни билиш «инсон онгининг ҳолатига ва инсон моҳиятининг бутунлигига, йўналтирилганлигига боғлиқдир... Ҳақиқат шундаки, Худо одамни ўзига монанд яратганидек, одам ҳам Худони ўзига монанд яратган. Энг муҳими ушбу одам образи Худо образига яқинлашганидадир».[9] - дея таъкидлайди. Н.А.Бердяев ушбу боғлиқликни «икки образнинг сирли диалектик боғлиқлиги» деб атайди.[9] Ушбу диалектик боғлиқлик тепадан пастгагина эмас, шунингдек пастдан (одамдан) тепага (Худого) йўналтирилган, шунинг учун борлик, ҳаёт, тараққиётнинг бориши, амалга ошишида уларнинг иккаласи ҳам баб-баробар иштирок этади. Бундай ёндашув антропoteологик хусусиятга эга, яъни инсонийлик билан илоҳийлик уйғун келади. Тўғри, Н.А.Бердяевнинг асарларида теологик ёндашув, фалсафий муаммоларни Худо, Яратган, Исо пайғамбар, Руҳ нуктаи назаридан очиб беришга интилиш яққол кўзга ташланади.

Аммо, у ҳеч қачон одамни Худога банди этиб қўймаган, эркинлик, персонализм, ижод инсонга хос воқелиklar сифатида шахс камолотида хизмат қилган, деган фикрни такрорлашдан тўхтамаган. Илоҳийга сажда қилиш, диний догматикага этикод қўйиш шахснинг маънавий-руҳий ҳаётига қанчалик таъсир қилмасин, улар шахснинг яратувчанлигига, ижодий изланишларига, ҳулас, «нафақат ўзини, шунингдек атрофини ҳам илоҳий поклик, меҳр-муҳаббат, эзгулик билан тўлдиришига ғов бўлмайди».[9] Демак, илоҳийлик Худога, трансцендентга сиғинишдангина иборат эмас, у инсонийлик, ижтимоий борлиқни янада инсонийлаштириш билан чамбарчас боғлиқдир.

Тўғри, «инсонийлик билан илоҳийлик айнан воқелиklar эмас, бироқ одам инсоний тасаввурларида туриб илоҳийни ёки аксинча, илоҳий тасаввурларида туриб инсонийликни идрок этолмайди. Биринчи мисолда инсонийлик илоҳийдан юқори туради, иккинчи мисолда илоҳий инсоний даражага туширилади. Барча мураккаблик, зиддият ушбу воқелиklarни рационал уйғунлаштиришдадир».[17] Шунинг учун, инсонийлик билан илоҳийликни қарама-қарши қўйиш, уларга антагонистик ҳодисалар сифатида ёндашиш эмас, балки уларни шахс маънавиятига хизмат қиладиган йўналишда уйғунлаштириш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. – Москва: ТОО «Рарогъ», 1993. – 51 с.
2. Ислон. Справочник. Фалсафа фанлари доктори М.А.Усмонов тахрири остида. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси, 1989. –Б. 166-167.
3. Рассел Б. Почему я не христианин. – Москва: Политиздат, 1987. – 23 с.
4. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. –Москва: Политиздат, 1990.- С.5-9.
5. Философия. Религия. Культура. – Москва: Наука, 1982. – 13 с.
6. Коссак Ежи. Экзистенциализм в философии и литературе. – Москва: Политиздат, 1980. –27 с.
7. Сатр Жан Поль. Что такое литература? Слово. – Минск: ООО «Попурри», 1999. – 446 с.
8. Инжил / Тавротдан “Ибтидо”/ Забур. – Стокгольм, 1992. – 9 б.
9. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого. – Москва: АСТ, 2005.
10. Нахоби М. Философия киников.- Москва: Изд.Наука,1982.
11. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. (1884-1888). Москва: Транспорт, 1995. – 29 с.
12. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанкоғи. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашр., 2007. –Б. 65-66.
13. Хаксли Ж. Религия без откровения. –Москва: Знание, 1992. –16 с.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории. –Москва: Республика, 1994; Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия. – Москва: «Совершенство», 1998; Тойнби А. Постигание истории. – Москва: Прогресс, 1991; Сумерки богов. – Москва: Политиздат, 1990; Франкл В.Человек в поисках смысла. –Москва: Прогресс, 1990; Философия. Религия. Культура. –Москва: Наука,1982; Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. –Москва: Аспект-Пресс, 1996; Рассел Б. Почему я не христианин. – Москва: Политиздат, 1987; П. Тейер де Шарден. Феномен человека. – Москва: Наука, 1987 ва б.
15. Соловьев Вл. Смысл любви. Избр. Произведения. – Москва: Современник, 1991. – С. 286-288.
16. Розанов В.В. Религия.Философия. Культура. – Москва: Республика, 1992. – С. 9-10.
17. Мень. А. Истоки религии. Т.1. – Москва: Слово, 1991. –28 с.; Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. – Москва: ТОО «Рарогъ», 1993. –С.245-247.

УДК:159.947(575.1)

Ўткир Жўраев,
Термиз давлат университети
Психология кафедраси ўқитувчиси.
E-mail:otkir_0606@mail.ru

ЎзМУ доценти, психология фанлари доктори Ў.Б.Шамсиев тақриси асосида

STUDY OF THE PROBLEM OF DETERMINATION IN FOREIGN PSYCHOLOGY

Annotation

One of the important tasks before us is to study the mummy of voluntary activity on the basis of the scientific heritage of foreign psychology. Our goal is to shed light on the study of the problem of the will in foreign psychology. The problem of the will has been widely studied in foreign psychology, and they have been studied on the basis of different theories, principles, approaches, directions. Scientists have been studying the problem of the will in the individual for centuries attracted attention and as a result different theories, principles, approaches, directions emerged. It is noteworthy that these approaches still retain their significance as a historical factor. In this regard, this issue deserves extensive research.

Keywords: will, activity, courage, perseverance, personality, mind, human, behavior, psychic

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЛИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Одна из важных задач, стоящих перед изучением проблемы волевой деятельности на основе научного наследия зарубежной психологии. Цель - изучение проблемы воли в зарубежной психологии. Проблема воли широко изучалась в зарубежной психологии, и они изучались на основе разных теорий, принципов, подходов, направлений. Изучение проблемы воли у человека веками привлекало внимание ученых, в результате чего возникли различные теории, принципы, подходы, направления. Интересно то, что эти подходы до сих пор сохраняют свое значение как исторический фактор. В связи с этим этот вопрос заслуживает обширного исследования.

Ключевые слова: воля, активность, настойчивость, личность, разум, личность, поведение, психика.

ХОРИЖ ПСИХОЛОГИЯСИДА ИРОДА МУАММОСИНИНГ ТАДҚИҚИ

Аннотация

Иродавий фаоллик муммосини хориж психологияси илмий меросига асосланиб тадқиқ қилиш бизнинг олдимизда турган муҳим вазифалардан бири саналади. Мақсадимиз ирода муаммосини хориж психологиясидаги тадқиқини ёритишдан иборат. Ирода хориж психологиясида жуда кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, тамойиллар, ёндашувлар, йўналишларга асосланиб тадқиқ қилинган. Шахсдаги ирода муаммосини ўрганиш асрлар давомида олимлар эътиборини тортди келган ва натижада турлича назариялар, тамойиллар, ёндашувлар, йўналишлар пайдо бўлган. Эътиборли тарафи шундан иборатки ўша ёндашувлар ҳозирги давргача ўз аҳамиятини тарихий омил сифатида сақлаб қолмоқда. Шу муносабат билан мазкур муаммони кенг қўламда тадқиқ қилинишга лойиқ.

Калит сўзлар: ирода, фаоллик, ботирилик, матонат, шахс, онг, инсон, ҳуқ, психика.

КИРИШ. Ирода юзасидан турли даврларда экспериментал ва татбиқий изланишлар олиб борилишига қарамадан, ХХІ асрга келиб унга такрор мурожаат қилишнинг моҳияти нимада деган мулоҳаза вужудга келиш табиий ҳолдир. Иродавий фаоллигини ижтимоий-психологик тараққиётининг ҳар бир босқичида муайян даражада ўрганилган. Чунки ирода шахс камолоти алоҳида аҳамият касб этган, унинг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган. Айнан иродавий сифатларнинг турмушдаги ўрни қатъий таъкидланган. Зероки ирода инсон фаолияти, муомаласи ва ҳуқ-атворининг муҳим хусусияти, унинг турмуш мазмунини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади.

Айтиш жоизки, ирода муаммоси тадқиқотчи ва олимларни ўзининг мураккаб ва тўлиқ ўрганилмаганлиги билан ўзига ром этади. Шу сабабли ҳам сўнгги йилларда бу муаммога қизиқишнинг ошиши хориж

психологиясидаги ва минтақамиздаги илмий ишлар сонининг ортиши билан изоҳлаш мумкин.[1]

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Психология тарихига назар солсак иродавий фаоллигини ўрганиш юзасидан бир қанча тадқиқотлар олиб борилган ва ҳулосалар ишлаб чиқилган. АҚШлик психолог, назариётчи У.Джемснинг ХХ аср бошларида тан олишича, иродавий ҳаракатлар бошқа руҳий жараёнлар билан қориштириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятга эгадир деб таъкидлаган. П.М.Якобсон эса ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик, қатъиятлик, тиришқоқлик, ўзини удалашга ажратади. Англиялик олим Томос Гоббс ҳам иродани инсоннинг ҳар қандай хатти-ҳаракатини амалга ошириш билан боғлайди. Т.Гоббснинг иродага ёндашуви Д.Гартлига ҳам хосдир. "Ирода – бу ҳаракатни вужудга келтиришга қодир майл ёки жирканишдир. Шу тариқа ирода айнан ҳозирги дақиқада кучли истак

ёки эътироздир". А.Коллинз ирода деганда "бирор ҳаракатни бошлаш ёки ундан воз кечиш, давом этириш ёки тўхтатишни" тушунган. Г.Спенсер ҳам иродани онгимизда етакчилик қилувчи хоҳиш билан айлантиришга интиланган. [2] В.И.Селиванов иродани мураккаб психик жараён, когнитив ёки эмоционал соҳалар сингари алоҳида психик соҳа деб тушунган.

П.А.Гольбах томонидан ҳам ирода муаммоси бўйича ўзига хос назарий қарашлар шакллантирилган. Унингча, ирода ҳаракатларни амалга оширишда иштирок этади, лекин олим фикрича, ирода тана органи сифатида миянинг ўзига хос мойиллиги бўлиб, унинг маълум ҳолати инсон ҳаракатига сабаб бўлади. П.В.Симонов иродани эркинлик рефлексини олдидан тўсиқни енгиб ўтишга бўлган реакция сифатида талкин этади. Ироданинг регулятив функциясини етакчи деб ҳисоблар экан. [4]. В.И.Селиванов бошқарув моҳиятини "шахс томонидан қўзланган ҳатти-ҳаракат ва ҳулқ-атвори амалга оширишда учрайдиган қийинчилик ва тўсиқларни бартараф этишда унинг психик ва жисмоний имкониятлари мобилизацияси" деб тушунади. [3]

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ироданинг тадқиқоти узок тарихга эга бўлиб, у инсон онгининг моҳиятини кашф қилишдан бошлаб, муайян билимлар тўпланиши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган давргача бўлган тарихий йўлни босиб ўтган. [3]

XX асрнинг ўрталаридаги машҳур олимлардан бири С.Л.Рубинштейннинг иродага тааллуқли мулоҳазалари унинг ривожини учун назарий-методологик аҳамият касб этади. Олим ирода муаммосига мотивацион ёндашиш орқали ўз ечимини таклиф этади. С.Л.Рубинштейннинг нуқтаи назарига кўра, ирода унсурлари инсонни ҳаракатга ундовчи куч бўлган эҳтиёжларнинг ўзидан мужассамлашган. олимнинг фикрича, иродасиз кишининг сифатлари мана бундай кўринишга эга бўлиши мумкин: ташаббуссизлик, тобеллик (қарамлик), қатъиятсизлик, қувватсизлик, тиришқоқсизлик, сабр-тоқатнинг йўқлиги каби. Муаллиф томонидан амалий жиҳатдан ажратилган баъзи сифатлар XXI асрдаги классификацияга тўлиқ мос тушади. Иродавий сифатларни ўзаро қиёслаш миқдорий жиҳатдан конструктив валидликни вужудга келтиради. [2]

Яна бир тадқиқотчи олим В.А.Иванников эса иродани мотивациянинг ихтиёрий шакли сифатида тушунади, шунингдек, ҳаракат маъносининг ўзгариши ҳисобига уни тормозловчи ёки қўшимча туртки яратувчи имконият, янги реал мотивларни ҳаракат билан бирлаштирувчи ёнги вазиятнинг тасаввур мотиви тариқасида талкин қилади. Иродавий бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқарилув кўринишларининг биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг ихтиёрий ўзгариш орқали амалга оширилиши таъкидланади. [1]

Ю.Куль иродавий бошқарувни шахсий интилишларини амалга оширишда мавжуд қийинчиликлар билан боғлайди.

В.Е.Франкл ирода функцияларининг энг асосийси деб танловни тан олади. У бу ҳолатни: яшашдан мақсадни қидириш, келажак позициясида туриб ўз ҳатти-ҳаракатларини баҳолаш, уларнинг асл маъносини очиб берувчи омилларни талкин қилиш каби билан боғлайди. [4]. Муаллифнинг ёндашуви-

га биноан қуйидаги ҳулосаларга келишимиз мумкин. Инсон нафақат атроф муҳитга нисбатан муносабатидан, балки шахсан ўзига нисбатан ҳам позицияда туришга қобил днган фикрларни англашимиз мумкин.

Немис файласуфлари А.Шопенгауэр иродани инсон психикаси асоси деб ҳисоблаб, уни кўр-кўрона, онгсиз бирламчи тамойил ҳамда космик кучлигини таъкидлайдилар. А.Шопенгауэрнинг ғоялари Э.Гарманн, Н.Лосский, Г.Гефдинг каби олимларнинг ишларида ривожлантирилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Психология соҳасида иродавий фаолликни экспериментал ва тадқиқот жиҳатларини ўрганишга оид қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Адабиётларга назар солсак, замонавий психологияда ирода муаммоси икки хил шаклда тадқиқ қилиб келинмоқда. Биринчи шакл ўз ичига детерминлашув анъанавий муаммоларини ўзида мужассамлаштиради. Иккинчи шакл эса масалани ўзини ўзи бошқарув сифатида ўрганишни талаб этади.

Мазкур муаммога тааллуқли мулоҳазалар бир қатор психологларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топган бўлиб қуйида улардан баъзиларини келтириб ўтаемиз.

Жумладан У. Джемснинг тадқиқотларида ироданинг бош функцияси бир даврнинг ўзидан икки ёки ундан ортиқ ғояларнинг ҳаракат қилиши, онгнинг иштирокида қарорга келиши мужассамлашади. Иродавий ҳаракат қўзғатувчиси механизмнинг хусусиятлари асосида танлов зарурати аниқланади. Джемснинг таъкидлашича, тасаввур қилинаётган саъй-ҳаракатга тааллуқли маълум маънодаги саъй-ҳақиқий ҳаракат қайсидир саъй-ҳаракатни қўзғатади.

Е.И.Ильиннинг асарларида иродани ўрганиш методикалари хилма-хил кўринишга эгалиги ёритиб берилган. У иродани ўрганиш методикаларини экстренсив ва экспериментал гуруҳларга ажратди. Экстренсив гуруҳга субъект ҳулқ-атворини кузатиш, ҳаракат ва ҳатти-ҳаракатларини таҳлил қилиш ва баҳолаш, суҳбатлашиш методларини киритган бўлса, экспериментал гуруҳга маълум усул ва воситалар асосида амалга ошириладиган тажриба-синов ишларини киритди. [5]

Олимлар томонидан илмий изланишлар таҳлилининг кўрсатишича, ирода фақат ташқи ҳатти-ҳаракатларда намоён бўлиб қолмасдан, балки инсоннинг ортиқча, нотўғри ҳаракатларни қилмаслигида ҳам яққол кўзга ташланади. Шундай қилиб, иродавий ҳаракатлар ҳам қўзғалиш, ҳам тормозланиш жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар иккаласи бир-бирига узлуксиз равишда таъсир ўтказиб туради. И.П.Павловнинг таъкидлашича, биз, нормал кишилар доимий равишда маълум ҳаракат ва сўзлардан ўзимизни тийиб тураемиз-ку, бу эса қатъан ярим шарларнинг муайян пунктларига тормозланиш импульслари юбориш эмасми, ахир. [3]

К.Н.Корнилов иродани қўзлаган мақсадга ҳаракатни етакловчи ва тўсиқларни енгиб ўтишга, бартараф этишга қобиллик тариқасида эътироф этади. [4] Ушбу таърифдан ирода шахсда турли вазиятларда мақсадларига эришишида унга куч ғайрат бағишлаб туришини англаймиз.

Яна бир тадқиқотчи Э.Мейман иродавий ҳаракат шахс томонидан амалга оширишда ҳақиқий ички психологик акт иштирок этса, бу мақсадга мутаносиб равишда бўлинса, мақсад тўғрисидаги тасаввур

ва уни бажаришнинг қарори хусусиятини тушунади. Бошқа сўз билан айтганда, ҳаракат иродавий тус олиши шунда содир бўладики, бунда унинг сабабчиси нафақат алоҳида тасаввур ёки эсдаликлар, балки шахснинг индивидуал қарори ҳам ҳисобланади. Ҳаракатга розилик унинг оқибатини, уларнинг қийматини таҳлил қилиш, мақсадни танлаш ва уни қараб чиқишдан бошланади. Э.Мейман ҳаракатга розиликнинг барча шакллари ичида ягона такрорланувчи элемент, унинг оқибатида феноменологик ёки тўғрироқ ифодаланганда эмпирик психология томонидан ўрнатиладиган ироданинг моҳияти сифатида тасаввур этади. [5]

ХУЛОСА. Иродавий фаолиятнинг ўзига хос психологик хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар муайян тавсифларга асосланиб талқин қилинади. Ирода инсон

фаолияти, муомаласи ва ҳуқ-атворининг муҳим хусусияти, унинг турмуш мазмунини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Иродаси мустаҳкам, кучли одамда мақсад билан фаолият, ҳуқ-атвор изчиллиги кузатилади. Шахс олдида қўйилган мақсадга эришишга нисбатан ишонч туйғуси ироданинг куч-қуввати ва бош мезонидир. Зеро, қатъий ишонч мақсадга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишга ҳам жисмонан, ҳам руҳан асос яратади.

Ҳар бир шахсда иродани ривожлантириш ва уни мустақил равишда тарбиялаш учун барча имкониятлар мавжуд. Иродани онгли равишда тарбиялаш жараёни қанчалик тез бошланса, шунчалик кўп муваффақиятларга эришиш имконияти яратилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўраев Ў.Т. “Иродавий фаолликнинг вазиятли ва шахслилик детерминантлари” магистрлик диссертацияси Тошкент, 2016 йил.
2. Хайриев И. Ирода психологияси. Тошкент 2010 йил.
3. Ғозиев Э.Ғ Умумий психология Тошкент 2010 йил. 223-226-бетлар.
4. Сатторова Г.И. Илк ўспирин ёшида иродавий сифатларни ўрганишнинг психодиагностик имкониятлари. Монография. Қарши. Насаф нашриёти. 2014 йил.
5. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2009.

Nargiza JO'RAYEVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

Qarshi davlat universiteti professori, p.f.d. R.D. Shodiyev taqrizi ostida

FEATURES OF QUALITY MANAGEMENT IMPROVEMENT IN SCHOOL EDUCATION

Abstract

In the modern development and informational period, the problem of implementation of quality management in secondary education system, improvement of its organizational-pedagogical circumstances, researching the quality and priorities, constructing of management and discover new strategies are the most important requirements of modern society. In the modern society the secondary education system of the Republic of Uzbekistan quality is the category which needs to determine the prospects of tasks and their performances beforehand. The essence of appropriate and legal management, the role of school administration in the planning and organizing of internal system of secondary education system, and contradictions and their simplifications are the main researches of the article.

Key words: management, quality of education, innovation, management quality standards, conflict, internal control, competition, technology.

ОСОБЕННОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В современный период развития и информации проблема внедрения менеджмента качества в систему среднего образования, улучшение его организационно-педагогической обстановки, исследование качества и приоритетов, построение менеджмента и открытие новых стратегий являются важнейшими требованиями современного общества. В современном обществе система среднего образования Республики Узбекистан-категория качества, которая должна заранее определять перспективность задач и их выполнение. Основными исследованиями статьи являются сущность надлежащего и правового управления, роль школьной администрации в планировании и организации внутренней системы среднего образования, а также противоречия и их упрощения.

Ключевые слова: менеджмент, качество образования, инновация, управление, стандарты качества, противоречие, внутренний контроль, конкуренция, технология.

MAKTAB TA'LIMIDA SIFAT MENEJMENTINI TAKOMILLASHTIRISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Bugungi rivojlanish va axborot tezligi davrida maktab ta'limida sifat menejmentini joriy etish, uning taskiliy- pedagogik sharoitlarini takomillashtirish masalasi ta'lim sifati va tamoyillarini, boshqaruvni tashkillash va rivojlantirish jarayonlarini ko'rib chiqish va yangi strategiyalarni yo'lga qoyish haqida ilmiy izlanishlar olib borish kerakligini talab qilmoqda. Zamonaviy sharoitda O'zbekiston Respublikasida maktab ta'lim tizimini takomillashtirishda sifat kategoriya hisoblanadi, bunda qo'yilgan vazifalar istiqbolini oldindan belgilash va ularni bajarish samaradorligini aniqlashni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Ushbu maqolada maktab boshqaruvini to'g'ri va qonuniy tashkillash mohiyati, maktab ichki nazoratini rejalashtirish va va tashkillashtirish jarayonida rahbar nazoratning ahamiyati, maktabda innovatsion jarayonlarni boshqarishdagi ziddiyatlar va ularni soddalashtirish masalalariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: menejment, ta'lim sifati, innovatsiya, boshqaruv, sifat standartlari, ziddiyat, ichki nazorat, raqobat, texnologiya.

- **Kirish (Introduction).** O'sib kelayotgan avlodning tarbiyasi va ijtimoiy jarayonlarga moslashuvda bilim, unga munosabat masalasi doimiy muammo hisoblanadi. Bu muammo zamonaviy sharoitda yanada keskin ko'rinish kasb etmoqda. Bir tomondan iqtisodiy hayotda ro'y berayotgan jarayonlar shunga olib keldiki, ilm olishga bee'tibor va layoqatsiz bo'lgan insonlar katta pul topadigan bo'lishdi. Ularning ba'zi imkoniyatlari bilan ziyolilarning tenglashtirib bo'lmaydi. Buning hammasi yoshlarda bilim olishga qiziqish pasayishiga sabab bo'ldi. Boshqa tomondan esa bozor munosabatlari va unga bog'liq bo'lgan texnikaning doimiy yangilanishi, korxonalar orasidagi raqobat, ishsizlik yoshlardan faqat chuqur bilimlar, balki ularning doimiy yangilanishini ham talab qiladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Hozirgi globallashtirish jarayonida yoshlar ta'limi va tarbiyasi masalasi ta'lim sohasining ustuvor yo'nalishi bo'lib, ta'lim sifati ta'rifi bo'yicha doimiy muhokamalar kuzatilmoqda, bunda asosiy urg'u ta'lim oluvchilarni o'qishdagi erishgan yutuqlari, tegishli muassasalarning faoliyati, hamda ta'lim xizmatlarini yetkazib berish sifati kabi masalalarga qaratilmoqda. Ushbu nuqtai nazardan,

U.Sh.Begimqulov, I.B. Гришина, М.Б. Матназарова, Ш.Э.Курбанов, А.Э. Бахмутский, Г.С. Ковалева va boshqalarning fikrlariga ko'ra, ta'lim – bu insoniyat taraqqiyotining asosi, mamlakat ichki siyosatining ustuvor tarmog'i hisoblanadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Ta'lim sifati tushunchasi keng qamrovli bo'lib, u o'zida o'qitish sifati, tarbiyalash va shaxs kamolotini o'z ichiga olgan holda ta'lim faoliyatining natijasini namoyon qiladi. Bundan tashqari, ushbu tushuncha, ma'lum bir vaqt oralig'idagi jamiyat taraqqiyotini umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, pedagogik kategoriya sifatida ta'limga qo'yilgan maqsad va vazifalarga erishish darajasini tavsiflaydi. Ta'lim sifati ijtimoiy va psixologo-pedagogik, iqtisodiy va boshqa tavsiflarni o'z ichiga oladi. Jamiyat buni turli xil ko'rinishda anglaydi va shuning uchun sifat standartlarini shakllanishda barcha manfaatdor tomonlarni manfaatlari e'tiborga olinishi lozim, bir tomondan, ota-onalar va o'quvchilar, boshqa tomondan maktablar va davlatlar, umuman olganda esa fuqarolar va fuqarolik jamiyatini manfaatlari hisobga olinishi zarur. Keng ma'noda ta'kidlaganda, dunyoda ta'lim sifati ta'lim jarayoni va

erishilgan yutuqlarga sarflangan xarajatlarga mos kelishi va ta'lim olish maqsadlari, standartlari, jamiyat talablariga nisbatan natijasi tushuniladi [1; 2; 3; 4; 5; 6].

- Tahsil va natijalar (Analysis and results). Maktab ta'limida sifat menejmentini joriy etishning rivojlantirilishi bir vaqtning o'zida maktab rahbariyati, maktabning ichki muhiti, boshqaruvning to'g'ri va qonuniy tashkillanganiga bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida ta'lim muassasalari, boshqaruv organlari va ularning rahbarlaridan tashkilotchi, tadbirkor, zamonaviy bilim va madaniyat egasi bo'lishini talab etadi. Deyarli ko'plab umumta'lim maktablari rahbarlari xalq ta'limi xodimlari orasida eng ko'p mehnat sarf qilib ishlayotganlar toifasiga kiradi va ular faoliyatlari davomida juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Albatta, bunga obyektiv va subyektiv sabablar bor. Ularning asosiyilarini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

Qamroviga ko'ra	Individual nazorat, frontal nazorat, kompleks nazorat
Subyektiga ko'ra	Ichki nazorat, tashqi nazorat, Davlat nazorati
Obyektiga ko'ra	O'quvchilar bilim o'zlashtirish darajalari nazorati, pedagogik faoliyat nazorati, ma'muriy-boshqaruv jarayoni nazorati, tashkilot moliyaviy faoliyati nazorati
Maqsadiga ko'ra	Diagnostic nazorat, prognostik nazorat, revizion nazorat

Shu o'rinda, boshqaruvning asosiy yo'nalishi hisoblangan maktab ichki nazoratini tashkil etishning ayrim masalalari to'g'risida to'xtalish joiz.

Maktab ichki nazorati:

-bu maktab jamoasining erishishi kerak bo'lgan maqsadiga muvofiq ravishda o'quv-tarbiya jarayonini har tomonlama o'rganish va tahlil qilishdir.

-rejali, mukammal ishlab chiqilgan nazorat, yutuqlarni anglash va rivojlantirish, pedagogik jamoa faoliyatida yuz berayotgan kamchiliklarni oldini olish va bartaraf etish imkonini beradi.

-maktabda ichki nazoratni to'g'ri tashkil qilinganligi o'qituvchilar bilan bir qatorda maktab rahbarlarini ham intizomga o'rgatadi, bu ish rejali, tizimli, aniq bir faoliyatga qaratilgan, mujassam bo'lishi, o'quv-tarbiya jarayonini har tomonlama qamrab olishi zarur.

Maktab ichki nazoratini rejalashtirish va tashkillashtirish jarayonida rahbar nazoratning hamma obyektlari, yo'nalishlari haqida mukammal, puxta tasavvurga ega bo'lishi lozim. Bu esa taxminan quyidagilarda ko'rinadi:

-o'quv rejasidagi ba'zi fanlarning o'qitish darajasi;

-dasturda berilgan ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasining davlat talablariga (davlat ta'lim standartlariga) mosligi;

- pedagogik jamoada bilimli va qobiliyatli o'quvchilar bilan ishlashning tizimli yo'lga qo'yilganligi;

- maktabda ma'lumot olishni ta'minlaydigan tizimning samaradorligi va doimiyliqi (ixtiyoriy fanlardan fakultativlar, to'garaklar, maxsus kurslar va boshqalar);

-past o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan ishlashda yo'lga qoyilgan samarali tizim;

-pedagogik jamoaning ta'limni ta'minlash va tashkillash bo'yicha ishlari;

-uslubiy va tarbiyaviy ishlar, maktab hujjatlarini yuritishni to'g'ri yo'lga qo'yish;

- o'quv-moddiy ta'minotdan foydalanish samaradorligi va boshqalar[7].

Yuqorida sanab o'tilgan omillardan tashqari ta'lim sifatining yana bir rivojlanish tendensiyalarini maktabda innovatsion boshqaruvning qay darajada tashkil etilishida ham ko'rib chiqishimiz mumkin.

Pedagogik innovatsiyalarning mazmun mohiyati, mezonlari to'g'risida aniq bilim va tasavvur, ularni qo'llash uslubiyotini bilish har bir o'qituvchi va rahbarlarga ularni

-ta'lim boshqaruvi nazariy asoslari to'g'risida bilimlarning yetishmasligi;

-maktabda tashkil etilgan ichki boshqaruvning samarasizligi;

-maktabdagi jarayonlarni boshqaruvida inson omilini hisobga olmaslik;

-boshqaruvda qog'ozbozlik va buyruqbozlikka asoslangan uslubning saqlanayotganligi;

-maktab rahbarlari o'rtasidagi ish taqsimotining amalda yaxshi ishlamayotganligi;

-malaka oshirish masalasiga e'tiborsizlik;

-kadrlar qo'nimsizligi;

-vaqtdan unumli foydalanmaslik va hokazo.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida nazoratning quyidagi turlari keng qo'llaniladi:

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida amalga oshiriladigan nazorat turlari

joriylashtirishni xolisona baholash va prognoz qilish imkonini beradi. Innovatsiyalarning mohiyatini tushunmagan holatda kiritishga shoshilish, tavsiya etilgan yangilikni qisqa vaqtdan keyin unutilishiga yoki bekor qilinishiga olib keldi. Bu holatga olib keluvchi asosiy sabablardan biri maktablarda innovatsion muhitning yo'lga qo'yilmaganligi bo'lib, bunday muhitning yo'qligi ta'lim beruvchilarning uslubiy jihatdan tayyor emasligida, ularning pedagogik innovatsiyalar mohiyatini yaxshi bilmasliklarida namoyon bo'ladi, bu holatni bartaraf etish uchun esa, maktabni boshqarishda ma'lum bir axloqiy va ruhiy holatni yaratish, maktab o'quv-boshqaruv jarayoniga innovatsiyalarni joriy etishni ta'minlaydigan tashkiliy, uslubiy va psixologik chora-tadbirlar ishlab chiqish kerak bo'ladi. O'qituvchilar tarkibidagi qulay innovatsion muhitning mavjudligi o'qituvchilarning innovatsiyalarga «qarshilik» koeffitsientini pasaytiradi, kasbiy faoliyat stereotiplarini yengishga yordam beradi va innovatsion muhit o'qituvchilarning pedagogik yangiliklarga bo'lgan munosabatida aks etadi. Bugungi kunda innovatsion jarayonlarni tartibga solish va malakali boshqarish zarurati bilan o'qituvchi va menejerlar o'rtasida pedagogik yangiliklarni aniq tushunishning yo'qligi, shuningdek, ushbu faoliyatni kuzatish va boshqarish qobiliyati o'rtasida ziddiyat mavjud[8].

Bu ziddiyat esa innovatsiya jarayonini soddalashtirish va menejerlarni ushbu jarayonni boshqarishga o'rgatish kerakligini aniqlab beradi. Buni amalga oshirish uchun esa, quyidagilarni yo'lga qo'yish tavsiya etilmoqda:

-bolalarning salomatligi va jismonan rivojlanishini ta'minlash;

-yangi avlod o'quv dasturlari, o'qitish texnika va texnologiyalarini qo'llash;

-iqtisodiy, ekologik ta'lim, axborot texnologiyalari bo'yicha kurslarni joriy etish;

-jamiyat ehtiyojlarini ta'minlash uchun ta'lim xizmatlarining tarmog'i va tarkibini kengaytirish;

-ta'limning mintaqalararo tarkibiy tuzilmasini joriy etish.

Maktabda innovatsiyalarni boshqaruvning quyi tizimini samarali tashkil etish uchun asosiy faoliyatlar tartibi quyidagicha:

-g'oya, reja, siyosat, innovatsion o'zgarishlarni ro'yobga chiqarish uchun eng kerakli imkoniyatlarni ta'minlaydigan tashkiliy tuzilish modelini aniqlash yoki tuzatish;

-maktab rahbari va o'rinbosarlari o'rtasida vazifalarni to'g'ri taqsimlash, mutaxassislar bilan hamkorlikni amalga oshirish va o'zaro almashlash usullari, buni jarayonni tegishli me'yoriy hujjatlarda qayd etib borish;

-maktab boshqaruvining eng ma'qul variantlarining tarkibini ishlab chiqish;

- maktab boshqaruv organlari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar majmuini aniqlash va buni maktabning innovatsion rivojlanish dasturi ko'rinishida tuzish;

-yangilangan tuzilmalar, tarkibiy uslublar, texnologiyalarga asoslangan holda mutaxassis xodimlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish.

Maktabda ta'lim sifatini rivojlantirish va samarali yo'lga qo'yishda ta'lim tashkilotini tarkibiy ko'rib chiqish va maktabning ichki salohiyatini tahlil qilish bo'yicha olingan

takliflarga ko'ra rivojlantirish jarayoni quyidagicha belgilanadi:

-ichki o'zgarish jarayoni – takomillashtirish;

-maktabdagi ba'zi individual ishtirokchilarning faoliyatini yangilash.

Ushbu yangilanishlar erkin bo'lib, ma'lum natijalarga erishishni bildiradi, bu esa hamjihatlikda dadil qadam tashlash imkonini beradi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** Xulosa qilib aytganda, bugun maktab hayotini samarali, oqilona tashkil etish maktabning har bir rahbari va o'qituvchilari tomonidan o'z burchlarining sifatli bajarilishiga, o'quv-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati kelajakda qilinadigan ishlarining aniq-ravshanligiga, vazifalarning to'g'ri taqsimlanganligiga va ishni mohirlik bilan olib borilishiga bog'liq. Bunga esa puxta o'ylab tuzilgan ish rejalarini amalga oshirish orqali erishish mumkin.

АДАБИЁТЛАР

1. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: ped. fan. dokt. ... diss.avtoref. – Toshkent, 2007. – 37 b.
2. Гришина И.В. Профессиональная компетентность руководителя школы – как объект исследования. – Москва: Наука, 2002. – 231 с.
3. Матназарова М.Б. Качество образования и факторы, влияющие на профессиональную подготовку педагогических кадров. // Современные инновации: Достижения и перспективы III тысячелетия Материалы международной научно-практической конференции. - М.: 2018. 55-58 с.
4. Курбанов Ш.Э. Социально-педагогические особенности национальной модели и программы по подготовке кадров. Автореферат диссертации на соискание уч.степ. доктора педагогических наук. – Ташкент, 2000. – 51 с.
5. Бахмутский А.Э. Оценка качества школьного образования:Монография. -СПб.: РАН Издательство Библиотека, 2003. - 132 с.
6. Ковалева Г.С. Оценка качества образования. // Школьные технологии. - 2006.-№5. С.150-155.
7. <https://hozir.org/1-maktab-ichidagi-boshqaruv-tizimi-va-tuzilishi-ichki-boshqaru.html>
8. <https://fayllar.org/ozbekiston-respublikasi-xalq-talimi-vazirligi-a-avlony-nomida-v2.html?page=2>
9. Rasulova Y. Nurmatova O. Pedagogika. – T.: Voris, 2009. 164-b.
10. Frolov .A. "Yosh direktor maktabi". Toshkent, 1992. - 175 b.
11. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. Кн. 2. Процесс воспитания. – Москва, ВЛАДОС, 1999. – 218 с.
12. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования гос впо нового поколения. Методическое пособие. Москва, 2006. – 158 с.
13. Nurullayeva Sh.U. Pedagogik jarayondagi ziddiyatlar va ularning pozitiv jihatlari // Ilm sarchashmalari. № 6. 2021 y. 106-109-betlar.
14. Бабанский Ю.К. Интенсификация процесса обучения: Избр. педагог. тр. / Ю.К. Бабанский. - Москва, 1989. – 246 с.

Хушрўя Жўраева,
Фаргона давлат университети ўқитувчиси
E-mail: xushroydjuraeva@gmail.com

П.ф.ф.д. Д.Самадов тақризи асосида

“ОДАМ АНАТОМИЯСИ ВА ФИЗИОЛОГИЯСИ” ФАНИНИ МАСОФАВИЙ ЎҚИТИШ ЖАРАЁНИДА БИОЛОГИК БИЛИМЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Ушбу мақолада “Одам анатомияси ва физиологияси” фанини масофавий ўқитиш жараёнида биологик билимларни шакллантириш методикаси ҳақида сўз юритилган. Хусусан, биологик билимларни шакллантириш мақсадида ўқув материалларини излаш ва ишлаб чиқиш ҳамда биологик билимларни ўзлаштириш малакаларини эгаллаш бўйича фаолият усулларини босқичма-босқич кенгайтириш ва секин-аста, талабаларнинг мослашиб бориши ва уларнинг янги фаолият турларини эгаллаб боришлари юзасидан тушунчалар берилган.

Калит сўзлар: Масофавий ўқитиш, ўқув материаллари, интерфаол машқлар, видеофильм, морфологик, анатомик, физиологик, экологик, гигиеник ва тиббий тушунчалар.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРЕДМЕТУ «АНАТОМИЯ И ФИЗИОЛОГИЯ ЧЕЛОВЕКА».

Аннотация

В статье представлена методика формирования биологических знаний в процессе дистанционного обучения предмету «Анатомия и физиология человека». В частности, представлены концепции исследования и разработки учебных материалов для формирования биологических знаний и постепенного расширения методов приобретения навыков биологических знаний, а также постепенной адаптации студентов и освоения ими новых видов деятельности.

Ключевые слова: дистанционное обучение, учебные материалы, интерактивные упражнения, видео, морфологические, анатомические, физиологические, экологические, гигиенические и медицинские концепции.

METHODOLOGY OF FORMATION OF BIOLOGICAL KNOWLEDGE IN THE PROCESS OF DISTANCE TEACHING THE SUBJECT "HUMAN ANATOMY AND PHYSIOLOGY"

Abstract

This article presents the methodology of formation of biological knowledge in the process of distance teaching the subject "Human Anatomy and Physiology". In particular, the conceptions are given about the research and development of teaching materials for the formation of biological knowledge and gradual expansion of methods on the acquisition of skills of biological knowledge, and the gradual adaptation of students and their acquisition of new activities.

Key words: Distance teaching, teaching materials, interactive exercises, video, morphological, anatomical, physiological, ecological, hygienic and medical concepts.

Кириш. Масофавий ўқитишда талабалар саломатлигининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ гигиеник тушунчаларнинг киритилиши жуда муҳим ҳисобланади. Органлар ва органлар тизимларининг морфологияси, анатомияси ва физиологияси ҳақидаги олинган билимлардан фойдаланиб саломатлиқни сақлаш тўғрисидаги билимларни ўзлаштиришга ўтиш мақсадга мувофиқ. Баъзи мавзуларда аввал мустақил кузатиш ва интерфаол машқларни ўтказиш ҳисобига талабалар саломатлигининг ўзига хос хусусиятларини қараб чиқиш кўзда тутилади. Аниқланган ўзига хос хусусиятлар асосида гигиеник тушунчаларни, ўрганилаётган органлар тизимининг саломатлигини сақлаш қоидаларини қараб чиқиш зарур. Масалан, юрак-қон томир тизимини ўрганишда бир неча мустақил кузатишларни (юрак қисқаришларининг частотасини, пульсини, босимни, бу параметрларнинг жисмоний юкланишга боғлиқлигини ўлчаши) бажариш кўзда тутилади. Бола бундай кузатишларнинг натижаларини таълим муассасасидаги маҳсул БТА (биологик тескари алоқа) тизимида фойдаланиб олиши мумкин. Натижаларни талаба тармоқ ўқув-методик мажмуасининг ишчи дафтарида киритади. Олинган маълумотлар ёш меёрлари билан солиштирилади, сўнгра олий таълим муассасалари талабаларига ишда пайдо бўлган оғишларнинг мумкин

бўлган сабабларини ва юрак-қон томир тизимининг касалликларини ўрганиш тавсия этилади [1].

Экологик тушунчаларни киритиш инсониятнинг табиат билан ўзаро алоқа қилиш соҳасидаги ижтимоий таърибасини ва маданиятини узатиш билан боғлиқ. Табиий қонуниятларнинг моҳияти, шунингдек “табаит-жамият” тизимидаги қарама-қаршиликлар ва конфликтларнинг сабаблари тўғрисидаги билимларни шакллантириш муҳим [2]. Гигиеник тушунчаларни ўрганишда инсон органларининг маълум тизимларининг саломатлигига таъсир кўрсатувчи экологик омилларни қараб чиқиш зарур.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Масофавий ўқитишни ўқитишнинг дарс шаклининг барча асосий босқичларини сақлаб қолган ҳолда одатдаги иш шаклларида (индивидуал машғулот форматида) бошлаш мақсадга мувофиқ, бу 3-босқич талабаларининг руҳий-ёш хусусиятлари билан ҳамда бу ёшдаги талабаларда етарли даражадаги ахборот компетентлигининг йўқлиги билан боғлиқ. Кейинчалик ўқув материалларини излаш ва ишлаб чиқиш ҳамда биологик билимларни ўзлаштириш малакаларини эгаллаш бўйича фаолият усулларини босқичма-босқич кенгайтириш амалга оширилди. Секин-аста, талабаларнинг мослашиб бориши ва уларнинг янги фаолият турларини эгаллаб боришлари билан нафақат амалий ва мустақил

топширикларни бажаришда, балки янги материални ўрганишда ҳам мустақил ишнинг улуши (шу жумладан уй ишининг ҳам) орттириб борилади. Охирги мақсад – талабаларнинг мустақил ва фаол ўқув фаолияти (масофавий ўқитиш жараёнида машғулот тузилмасининг ва ўқитувчи ва талабанинг роллари ўзгарган ҳолда).

Масофавий ўқитиш талабалари билан ишлаш тармоқ ўқув-методик мажмуаси ўқув материалларидан фойдаланган ҳолда виртуал олий таълим муассасалари ёки кундузги индивидуал (гуруҳли) машғулотлар орқали индивидуал машғулотлар шаклида ташкил қилинди [3].

Индивидуал машғулот жадвалга асосан, махсус ажратилган вақтда амалга оширилди. Машғулотларни ўтказиш учун ўқитувчи ва талаба тармоқ ўқув-методик мажмуасининг ягона фазосига “киришди”. Ушбу қўлланма бир зумли тушунтиришларни алмашилиши учун видео алоқани ва интерфаол тахта мавжуд бўлишини кўзда тутди.

Оғзаки шаклдаги ишлар тармоқ ўқув-методик мажмуасида тақдим қилинган турли-туман материални намойиш қилиш билан бирга олиб борилади. Ушбу материал мавзуларга тақсимланган, бу эса талабанинг мустақил фаолиятини ташкил қилишда излашни енгиллаштиради.

“Одам анатомияси ва физиологияси” фанининг мазмунини ташкил қилувчи биологик билимларнинг асосида ётувчи асосий тушунчалар морфологик, анатомик, физиологик, экологик, гигиеник ва тиббий тушунчалар.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Масофавий ўқитишда морфологик ва анатомик тушунчаларни шакллантириш учун ўқитувчининг оғзаки тушунтиришлари (тармоқ ўқув-методик мажмуасида виртуал таълим воситасида) ўрганилаётган материал бўйича интерфаол тасвирлар, топшириқлар, анимациялаштирилган расмлар, видеофильмлар ва тақдимотлар бирга олиб борилади. Бу талабаларга ўрганилаётган объектнинг аҳамиятли белгиларини аниқлаш, олинган билимларни таҳлил қилиш, қиёслаш ва солиштириш имконини беради. Масофавий ўқитишда талабаларнинг фазовий таҳлил қилиши ва синтезлашининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ҳар хил ўқув материалдан фойдаланиш талабалар учун жуда муҳим.

Физиологик тушунчалар орган ёки органлар тизими тўғрисидаги аввалдан маълум бўлган билимлар асосида очиб берилади, уларни шакллантиришда видеофильмни, интерфаол тасвирни кўришдан ёки тақдимотни ўрганиш асосида муаммоли саволни қўйишдан фойдаланилади [4]. Ушбу контент талабага тармоқ ўқув методик мажмуасида берилади ва мустақил ишлаб чиқиши мумкин (такрорлаш, мустаҳкамлаш учун). Масофавий ўқитишга жалб қилинган талабалар саломатлигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тармоқ ўқув-методик мажмуасида тақдим этилган кўргазмали материалларнинг турли-туман бўлиши айниқса муҳим (кўпчилик талабаларда уларнинг касалликлари билан боғлиқ мавҳум ва фазовий фикрлашнинг йўқлиги ёки бузилиши қайд этилади). Талабаларнинг ана шундай ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб объектларни турли-туман фазовий проекцияларда тақдим қилиш зарур.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Масофавий ўқитишда талабаларнинг фикрлашини ривожлантирмасдан туриб, уларни фикрий ишларга жалб қилмасдан туриб, шунингдек фазода фаол ҳаракатланиш имконини бермайдиган саломатлиги заиф талабаларнинг фикрлаш доирасини кенгайтирмасдан туриб, биологик тушунчаларни ривожлантириш мумкин эмас. Турли-туман интерфаол топшириқлар талабаларнинг ўрга-

нилаётган мавзуга оид билимларини аниқлаш ва уларнинг билимларини чуқурлаштириш учун муаммоли саволларни қўйиш имконини беради.

Педагог ўқув материални баён қила туриб, ходисалар ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишларини аниқлайди. У материал ичидан асосийсини танлаб олади ва иккинчи даражали фактларни унга бўйсундиради; талабаларни материалнинг анализига ва синтезига жалб қилади, бу эса талабаларнинг мустақил масофавий ўқиш лаёқатини оширади [5].

Биологиядан ва бошқа фанлардан нафақат аввалги индивидуал машғулотларда (кичик гуруҳлардаги машғулотларда бўлиши ҳам мумкин) олинган билимларни, балки ҳаётий тажрибалардан, китоблардан, фильмлардан олинган маълумотларни ҳам ҳисобга олган ҳолда доимо уйғунлаштириш керак бўлади. Масофавий ўқитишда уйғунликлар қаторини қуриш талабаларнинг ўзига хос хусусиятлари сабабли қийинлашади, уларнинг кўпчилиги таянч-ҳаракат тизими касалликларига эга бўлиб, ижтимоий жиҳатдан нофаолдирлар, шунинг учун уларнинг ҳаётий тажрибалари етарли эмас [7]. Бу тармоқ ўқув-методик мажмуасида виртуал саёҳатлар, экскурсиялар уюштириш зарурлигини белгилувчи сабаблардан бири. Ўқитувчи материални баён қилишида, суҳбат жараёнида ва талабаларнинг саволларига жавоб беришида, тушунчаларни ривожлантиришда ҳам фанлараро боғланишларни ўрнатиш катта роль ўйнайди. Масофавий ўқитишда тармоқ ўқув-методик мажмуасидан фойдаланиш бошқа фан материалларига тезду мурожаат қилиш ва уларни ўрганилаётган мавзу билан боғлаш имконини беради.

Мавҳумлаштириш босқичида тушунчаларни кўргазмали воситалардан фойдаланмасдан туриб ривожлантирилади. Масофавий ўқитишда талабаларга турли тузилмаларни, жараёнларни ва касалликларни аниқлай олиш, солиштириш бўйича топшириқлар берилади (масалан, одам скелетининг қисмларини компьютерда яхлит қилиб йиғиш), шунингдек талабаларнинг фикрлаш доирасини кенгайтириш ва ижтимоий мослашуви учун тармоқ ўқув-методик мажмуаси ичида ўрганилаётган материал бўйича форму ташкил қилинади. Тузилмалар ва жараёнларнинг асосий аҳамиятли белгиларини аниқлаш учун ўрганилаётган тушунчанинг аввал ўрганилганлари билан боғланишларини аниқлаш керак. Олинган билимлардан масалалар счишда фойдаланиш зарур. Бунинг учун талабаларга интерфаол ўйинлар таклиф қилинади, масалан, овқат ҳазм қилиш тизимининг органларини компьютерда тўғри топографик кетма-кетликда жойлаштириш ва уларнинг вазифаларини солиштириш. Шунингдек талабалар эътимборига муаммоли саволлар ҳам таклиф қилинади. Масалан, “Агар қон томирларнинг ёпик тизими бўйлаб ҳаракат қилса, у ҳолда ҳужайраларга озуқа моддаларини ва кислородни етказиш ва улардан алмашинув моддаларини чиқариб ташлашни қандай бажаради?”. Талабалар ўқув лойиҳаларига, масалан “Кўриш топишмоқлари” лойиҳасига жалб қилинганлар.

“Одам анатомияси ва физиологияси” фанида ўзаро таъсирлашувчи органлар тизимларини ўрганиш кетма-кетлиги тизимларнинг иши ҳақидаги билимларни умумлаштиришни ва уларнинг ўзаро алоқасини тушунтиришни кўзда тутди. Масалан, юрак-қон томир тизимининг иши нафас олиш, овқат ҳазм қилиш ва чиқариб ташлаш тизимлари билан ўзаро боғланган. “Модда алмашинуви ва энергиялар”, “Асаб тизими”, “Гормонал регуляция ва вегетатив асаб тизими” каби мавзуларни ўрганиш ҳам одам органлари тизимларининг фаолияти тўғрисидаги ҳамма билимларнинг ўзаро боғланишларини аниқлайди [8].

“Одам анатомияси ва физиологияси” фанини масофавий ўқитишда тармоқ ўқув-методик мажмуасининг ўқув материаллари билан ишлаш малакасини эгаллаш бир неча боскичда боради.

Биринчи юскич – ахборот-таништириш. Тармоқ ўқув-методик мажмуаси билан ишлашнинг асосий усуллари ўзлаштириш учун тармоқ ўқув-методик мажмуаси билан ишлаш бўйича кириш дарсларини ташкил қилиш ва ўтказиш мақсадга мувофиқ, одатда бу дарсларни информатика ўқитувчиси олиб боради. Компьютер технологиялари соҳасидаги мутахассис талабаларга зарур ўқув материални излаш ва ажратиб олиш масаласининг техник томонларини ўзлаштиришга ёрдам беради. Шунингдек биология дарслари домида материални излашга ёрдам берадиган компьютер техникаси бўйича мутахассиснинг иштирокини кўзда тутувчи бир неча интеграциялашган машғулотларни ҳам ўтказиш мумкин.

Керакли фаннинг саҳифасига киргандан сўнг, зарур дарсни топиш ва зарур ишларни бажаришга киришиш керак бўлади (ўқув материални ўрганиш, ресурсларни қараб чиқиш, тестларни бажариш ва ҳ.к.). Талабанинг уйга вазифани беришида аниқликка алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ўқув методик қўлланмада ҳамма дарслар рақамларга ва мавзуга эга, дарснинг ҳар бир бўлимининг ўз номи бор: “дарсни бошлаш”, “ўзингни текшириб кўр”, “дарсга оид саволлар”, “ижодий топшириқ”, “иш дафтари”, “кроссворд”, “дарснинг таълим ресурслари”.

Дарс ресурслари (тақдиротлар, видео лавҳалар, анимациялар ва ҳ.к.) билан ишлашда талабадан ҳеч қандай қўшимча амални бажариш талаб қилинмайди. Ҳаволанинг устига босилганда ресурс автоматик тарзда ишга туша бошлайди, сўнгра у очилади ва ишга киришиш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, ўқитувчи дарснинг номи, унинг рақами ҳамда ишлаш учун зарур бўлган ресурснинг ёки дарс бўлимининг номи ҳақидаги маълумотларни талабага етказиши зарур. Масалан, “Скелетнинг тузилиши” дарси, топшириқ: скелетнинг тузилишига оид интерфаол топшириқни юзариш.

Ҳамма талабалар ҳам интернет-ресурслар билан ишлаш учун етарли тажрибага эга эмасликлари сабабли ота-оналарга ёрдам кўрсатишлари учун илтимос билан мурожаат қилиш керак бўлади. Қўлланманинг интерфейси ва навигацияси интуитив тушунарли ва қўшимча ёрдам талаб қилмайди.

Иккинчи боскичда тармоқ ўқув-методик мажмуасини “Одам анатомияси ва физиологияси” фанини масофавий ўқитиш жараёнига уланади. Ўқитувчи талабаларни тармоқ ўқув-методик мажмуасининг умумий тузилмаси билан, ишлаш тамойиллари, мумкин бўлган амаллар, фаннинг мазмуни, қўшимча пуклар ва асосий тушунчалар билан таништиради. Тармоқ ўқув-методик мажмуасида янги материални ўрганиш индивидуал ёки фронтал олиб борилиши мумкин. Репродуктив фаолиятнинг ўзлаштириб олинган турларига секин-аста топшириқларни, сўнгра амалий ва назорат топшириқларини уй шароитида мустақил бажариш қўшиб борилади.

Бундай типлаги дарсга (индивидуал ёки гуруҳда масофавий машғулот) “Организмнинг ҳужайра тузилиши” мавзусидаги дарс мисол бўлиши мумкин [9].

Дарснинг мақсади ҳайвон ҳужайраси ва одам организмнинг териси ҳақидаги билимларни

ривожлантириш ҳисобланади. Қуйидаги вазифалар қўйилган эди:

ҳайвон ҳужайраларининг тузилиши ва ҳаёт фаолияти тўғрисидаги билимларни олиш учун шароит яратиш;

видеоматериални таҳлил қилиш малакасини ривожлантириш давом эттириш;

турли ахборот манбалари билан ишлаш малакасини ривожлантириш учун шароит яратиш;

ҳужайраларнинг тузилиши ҳақидаги ўқув материални асосида илмий дунёқарашни тарбиялаш.

Ушбу дарсда ўқитувчининг тушунтиришлари (виртуал таълим орқали) ва дарсликнинг материаллари билан бир каторда мазкур дарс бўйича тармоқ ўқув-методик мажмуасининг ресурсларидан, масалан “Ҳайвон ҳужайрасининг тузилиши” видеофильмдан ҳам фойдаланилади.

Сўнгра талабага тармоқ ўқув-методик мажмуасида “Ҳужайранинг ҳаёт фаолияти” фильмини кўриш таклиф қилинади. Кўриб бўлгач талаба ўқитувчининг ҳужайранинг тузилиши ва ҳаёт фаолияти жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги саволларига жавоб беради. Талабага “Ўзингни текшир. Ҳайвон ҳужайрасининг тузилиши” интерфаол топширигини бажариш таклиф қилинади.

Агар бу дарсни кундузги шаклда индивидуал ёки гуруҳда ўтказилса, у ҳолда топшириқларни бажариш учун битта тармоққа бирлаштирилган интерфаол тахта ёки мобил гуруҳ керак бўлишини ҳисобга олиш зарур. Сўнгра талабага жонли организмларни жонсиздан фарқларини топиш, жонли организмларнинг хоссаларини тавсифлаб бериш, санаб ўтилган хоссаларнинг қайсылари ҳужайрада кузатилишини аниқлаш таклиф қилинади. Талабага ёрдам тариқасида тармоқ ўқув-методик мажмуасининг интерфаол, анимациялаштирилган ресурслари (ҳужайранинг бўлиниш, ҳужайранинг ўсиши, ҳужайранинг тузилиши, ҳужайра органолларининг функциялари ва б.) таклиф қилинади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Дарс якунида тармоқ ўқув-методик мажмуасидаги тест топшириқлари бўйича ўрганилган материал мустақамланади. Талаба дафтарида ҳужайра органоллари тузилишининг функциялари ва ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги жадвални тўлдирди, ҳужайранинг кимёвий таркибининг ўзига хос хусусиятларини ёзиб боради. Талабалар уйга вазифа оладилар: дарсликнинг 7-§ ни ўрганиш, § охиридаги саволларга жавоб бериш, тармоқ ўқув-методик мажмуасидаги мазкур дарсга оид топшириқларни бажариш. Ҳужайра тузилиши ва ҳайвон ҳужайраси органолларининг функциялари ҳақида хулоса чиқариш. Талаба уй вазифасини тайёрлашда тармоқ ўқув-методик мажмуасидаги интерфаол топшириқни такроран бажариши ва ўқув материалига эга видеофильмни кўриши мумкин [10].

Масофавий машғулотлар ташкил қилинишидаги мураккабликлар, қўшимча тайёргарлик, талабаларнинг ўқув материални ўрганишда ва мустақамлашда юқори даражадаги мустақил фаоллиги билан ажралиб туради. Булар интернетга кириш зарурати, виртуал таълимда йўлга қўйилган фаолиятида, ўқув-методик қўлланма ресурслари билан ишлашда, шунингдек талабанинг саломатлигининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишда намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Толипова Ж.О., Ғофуров А.Т. Биология таълими технологиялари. – Т.: Ўқитувчи, 2002. – 126 б.
2. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Мет.қўлл. – Т.: ТДПУ, 2013. 100-104 бет.
3. Толипова Ж.О., Биологияни ўқитишда инновацион технологиялар. Педагогика олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. “Чўлпон” –Т.: 2011 йил.,135-137 бет.
4. Г.И.Косицкий, В.А.Полянец. Физиологиядан амалий машғулотлар учун қўлланма. Тошкент.Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси 1995й. 231-232 бет.
5. Лутфуллаев М.Х. Мультимедиа дасликлар асосида таълим тизими самарадорлигини ошириш. Таълим ва тарбия. – 2003. –№ 3–4. –Б. 55–57.
6. Ибрагимова Г.Н. Интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари асосида талабаларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш. Фалсафа фанлари доктори (Phd) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. Тошкент–2017. – 38 б.
7. Kaivola T., Salomaki T., Taina J. In quest for better understanding of student learning experiences // Procedia - Social and Behavioral Sciences 2012. №46, p. 8-12
8. Kim, M. C., Hannafin, M. J., & Bryan, L. A. (2007). Technology-enhanced inquiry tools in science education: An emerging pedagogical framework for classroom practice. Science Education, 91(6), 1010–1030.
9. Центр оценки качества образования ИСМО РАО [Электронный ресурс] -Режим доступа: <http://www.centeroko.ru>.
10. Центр образования «Технологии обучения» [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://iclass.home-edu.ru>.

UDK: 159.923.33

Halima JURAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

O'zMU dotsenti, psix.f.n. Abidova Z.A. taqrizi asosida

TALABALARDA LIDERLIK MOTIVATSIYASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Liderlik psixologiyasi muammosi mustahkam tadqiqot an'analariga ega. Liderlikni empirik o'rganish uzoq vaqt oldin boshlangan. Bu yo'nalishdagi dastlabki qadamlarni XX-asr boshlarida amerikalik olimlar qo'ydilar. Biroq, uning tarkibiy tomoni tadqiqotchilar e'tiborini faqat 1950-yillarda jalb qildi.

Tadqiqotda "Liderlik" tushunchasi va uning psixologik xususiyatlarini o'rganishning ilmiy-amaliy asoslari va jihatlari tahliliy fikr-mulohazalar va munosabat orqali yoritilgan. Talabalar liderlik motivatsiyasining psixologik jihatlari, uning motivatsiyasi qay darajada ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: liderlik, liderlik motivatsiyasi, psixologik xususiyatlar, xulq-atvor, metodika, harakat, intilish, boshqarish, ta'sir etish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИДЕРСКОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

Проблема психологии лидерства имеет устойчивую исследовательскую традицию. Эмпирическое исследование лидерства началось очень давно. Первые шаги в этом направлении были сделаны американскими учеными в начале XX века. Однако его состав привлек внимание исследователей только в 1950-х годах.

В статье исследуются научно-практические основы и аспекты изучения понятия «лидерство» и его психологических особенностей через аналитическое мышление и установки. Выделены психологические аспекты мотивации лидерства студентов и степень ее мотивации.

Ключевые слова: лидерство, мотивация лидерства, психологические типы, поведение, методология, действие, стремление, управление, влияние.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF LEADERSHIP MOTIVATION IN STUDENTS

Annotation

The problem of leadership psychology has a stable research tradition. Empirical research on leadership began a long time ago. The first steps in this direction were taken by American scientists at the beginning of the twentieth century. However, its composition attracted the attention of researchers only in the 1950 years.

The article examines the scientific and practical foundations and aspects of studying the concept of "leadership" and its psychological characteristics through analytical thinking and attitudes. The psychological aspects of student leadership motivation and the degree of its motivation are highlighted.

Key words: leadership, leadership motivation, psychological types, behavior, methodology, action, striving, management, influence.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy liderlarning kamayib borayotganligi, insoniyat jamiyatini tashvishga solmoqda. Shu nuqtai nazardan, yosh zamonaviy liderlarni yuzaga chiqarish dolzarflik kasb etmoqda. Har bir sohada liderlarni izlab topish va ularni qo'llab-qo'vvatlab turish muhim hisoblanadi. Sababi bugungi kun jamiyatiga albatta, aynan shunday shaxslar kerak.

Yangi O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy sharoit o'zgarishi bilan rahbarga qo'yiladigan talablar ham o'zgardi. Zamonaviy, milliy jamiyatimiz, paydo bo'layotgan muammolarni ko'ra olish, bashorat qilish va hal qilishga qodir liderlarga muhtoj. Ayniqsa, jamiyatning eng istiqbolli qismi bo'lgan yoshlar muhitida liderlikni rivojlantirish muhimdir. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida liderlik xatti-harakatlarining barqaror motivatsiyasini shakllantirish uchun maxsus texnologiyalar talab qilinadi.

Hozirda dunyoda liderlarni erta aniqlash, o'qitish va rivojlantirish muammosi psixologiyada faol o'rganilmoqda. Liderlik mavzusi va muammosi juda faol o'rganilishiga qaramasdan, uning barcha jihatlari hali yetarlicha tadqiq etilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Liderlik hodisasini ilmiy tadqiq etish tarixi XIX asrning oxirida boshlanadi. Bugungi kunga qadar liderlikning psixologik xususiyatlari

Levin K., Bleyk R., Mouton J., Likert K., liderning shaxsiy va xulq-atvor xususiyatlari Kurachinova Yu.L., Sosland A.I. tomonlaridan tadqiq etilgan. Talabalar jamoasida liderlik fenomenini ko'rib chiqish va olib borilgan tadqiqotlar universitetda o'qish davrida uni shakllantirishning ba'zi old shartlarini aniqlashga imkon beradi. (Ananiev B.G., Kuzmina N.V., Kulyutkin Yu.N., Rean AA, Feldstein D.I., Yakunin V.A. va boshqalar)

Liderlik guruhlariga ta'sir o'tkazish, ularni umumiy maqsadga erishishga undash, muomala jarayoni yordamida ma'lum vaziyatda namoyon bo'lgan va aniq maqsadlarga erishishga qaratilgan shaxslararo o'zaro ta'sir sifatida qaratiladi. Psixolog K.Levin tadqiqot olib borib, uchta liderlik uslublardan foydalanish samarasini taqqosladi: avtoritar, demokratik va passiv [1]. Ushbu tadqiqot natijalari demokratik liderlik uslubidan eng yuqori samaradorlikni kutgan olimlarning fikrlariga zid edi. Keyinchalik olib borilgan tadqiqotlar shuni ham tasdiqladiki, demokratik uslub har doim ham eng samarali emas.

R.M.Stogdill fikricha, liderlik maqsadlarga erishishga qaratilgan guruh faoliyatiga ta'sir o'tkazish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi [2]. Liderlik, shuningdek, guruh faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish bo'yicha o'ziga xos harakatlar sifatida tadqiq etiladi.

Y.Shtayrer ham liderlikni boshqa odamlarga ta'sir o'tkazish jarayoni sifatida to'rtta xususiyatini tavsiflaydi: birinchidan, ta'sir doimiy bo'lishi kerak, ikkinchidan liderning ta'siri butun guruhga (tashkilotga, jamiyatga) sezilarli bo'lishi kerak, uchinchidan, siyosiy lider ta'sir etishda aniq ustuvorligi bilan ajralib turishi lozim, to'rtinchidan, liderning ta'siri to'g'ridan-to'g'ri kuch ishlatishga emas, balki liderlikning qonuniyligini tan olishga asoslangan bo'lishi lozim [3]. Ba'zi olimlar, masalan J.Blondel, liderlikni amalga oshirishda majburlash usulidan foydalanilganliklarini tan olishadi.

O'rganish jarayonida liderlikning kelib chiqishi haqidagi bir qator nazariyalar ishlab chiqildi. Shulardan biri, keng rivojlangan va tarqalgan "xususiyatlar nazariyasi". Buni samarali liderning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib beradigan, liderlikka bag'ishlangan juda ko'p sonli adabiyotlar tasdiqlaydi. Masalan, korporativ boshqaruvning eng taniqli mutaxassislaridan biri, Janubiy Kaliforniya Universitetining professori V.Bennis o'zining "Lider bo'lish to'g'risida" kitobida ushbu fenomenni quyidagicha ko'radi: ko'ra olish, ishonch, ehtiros, qiziqish, shaxsiyatning yaxlitligi, dadillik [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalarda liderlik motivatsiyasining psixologik hususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotimizga O'zbekiston Milliy Universitetining 145 nafar talabalari jalb qilindi. Ushbu tadqiqotda quyidagi metodikalardan foydalanildi:

(E.Jarikov va E.Kruselnitskiylarning) Sardor metodikasi;

Elersning muvaffaqiyatga erishish va mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan testi;

Delingerning geometrik figuralar testi;

Liderlikni aniqlashga qaratilgan Sardor (E.Jarikov va E.Kruselnitskiylarning) metodikasi 50ta savoldan iborat bo'ib "ha" va "yo'q" javoblarini tanlash kerak bo'ladi. Ushbu metodikada bo'yicha kalit bilan to'g'ri kelgan javobga 1 ball taqdim etiladi.

Jami ballar 25gacha bo'lsa, sardorlik hususiyatlari kam rivojlangan bo'ladi. Jami ballar 26dan 35gacha bo'lsa, sardorlik hususiyati o'rtacha rivojlangan bo'ladi. Agar jami ballar 36dan 40gacha bo'lsa sardorlik hususiyati kuchli rivojlangan bo'ladi. Agar yig'ilgan ball 41dan oshadigan bo'lsa, bu kishi o'z hukmini o'tkazadigan sardordir. Ushbu metodika orqali biz, 4 toifadagi liderlarni aniqlab olish imkoniyatini olamiz. E.Jarikov va E.Kruselnitskiylarning aytishicha pedagoglarga sardorlik xususiyatining o'rtacha yoki kuchli rivojlanganligi mos keladi, lekin olimlar fikricha, o'z hukmini o'tkazadigan sardordan yaxshi pedagog chiqmaydi.

Liderlik motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan Elers metodikasida, shaxsning ijtimoiy xulq motivatsiyasi muvaffaqiyatga yo'nalganligi, uning harakat dasturi hamda maqsadlarida namoyon bo'ladi. Muvaffaqiyatga yo'nalgan shaxslarda o'z-o'zini nazorat qilish va boshqarish sifatleri yuqori bo'ladi, ikkinchi toifadagi kishilarda juda past bo'ladi. Psixologiyada shaxsning ijtimoiy hulq motivlari o'rganuvchi hilma-hil metodikalar mavjud. Shulardan biri, T.Elersning "Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash"ga qaratilgan metodika. Ushbu metodikada 41ta muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan savollar berilgan. Ularga muvofiq, talaba 1 balldan 10 ballgacha

yig'gan bo'lsa, unda bu talabada muvaffaqiyatga nisbatan juda past motivatsiya ekanligi aniqlanadi. Agar talaba 11 balldan 16 ballgacha yig'sa, unda bu talabada muvaffaqiyatga nisbatan o'rtacha darajadagi motivatsiya ekanligi aniqlanadi. Talaba 17 balldan 20 ballgacha yig'gan bo'lsa, ushbu talabada anchagina yuqori motivatsiya ekanligi ko'rinadi. Va nihoyat, agar talaba 21dan yuqori ballni qo'lga kiritisa, bunda u muvaffaqiyatga nisbatan o'ta yuqori motivatsiyaga ega ekanligi ko'rinadi.

Elersning "Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash"ga qaratilgan metodikasining davomi sifatida Elersning "Mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlash"ga qaratilgan metodikasi ham mavjud. Ballar yig'indisi qanchalik baland bo'lsa, muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik va himoya qilish uchun motivatsiya darajasi shuncha yuqori bo'ladi.

2 dan 10 gacha ball: himoya qilish uchun past motivatsiya;

11 dan 16 ballgacha: o'rtacha motivatsiya darajasi;

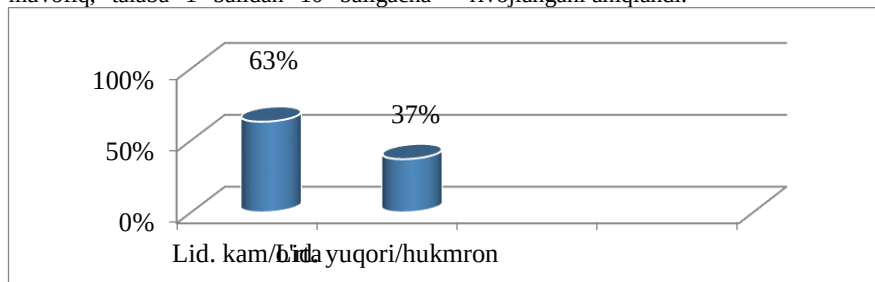
17 dan 20 ballgacha: yuqori motivatsiya darajasi;

20 balldan yuqori: muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik, himoya qilish uchun juda yuqori motivatsiya.

"Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik" motivi ustun bo'lgan odamlar uchun, o'zlarining psixofiziologik moyilligini zamonaviy hayotga tatbiq etadigan, ularni ijobiy natijaga aylantiradigan faoliyat sohasini topish juda muhimdir. Odatda ular baxtsiz hodisalardan qo'rqishadi. Shaxsning muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik motivining ustunligi o'zini past baholashga olib keladi. Takroriy muvaffaqiyatsizliklar bunday odamni odatdagi depressiya holatiga, o'ziga bo'lgan ishonchning doimiy pasayishiga va muvaffaqiyatsizlikka qarshi surunkali qo'rquvga olib kelishi mumkin. Bunday odamlar, qoida tariqasida, yutuq motivate-siyasi rivojlanishining past darajasiga ega. Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi past bo'lganlar, o'zlariga ishonmasliklarini va qilayotgan ishlariga yuklanishlarini ko'rsatadilar. Qiyin vazifalar ularni bezovta qiladi.

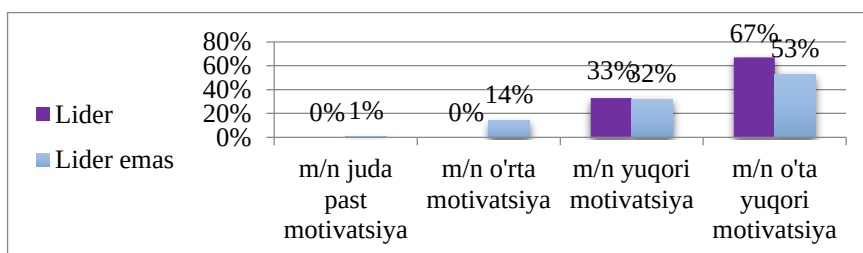
Talabalalarda liderlik motivatsiyasining psixologik hususiyatlarini aniqlash maqsadida Delingerning geometrik figuralar testi dan ham foydalanildi. Bunda talabalarga 5ta geometrik figura (to'rtburchak, uchburchak, to'g'ri to'rtburchak, aylana, zigzag) taqdim etildi va ulani yoqtirishi ketma ketligida raqamlab chiqishi so'raldi. Psixogeometriya testi shaxsni aniqlashdagi eng qulay va amaliy usul bo'lib, shakllarni tanlashga qarab shaxsning xarakter xususiyatini aniqlash imkoniyati mavjud. Binobarin, metodikani o'tkazish tartibi juda oddiy bo'lib, uning talqini ham unchalik katta qiyinchilik tug'dirmaydi. Birinchi tanlagan shakl bu tekshiriluvchining asosiy, markaziy shakli hisoblanadi. Bu shakl uning ustunlik qiluvchi muhim xarakter xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Qolgan to'rtta shakl birinchi (asosiy) shakl xususiyatlarini u yoki bu darajada "bezab" turishi mumkin. Oxirgi shakl esa, sinaluvchining tegishli xususiyatni rad etishini, ya'ni unga mos kelmagan xislatni ko'rsatadi. Demak, har bir shakl o'zida murakab psixologik jihatlarini qamrab oladi.

Tahlil va natijalar. Sardor metodikasi natijasida, talabalar orasidan 37 % kuchli yoki hukmini o'tkaza oladigan lider aniqlandi. 63 % talabada esa, liderligi o'rtacha yoki kam rivojlangani aniqlandi.

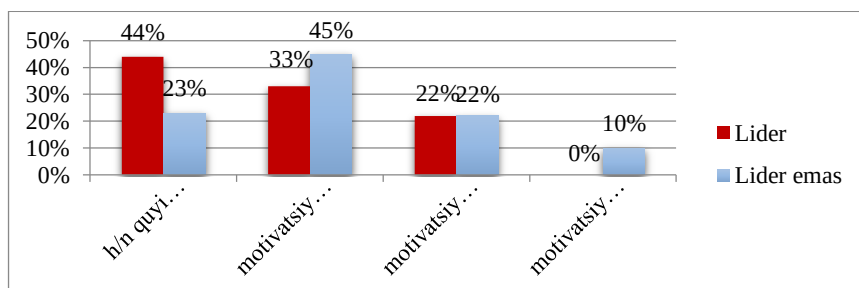
Liderligi yuqori va hukmini o'tkaza oladigan talabalarda Elersning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash metodikasidan olingan natija o'rtacha 21ni tashkil qildi. Bu shuni ko'rsatadiki liderligi yuqori talabalarda muvaffaqiyatga nisbatan o'ta yuqori motivatsiya mavjud.

Liderligi o'rtacha yoki kam rivojlangan talabalarda Elersning muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash metodikasidan olingan natija o'rtacha 20ni tashkil qildi. Bu shuni ko'rsatadiki, liderligi o'rtacha yoki kam bo'lgan talabalarda muvaffaqiyatga nisbatan yuqori motivatsiya mavjud ekan.

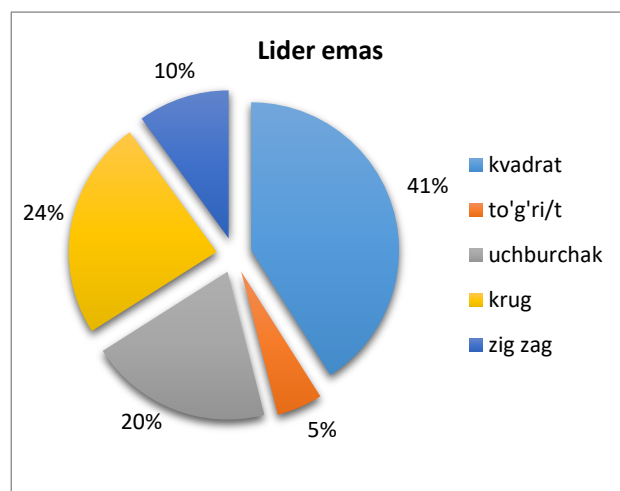
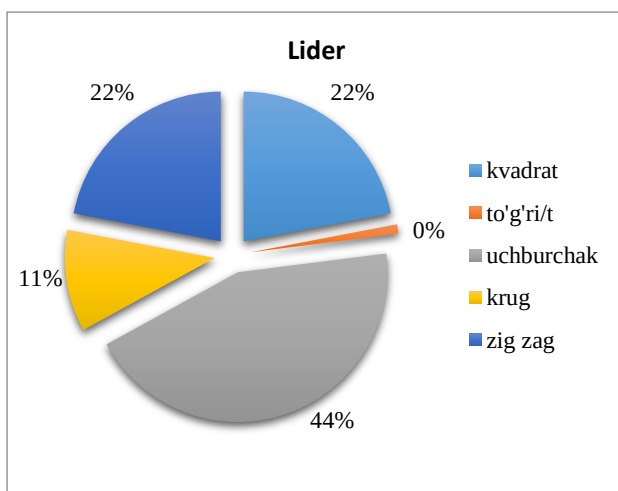
Elersning mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan metodikada esa, liderligi yuqori talabalarda o'rtacha 12ni tashkil qildi. Bu shuni ko'rsatadiki, mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi o'rtacha darajada ekan.

Elersning mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasini aniqlashga qaratilgan metodikada esa, liderligi o'rtacha yoki kam talabalarda o'rtacha 14ni tashkil qildi. Bundan ayonki, mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi o'rtacha darajada ekan.

Delingerning geometrik figuralari testining natijalariga ko'ra, 37%ni tashkil etgan liderligi yuqori va hukmronlikka intiluvchi talabalarda ko'proq uchburchak shaklini birinchi bo'lib tanlash kuzatildi. Delinger testiga muvofiq, 63%ni

tashkil etgan liderligi o'rta yoki kam bo'lgan talabalar aksariyat hollarda birinchi bo'lib kvadrat shaklini tanlashlari aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Talabalarda liderlik motivatsiyasining psixologik hususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotda, liderlik motivatsiyasiga aynan qaysi hususiyatlar xosligini o'rganish belgilangan edi. Talabarda liderlik motivatsiyasining psixologik hususiyatlarini aniqlashga qaratilgan metodikalarimizdan foydalangan holda, shuni aytishimiz mumkinki, aynan faraz qilgan portretimizni yarata oldik.

Yuqori liderlikni namoyon qiluvchi talabalarining muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi, liderlikni kam namoyon qiluvchi talabalarga nisbatan ancha yuqori ekanligini

ko'rdik. Yuqori liderlarning mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi esa, past ekanligini kuzatdik. Bu degani, yuqori liderlikni namoyon qiluvchi talabalar mag'lubiyatdan qochishga qo'rqmasliklarini aniqladik.

Olingan natijaga ko'ra, ishonch darajasida liderlik va muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi o'rtasida o'zaro bog'liqlik holati kuzatildi. Bu shuni ko'rsatadiki, liderlik qanchalik yuqori bo'lsa, muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi ham shunchalik yuqori bo'lar ekan.

Ishonch darajasida liderlik va mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi o'rtasida teskari korrelyatsiya kuzatildi. Ya'ni,

liderlik qanchalik yuqori bo'lsa, mag'lubiyatdan qochish motivatsiyasi shunchalik past bo'lar ekan.

Liderlik va to'rtburchak geometrik figura o'rtasida natijalar bog'liqlikni ko'rsatmadi. Ya'ni, liderlik qanchalik past bo'lsa, shunchalik kvadratni tanlash yuqori bo'lar ekan. Liderlik va uchburchak geometrik figura o'rtasida natijalar bog'liqlikni ko'rsatmadi. Ya'ni korrelyatsiya natijasiga ko'ra, liderlik qanchalik past bo'lsa, uchburchak tanlash shunchalik yuqori ekan.

Liderlik va zigzag geometrik figura o'rtasida natijalar bog'liqlikni ko'rsatmadi. Ya'ni, korrelyatsiya natijasi ko'rsatishicha, zigzag shaklini yuqori liderlikka ega shaxslar ko'proq tanlashar ekan.

Odamlar doim liderga ergashishadi. Lider nafaqat yo'nalishni belgilaydigan, balki o'zi ham shu yo'nalishga boradigan shaxs. U nafaqat buyruq beradi, balki o'zi ham o'z buyrug'ini bajaradi. Shu bilan birga, bo'ysunuvchilari bilan muloqot qilishdan tortinmaydi. Lider, har qanday xato uning nazoratida ekanligini anglab, qilingan ish uchun barcha javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

Talabalar guruhi, undagi muhit va guruhning xususiyatlari talaba shaxsiga, liderni shakllantirishga kuchli

ijtimoiy va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Guruh a'zolarining xatti-harakatlari individual xatti-harakatlarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lar ekan. Guruh me'yorlari va qadriyatlarini shakllantirish va topshirish tufayli guruh a'zolarining xatti-harakatlari o'xshashligi ortib boradi.

Talabalar guruhi shaxslararo munosabatlarni shakllantirish, vazifalarni taqsimlash, liderlar nomzodlarini ko'rsatish va shunga o'xshash dinamik jarayonlarga duch keladi. Ushbu jarayonlarining barchasi talabaning shaxsiyatiga, uning ta'lim faoliyati va kasbiy rivojlanishining muvaffaqiyatiga, o'zini tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Fan, texnika va san'at namoyandalari bilan mavzuga oid kechalarni, olimpiadalarni, uchrashuvlarni tashkil etish va o'tkazish o'quv guruhlarida, talabalar orasida liderni aniqlash va yuzaga chiqarishda motivatsiyasi sifatida muhim rol o'ynashi mumkin. O'qishdan tashqari ishlar tizimida talabalarining faol intilishlarini tashkil qilish uchun bundan ham katta imkoniyatlar mavjud. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarda liderlik motivatsiyasini shakllantirish va mustahkamlash uchun nafaqat turli ommaviy tadbirlar, balki ishbilarmonlik xususiyatiga ega bo'lish ham juda muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Kurt Levin. Stili liderstva. <https://psixologiya.org/socialnaya/obshheniya/2277-kurt-levin-stili-liderstva.html>
2. Stogdill R.M. Handbook of Leadership. A Survey of Theory and Research. -New York: The Free Press, 2004.
3. Shtayrer Y. Xarizma rukovoditelya i upravlencheskie arxetipi. – M., 2001. – 402 b.
4. Stogdill R.M. Handbook of Leadership. A Survey of Theory and Research. -New York: The Free Press, 2004.
5. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. M.: Aspekt Press, 2009. 384 b.
6. Belyakova N.V. Sotsialno-psixologicheskie osobennosti proyavleniya liderstva v studencheskix gruppax - Dis. kand. psixol. nauk. - M., 2002. 197 b.
7. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent, 2007.
8. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. -T.: "Akademiya", 2006.
9. Raximova D., Bekmurodov M. Liderlik va tashkilot madaniyati. -T.: "Akademiya", 2006.
10. Selezneva E.V. Liderstvo - M.: "Yurayt", 2013. 429 b.
11. Antonov VT., Serebryakova G.V. Liderstvo: tipi i stili // Marketing, 2013. №5(132). B. 110-125.
12. Chertok T.V. Psixologicheskie osobennosti mejlichnostnogo vzaimodeystviya studentov v protsesse obucheniya v vuze // Izvestiya Samarskogo nauchnogo sentra Rossiyskoy akademii nauk. 2012. № 2-1. Tom 14. B. 118-182.
13. Drozdova P.P., Kapitanova E.V. Sotsialno-psixologicheskie faktori statusa lichnosti v studencheskoy gruppe // Injenerniy vestnik Dona. 2014. №4-1. Tom 31.
14. Evtixov O.V. Komponenti liderskogo potentsiala organizatsionnogo lidera // Aktualnie problemi gumanitarnix i estestvennix nauk. 2012. №4(51). B. 3-6.
15. Jdanova N.E., Krujkova O.V. Psixologicheskie komponenti liderskogo potentsiala studentov v obrazovatelnom prostranstve visshogo uchebnogo zavedeniya // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii, 2015. Vipusk № 2. B. 32-37

Yilmaz JANKALO'G'LU,
*O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi,
Toshkent Turk maktabi direktor o'rinbosari
(O'zbekiston, Toshkent – Turkiya, Anqara)
E-mail: yilmaz622@hotmail.com*

ЎзМУ профессору Н. Шермухамедова тақризи асосида

TANQIDIY VA ANALITIK FIKRLASH

Аннотация

Tanqidiy va analitik fikrlash bir qator kognitiv funksiyalardan bir paytning o'zida foydalanish jarayonidir. Amaliy hayotda qo'llaniladigan, ijtimoiy individ sifatida amalga oshirishimiz lozim bo'lgan hatti-harakatlarimizning hammaga kerakli, har tomonla munosib, ommaga qaratilganligi bilan manfaatli, hodisalarni sabab-natija va o'tmish-bugun-kelajak chizmasida to'g'ri ilg'ay olishimiz va to'g'ri mulohaza qila olishimizni ta'minlaydigan va yuqorida aytib o'tilgan barcha xususiyatlari bilan yaxshi shaxs, yaxshi turmush o'rtoq, yaxshi ota-ona, yaxshi o'quvchi va yaxshi inson bo'lishimiz yo'lida biz uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan fikrlash shaklidir.

Kalit so'zlar: tanqidiy, analitik, shaxsiyat, tanqid, ta'lim, inson, axloq, septisizm, xarakter.

КРИТИЧЕСКОЕ И АНАЛИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Аннотация

Критическое и аналитическое мышление - это процесс одновременного использования нескольких когнитивных функций. Действия, которые мы должны предпринимать в практической жизни, которые мы должны выполнять как социальный индивид, являются взаимовыгодными, всеобъемлющими, ориентированными на сообщества, и диаграммы причинно-следственных связей и прошлого-настоящего-будущего понятны правильно. на пути к тому, чтобы стать хорошим человеком, хорошим супругом, хорошим родителем, хорошим учеником и хорошим человеком со всеми вышеперечисленными качествами, - это форма мышления, которая для нас очень важна.

Ключевые слова: критический, аналитический, личность, критика, образование, человек, этика, септицизм, характер.

CRITICAL AND ANALYTICAL THINKING

Annotation

Critical and analytical thinking is the process of using a number of cognitive functions simultaneously. The actions that we must take in practical life, which we must take as a social individual, are mutually beneficial, all-encompassing, community-oriented, and have a correct understanding of events in the cause-and-effect and past-present-future diagram. On the way to becoming a good person, a good spouse, a good parent, a good student, and a good person with all the qualities mentioned above, which allows us to take the moon and think correctly is a form of thinking that is of great importance to us.

Key words: critical, analytical, personality, criticism, education, man, ethics, septicism, character.

Kirish. Tanqidiy fikrlashning asosini tashkil qiluvchi tanqidiy tushunchasi qadimgi yunonchada chiziq chizmoq, chegara chizmoq ma'nolarini anglatadi. Tanqidiy qilish degani biror narsaning chegarasini belgilash deganidir. Tanqid deyilganda ongimizda har xil ma'nolar jonlanadi, biroq uning asosida tanqidiy fikrlash chegaralar va mezonlar (kriteriyalar)ni belgilab olgan holda fikrlashdir.

Tanqidiy va analitik fikrlashni ong bilan bog'liq funksiyalarni bajaradigan kognitiv faoliyat deb ham ta'riflash mumkin. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, tanqidiy va analitik fikrlashni diqqat, xotira, muhokama, idrok qilish va deduksiya kabi qator zehniy jarayonning koordinatsiyasi ichida faollashtirilgan jarayonlarning jami deb ham tushunishimiz mumkin. Tanlash, kategoriyaga ajratish, induksiya, deduksiya, majoz, o'xshatish, ajratish va mavhumlashtirish kabi tanqidiy va analitik fikrlashning boshqa komponentlaridan so'z yuritish mumkin.

Materiallar va metodlar. Mazkur maqolamizni tayyorlashda induksiya, deduksiya metodlari qo'llanildi. Shuningdek, psixologiya, sotsiologiya va falsafa fanining ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ishonch va harakat uchun yo'lbo'shchi xususiyatiga ega tanqidiy fikrlash kuzatuv, tajriba, tafakkur, aql yuritish, ma'lumotlarning konseptlashtirish, tatbiq qilinishi, analiz va sintez qilinishi hamda baholanishiga

tayanuvchi ong bilan bog'liq jarayondir. Aniqroq ifodalaydigan bo'lsak, tanqidiy fikrlash - oshkorlik, to'g'rilik, aniqlik, muvofiqlik, aloqadorlik, isbotlanganlik, chuqurlik, kenglik va haqqoniylik kabi tushunchalarni qamrovchi global qiymatlarni asos qilib oladi.

Analitik fikrlash kompleks yoki keng qamrovli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tuzilmalar, asosiy prinsiplar doirasida fundamental strukturalarni o'z ichiga olgan mental amaliy jarayon bo'lsa, tanqidiy fikrlash haqiqiy va daliliy xulosaga borish yo'lidagi ma'lumotlarning diqqatli tarzda ko'rib chiqish jarayoniga aloqador bo'lgan voqealardir[1].

Tanqidiy va analitik fikrlash, analitik jihatidan ma'lumot va muammolarning kichik qismlarga ajratishni nazarda tutsa, tanqidiy fikrlash jihatidan esa manbalarning butunlashtiruvchi yondashuvi asosida so'ralishi, izohlanishi, test qilinishi, baholanishi va xulosaga borilishini ko'zda tutiladi. Tanqidiy va analitik fikrlashning ishlab chiqarish malakasining shaklanishida, shaxsiy baholash va rivojlanishining paydo bo'lishida juda ham muhim ahamiyatga ekanligiga ishonamiz.

"Tanqidiy va analitik fikrlash hukm va harakatlrimizga ta'sir ko'rsatuvchi fikrlash jarayonimizni ko'zdan kechirayotganda, mavjud tuzilishdan ajratib olib, ko'p qirrali va tizimli holatga keltirilishiga yordam beradi. Tanqidiy va analitik fikrlash tizimini hayot tarziga aylantirib, sog'lom

fikrlash metodini shakllantirgan holda bu borada qaror qabul qila oladigan, har qanday ichki va tashqi ta'sirlarga qaramasdan global qadriyatlar asosida ongli va sifatli yashash say-harakatidagi individlarning kamoliga hissa qo'shish kerak" [2].

Tanqidiy va analitik fikrlash tushunchasiga o'xshash 'skeptizm' vakillari orasidagi farq tanqidiy va analitik fikrlashni to'g'ri tushunishimizga yordam berishi mumkin. Tanqidiy va analitik fikrlash o'zina shubhachi bo'lishni talab qiladi. Aniq dalillari mavjud bo'lmagan va nosog'lom muhokamaga asoslanuvchi fikrlash tarzi haqida emas, balki javobga aniq eltuvchi 'kalitlarni' qo'limizga tutqazadigan shubhachilik haqida gap ketmoqda. Tanqidiy va analitik fikrlash haqiqatga eltuvchi so'roqqa tutadigan, oldindan xulosa chiqarmaydigan, sog'lom va har tomonlama fikrlash tarzidir. Eshitganlarining hech biriga ishonmaslikka asoslanuvchi fikrlashda esa haqiqatni topish maqsadi ko'zlanmaydi va oldindan ko'rishlar asosan oldindan (noto'g'ri) hukm chiqarishlarga aylanadi. Vaholanki, tanqidiy va analitik fikrlashda oldindan hukm chiqarish kuzatilmaydi, aksincha oldindan sog'lom ko'rishlar uchraydi [3].

Tanqidiy fikrlash nimaga ishonish yoki nima qilishimiz borasida to'g'ri mantiq yuritib, hukm chiqarishni ta'minlaydigan insoniy jarayondir. Shunday ekan analiz qilish, mulohaza qilish, xulosalar chiqarish, baholash, izohlash va eng asosiysi o'z-o'zini baholash qobiliyatimiz bilan bog'liqdir. Lekin tanqidiy fikrlashni rag'batlantiruvchi yana ham muhimroq narsa bor. Bu - haqiqatni mardlaracha izlash, murakkab savollar so'rash, ochiq fikrli bo'lish, mantiq yuritishning kuchiga ishonish va yaxshi o'ylangan, oqilona tanlovlar qilishga bo'lgan orzu-istaklarimizdir. Qobiliyatlar juda muhim. Ushbu qobiliyatlarimizni hayotimizning har jabhasidagi muammolarni yechish va qaror qabul qilish jarayonlarida qo'llay oladigan o'zaro munosib ichki rag'batga ega bo'lish ham xuddi shunday ahamiyatlidir. Tanqidiy fikrlash ushbu qobiliyatlarni ijobiy rag'batlantirib, ongli tarzda ishlatgan holda mantiqli hukm chiqarishdir. Tanqidiy fikrlash shaxsiy hayotimiz, o'rganish jarayonimiz, ish joylarimiz, ijtimoiy faoliyatlarimiz kabi bir qator nuqtalarda har kuni amaliy tarzda qo'llanilishi kerak. U juda ham ta'sirli kuch hisoblanadi. U zehnimizi noto'g'ri fikrlardan xalos qilishi mumkin, shuningdek, savollarimizni ilmiy nuqtayi nazaridan o'rganib chiqish, OAVning bizga havola qilayotgan ma'lumotlarining ishonchliligini baholay olish salohiyatiga erishishimizni taminlaydi [4].

Kundalik hayotimizdagi tanqidiy va analitik fikrlashga psixologik bo'lganidek, sotsiologik (ijtimoiy) ma'no ham yuklashimiz mumkin. Bu ma'noda siyosat, iqtisod, OAV, madaniyat, kommunikatsiya kabi hayotning barcha sohalarida tanqidiy va analitik fikrlash insonning diqqat markazidan joy olishi kerak. Hayotiy tanlovlarimizni belgilashda, do'st tanlashimizda, hodisalarni muhokama qilishda, to'g'ri savol so'rab, bu savollarga to'g'ri javob topishda, voqealarning sabab-natija aloqasini bog'lashda, voqea va hodisalarni o'tmish-bugun-kelajak chizmasida umumiy tarzda baholay olishda, sog'lom tarzda oldindan ko'ra olishimizda va boshqa bir qator masalalarda tanqidiy va analitik fikrlashga ehtiyoj sezamiz [5].

Ijtimoiy faollashuv jarayonida sog'lom, shunga munosib individ sifatida yashash uchun tanqidiy va analitik fikrlash bizga lozim bo'ladigan bir qator ko'nikma va malaka beradi. Ularning nima ekanligini anglay olsak tanqidiy-analitik fikrlash nima ekanligini belgilay olamiz. Bunday fikrlash bilan atrofimizdagi odamlarning fikrlarini to'g'ri ta'riflay olamiz. Voqealar va natijalari bilan bog'liq turli xil nuqtayi nazarlarni shakllantira olamiz. Oldimizga qo'yilgan ilmiy ishning har tomonlama munosib va ishonchlimi yoki aksincha ekanligini to'g'ri baholay olamiz. Voqealarni to'g'ri o'qiy olamiz, satr orasida (yashirincha) berilgan ma'lumotlarni, tanganing orqa

tomonini, xiyla-nayrang va chalg'itishlarni his qila olamiz. Muammolarni ko'rib chiqishda tizimli, ongli va ilmiy yondasha olamiz [6].

Tanqidiy va analitik yondashuvda fahmlashni orttirib borish asos hisoblanadi. Hayotimizga aloqador bir qator masalalarda fahm (idrok)ning ortishi talab qilinadi. "Nima uchun birovlar biror narsani tan olishimni xohlayapti?" "Tan olishim kerakmi?" kabi savollar fahmlashni shakllantirishimizdagi dastlabki qadamlardir. Buning uchun passiv holatdan aktiv holatga o'tishimiz, masala chegaralarini aniqroq belgilab oluvchi bo'lishimiz va to'g'ri javobni topishimiz kerak bo'ladi. Tanqidiy va analitik fikrlash fahmlashni orttirish uchun har tomonlama munosib, tizimli va to'g'ri so'roqqa tutish sa'y-harakatidir.

Tanqidiy va analitik fikrlash oldindan hukm chiqarish, subyektivlik, yagona voqea na'munalari, noto'g'ri umumlashtirish kabilarning tushunilishi uchun inkor qilib bo'lmaydigan asosiy omil hisoblanadi. Oldindan hukm chiqarish asosan noto'g'ri muhokamadan kelib chiqqan fikrlar hisoblanadi. Umuman olganda, insonlar oldindan ko'rishni osongina oldindan hukm chiqarishga o'zgartiradilar. Obyektiv yondashishni eplay olishmaydi va noto'g'ri mulohaza qiladilar. Oxir oqibat ijtimoiy qutblashishga sabab bo'luvchi natijalar yuzaga chiqadi. Ko'p kuzatiladigan xatolarning yana bir esa yagona voqea namunalari keraksiz umumlashtirishlar qilib haqiqatlarni chalg'itishdir. Ko'plab soxta tashabbuslarda bu xatolarni tez-tez uchratishimiz mumkin. Tanqidiy va analitik fikrlash mazkur xatolarni bartaraf qiladi [7].

Tanqidiy fikrlash hozirda qanchalar ahamiyatli ekanligini Dr. Peter Facione quyidagicha ifodalaydi: "Tanqidiy fikrlash ta'lim-tarbiyaga doir hamma narsaning eng muhim foydasidir. Insonlarning zehnidagi bosimlardan xalos bo'lish, muammo yechimi va yaxshi qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlashlari tanqidiy fikrlashni o'rganish bilan amalga oshadi."

Insoniyat to'g'ri va xatoni ajrata olishda qiynalayotgan bir davrda, haqiqatga erishishda tanqidiy va analitik fikrlash tizimligining o'rganilishi dasturul amal bo'lib xizmat qiladi. Fikrlaydigan insonlar hayotning ma'nosini kashf qiladilar va shunga yarasha hayot xaritasini chizadilar. Tanqidiy fikrlash malakasi internetdagi ma'lumotlarni qidirish bo'lmasida XXI asrning eng ko'p qidirilgan ma'lumotlar ro'yxatida eng yuqori o'rinlarda turibdi. Tanqidiy va analitik fikrlash tizimligining keng tarqalishi faqat tanqidiy fikrlashning rivojlanishigagina hissa qo'shib qolmasdan, insonlar izlagan ichki xotirjamlik, mavjudiyat sababi kabi masalalarni ham insoniyatning tushunib yetishini ta'minlaydi. 1984-yili Nobelning Tinchlik yo'nalishidagi mukofoti sovrindori Janubiy Afrikalik rohib Desmond Tutu otasining unga "Gapirayotganingda ovozingni emas, fikrlarini ko'tar" deganini aytib o'tadi. Buni qarangki, bir necha asrlar ilgari XIII asrda yashab o'tgan Mavlono Jaloliddin Rumiy "Ovozingni emas, so'zingni ko'tar! Gullarni o'stiradigan yomg'irdir, momaqaldiroq emas" degan edi. Tanqidiy va analitik fikrlashda asosiy urg'u ovozga emas, so'zga beriladi.

"Hayotga eng go'zal tarzda qanday ma'no bera olamiz? Haqiqatni eng to'g'ri tarzda qanday anglay olamiz? Sifatni eng ideal tarzda qanday yuzaga chiqara olamiz? Kundalik turmushimizda duch keladigan muammolarni qay tariqa oson yecha olamiz? Tanqidiy fikrlash aynan mana shu masalalarning javobini topishimizda bizga dasturul amal bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun maktablarda, oliy o'quv yurtlarida tanqidiy fikrlashga o'rgatish muhimdir. Hozirda hamma narsa oldingiga nisbatan kamroq tekshiriladigan bo'ldi. Haqiqat bilan soxta orasidagi farqni ajrata olmaydigan holatga tushib qoldik [8].

Haqiqatni topish mushkul, lekin uni izlash ehtiyojini sezmay qo'ydik. Bu esa juda katta tahlakadir. Butun insoniyat tanqidiy fikrlashni hayotiy ko'nikmaga aylantirishi kerak.

To'g'rilarni xatolardan tanqidiy fikrlash nuqtayi nazaridan ajrata olishimiz kerak. O'zgarishlarga nisbatan qarshilik ko'rsatmasligimiz kerak. Tanqidiy fikrlashga ega bo'la olish yaxshi rag'batlantirishni ham talab qiladi. So'roqqa tutish oson, to'g'riga, haqiqatga yetish esa mushkul, mehnat va shijoat talab qiladi. Tanqidiy fikrlash hayot tarzi va hayotiy masaladir. Matematik emas, insoniy masaladir. Tanqidiy fikrlash shu bilan bir qatorda kamtarin, hamdard, intellektual bo'lishni, jasorat va javobgarlik hissiga ega bo'lishni talab qiladi. Haqiqatni idrok qilish va haqiqatni topgach, kamolotga yetish yo'lida tanqidiy fikrlash hamisha ahamiyatli bo'lib qoladi" [9].

Tanqidiy va analitik fikrlash bir qator kognitiv funksiyalardan bir paytning o'zida foydalanish jarayonidir. Bu - amaliyotda qo'llaniladigan, ijtimoiy individ sifatida amalga oshirishimiz lozim bo'lgan xatti-harakatlarimizning hammaga kerakli, har tomonla munosib, ommaga qaratilganligi bilan manfaatli, hodisalarni sabab-natija va o'tmish-bugun-kelajak chizmasida to'g'ri ilg'ay olishimiz va to'g'ri mulohaza qila olishimizni ta'minlaydigan va yuqorida aytib o'tilgan barcha xususiyatlarini o'zida jamlagan yaxshi shaxs, yaxshi turmush

o'rtoq, yaxshi ota-ona, yaxshi o'quvchi va yaxshi inson bo'lishimiz yo'lida biz uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan fikrlash shaklidir. Ya'ni tanqidiy va analitik fikrlash boshqalarning o'ylab topgan makr tuzog'iga tushmasdan, mustaqil, o'ziga xos va mantiqan yondasha olishimizda bizga yo'l ko'rsatuvchi va ishimizga ko'makdosh bo'lgan kognitiv fikrlash amaliyotidir [10].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tanqidiy fikrlashni maktab darsliklariga kiritish hozirgi ma'lumotlar tezlik bilan ko'payib borayotgan va tarqalayotgan bir paytda o'ta ahamiyatli darajaga kelib qoldi. Bolalar tabiatan juda qiziquvchan bo'ladilar. Tanqidiy fikrlashni o'rganish va ommaviylashtirishda bolalarning mazkur xususiyatlaridan oqilona foydalanish kerak. O'quvchilar malakalarni maktab o'rganadilar, lekin maktabdan chiqqach esa o'rganganlarini, odatda, na hayotga tatbiq qiladilar, na tadqiq qiladilar va na so'rab surishtiradilar. Eng achinarlisi o'rganganlarini hayotiy ko'nikma darajasiga chiqarmaydilar, aniqrog'i chiqara olmaydilar. Tanqidiy fikrlash darslari maktablarda kichik yoshlardan boshlab o'tilishi va hayot tarzi sifatida o'quvchilarga o'rgatilishi, joriy qilinishi lozimliga ishonamiz.

ADABIYOTLAR

1. Doktor Arslan, H. 2. Xalqaro tanqidiy va analitik fikrlash simpoziumi. (ISCAT2018), 27-29 Aprel, Istanbul, 2018.
2. Prof. Dr. Makaracı, M. 2-Xalqaro tanqidiy va analitik fikrlash simpoziumi (ISCAT2018), 27-29 Aprel, Istanbul, 2018.
3. Baron, Joan va Robert Sternberg. Fikrlash qobiliyatlarini o'rgatish: nazariya va amaliyot. W. H. Freeman Co., Nyu-York, NY, 1987.
4. Giere, Ronald N. Ilmiy mulohazalarni tushunish. Xolt, Raynxart va Uinston, Nyu-York, Nyu-York, 1979. (Chop etilmadi).
5. Skriven, Maykl. Tezaurusni baholash. Point Reyes, CA, Edge Press, 1991 yil
6. Zigel, Xarvi. Sababni tarbiyalash: ratsionallik, tanqidiy fikrlash va ta'lim. Routledge Chapman & Hall, Inc., Nyu-York, NY, 1988.
7. Radner, Deyzi va Radner, Maykl. Ilm va aqlsizlik. Wadsworth Publishing Co., Belmont, CA, 1982.
8. Doktor Howell, T. 2. Xalqaro tanqidiy va tahliliy fikrlash simpoziumi (ISCAT2018), 27-29 Aprel, Istanbul, 2018.
9. Tulmin, Stiven E. Argumentlardan foydalanish. Kembrij universiteti matbuoti, Nyu-York, NY, 1958.
10. Prof Dr. Ağargün, M. Y. 2-Xalqaro tanqidiy va analitik fikrlash simpoziumi (ISCAT2018), 27-29 Aprel, Istanbul, 2018.

УДК: 37.013

Gulchehra IZBULLAYEVA,
*BuxDUning Pedagogika instituti, Pedagogika, psixologiya
va texnologik ta'lim kafedrasi dotsenti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: izbullayeva@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-5421-5993*

BuxDU professori, p.f.d. Olimov Sh.Sh. taqrizi asosida

CULTURE, SCHOOL AND PEDAGOGICAL HERITAGE IN DIDACTIC WORKS

Abstract

This article describes the combination of culture, school and pedagogical heritage in didactic treatises created in Movarounnahr and Khorasan until the end of the 12th and the first half of the 14th centuries. In particular, the didactic works of Najmiddin Kubro, Fariduddin Attar, Orif Revhari, Muslihiddin Saadi, Awfi Bukhari, Sayfiddin Bokharzi, Nasiriddin Tusi, Jalaluddin Rumi, Aziziddin Nasafi, Pahlavan Mahmud, Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi, Xusrav Dehlavi, Ziyavuddin Nakhshabi, Mahmud Shabustari belong to this period. Profound study of didactic works, identification of the most valuable thoughts in them, sorting, creative use of them today and wide application to life is an important task nowadays. Didactic treatises serve to educate the spiritual-moral qualities in a person, as well as the importance of achieving moral and physical perfection, which are considered as the main factors of human perfection, the specific advantages of being scientific, useful aspects of the study of a particular profession or job.

Keywords: anthology, culture, didactic work, humor, pedagogical heritage, narrative, school.

КУЛЬТУРА, ШКОЛА И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В этой статье описывается сочетание культуры, школьного и педагогического наследия в дидактических трактатах, созданных в Моваруннахре и Хорасане до конца 12-го и первой половины 14-го веков. В частности, к этому периоду относятся дидактические труды Наджмиддина Кубро, Фаридуддина Аттара, Орифа Ревгари, Муслихиддина Саади, Авфи Бухари, Сайфиддина Бохарзи, Насириддина Туси, Джалалуддина Руми, Азизиддина Насафи, Пахлавана Махмуда, Насируддина Бурхануддина Рабгузи, Хусрава Дехлави, Зиявуддина Нахшаби, Махмуда Шабустари. Глубокое изучение дидактических произведений, выявление в них наиболее ценных мыслей, сортировка, творческое использование их сегодня и широкое применение в жизни - важная задача в наши дни. Дидактические трактаты служат воспитанию духовно-нравственных качеств в человеке, а также важности достижения морального и физического совершенства, которые рассматриваются как основные факторы человеческого совершенства, конкретные преимущества бытия научными, полезными аспектами изучения конкретной профессии или работы.

Ключевые слова: антология, культура, дидактическая работа, юмор, педагогическое наследие, повествование, школа.

DIDAKTIK ASARLARDA MADANIYAT, MAKTAB VA PEDAGOGIK MEROS

Abstrakt

Maqolada XII asr oxiri XIV asrning birinchi yarmigacha Movarounnahr va Xurosonda yaratilgan didaktik asarlarda madaniyat, maktab va pedagogik meros uyg'unligi tasvirlangan. Jumladan ushbu davrga tegishli, Najmiddin Kubro, Fariduddin Attor, Revhariy Xo'ja Orif, Muslihiddin Sa'diy, Avfiy Buxoriy, Sayfiddin Boxarziy, Nosiriddin Tusi, Jaloliddin Rumiy, Aziziddin Nasafiy, Pahlavon Mahmud, Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy, Xusrav Dehlaviy, Ziyovuddin Naxshabiy, Mahmud Shabustariylarning didaktik asarlarini keltirib o'tish mumkin. Didaktik asarlarni chuqur o'rganish, ulardagi eng qimmatli fikrlarni aniqlash, saralash, ulardan bugungi kunda ijodiy foydalanish hamda hayotga keng tatbiq etish hozirgi kunning muhim vazifasidir. Didaktik asarlar inson kamolotining asosiy omillari sanalgan ma'naviy-axloqiy hamda jismoniy kamolotga erishishning inson hayotidagi ahamiyati, ilmi bo'lishning o'ziga xos afzalliklari, muayyan kasb yoki hunar o'rganishning foydali jihatlari, shuningdek, insonda axloqiy sifatlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: didaktik asar, madaniyat, maktab, pedagogik meros

Kirish. Jamiyatimizda bugungi kunda yangi Uyg'o-nish davri, ya'ni uchinchi Renessans poydevorini yaratish asosiy maqsad qilib belgilangan bir davrda o'rta asr mutafakkirlarining ma'naviy merosini o'rganishga yanada e'tiborli bo'lish, didaktik asarlarning tarjimalarini amalga oshirib, keng ommaga etkazish, pedagogik tahlilini yaratib,

ta'lim jarayonida unumli foydalanish kabi vazifalarini amalga oshirish muhimdir. Chunki, «buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim. Avvalambor, milliy

ta'lim tizimini ana shunday ruh bilan sug'orishimiz kerak» [1]. Ushbu yondashuv ta'lim tizimining yuksak cho'qqilarga chiqishiga amaliy dasturdir.

Markaziy Osiyoda X-asrdan XII-asrlarga arab, fors, turkiy tillarda va arab yozuvidagi yozma manbalar vujudga kela boshladi. Xususan, Samoniylar davrida davlat tili maqomini olgan forsiy hamda Qoraxoniylar davrida davlat va ilm-fan tili sifatida yuksala boshlagan turkiy tillarda nafaqat badiiy adabiyot, balki diniy va dunyoviy fanlarning turli sohalarida, jumladan, ta'lim-tarbiyaga oid asarlar yaratila boshlandi. Ushbu didaktik asarlarning ilk namunalari Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk», Firdavsiyning «Shohnoma», Kaykovusning «Qobusnoma» asarida uchraydi. Didaktik asarlarda ijtimoiy falsafiy, ilmiy qarashlarni ommalashtirish vositasi sifatida Farobiyning «Fozil odamlar shahri», Ibn Sinoning «Donishnoma», «Urjuza»sini misol keltirish mumkin. Bundan tashqari, turkiy tillarda yaratilgan didaktik asarlarning dastlabki yirik namunalari Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» dostonlari misol bo'la oladi. Didaktik asarlar rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan O'rta Osiyo shoirlari orasida XII asr diniy shoiri va buyuk so'fiylar yetakchisi Yusuf Hamadoniyni izdoshi Ahmad Yassaviy ham bor. «Devoni hikmat» ko'rinishida to'plangan Ahmad Yassavining she'rlari Markaziy Osiyoda didaktik asarlarning yangi janri: xalq diniy she'riyatini ifodalaydi.

XIII-XIV asrlarda ijtimoiy, falsafiy hamda tasavvuf ta'limoti yetakchilik qilgan didaktik asarlar vujudga kela boshladi. Jumladan, fors tilida Fariduddin Attorning «Mantiq ut tayr», «Asrornoma», Nosiriddin Tusiyning Qo'histon hokimi Nosiruddin Abulfath Abdurrahim ibni Abumansur taklifi bilan bitilgan «Axloqi Nosiri», Jaloliddin Rumiyni «Masnaviyi ma'naviy», Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston», Aziziddin Nasafiyni «Al-inson al-komil», «Zubdat ul – haqoyiq» kabi asarlari, turkiy tilda Burhoniddin Rabg'uziyni mo'g'ul beklaridan Nosiriddin To'qbug'aning topshirig'i bilan yozilgan «Qisasi Rabg'uziy» asari va boshqalar.

Didaktik asar tuzilishi va mazmuni. Didaktik asarlar tarkibi, tuzilishi mazmuni bilan bir-biridan farq qilsa ham mohiyati bir-biriga yaqin bo'lib, inson kamoloti va barkamolligi masallariga qaratilgan. Didaktik asar ildizi birinchidan, xalq og'zaki ijodiga borib taqaladi. Ikkinchidan, «Qur'on»ning sharhlovchilari tomonidan shariat qonun-qoidalari, axloq talablarining targ'ib etilishi musulmon dunyosi ta'lim-tarbiya tizimida didaktik (ta'limiy-axloqiy) mazmundagi asarlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Didaktik asarlarda ma'lum mazmunni yoritishda Qur'on oyatlariga va yanada ravshanroq bo'lishi uchun hadislarga ishora qilingan. Bundan tashqari asarlarda oyatlar va hadislarining sharhi keltirilib, fikrni dalillashda, xulosa qilishda ulardan unumli foydalanilgan. Oyat arabcha «ilohiy belgi», «mo'jiza» degan ma'noni anglatib, Qur'on suralarining bandini tashkil qiladi. Islomga ko'ra, oyat Allohning o'z elchisi Muhammadga vahiy qilib, bandalarga qo'llanma sifatida yuborgan

farmoyishi, mo'jizasi. Hadis arabcha «xabar», «gap», «yangilik» ma'nolarini bildiradi. Hadis Muhammad (s.a.v.) aytgan so'zlari, qilgan ishlari, iqrorlari to'g'risidagi rivoyatdir. Hadis islom dinida Qur'ondan keyin turuvchi ikkinchi manba hisoblanadi. Qur'onda umumiy tarzda bayon etilgan barcha huquqiy va axloqiy masalalarga aniqlik kiritish va izohlash uchun Muhammad (s.a.v.) o'z hadislarini aytganlar.

Bundan tashqari, didaktik asarlar tarkibiga xalq hajvlari, latifa, hikoyat va rivoyatlar ham mavjud. Didaktik asarlar tarkibida keltirilgan bu kabi janr namunalari hikmat va nasihat, o'rnak, namuna sifatida keltirib, turmushga yaroqli ma'nodor gaplar, inson ijobiy xislatlarini namoyon qiladigan va uni yomon yo'llardan qaytarishga da'vat etishga, yaxshi fazilatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan. Xususan, hajviya muayyan davrdagi va jamiyatdagi odamlarning kurashidan umumbashariy, buyuk va teran ma'no, xulosalar chiqargani uchun unga ko'p murojaat etiladi. Xalq hajviyasidagi yana bir muhim xususiyat uning yo'qolib ketmasligi, asrdan asrda o'tib borishidir. Xalq hajviyoti paydo bo'lgan davrga, makonga, zamon va joy sharoitiga bog'liq bo'ladi. Hajviya jamiyatda yuz berayotgan hodisalar bag'rida paydo bo'ladi. Shu hodisani aks ettirib, o'zi ham takomillashib boradi. Hukmron sinflarning faqat «kuldirish uchun kulish» hajvida esa davrni, jamiyat hayotini aks ettirish xususiyati yo sira yo'q, yoxud nihoyatda oz miqdordadir.

Aksariyat didaktik asarlarning aksariyatining noma so'zining qo'llanilganligini kuzatish mumkin. Chunki, O'rta asrlarda didaktik asarlarda «noma» so'zini qo'shib nomlash urf bo'lgan. Noma forschadan xat, maktub ma'nosini bildirib, adabiy janrlardan biri hisoblanadi. O'zbek va fors mumtoz asarlarida yaratilgan, real yoki xayoliy to'qima shaxsga asosan she'riy maktub tarzida yozilgan badiiy asar turi hisoblanadi [2] va ko'pgina didaktik asarlar noma janrida bitilgan. Jumladan, XII asr oxiri XIV asrning birinchi yarmigacha Movarounnahr va Xurosonda mutafakkirlar tomonidan yaratilgan «noma»lar «Xusravnom», «Asrornoma», «Muhabbatnoma», «Illohiy-noma», «Bulbulnoma», «Pandnoma», «Me'rojnom», «Gumgumnoma», «Vuslatnoma», «Ushturnoma», «Halloj-noma», «Basirnom», «Orifnom», «To'tinoma» kabilar shular jumlasidandir.

Didaktika so'zining o'zi yunoncha «didaktikos», ya'ni «o'qitish» degan so'zdan olingan. Dars beruvchi, o'qitib biluvchi degan ma'nolarni anglatadi. Didaktika «ibrat», «ibratli» so'zlari bilan ham ma'nodosh. Didaktika so'zi pedagogikada ta'lim nazariyasidan tashqari ta'lim va tarbiya mazmunini tashkil qiluvchi asarlar mazmunida ham ishlatiladi. Ya'ni didaktik adabiyot, didaktik she'riyat, didaktik asar shaklida. Didaktik adabiyot – deganda esa badiiy shakl ilmiy, axloqiy, falsafiy va boshqa g'oyalarni ifodalash uchun foydalaniladigan ibratli mazmundagi adabiyot tushuniladi.

Didaktik asarlar grekchada falsafiy asarlar deb ham yuritiladi. Didaktik asarlar - o'quvchiga ta'lim berish yoki unga foydali ma'lumot berish uchun nazmiy va nasriy

shaklga murojaat qilish hamda har qanday fan yoki san'atning boshlanishini ko'rsatadigan mavzuga ega asar. Didaktik asar deganda, pandu hikmat, nasihat, o'git, ibrat ruhidagi asarlar tushuniladi. Bunday asarlar Sharq va G'arb adabiyotida ko'plab yaratilgan [6]. Sharqda so'z san'atida pand-nasihat ruhi ustuvorligi bilan G'arb adabiyotidan farq qilgan. Sharqda didaktik asarlar nasihat yo'li bilan tuzilgan bo'lsa, G'arbda hayotni real ko'rsatish orqali kishini tarbiyalashga moyilligini maxsus qayd etib o'tilgan. Og'zaki va yozma adabiyoti, axloqiy-diniy merosi pand-hikmatga boyligi uchun ham Sharqni jahonda donishmand deb bilishadi.

Didaktik asar – pand-nasihatni mujassamlashtirgan adabiyot. Bu turdagi asarlarda xalqning adolat, ma'rifat, axloq, odob haqidagi qarashlari, pand-nasihatlar nazmiy va nasriy shaklda bayon etilgan. Didaktik adabiyotlarni, adabiy shakliga ko'ra, quyidagicha tasnif qilish mumkin: nasriy didaktik asarlar; nasriy-she'riy didaktik asarlar; she'riy didaktik asarlar.

Nasriy didaktik asarlar. Milodiy IV asrda Hindistonda sanskrit tilida mashhur «Pantachantra», ya'ni keyinchalik «Kalila va Dimna» nomi bilan mashhur bo'lgan ketgan buyuk didaktik asar dunyoga keladi. Uning butun Sharq, qolaversa, jahon adabiyotiga katta ta'siri bor. Asar o'tgan davrlar mobaynida bir necha tillarga tarjima qilingan. Arab ertaklari asosida shakllangan «Ming bir kecha»da ham mohiyatan pandona ruh ustun turadi. Keyinchalik forsiyda Kaykovusning «Qobusnoma»si yozildi. Garchi XVI asr o'zbek adibi Xojaning (Podshoxoja binni Abdulvahhobxojaning) «Gulzor» hamda «Miftohi ul-adl» («Adolat kaliti») asarlari ham Sa'diy Sheroziyning «Guliston»i ta'sirida dunyoga kelgan bo'lsa-da, ular sof nasriy yo'lda bitilgan.

Nasriy-she'riy didaktik asarlar. Sa'diy Sheroziyning bag'oyat mashhur «Guliston» asari aynan shu guruhga mansub. U ham nasriy, ham she'riy, ya'ni aralash yo'lda bitilgan. Alisher Navoiy ana shu «Guliston»dagi eng yaxshi an'analarni davom ettirib, «Mahbub ul-qulub» asarini nasriy-she'riy shaklni omixta qilib yozdi. Garchi majoziy timsollar, hayvonlar, asosan, qushlar misolida bitilgan bo'lsa ham, Gulxaniyning «Zarbulmasal»i ham pandona adabiyotning ana shunday nasriy-she'riy, ya'ni aralash turiga kiradi.

She'riy didaktik asarlar. Sharqda faqat nazmiy usulda yaratilgan maxsus didaktik she'riyat ham shakllangan. Aytaylik, o'zbek mumtoz she'riyatida Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Haydar Xorazmiyning Nizomiy Ganjaviy «Maxzan ul-asror»i asosida bitgan «Gulshan ul-asror», Alisher Navoiyning «Xamsa»si tarkibiga kiruvchi birinchi asar «Hayrat ul-abror» dostonlari aynan o'zbek pandona (didaktik) she'riyatining yorqin namunalarini hisoblanadi.

Didaktik asarlar ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat darsli bo'lib, ijtimoiy, falsafiy, ilmiy qarashlarni ommalashtirish vositasi hamdir. Chunki, ushbu tipdagi asarlar o'ta asrlarda Movarounnahr hamda Xurosonda maktab, madrasa ta'limini yaxshilashda, ta'limning nazariy

va amaliy masalalarini hal qilishda hamda ta'lim mazmunini tashkil qilib, dastur vazifasini o'tagan. Didaktik asrlarni quyidagi tiplarga ajratib ko'rsatish mumkin: axloqiy-didaktik asarlar; ma'rifiy-didaktik asarlar; falsafiy-didaktik asarlar; badiiy-didaktik asarlar.

Axloqiy-didaktik asarlar – ta'limiy-axloqiy uslubda yozilgan asar. Axloqiy-didaktik asarlarda insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi yetakchi o'rinni egallagan. Insoniylik, insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiyaga oid yaratilgan asarlarning asosiy o'zagi sanalgan va go'zal axloqiy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan. Bu g'oyani, ya'ni insonparvarlik g'oyasini amalga oshirishning asosiy vositalari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlar va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta'lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo'yilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham o'rta asr Sharq falsafasi va pedagogikasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Axloq masalasi faylasuflarning ham, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu shoir hamda adiblarning ham birdek diqqat markazida bo'lgan.

Ma'rifiy-didaktik asarlar – ta'lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, diniy, falsafiy g'oyalar asosida kishilarning ongi, bilimni, madaniyatini oshirishga qaratilgan ma'rifiy uslubda yozilgan asar. O'rta asarlarda yaratilgan ma'rifiy-didaktik asarlar tasavvufning so'fiy ruhiy kamolotiga erishish yo'lida bosib o'tadigan bosqich, maqomlardan birini yoritishga xizmat qilgan. Ya'ni ushbu tipdagi asarlar Alloh va banda orasidagi parda, hijob, to'siqlarni ko'tarilishi va Alloh jamolu jalolini ko'rish holati, Allohdan o'zga o'y xayollardan uzilish kabi tasavvufiy yondashuvga xizmat qiladi. Ma'rifiy-didaktik asarlar bilim va madaniyatni yoyish va yuksaltirishning hamma turlari va sohalarini o'ziga qamrab oladi. Natijada, ushbu asarlar insonning ilmiy va marifatli bo'lishga xizmat qiladi.

Falsafiy-didaktik asarlar – tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari haqidagi tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Olam va unda insonning tutgan o'rni haqidagi g'oyalar, dunyoqarashlar tizimini qamrab oladi. Falsafiy-didaktik asarlar shaxsiy tajriba, fikr-o'y asosida yuzaga kelgan ishonch, e'tiqod kabi tarkibiy qismlardan iborat hamda tabiat va jamiyat haqidagi teran dunyoqarashni o'zida ifoda etadi. O'rta asrlarda yaratilgan ushbu tipdagi asarlar ilohiy va falsafiy tushunchalar to'qnashuvida yaratilganligi bilan xarakterlidir. Chunki, ayrim asarlarda falsafiy fikr bayon qilinadida, keyin shu fikr inkor ham qilinishini kuzatish mumkin. Bu holat shundan dalolat beradiki, o'sha asrlarda ilohiy qarashlar qamrovida falsafiy qarashlar alohida soha sifatida ajralib namoyon bo'la olmagan. Shuning uchun, Sharq falsafiy fikrlar mazmunini ilohiy yondashuvlar qamrovisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Badiiy-didaktik asarlar – badiiyatga, nafis san'atga oid, estetik didni shakllantirishga, go'zallik va ulug'vorlikni his etishga xizmat qiladi. Ushbu asarlar

voqelikni nafis san'at vositalari, usullari, obrazlari orqali ifoda etuvchi, tasirlovchi, badiylikka mansub asardir. Jumladan, badiiy-estetik xususiyatga, badiiy mazmunga egalik, san'atga aloqadorlik, obrazli bo'lishi bilan xarakterlidir. Bunday tipdagi asarlar badiiy salohiyat va teran fikr zamirida yaraladi. O'rta asrlarda bunday asarlar voqeadorligi, obrazlilik bilan ajralib turadi [7]. Asarlarda Layli, Majnun, Juha, Darvesh, So'fiy kabi obrazlar kuzatilsa, donishmandlik mohiyati jonivorlar tilidan badiiy tasvirda bayon qilingan. Jumladan, to'ti, huthut, boyo'g'li kabilar kuzatiladi.

Ushbu davrda yaratilgan didaktik asarlarni tartiblashda aynan axloqiy, ma'rifiy, falsafiy yoki badiiy didaktik asarlar sifatida tartiblash juda qiyin, chunki aksariyat asarlar mazmunida ham axloqiy xarakter, ma'rifiy mazmun, falsafiy mohiyat va badiiy voqeabandlik kuzatiladi. Shuning uchun didaktik asarlar mazmunini yoritishda axloqiy-ma'rifiy, falsafiy-badiiy yoki axloqiy-badiiy didaktik asarlar kabi tartibda keltiriladi. Quyida ushbu davrga tegishli didaktik asarlar keltirilgan.

1-jadval.

XII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr birinchi yarmi oralig'ida Movarounnahr va Xurosonda yaratilgan didaktik asarlar

№	Mutafakkir	Asar
1.	Najmiddin Kubro (1145-1221)	«Al-usul al-ashara» («O'nta usul»), «Fi odob us-solikin» («Soliklar odobi haqida»), «Ayn al-hayot», «Fil-adab» («Odob qoidalari»)
2.	Fariduddin Attor (1148-1221)	«Xusravnoma», «Asrornoma», «Mantiq-ut-tayr», «Muhabbatnoma», «Ilohiynoma», «Bulbulnoma», «Pandnoma», «Tazkirat-ul-avliyo», «Me'rojnoma», «Gumgumnoma», «Vuslatnoma», «Ushturnoma», «Javhar-uz-zot», «Hollojnom», «Basirnom» [3]
3.	Revgariy Xo'ja Orif (1165 -1262)	«Orifnoma» [4]
4.	Muslihiddin Sa'diy (1184-1292)	«Guliston», «Bo'ston»
5.	Avfiy Buxoriy (1177-1233)	«Lubob ul-albob» («Mag'izlarning mag'zi»), «Javome' ul-hikoyot va lavome' ur-rivoyot» («Hikoyatlar majmuasi va rivoyatlar ziyosi»)
6.	Sayfiddin Boxarziy (1190-1261)	«Ruboiyoti Shayxul Olam Sayfiddin Boxarziy» («Shayxul Olam Sayfiddin Boxarziy ruboiylari»)
7.	Nosiriddin Tusiy (1201-1274)	«Adab ul-muallimin» («O'qituvchi odobi»), «Adab ul-mutaallimin» («O'quvchilarning xulq-atvori»), «Axloqi Nosiriy», «Axloqi Muhtasham», «Usuli omuzish» («O'qitish metodlari»)
8.	Jaloliddin Rumi (1207-1273)	«Masnaviyi ma'naviy», «Fiyhi mo fiyhi» («Ichindagi ichindadir»)
9.	Aziziddin Nasafiy (1220-1305)	«Al - inson al - komil» («Komil inson»), «Bayot ut-tanzil», «Zubdat ul - haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i») [9]
10.	Pahlavon Mahmud (1247-1326)	Ruboiyot
11.	Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy (1250-1330)	«Qisasi Rabg'uziy» [5]
12.	Xusrav Dehlaviy (1253-1325)	«Xamsa», «Do'valroniy va Xizrxon»
13.	Ziyovuddin Naxshabiy (1263-1350)	«To'tinoma» [8]
14.	Zokoni Nizomiddin Ubaydullo (1280 - 1370)	«Risolai dilkusho» (Dilkusho), Axloqu-l-ashrof (Ulug'lar axloqi), «Risolai dah fasl» (O'n fasl), «Rishnoma» («Soqolnoma»)
15.	Mahmud Shabustariy (1287-1320)	«Gulshani roz»

Bugungi kun nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak XII asr oxiri XIV asrning birinchi yarmigacha Movarounnahr va Xurosonda mutafakkirlar tomonidan yaratilgan didaktik asarlar tasavvuf ta'limotiga tayanadi va so'fiylarni tarbiyalashga qaratilgan. Ammo ushbu asarlardagi mazmun «komil insonni tarbiyalash»ga qaratilgan ekan bu maqsad bugungi kun bilan hamohang. Chunki, ayni paytda ta'lim mazmunini tashkil qiluvchi nazariy va amaliy bilimlar shaxsni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan. Buning uchun shaxs axloqi, ma'naviyati, ma'rifati, falsafiy dunyoqarashi, badiiy yondashuvini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish vazifalari belgilangan. Shu o'rinda, ushbu davrda yaratilgan didaktik asarlar ushbu vazifani amalga oshirishda metodologik asos bo'la oladi. Mutafakkirlar yaratgan asarlarni ham: ilmiy, tarixiy, falsafiy, badiiy turkumga ajratish mumkin. Lekin, didaktik asarlarni tartiblashda aynan axloqiy, ma'rifiy, falsafiy yoki badiiy didaktik asarlar sifatida tartiblash juda

qiyin, chunki aksariyat asarlar mazmunida ham axloqiy xarakter, ma'rifiy mazmun, falsafiy mohiyat va badiiy voqeabandlik kuzatiladi. Shuning uchun didaktik asarlar mazmunini yoritishda axloqiy-ma'rifiy, falsafiy-badiiy yoki falsafiy-ma'rifiy didaktik asarlar kabi tartiblash mumkin.

Masalan, axloqiy-ma'rifiy didaktik asar sifatida Fariduddin Attorning «Pandnoma», «Asrornoma», Muslihiddin Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Jaloliddin Rumiyning «Masnaviyi ma'naviy», Nosiriddin Tusiyning «Axloqi Nosiriy» asarini keltirib o'tish mumkin. Chunki ushbu asarlar mazmunida odob-axloq masalalari, kishilik turmushidagi har xil yaxshi-yomon aqida-udum, ish-harakat, so'z va hodisalar chuqur amaliy asoslar bilan ijobiy nuqtadan sharhlab berilgan. Mazkur asarlar Eron va O'rta Osiyo muzofotida ta'lim-tarbiya ishlaridagi eng muhim darslik qatorida qo'llanilib kelingan. Ushbu asarlarda o'z davrining eng muhim siyosiy, iqtisodiy

voqealari aks ettirilib, axloqiy normalar talqin etilgan hamda o'sha davr kishilarining xilma-xil obrazlari orqali bayon etilgan hamda axloqiy ta'sir va ma'naviy munozara hamda tasavvuf usullari sharhlangan. Ayniqsa, xulqiy tarbiya va axloqiy xislatlarni egallash haqida so'z yuritib, axloqning asosiy tushunchalari: donolik, adolat, shijoat va iffatga mufassal to'xtalinadi hamda axloq ilmining maqsad va vazifalarini belgilab beriladi. Bundan tashqari, bolalarni tarbiyalash va kamolga yetkazish, kasb-hunarni egallash,

xulq-odob qoidalarini, nutq madaniyati va boshqalar yoritiladi.

Taklif va natijalar: Asarlardagi mazmun ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan, ularda shahar, ya'ni davlatda yashovchi xalqlar, davlat boshlig'i va fuqarolarning o'zaro munosabati, jamiyat haqida fikr-mulohazalarga keng o'rin berilgan. Bular, albatta, shaxsning jamiyat qonun qoidalariga rioya qilishga uni mustahkamlashga xizmat qiladi. Quyida didaktik asarlarning tuzilishi keltirilgan.

2-jadval:

Didaktik asarlarning tuzilishi

Tuzilish	Tarkib
Madh	Allohga hamdu sanolar va uning rasuliga salavot, Payg'ambarning ahli bayti, sahobalari va avliyolar vasfini kuylash hamda shohlarni ulug'lash
Debocha	Kitobning yaratilishi yoki yozilish sabablari
Dunyoning yaratilishi haqida	Olov (nafs), suv (ko'ngil), havo (ruh), tuproq (aql) chor (to'rt) unsur, o'simlik, hayvon, eng oliy zot – inson
Mazmun	Inson kamoloti uchun daxldor muammolar, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy, madaniy axloq qoidalarini

Asarlarning tuzilishi muallifga tegishli ovoz, hikoya ovozi, analogiya (o'xshash, qiyoslash)ga ososlangan ovoz, badiiy so'z va personaj dialogi, axloqiy ta'sir, ma'naviy munozara hamda yagona to'xtamdan iborat bolib, ba'zida voqeban mazmun kasb etadi. Quyida

XII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr birinchi yarmi oralig'ida Movarounnahr va Xurosonda yaratilgan didaktik asarlardagi madaniyat, maktab va pedagogik qarashlar uyg'unligi tasviylangan.

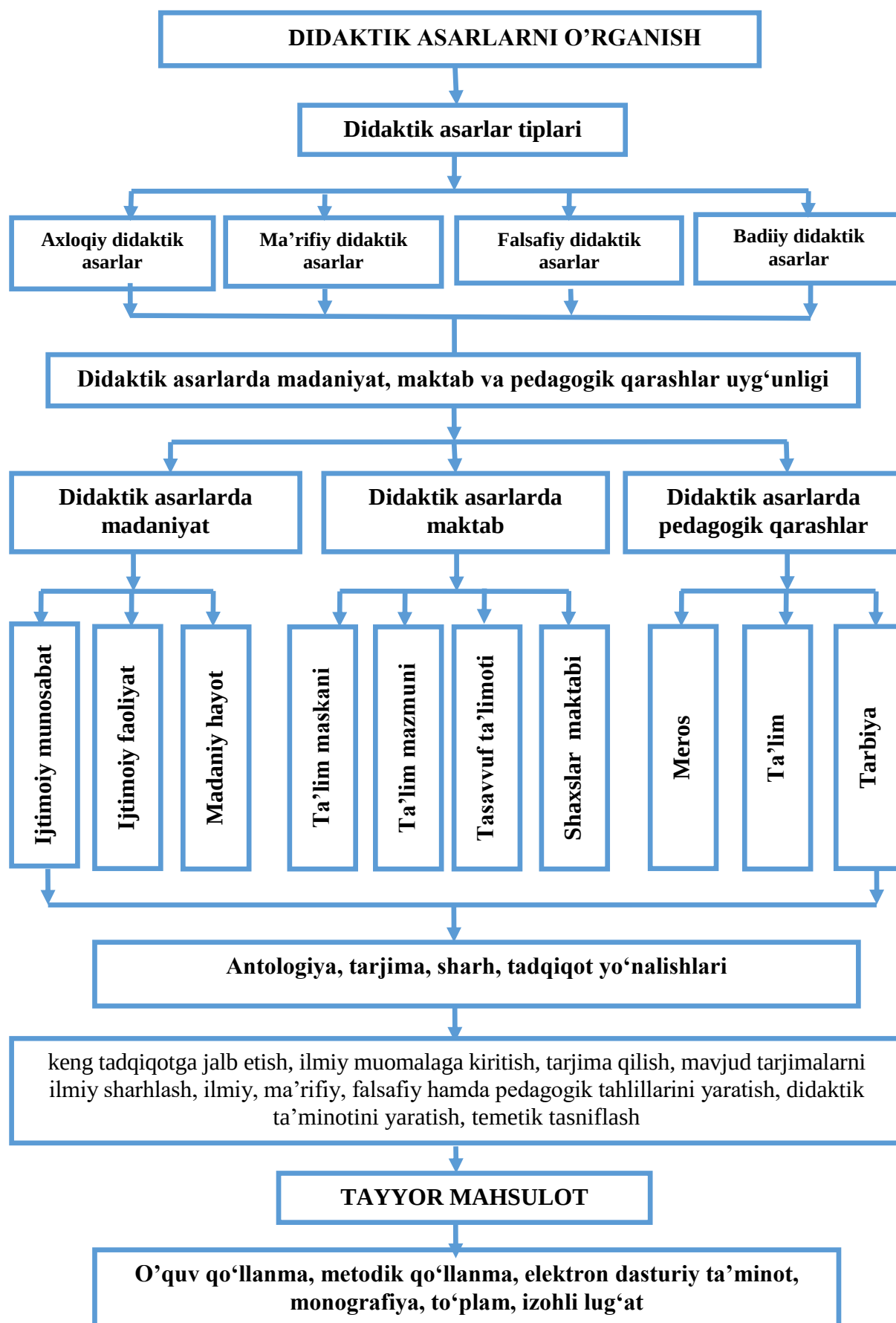
3-jadval:

XII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr birinchi yarmi oralig'ida Movarounnahr va Xurosonda yaratilgan didaktik asarlardagi madaniyat, maktab va pedagogik qarashlar uyg'unligi

Didaktik asarlarda madaniyat	
Ijtimoiy munosabat	ota-o'gil, ona-bola, er-xotin, ustoz-shogird, do'stlik, shoh-vazir, savdo-sotiq
Ijtimoiy faoliyat	Allohnin yagonaligini bilish, Payg'ambarning ummati ekanligini bilish, avliyolarni e'zozlash, xalqni ulug'lash
Ijtimoiy-madaniy hayot	din, hunar (memorchilik va binokorlik), san'at (naqqoshlik va o'ymakorlik, xattotlik, musiqa), inshootlar (maschit, maktab, kutubxona, madrasa, xonaqoh), yer egaligi
Didaktik asarlarda maktab	
Ta'lim va tarbiya maskani	Maktab, madrasa, kutubxona
Ta'lim mazmuni	Qur'oni karim oyatlari, hadisi sharif, axloqiy, ma'rifiy, falsafiy va badiiy ruhda qarashlar
Tasavvuf ta'limotlari	Yassaviya, xojagon, kubraviya, mavlaviya
Shaxslar maktabi	So'fiy, shayx, shoir, tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, olim, qozi, munshiy (kotib), pahlavon, tabib, san'atkor, hunarmand
Didaktik asarlarda pedagogik qarashlar	
Meros	tarixiy, ilmiy, falsafiy, ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy, badiiy
Talim	Tibbiyot, falsafa, mantiq, geografiya, tabiiy fanlar, kalom ilmi, astronomiya, adabiyot, leksikografiya, etimologiya, sintaksis, ritorika, tarix, elementar arifmetikasi va handasa (geometriya), savodxonlik, Qur'on tafsirlari, hadislar, shariat qonunlari, tasavvuf
Tarbiya	kasb-hunarni, ilm egallash, xulq-odob qoidalarini bilish, nutq madaniyati, davlatni, oilani boshqarish, farzand, shogirdni tarbiyalash, kattani hurmat qilib kichikni e'zozlash, o'zlikni anglash

Quyida didaktik asarlarning tuzilishidan kelib chiqib didaktik asarlarni o'rganish tizimini takomillashtirish modeli keltirilgan.

Didaktik asarlarni o'rganish tizimini takomillashtirish modeli

Xulosa va takliflar. XII asrning ikkinchi yarmi va XIV asr birinchi yarmi oralig'ida Movarounnahr va Xurosonda yashab, ijod etgan allomalar: Najmiddin Kubro, Fariduddin Attor, Revgariy Xo'ja Orif, Muslihiddin Sa'diy, Avfiy Buxoriy, Sayfiddin Boxarziy, Nosiriddin Tusiy, Jaloliddin Rumi, Aziziddin Nasafiy, Pahlavon Mahmud, Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy, Xusrav Dehlaviy, Ubayd Zokoni, Ziyovuddin Naxshabiy, Mahmud Shabustariylarning didaktik asarlari tahsinga sazovordir.

Didaktik asarlarda madaniyat, maktab va pedagogik qarashlar uyg'unligi didaktik asarlarda madaniyat ijtimoiy munosabat, faoliyat, ijtimoiy-madaniy hayot, didaktik asarlarda maktab, ta'lim va tarbiya maskani, mazmuni, tasavvuf ta'limotlari, buyuk shaxslar tomonidan yaratilgan

ilm maktablari, ta'lim berish va tarbiyalash mazmuni yoritilgan. Didaktik asarlar inson kamolotining asosiy omillari sanalgan ma'naviy-axloqiy hamda jismoniy kamolotga erishishning inson hayotidagi ahamiyati, ilmi bo'lishning o'ziga xos afzalliklari, muayyan kasb yoki hunar o'rganishning foydali jihatlari, shuningdek, insonda axloqiy sifatlarni tarbiyalashga xizmat qiladi. Shaxsning bilimli, mehnatsevar, kamtar, oliyanob, himmatli, saxovatli, saxiy, shijoatli, g'ayratli, qat'iyatli, mard, jasur, jismonan kuchli, to'g'ri so'z, va'dasiga vafodor, adolatli, do'stga sodiq, o'z kuchi va mehnatiga tayanib ish ko'rishiga yordam beradi. Didaktik asarlar hamda ularning mazmunida ilgari surilgan g'oyalar bugungi kunda ham o'zining yuksak ahamiyatini yo'qotmagan.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ўқитувчи ва зиёлиларга мурожаати (2020). <https://uz.uz/posts/prezident-ituvchi-va-ziyelilarga-murozhaat-ilmo-da-30-09-2020>
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд. Тўйчи Ҳофиз – Шаршара. Таҳрир ҳайъати А. Азизхўжаев, Б. Алимов, М. Аминов ва б. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005 – 123 б.
3. Нишопурий, Шайх Фаридиддин Аттор Достонлар “Мантик ут-тайр”, “Асрорнома”, “Илоҳийнома”, “Панднома”, “Булбулнома”, “Уштурнома” / Шайх Фаридиддин Аттор Нишопурий; Форсийдан. Жамол Камол таржимаси. Масъул муҳаррир А.Саидов, – Т.: “Tamaddun”, 2012. – 552 б.
4. Хожа Муҳаммад Ориф ар-Ревгарий. Орифнома // Форс-тожик тилидан Садриддин Салим Бухорий, Исроил Субҳоний таржимаси; Масъул муҳаррир Тилак Жўра/. – Тошкент, «Наврўз» нашриёти, 1994. – 16 б.
5. Rabg'uziy, Nosiriddin. Burhoniddin. Qissasi Rabg'uziy/ Nashrga tayyorlovchi B.Abdushukurov. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, 2018. – 216 b.
6. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. Part Two. The achievements Bosworth C.E., Asimov M.S. (eds.) – Paris: UNESCO Publishing, 2000. – 700 pp.
7. History of civilizations of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century. Part One. The historical, social and economic setting Asimov M.S., Bosworth C.E. (eds.) – Paris: UNESCO Publishing, 1998. – 485 pp.
8. Нахшабий, Зиёвуддин. Тўтинома: ривоят. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Давлат илмий нашриёти, 2015. – 184 б.
9. Насафий, Азизиддин. Зубдат ул-хақойик (Ҳақиқатлар қаймоғи). Т., “Камалак”. 1996 – 55 б.

Мирсултон КАДИРОВ,
Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги
университети фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
E-mail: mirsulton@list.ru
Афзалжон АБДУРАҲИМОВ,
Харбий қисм 77601 харбий хизматчиси

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПАРАДИГМАЛАРИ

Аннотация

Фуқаролик жамият институтлари ривожлантиришининг тарихи фалсафавий таҳлил қилинган. Шунингдек фуқаролик жамиятининг институтлари ҳақида, сиёсий партия қасаба уюшмаларининг ва Оммавий ахборот воситаларини роли очиб берилган.

Калит сўзлар: муҳолифат, ижтимоий бирлашмалар, сиёсий партиялар, қасаба уюшмалари, лоббистлар, ОАВ, субъектлар позицияси, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти.

ПАРАДИГМЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Философский анализ истории развития институтов гражданского общества. Также были раскрыты институты гражданского общества, роль политических партий, общественных объединений и средств массовой информации.

Ключевое слово: оппозиция, общественные объединения, политические партии, профсоюзы, лоббисты, СМИ, позиция субъектов, правовое государство, гражданское общество.

PARADIGMS OF DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Annotation

Philosophical analysis of the history of development of civil society institutions. Civil society institutions, the role of political parties, public associations and the media were also revealed.

Key words: opposition, public associations, political parties, trade unions, lobbyists, mass media, position of subjects, legal state, civil society.

Кириш. Фуқаролик жамияти муаммоларини тадқиқ қилувчи барча муаллифлар умумий муаммоларни ҳамкорликда ҳал этиш учун қўнгилли асосда шаклланган инсонлар ҳамжамияти унинг ажралмас қисми ҳисобланиши тўғрисида яқдиллик билан сўз юритадилар. Бирок ушбу ҳодисани тушунишда ҳамжихатлик йўқ. Ушбу масалани очишда амалдаги қонунчиликда берилган ижтимоий бирлашмаларнинг таснифига таянилади. Жамоат бирлашмаси деганда “ижтимоий бирлашмалар низомида кўрсатилган умумий мақсадларни амалга ошириш учун манфаатлар умумийлиги асосида бирлашган фуқаролар ташаббусига кўра яратилган қўнгилли, ўзини-ўзи бошқарувчи, нотижорат шаклланиш” тушунилади. Мазкур тавсиф фуқаролик жамияти учун мажбурий сифатида ажратган ўша мезонларга мос келади. Сиёсий партияларнинг ривожланган тизими - фуқаролик жамияти инфратузилмасининг умумэтироф этилган элементи. Айтиш жоизки, сиёсий партиялар – бу улар индивид ва давлат ўртасидаги нозик қатламлардир. Улар нафақат жамиятнинг турли қатламларининг сиёсий қарашларини ифодалашни ҳамда ҳукумат тузилмаларига ҳам киришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Фуқаролар тармоқланган партия тизими орқали жамиятда рўй бераётган сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатиш, ўз кайфиятини ифодалаш ва манфаатларини амалга оширишнинг имконига эга бўладилар. Партия турли ижтимоий кучларнинг сиёсий жиҳатдан ўзини-ўзи ифодалашининг, сиёсат майдонида манфаатларини амалга оширишнинг муҳим тармоғи ва шу билан бирга инсоннинг сиёсий жараёнларга кириш шакли ҳисобланади

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Сиёсий партиялар маслакдошларининг катта жамоаси ҳисобланиши борасида сўз юритиш мушкул.

Бирмунча муҳим сиёсий манфаатларни ифодалаш борасида сўз юритилиши мумкин. Михайл Борисович Ходорковский уларни “Бирлашган манфаатлар”[1], деб атайди. Манфаатларни бирлаштириш натижасида муҳим вазиятлар бўйича умумий позицияни ишлаб чиқиш юз бериб, бунинг асосида умумий сиёсий курс, сиёсий дастур ишлаб чиқилади. Бошқа яна бир муҳим вазифа – бу интеграция вазифасидир. Интеграция вазифа давлат аҳолисини ёхуд унинг қисмини ғоялар атрофида жипслаштиришга йўналтирилган. Мобиллаштириш ва йўналтириш вазифаси ҳокимиятга эга бўлиш каби ҳар қандай сиёсий партиянинг асосий мақсадини амалга ошириш - партиянинг асосий мақсадини амалга оширишга имкон берувчи сиёсий қурашда уларнинг фаол иштирок этиш мақсадидаги фуқаролар ташкилотига йўналтирилган.

Ривожланган партия тизими сиёсий муҳолифатни шакллантириш вазифасини бажаради. Сиёсий муҳолифатнинг мавжудлиги – фуқаролик жамиятининг муҳим белгисидир. Муҳолифат - аҳолининг аксарият қўпчилигининг манфаатларини назарда тутувчи қарорларни қабул қилиш мақсадида сиёсий ҳокимиятга босим ўтказиши. Сиёсий муҳолифат ҳокимият тузилмалари борасида назоратчилик вазифасини ҳам амалга оширади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Фуқаролик жамияти турли қўнгилли ташкилотлар ва ҳаракатларни қамраб олади. Улар орасида қасаба уюшмалари низоҳатда муҳим ўрин тутди. Фуқаролик жамиятининг вужудга келиши унинг демократлашуви ва унга ижтимоий йўналиш бериш жараёнида қасаба уюшмалари муҳим аҳамият касб этади. Улар маълум даражада фуқаролик жамияти доирасида ривожланувчи ижтимоий муносабатларнинг мустақиллик, эркинлик, чидамлилик, ўзини-ўзи ҳурмат қилиш каби умуминсоний

қадриятларга асосланишига имкон беради. Фуқаролик жамияти бозор муносабатларининг вужудга келиш даврида юзага келади ва улар билан бирга ривожланади. Ушбу ривожланишнинг масалаларидан бири шундаки, фуқаролик жамиятидаги алоҳида институтларнинг фаолияти эркин иқтисодий муносабатлар негизда юзага келиб, тадбиркорликнинг тўла эркинлигининг чекланишига йўналтирилган, яъни улар бозор ривожланиши қонунларига ҳилоф равишда ҳаракатланиши авваломбор қасаба уюшмалари фаолиятига тегишли.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, демократик жамият ривожланиши шароитида гарчи расман тузилмаларга бирлашмаган бўлса-да, бироқ давлат қарорларини қабул қилишда таъсир кўрсатиш имконига эга бўлган инсонлар ёки гуруҳлар ижтимоий ҳаётдаги муҳим компонентлардан бири саналади. Бу ерда “лоббистиклаштириш” дея номланган фаолият борасида сўз юритилмоқда.

Таъсир кўрсатувчи гуруҳларнинг пайдо бўлиши, ортиб бориши ҳамда уларнинг ўз-ўзини ташкиллаштиришга интилиши - соф ижтимоий сиёсий феномени ҳисобланмайди. Бу каби гуруҳлар халқаро сиёсий майдонида жамиятнинг синфий тарихи мобайнида мавжуд бўлиб, урушдан кейинги даврда кўпроқ раванк топди. Жамият - ижтимоий тузилмасидаги чуқур ўзгаришлар бунга асос бўлди. Жамият ҳаётида нафақат бир-бирини тўлдирувчи, бироқ айрим ҳолатларда зиддиятли бўлган ўзига хос манфаатлар ва талабларига эга бўлган турли гуруҳлар, ҳаракатлар ва корпорациялар янада кўпроқ миқдорда иштирок эта бошлади.

И.С.Семенов фуқаролик жамиятида амал қилувчи лоббистик гуруҳларни: сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва минтақавий каби турларга ажратиши тўла асослидир. Сиёсий турга у: “Тўғридан-тўғри сиёсий курашга жалб этилган ва ўз-ўзини юксак даражада ташкиллаштирилиши билан таснифланувчи сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатишни таъминлашни илгари сурувчи фаолият устуворликлари қирувчи гуруҳларни мансуб”[2], деб билади. Сиёсий майдонда амал қилувчи катта миқдордаги сиёсий бирлашмалар (юз элликдан зиёд) сиёсий лоббистларнинг фавқуллоҳда парчаланиши борасида ва улар тақдим этган қизиқишларнинг ранг-баранглиги борасида сўз юритади.

Баъзи МДХ таркибидаги мамлакатларда ижтимоий манфаатларнинг лоббизациялашуви, афсуски, сиёсий ва иқтисодий манфаатларнинг илгариллаши каби муайян кучга эга эмас. Эҳтимол, бунга аҳоли кенг оммасининг ижтимоий фаоллигининг паст билан изоҳлаш мумкин. Бироқ, бу ижтимоий лоббистика мутлақо мавжуд эмас, дегани эмас. Бунда экологик ҳаракатларнинг, ветеранлар, пенсионерлар, истеъмолчилар фаолиятининг жадаллашуви ёдга олиш қийин. Вақти келиб кенг қўламдаги ижтимоий ҳаракатлар тадбиркорлик лоббисига сезиларли зиддиятга айланади. Минтақавий манфаатлар ташкиллашган тузилма сифатида эмас, балки алоҳида таъсир кўрсатувчи сиёсий етакчи сифатида намоён этилган. Шунга қарамай, минтақалар ўз манфаатларини самарали ҳимоя қилиши мумкин. Улар ўзаро ҳамкорликни федерал ҳукуматнинг аралашувисиз муваффақиятли йўлга қўя олади.

Давлат аппаратида лоббининг таъсир шаклининг қай даражада ранг-баранглиги борасида фақат тахмин қилиш мумкин бинобарин, манфаатларни илгари суриш фаолиятининг катта қисми норасмий таснифга эга бўлиб, расмий ҳужжатларда ўз аксини топмаган. Ҳукумат қонунчилик органларида лоббистлар бирмунча фаол ишларни олиб боришмоқда. Улар алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини ақс эттирувчи қонун лойиҳаларини илгари суришга, ёхуд амалдаги қонунга

ўзгартиришлар киритишга уринмоқдалар. Мазкур босқичда лоббистлар фаолияти ишчи гуруҳлар аъзолари бўлган депутатлар ва экспертлар билан ишлашга бориб тақалади. Лойиҳанинг тўлдириш босқичида соҳага оид ва минтақавий лоббизлаштириш етакчилиги касб этади. Қонун Федерал Кенгаш палатаси томонидан маъқуллангач, уни президентлик тузилмалар орқали ўтиш босқичида ўзгартиришлар киритишга уриниш мумкин. Қонун қабул қилиш амалиётининг кўрсатишича, табиий монополиялар бирмунча самарали лоббистлар ҳисобланиб, уларнинг барқарор молиявий аҳволи ва давлат аппарати билан “аввалги” алоқалари мантиқий изоҳланади.

Марказлашган авторитар давлатдан ҳуқуқий демократик давлатга ўтиш шароитида қўллаб-қувватловчи ва ҳуқуқий институтларни қайта баҳолаш юз бермоқда. Шу жумладан, оммавий ахборот воситаларига бўлган муносабат ҳам ўзгармоқда. Янги шароитларда уларнинг фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми сифатидаги аҳамияти ортади, ва фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш борасидаги масала янгича ҳал этилади. Жамият ҳаётида, омма онгида ва давлат аппаратини намоён қилувчи мансабдор шахслар онгида ОАВ ролини ортқича баҳолаш юз бермоқда. Бу каби ортқича баҳолаш негизда демократиясиз ҳар бир инсон маълумоти ўз вақтида, ҳолисона ва тўла олиш имкониятга эга бўлиши мумкин эмас, деган фикр ётади. Ҳар қандай жамиятда ОАВнинг роли низоҳатда юқори. Баъзи мамлакатларда у маълум даражада ўн йилликлар давомида томошабинларга ОАВ тарғиб қилинаётган ғояларнинг сингиб кетиши билан изоҳланади. Шу сабабли Ўзбекистонда ОАВ орқали хабар қилинганларга ишонч катта. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида ОАВнинг роли улар бажарадиган функция (вазифа)лар билан белгиланади.

Сиёсатчи ва журналистлар кўпинча ОАВ ни “тўртинчи ҳокимият” лигини эътироф этишади. ОАВнинг ролини ҳокимият ва жамият ўртасидаги воситачи сифатида белгилаш тўғрироқ бўларди. Бунда воситачилик ролини камситиш эмас, балки ОАВ фаолиятини мустақил талқин қилиш муҳимроқ. Ҳуқуқий давлатда ОАВнинг ролининг муҳимлиги табиий. Шу аснода уларнинг фаолиятини тартибга солиш зарурати юзага келади. Бунда сўз эркинлигининг бир томондан информацион чексизликка айланиб қолмаслиги, иккинчи томондан эса уни асоссиз равишда чеклаб қўйиш мумкин эмаслигидан келиб чиқиш жоиз. Шундай ҳуқуқий мезонлар белгиланиши лозимки, бунда ОАВ ўз вақтида ишончли маълумотга эга бўлиш учун фуқаролар ҳуқуқини камситмаган ҳолда ҳаракатланиши зарур. Шунингдек, зўравонликни, миллий ихтилофлар ва ахлоқ нормаларига зид бўлган бошқа ғояларни тарғиб қилувчи ахборотларни тарқатишга қатъий чекловлар ўрнатилган бўлиши зарур.

Фуқаролик жамиятининг ривожланиши ҳуқуқ нормалари билан тавсифланган доирада бўлиши мумкин. Бутунлай эркин ривожланиш - анархияга ўхшайди. Бироқ фуқаролик жамияти субъектлари томонидан маълум позитив ҳаракатларни келтириб чиқариш заруратини англаб етишнинг ўзи аниқ етарли эмас, бинобарин улар бир хил ҳолатларга бирдек қарай олмайди. Тафовут муқаррар ва онг шаклланишининг турли шартлари билан боғлиқ. Шу нуқтадан фуқаролик жамияти институтларининг ривожланиш жараёни тартибга солиш, уни маълум ҳуқуқий чегараларга қириши объектив равишда келиб чиқади. Айнан ҳуқуқ нормалари фуқаролик жамиятининг ривожланишига имкон берувчи мезон ҳисобланади. Фуқаролик жамияти ривожланишининг ҳуқуқий тартибини белгилувчи ҳуқуқий нормаларни яратишда фуқаролик жамиятининг ўзи фаол иштирок этади. Унинг турли институтлари нафақат уларнинг

ривожланишини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари мазмунига таъсир кўрсатади, балки нормаларнинг ўзи ҳам фуқаролик жамияти босими остида яратилади.

Бунда фуқаролик жамиятининг ўз-ўзини ташкил қилишга қодирлик каби сифати намоён бўлади. Фуқаролик жамиятининг ўз-ўзини ташкил қилиши давлатни тартибга солиш билан бир қаторда ижтимоий бошқарувнинг муҳим қисми саналади. Бироқ фуқаролик жамиятининг ўз-ўзини тартибга солиши кенг қамровли бўлмаслиги лозим. Бу ўринда К.И.Варламовнинг қуйидаги фикрини ўринли деб ҳисоблаш мумкин: “Бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиши стихиянинг ҳаддан ошишига айланмасидан туриб, уни тузатиш ёки ташқаридан туриб унга таъсир кўрсатиш зарур, у энг аввало, асосан фуқароларнинг ижтимоий муҳофазасини таъминлашга йўналтирилган давлат, қасаба уюшмалари ва бошқа сиёсий институтлар томонидан тартибга солиниши, бошқарилиши, қонунчилик тизимлари ва бошқа чора тadbирлар билан тўлдирилиши зарур”[3].

Иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши фуқаролик жамияти ташкил топишининг зарурий шартини ҳисобланади. Ғарб мамлакатлари ривожланиши тарихий тажрибасининг кўрсатишича, давлат иқтисодиётни мустаҳкамлашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бироқ бу масалада давлатнинг тартибга солиш хусусиятини мутлақлаштириш керак эмас. Давлатнинг таъсири амалга оширилатганда керакки, бунда тadbиркорга зиён етмаслиги муҳим ҳисобланади. Давлат, биринчи навбатда, бу соҳада тўғридан-тўғри тартибга солмай, балки тadbиркорликни ривожлантириш учун талаб даражасидаги шароитни яратиб беришга масъулдир. Давлат томонидан тўғридан-тўғри тартибга солишни фақат бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш ҳаракатидан ташқаридаги соҳалардагина амалга ошириш мумкин. Улар: мудофаа, хавфсизлик, жиноятчиликка қарши кураш,

ижтимоий таъминот, монополияга қарши курашиш каби соҳалар қиради. Бироқ давлат томонидан тартибга солишга таъсир кўрсатиш фақат эътироф этилган соҳалар билангина чекланиб қолмайди. Тартибга солишнинг мақсади, бир томондан – жамиятда анархияга йўл қўймаслик бўлса, бошқа томондан – тadbиркорликнинг эркин ривожланиши учун тўсиқларни яратмасликдир. Тартибга солиш орқали таъсир кўрсатиш таъқиқлашларга эмас, балки ҳўжалик фаолияти турли шакллари кучайтиришга, шу жумладан давлат аниқ ва тушунарли кредит, солиқ ва тариф сиёсатига эга бўлиши керак бўлган хусусий тadbиркорликка ҳам йўналтирилган бўлиши зарур.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Фуқаролик жамиятининг тоталитар жамиятдан асосий фарқи - бу энг аввало, бошқарув таъсирининг асосий усулларида иборат. Агар тоталитаризм шароитида барча соҳаларда тўғридан-тўғри мажбурлаш талаб қилинган бўлса, у ҳолда фуқаролик жамиятида ташкиллаштиришга чақирилган. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам мажбурийлик муқаррар. Фуқаролик жамияти шароитида мажбурлаш фақат унинг барча аъзоларига нисбатан баробар бўлиши мумкин, бироқ асло танлаган ҳолда эмас. Ҳозирга қадар давлат ривожланишининг айрим даврини вақти келиб давлат аппарати барҳам топади ва ижтимоий ўз-ўзини бошқарув ўрнатилади, деб ҳисобланган эди. Тарихий тажриба шуни кўрсатдики, ҳақиқатан ҳам ҳуқуқий давлат ривожланиши билан фуқаролик жамиятининг турли элементлари ижтимоий бошқарув жараёнига янада кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Бироқ, сўнгги нуқтаи-назарни истисно қилган ҳолда, шуни эътироф этиш керакки, давлат аппаратининг фуқаролик жамияти элементлари билан тўлиқ алмашинуви юз берадиган бўлса, бу яқин келажакда содир бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ходорковский К.Г. Гражданское общество в России: структуры и сознание / К.Г.Холодковский. М.: Наука, 1998. - 256 с.
2. Семенов И.С. Гражданское общество в России: структура и сознание. М.: НОРМА, 1998. 256 с.
3. Варламов К.И. Гражданское общество: личность, общество, государство. В Сб.: / РАУ «Гражданское общество», -М, 1903-С.4-5.

УДК: 316.77 (575.1)

Абдулазиз КАХАРОВ,
Янгиҳаёт тумани ИИО ФМБ ҳузуридаги тергов бўлими бўлинма бошлиғи
Email:KaharovaNilufar.869@gmail.com

ЎзМУ профессори К.К. Каланов тақризи асосида

SOCIALIZATION OF INTERNAL AFFAIRS EMPLOYEES IN THE SOCIETY AND THE FAMILY

Abstract

In recent years, the changes carried out in our state have covered all spheres of society. On the one hand, they are the result of purposeful reforms carried out in our state on the other hand; the transformation of social systems in a new form serves as a natural result of social relations. Such reforms were carried out mainly in social institutions, such as education, health, Army, Public Service. Significant changes were also made in the system of internal affairs. One of such changes is the rapprochement of the employees of the internal affairs bodies with the people, the fight against crime in cooperation with them and the stimulation of their prophylactics depending on the effectiveness of the activity, the special attention to the issue of increasing the level of professionalism, etc. In this article, we examined the social analysis of the socialization of the employees of internal affairs in the society and the family.

Key words: mass media, society, family, socialization, social networks, employee, management.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В ОБЩЕСТВЕ И СЕМЬЕ

Аннотация

В последние годы изменения, проводимые в нашем государстве, охватили все сферы жизни общества. С одной стороны, они являются результатом целенаправленных реформ, проводимых в нашем государстве, с другой стороны, преобразование социальных систем в новую форму служит естественным результатом общественных отношений. Такие реформы проводились в основном в социальных институтах, таких как образование, здравоохранение, Армия, Государственная служба. Значительные изменения были также внесены в систему внутренних дел. Одним из таких изменений является сближение сотрудников органов внутренних дел с людьми, борьба с преступностью в сотрудничестве с ними и стимулирование их профилактики в зависимости от эффективности деятельности, особое внимание к вопросу повышения уровня профессионализма и т.д. В этой статье мы рассмотрели социальный анализ социализации сотрудников органов внутренних дел в обществе и в семье.

Ключевые слова: СМИ, общество, семья, социализация, социальные сети, сотрудник, менеджмент.

ИЧКИ ИШЛАР ХОДИМЛАРИНИНГ ЖАМИЯТ ВА ОИЛАДАГИ ИЖТИМОЙЛАШУВИ

Аннотация

Сўнгги йилларда давлатимизда олиб борилаётган ўзгаришлар жамиятнинг барча соҳаларини бирдай қамраб олди. Бир томондан улар давлатимизда олиб борилаётган мақсадга йўналтирилган ислохотлар натижаси бошқа томондан эса, социал тизимларнинг ўзгариши янги шаклдаги социал муносабатларнинг табиий натижаси бўлиб хизмат қилади. Бундай турдаги ислохотлар асосан таълим, соғлиқни сақлаш, армия, давлат хизмати каби социал институтларда амалга оширилди. Ички ишлар тизимида ҳам сезиларли ўзгаришлар амалга оширилди. Шундай ўзгаришлардан бири ички ишлар органларининг ходимларини халққа яқинлаштириш, улар билан ҳамкорликда жиноятчиликка қарши курашиш ва профилактика инспекторларини фаолият самарадорлигига қараб рағбатлантириш, профессионаллик даражасини ошириш масаласига алоҳида эътибор қаратилиши ва бошқаларни келтиришимиз мумкин. Ушбу мақолада биз ички ишлар ходимларининг жамиятда ва оиладаги ижтимоийлашувини социал таҳлилини кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: оммавий ахборот воситалари, ИИБ, жамият, оила, ижтимоийлашув, ижтимоий тармоқлар, ходим, бошқарув.

Кирриш. Президентимиз Шавкат Мирзиёев нутқида бу масалага алоҳида эътибор қаратиб келаётганини таъкидлаб ўтди ҳамда "Профилактика ишлари таҳлилга асосланиши керак. Ҳар бир ҳуқуқни муҳофаза қилиш органида жиноятчиликнинг жойи ва тури бўйича чуқур маълумот бўлиши, бунинг учун давлат идоралари, жамоат ташкилотлари мунтазам бирга ишлаши зарур. Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, Давлат хавфсизлик хизмати, Миллий гвардия, прокуратура – ҳаммаси халққа хизмат қилиши керак. Шу билан бирга, жамиятда ҳам жаҳолатга қарши маърифат кучли бўлиши лозим. Муҳит шундай бўлиши керакки, ҳеч ким жиноятга қўл ура олмасин "[1] дея бу шарафли касб эгаларининг хизмат вазифалари деб белгилаб берди.

Янги сиёсий-иқтисодий ва социал шароитда ички ишлар органлари ўз фаолиятларида ижтимоийлашув

билан боғлиқ муаммоларга дуч кела бошладилар. 2016-йил 16-сентябр "Ички ишлар органлари тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни амалга киритилиши билан бу социал институтнинг фаолияти янгича кўринишга эга бўлди. Ички ишлар тизимида қўйилаётган замонавий талаблар ҳар бир ички ишлар ходимлари олдида янгича масъулиятли вазифалар белгилаб берилди. Умуман айтганда ички ишлар ходимларининг жамиятдаги имиджини ўзгартиришга илк қадам қўйилди десак муболаға бўлмайди.

Адабиётлардаги назарий таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ички ишлар ходимларининг мулоқот жараёнининг яна бир ўзига хос жиҳати уларнинг профессионал фаолияти алоҳида қатлам бўлган девиант ҳулқ атвор эгалари билан тез-тез мулоқотга киришиб туришларини талаб этади. Жиноятчилар, ижтимоий

тартибни бузган шахслар, паразит ва аморал ҳаёт тарзига эга шахслар, алкоголиклар ва наркоманлар билан доимий салбий мулоқотга киришиш ходимнинг шахсиятига сезиларли таъсир кўрсатади.

Ички ишлар ходимларининг ижтимоийлашуви деганда ички ишлар ходимининг аниқ бир ролни бажариш учун мослашиши жараёнини тушуниш мумкин. Хизмат фаолиятини бажариш инсон ҳаётида энг узун ва энг асосий вақтини эгаллайдиган ҳаёт фаолияти бўлиб, инсонга энг кучли таъсирни ҳам иш жараёни кўрсатади ва ҳар доим ҳам профессионал фаолиятнинг психологик таъсири ҳам ёқимли бўлавермайди. Ҳаёт ва саломатлик учун доимий риск мавжуд бўлган шароитларда хизмат вазифаларини бажариш ички ишлар ходимларининг асосий қисмида психологик дезадаптация содир бўлишига сабаб бўлади. Кейинчалик хизмат вазифасидан озод бўлган маҳалда ҳам оилавий муносабатларда ўз аксини кўрсатади. Шунинг учун ҳам тадқиқотимизнинг мақсади Ички ишлар ходимларининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг социализацияси масаласини чуқур таҳлил қилишдир.

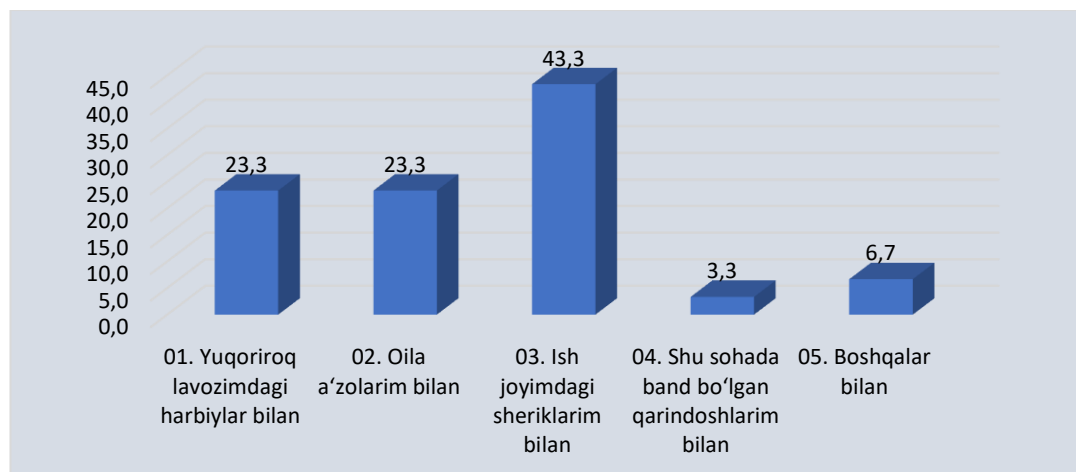
Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Шахснинг социализацияси мавзусига классик социологлардан Э.Дюркгейм[2], М.Вебер[3], Т.Парсонс, П.Мертон[4] ва бошқалар ҳамда психологлардан З.Фрейд, Э.Эриксон, Э.Фромм кабилар ўз асарларида турлича ёндашиб ўрганиб чиққанлар. Ҳарбийларнинг социализацияси масаласига Алексеева В.Г.[5], Е.П. Волкова, А.Л. Забар ва Л.А. Пашин каби социологлар тўхталиб ўтганлар.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мамлакатимиздаги ички ишлар органлари ходимларининг жамиятдаги ва оиладаги ижтимоийлашувини таҳлил қилиш мақсадида 2019-йил январь ойида сўров варақаси сўров усули билан социологик тадқиқот амалга оширилди. Тадқиқотимиздаги респондентлар сони 50 нафарни ташкил этиб, ички ишлар ходимлари орасида тасодифий танлов усули орқали танлаб олинди. Маълумотлар компьютерда кодлаштирилиб қайта

ишланди. Тадқиқотимизда қуйидаги гипотезалар илгари сурилди: Ички ишлар ходимлари касбий жиҳатдан жамиятда ижтимоийлашуви бошқа касб эгаларига нисбатан қийинроқ кечади, оиладаги ижтимоийлашуви ҳам ўзига хос мураккабликларга учрайди. Ички ишлар ходимлари доимо оғоҳликни таъминлаш мақсадида шакллантирган маҳорати жамиятга ижтимоийлашувида қийинчиликлар юзага келишига сабаб бўлади. Ички ишлар ходимларнинг оиладаги ижтимоийлашувида эса оила аъзоларининг психологик қўллаб қувватлашларига узвий боғлиқ.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

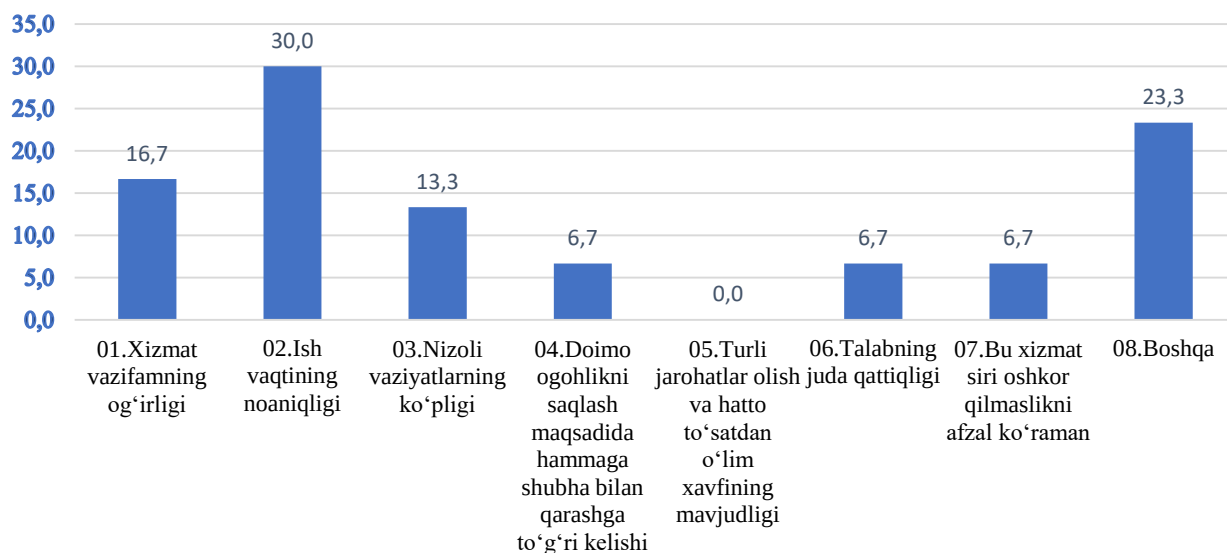
Сўров Ички ишлар ходимлари жамият ва оиладаги ижтимоийлашувининг оширишга қаратилган чора тадбирлар тўғрисида кенг омманинг фикрини аниқлаш учун тузилган бўлиб, респондентлар асосан Ички ишлар ходимлари дан иборат бўлиб, улардан 23 нафари эркаклар ва 7 нафари аёллар бўлиб, тақсимланиш фоизи қуйидагича бўлди. (76,7% ; 23,3%). Ички ишлар соҳасида аёлларнинг камлиги албатта бу соҳада кўпроқ эркаклар хизмат қилишини талаб қилувчи соҳа эканлиги билан изоҳланиши мумкин. Сўровномаимиздаги асосий саволлардан бўлган “Иш жараёнини келтириб чиқаришда келадиган низоли вазиятларда аввало кимлар билан маслаҳатлашиб муаммоларингизга ечим топишга ҳаракат қиласиз?” саволига 23,3% респондент юқорида лавозимдаги ҳарбийлар, устозларим, бошлиқларим билан, 43,3% эса иш жойимдаги ҳамкасбларим билан ва 3,3% респондент ушбу соҳада фаолият олиб бораётган танишларим, қариндошларим билан дея жавоб берган ва ушбу кўрсаткични биз Низомлар тартиби юқори инстансиялар ҳарбийлар билан ушбу масалаларни ҳал этишга буюради ва бу ички ишлар ходимлари учун одатий ҳол ҳисобланиши билан боғлашимиз мумкин. Оила аъзоларимнинг фикрлари ва маслаҳатларига таянган ҳолда низоли вазиятларимни ҳал қиламан дея 23,3% респондент жавоб берганлиги билан биз юқорида келтирилган гипотезамиз тасдиқланганлигини таъкидлаб ўтишимиз мумкин.

1-расм Иш жараёнини келтириб чиқаришда келадиган низоли вазиятларда аввало кимлар билан маслаҳатлашиб муаммоларингизга ечим топишга ҳаракат қиласиз?

“Сизни иш жараёнини келтириб чиқаришда қандай муаммолар безовта қилади?”-саволига 16,7% хизмат вазифамнинг оғирлиги, 30% иш вақтининг ноаниқлиги, 13,3% низоли вазиятларнинг кўплиги жавоблари билан тақсимланган бўлиб, ушбу жавоблардан кўриниб турибдики Ички ишлар ходимлари дуч келадиган муаммоларнинг барчаси стресс ҳолатига олиб келувчи эканлигини биз Ички ишлар ходимларининг вазифалари жамиятда юзага келадиган

низоларни ҳал этиш ва бартараф қилиш эканлиги билан боғлашимиз мумкин. Доимо оғоҳликни сақлаш мақсадида ҳаммага шубҳа билан қарашга тўғри келиши- жавоби эса 6,7%ни ташкил этган. Талабнинг жуда қаттиқлиги жавоби 6,7% ни ташкил этган. Бу ички ишлар ходимлари хизмат вазифаси талабларини белгиловчи омилдир. Бу хизмат сири ошкор этмасликни афзал кўраман жавоби берганлар 6,7% ни ташкил этган.

2-расм “Сизни иш жараёнингизда қандай муоммолар безовта қилади?”

“Ички ишлар ходимларининг оилавий муносабатларини яхшилаш учун вазирлик томонидан амалий ёдам кўрсатилса, сиз бунга муҳтожман деб ҳисоблайсизми?”- саволи жуда оғриқли масала бўлиб, ички ишлар ходимларининг оила мухитини яхшилаш учун амалий ёрдамга муҳтож эканлиги сўровномамиздаги бошқа саволларга жавоб таҳлилларидан яққол кўриниб турибди. Психологик, ҳиссий, молиявий ва маънавий кўмакка муҳтож оилалар ички ишлар ходимлари оилалари орасида жуда кўпчиликти ташкил этиши ҳайратланарлидир. Саволга берилган жавоблар таҳлилда кўришимиз мумкинки 73,3% респондентимиз бундай кўмакни амалга оширувчи марказ вазирлик томонидан ташкил этилиши тарафдори эканлигини кўришимиз мумкин. 6,7% респондент бундай марказнинг кераги йўқлигини таъкидлаган бўлса, 23,3% респондент бу ҳақида ўйлаб кўрмаганлигини таъкидлаган. Ушбу саволимизда марказ очилиши тарафдорларининг кўрсаткич қиймати юқори эканлиги, ички ишлар ходимларининг оилада ижтимоийлашувида ижтимоий муоммоларга дуч келишларини аниқлади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Ички ишлар ходимларининг оилада ва жамиятда ижтимоийлашуви ўрганишга бағишланган битирув малакавий иши давомида мавзунинг ўрганиб чиқиш ва ўтказилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосаларни ишлаб чиқдик:

- Ички ишлар тизимида махсус бўлимда ишловчи ходимларнинг оилавий шароитларида муаммолар ҳам уларнинг иш фаолияти турличалиги билан характерланади. Оилавий муаммоларнинг касбий фаолият туфайли содир бўлишини олдини олиш мақсадида ички ишлар тизимида ходимларнинг психологик ҳолатини яхшилаш, оилавий муносабатларнинг яхшиланиши, ходимнинг руҳий ҳолатини балансга келтириш учун амалий чоралар ҳам амалга ошириб турилади.

- Оила даврасида мулоқот қилганда ҳам ички ишлар ходимлари иш жойидаги психологик ҳолатидан чиқиб кетишлари қийин бўлади. Фарзандларга ёки турмуш ўртоғига муомила қилганида ҳам уларга нисбатан

каттиқ қўллик йўлини тутадилад. Бу эса оилавий муносабатларга ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Баъзи ҳолатларда оила аъзоларига нисбатан ҳам ишончсизлик билан муносабат қилишлари оилавий муносабатларнинг дарз кетишига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Шу билан биргаликда қуйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

- ходимнинг уйига ташриф буюриш, оила аъзолари ва фарзандлари билан бевосита суҳбат олиб бориш;

- ички ишлар ходимларининг социал фаолияти бўйича махсус касбий тайёргарликка эга психолог мутахассисларни жалб қилиш;

- ўз вақтида психологик ёрдам кўрсатиш, ҳар бир бўлинманинг шахсий таркиби билан даврий текширувларни амалга ошириш;

- гуруҳ иштирокчилар ўртасида стрессни енгишга ёрдам берадиган тренинг ва машқлар ўтказиб туриш, машғулотлар яқунланганидан сўнг уларнинг натижалари бўйича социологик тадқиқотлар ўтказиш келгуси фаолият учун йўналишларни аниқлаб олиш;

- хизмат билан боғлиқ ҳолатлар бўйича ички ишлар ходимлари турмуш ўртоқлари билан ҳам психологик тадбирлар ташкил қилиш;

- ички ишлар ходимларининг оила аъзоларига иш шароити, мавжуд бўлиши мумкин бўлган салбий ҳолатлар ҳақида тушунча бериш, шундай ҳолатларда қандай йўл тутиш йўллари кўрсатиш;

- ички ишлар ходимининг намунали турмуш ўртоғи бўлиш муносабатларини кўрсатиб бериш;

- ички ишлар ходимининг ўзига хос психологик ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда оилавий муносабатларни олиб бориш жараёнлари ҳақида психологик суҳбатлар ўтказиб туриш;

- ички ишлар ходимида стрессли ҳолатларга бўлган муносабатини ўзгартириш уларнинг психологик ҳолатини нормallasштириш;

- ички ишлар ходимларининг иш фаолиятида қийин вазиятларда уларнинг оила аъзоларини ҳам руҳий қўллаб қувватлаш.

АДАБИЁТЛАР

1. 2019-йил 10-январ куни Тошкент шаҳар Юнусобод туман 7-ички ишлар бўлимига ташрифи жараёнида сўзлаган нутқи.
2. Durkheim, Ёмиле [1892]. "Монтескуеу ва Rousseau "да" Монтескуеу ижтимоий илм-fanning юксалишига қўшган ҳиссаси". Социология ҳамда Forerunners", trans. Ралф Манхейм (1960), п. 9

3. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова. — М.: Прогресс, 1990.
4. Merton R "Social Theory and Social Structure (1949)", www.wikipedia.com маълумотлари асосида таёйрланган.
5. Алексеева В.Г. Семья как фактор стабилизации кадров // Соц. исследования. 1983. №2.
6. "Ички ишлар органлари бошқарув, назорат ва шахсий таркиб билан ишлашнинг самарали тизимини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори, 2018-йил 23-август.
7. "Ички ишлар органлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 2016-йил 12-август.
8. Мирзиёев Ш.М "Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак", Т.:Ўзбекистон, 2017-йил.
9. Мирзиёев Ш.М "Миллий тараққиёт йўлимининг қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз" Т.:Ўзбекистон, 2017-йил.
10. Алексеева В.Г. Семья как фактор стабилизации кадров // Соц. исследования. 1983. №2.

УДК: 7А1:371

Сардорхон КУВОНДИКОВ,
и.о. доцент Ташкентского государственного педагогического
университета имени Низами

Заведующий отделом физической культуры и спорта ТВЧДПИ по отзывам доцента А.Абдулахатова

КОМПОНЕНТЫ СТРУКТУРЫ АКРОБАТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ГИМНАСТОВ

Аннотация

В представленной статье раскрываются основы технической подготовки юных гимнастов. Обосновывается структура двигательного действия спортсменов, "школа" движений. Определяется значимость «специальная техническая подготовка» в общей системе подготовки юных гимнастов, направленность совершенствование техники соревновательного упражнения по годам обучения.

Ключевые слова: эксперимент, качеств, координационные способности, гибкость, футболисток, технико-тактика.

YOSH GIMNASTIKACHILARNING AKROBATIK TA'LIMI TUZILMASINING TARKIBIY QISMLARI

Аннотация

Taqdim etilgan maqolada yosh gimnastikachilar uchun texnik tayyorgarlik asoslari ochib berilgan. Sportchilarning motor harakatining tuzilishi, harakatlar "maktabi" asoslanadi. Yosh gimnastikachilarni tayyorlashning umumiy tizimida "maxsus texnik tayyorgarlik" ning ahamiyati, o'qish yillariga qarab raqobatbardosh mashqlar texnikasini takomillashtirish yo'nalishi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: tajriba, fazilatlar, muvofiqlashtirish qobiliyati, egiluvchanlik, futbolchilar, texnik-taktika.

COMPONENTS OF THE STRUCTURE OF ACROBATIC TRAINING OF YOUNG GYMNASTS

Abstract

The presented article reveals the basics of technical training of young gymnasts. The structure of the motor action of athletes, the "school" of movements is substantiated. The importance of "special technical training" in the general system of training young gymnasts, the direction of improving the technique of competitive exercise by years of study is determined.

Key words: experiment, qualities, coordination abilities, flexibility, female football players, technical-tactics.

Актуальность. Техническая подготовка (ТП) гимнастов осуществляемая в условиях роста трудности соревновательных упражнений, повышения требований к качеству исполнительского мастерства, стабильности спортивной техники акробатических элементов должна приобретать системный характер многолетнего спортивного совершенствования (1,2,5).

Цель. Исследовать структуру технической подготовки гимнастов.

Методы. 1. Изучение научной и методической литературы по спортивной гимнастике и другим сложнокоординационным видам спорта, содержания классификационных, учебных и тренировочных программ подготовки гимнастов, содержания произвольных акробатических упражнений, материалов анкетного опроса тренеров, протоколов результатов соревнований.

2. Исследование эффективности специальной технической подготовки юных гимнастов на основе реализации биомеханических показателей узловых элементов спортивной техники базовых акробатических

упражнений путем применения целевых программ подготовки.

В исследованиях приняли участие 21 гимнасто 2-го, 1-го спортивных разрядов, занимающиеся акробатическими прыжками при формировании комбинации ввольных упражнениях в возрасте 11 – 13 лет.

Результаты исследования. Исследования структуры технической подготовки гимнастов в многолетнем спортивном совершенствовании позволили выделить три ее компонента (рис. 1). Установлено, что компоненты структуры технической подготовки гимнастов по своим целям и содержанию функционально соответствуют этапам многолетнего спортивного совершенствования: "школа" движений - этапу начальной подготовки, специальная техническая подготовка - базовому этапу, совершенствование спортивной техники соревновательных упражнений - этапу спортивного совершенствования. Учебный материал компонентов структуры ТП имеет преемственность, функционально взаимосвязан и взаимодействует решению задач спортивной подготовки.

Рис. 1. Компоненты структуры технической подготовки акробатов

Первый компонент структуры ТП - "школа" движений - продолжает совершенствоваться с учетом тенденции развития спортивной гимнастики, а также других факторов. Накоплен богатый опыт формирования у юных спортсменов "школы" движений в видах спорта, сложных по координации (3,4). Связано это с правильно сформированными целями "школы" движений:

Развить координационные способности юных спортсменов к равновесию, пространственному и временному анализу движений и упражнений, дифференцированию мышечных усилий, устойчивости и чувствительности вестибулярных реакций, симметрии и асимметрии движений, оценке поз и положений тела, темпу и ритму движений и др.

Научить детей выполнять большое количество разнообразных простых упражнений, создав, таким образом, фонд движений, необходимый для того, чтобы "специализировать" сенсорные системы организма для эффективного выполнения упражнений постепенно возрастающей сложности в условиях тренировочных занятий и соревнований. Реализуются средства основной гимнастики, музыки, игр, танца, хореографии, "малой" акробатики, прыжков на батуте, тематические комплексы упражнений, технические средства и др.

Сформировать у юных спортсменов гимнастический стиль выполнения упражнений, для которого характерны: красивая осанка, правильные линии тела, прямые ноги, оттянутые носки, точность поз и положений тела, динамизм движений, хореографичность, артистизм.

Второй компонент структуры ТП - специальная техническая подготовка (СТП) как направление работы тренера и спортсмена - раскрыта в трудах специалистов по спортивным видам гимнастики (1,2,3,5). Таким образом, должен существовать особый предмет СТП, который представляет собой не только соревновательные упражнения (составляющие цель подготовки), но и специально отобранные и систематизированные учебно-тренировочные упражнения, составляющие необходимую базу для освоения намеченных на будущее соревновательных упражнений.

Значение СТП исключительно велико - это краеугольный камень подготовки гимнаста высокого

класса. Цель СТП - сформировать у спортсменов специальные двигательные навыки выполнения узловых элементов спортивной техники базовых акробатических упражнений и их динамических соединений в связки и комбинации в вольных упражнениях; на этой основе вести подготовку спортсменов к выполнению профилирующих упражнений с использованием актуальных педагогических технологий (2,3,4,5).

Биомеханический анализ акробатических упражнений, в том числе сальто назад в группировке, выполненного после рондата в связке рондат-сальто, позволил выделить три узловых элемента спортивной техники - пусковую позу (ПП), позу "группировка" и ее мультипликация (МП), итоговую позу (ИП). На материале анализа сальто назад в группировке установлено, что пусковая поза - это биомеханически рациональное положение биозвеньев тела на опоре в подготовительной фазе сальто, для эффективного отталкивания вверх. У спортсменов высокой квалификации при выполнении сальто назад в группировке пусковая поза в системе координат расположена в секторе отталкивания, заключенном в $7 - 5^\circ$ до вертикали и 5° за вертикалью. Спортсмены принимают упруго жесткое положение тела на опоре в стойке на носках, с руками, поднятыми впередвверх.

При всем разнообразии и разнонаправленности результирующих скоростей движений биозвеньев тела, анализ показателей позволяет судить о причинно-следственном характере функционирования узловых элементов спортивной техники сальто назад в группировке. Рациональное упруго жесткое положение биозвеньев тела на опоре в стойке на носках в обозначенном секторе отталкивания способствует притормаживанию тела от движения назад, создает предпосылки содружества результирующих скоростей ОЦМ и биозвеньев тела и позволяет акробату выполнить большее количество вращений тела на восходящей части траектории полета), "вкручивать" тело вверх, поднимая ОЦМ на высоту 150 см. Видимо, в этом кроется причина дальнейшего усложнения акробатических прыжковых упражнений этого профиля (2,3,4).

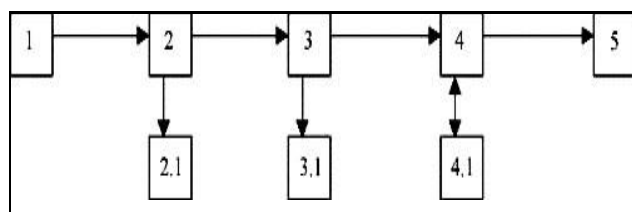

Рис. 2. Фазовая структура акробатического упражнения: 1 - исходное положение, 2 - подготовительные действия, 2.1 - пусковая поза, 3 - основные действия, 3.1 - мультипликация поз, 4 - завершающие действия, 4.1 - итоговая поза - приземление в остановку и на переход, 5 - конечное положение

Выделенные узловые элементы спортивной техники дополняют существующую фазовую структуру акробатического упражнения (рис. 2) и позволяют сосредоточить работу на СТП. Анкетные данные и педагогический эксперимент подтвердили важность дальнейшей разработки СТП как компонента структуры ТП. На вопрос: "На каком этапе многолетнего

спортивного совершенствования акробатов должна осуществляться СТП?" 100% тренеров ответили: "На всех этапах многолетнего спортивного совершенствования". По мнению тренеров, на начальном этапе подготовки учебный материал СТП должен занимать 20%, на базовом - 52% и на этапе спортивного совершенствования - 28%.

Узловые элементы спортивной техники сальто назад в группировке после рондата (рондат-сальто)	Математические символы	Экспериментальная группа		Контрольная группа	
		Январь 2016	Март 2017	Январь 2016	Март 2017
Пусковая поза в фазе подготовительных действий сальто	X δ V%	0,27 0,07 25,92	0,12 0,09 33,33	0,28 0,08 28,57	0,25 0,07 28,00
Мультипликация позы в фазе основных действий сальто	X δ V%	0,32 0,09 28,12	0,17 0,05 29,41	0,35 0,08 22,86	0,27 0,07 25,92
Итоговая поза в фазе завершающих действий сальто	X δ V%	0,34 0,10 29,41	0,15 0 33,33	0,30 0,07 23,33	0,28 0,08 28,57
Оценка акробатического упражнения рондат-сальто	X δ V%	8,30 0,14 1,7	9,2 0,11 1,22	8,35 0,28 3,35	8,65 0,22 11,56

Результаты педагогического эксперимента. Экспериментальная (n = 12) и контрольная (n = 12) группы юных гимнастов 2-го спортивного разряда проходили акробатическую подготовку по общепринятой методике. Дополнительно в экспериментальной группе подготовка строилась на основе формирования двигательных навыков выполнения узловых элементов спортивной техники базовых акробатических упражнений, для чего были разработаны целевые программы СТП, именуемые как: "Программа пусковой позы", "Программа мультипликации поз", "Программа приземления", "Программа динамических соединений упражнений".

Таблица

Судейские сбавки (в баллах) за ошибки, допущенные юными спортсменами при выполнении акробатического упражнения рондат-сальто экспериментальной (n = 12) и контрольной (n = 12) групп в педагогическом эксперименте

В таблице показаны результаты педагогического эксперимента по внедрению СТП в учебно-тренировочный процесс на материале рондат-сальто. Они позволяют с достоверностью $p < 0,05$ утверждать, что СТП юных гимнастов с использованием биомеханических показателей выполнения узловых элементов спортивной техники акробатического упражнения рондат-сальто, а также других базовых упражнений и реализованных программ подготовки эффективна.

Исследована кинематика динамических соединений акробатических упражнений в связки. Получены биомеханические показатели, раскрывающие структурнофункциональные связи и отношения узловых элементов спортивной техники, позволяющие решать задачи "стыковки" упражнений в комбинации.

Выводы. 1. Три компонента структуры технической подготовки гимнастов ("школа" движений, специальная техническая подготовка, совершенствование спортивной техники соревновательных упражнений) определяют содержание и направленность развития и совершенствования спортивной техники акробатических упражнений.

Фазовая структура акробатического упражнения дополнена узловыми элементами спортивной техники и их биомеханическими характеристиками. В подготовительной фазе упражнения - пусковой позы - биомеханически наиболее рациональным положением звеньев тела на опоре в системе координат для эффективных последующих движений; в основной фазе - мультипликацией поз, в том числе и комбинированных, определяющих и характеризующих состав упражнения; в завершающей фазе - итоговой позы, формирующей приземление в остановку и на переход.

Специальная техническая подготовка в структуре технической подготовки актуальна на всех этапах многолетнего спортивного совершенствования: на начальном этапе ей отводится 20% учебного материала; на базовом - 52%; на этапе спортивного совершенствования - 28%.

В педагогическом эксперименте подтверждена эффективность специальной технической подготовки юных гимнастов посредством формирования двигательных навыков выполнения узловых элементов спортивной техники базовых акробатических упражнений и объединения их в связки и комбинации вольных упражнений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болобан В. Н. Анализ техники акробатических упражнений: Методические рекомендации. - Киев: УГУФВС, 1994. - 132 с.
2. Гавердовский Ю.К. Обучение спортивным упражнениям. Биомеханика. Методология. Дидактика. М.: Советский спорт, 2008. - 912 с.

3. Курьсь В. Н. Теория и методика обучения прыжкам на дорожке. - Т. 1, 2. - Ставрополь, 1994. - 405 с.
4. Скакун В.А. Акробатические прыжки. - Ставрополь: Книжн. изд- во, 1990.-222 с. 5. Смолевский В.М., Гавердовский Ю.К. Спортивная гимнастика. - Киев: Олимпийская литература, 1999. - 462 с.
5. Ботова Л.Н. Индивидуальные особенности гемодинамики у гимнасток 8-10 лет в тренировочном процессе /Автореф. на соиск. Канд. биол. наук, 03.03.01, Казань, 2014.,25 с.
6. Огурцова У.М. Обучение равновесиям с наклонами и поворотами в эстетической гимнастике на основе учета межмышечной координации /Автореферат канд. пед. наук, 13.00. 94, Санкт-Петербург, 2018, 24с.
7. Ткачук М.Г., Дюсенова Морфологические признаки полового диморфизма у женщин –спортсменок Санкт-Петербург, 2009, 110с.
8. Татьяна Т.В. Особенности адаптационных изменений кардиореспираторной системы подростков в процессе спортивно-оздоровительной деятельности // Теория и практика физической культуры, 2014, №8,стр. 34-37.
9. Шахлина Л.Г. Адаптация организма спортсменок высокой квалификации к физическим нагрузкам в спорте высших достижений. // «Современный олимпийский спорт и спорт для всех». Материалы VII межд. научного конгресса. - Том II, М., 2003 – стр. 202203.
10. Ширковец Е.А., И.Л.Рыбина, Б.Н.Шустик – Комплексная оценка критериев специальной подготовленности и адаптивных реакций высококвалифицированных
11. спортсменов //Теория. и практ. физ. культуры, 2017, №2, стр. 74 - 77

УДК: 159.98.

Азам МАХМУДОВ,
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети
Спорт психологияси ва педагогика кафедраси мудири, доцент
E-mail: azamjon0101@mail

ЎзМУ психология фанлари доктори (DSc) Шамсиев Ў. Ш. тақризи асосида

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются психологические аспекты управленческой деятельности руководителя системы образования в современных условиях, особое внимание при этом уделяется психологическим особенностям взаимодействия субъекта и объекта управления, условиям их оптимизации, обеспечивающим эффективность управленческой деятельности в целом.
Ключевые слова: управленческая деятельность, субъект управления, объект управления, взаимодействие субъекта и объекта управления, стиль управления, оптимизация процесса управления образовательной организацией, эффективность управления.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ РАЎБАРЛАРИ БОШҚАРУВ ФАОЛИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада бошқарув фаолиятининг психологик жиҳатлари муҳокама қилинади, олий таълим тизими раҳбарларининг бугунги кундаги фаолияти унинг психологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади, раҳбар ва бошқариладиган объектнинг ўзаро муносабатларидаги таъсири, уларни оптималлаштириш шартлари, умуман олганда бошқарув фаолияти самарадорлигини таъминлаш борасидаги йўл йўриқлар батафсил баён этилган.

Калит сўзлар: бошқарув фаолияти, бошқарув предмети, бошқарув объекти, субъект ва бошқарув объектининг ўзаро таъсири, бошқарув услуги, таълим ташкилотини бошқариш жараёнини оптималлаштириш, бошқарув самарадорлиги.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANAGEMENT ACTIVITIES OF HIGHER EDUCATION SYSTEM LEADERS

Annotatsion

The article discusses the psychological aspects of management activities of the head of the education system in modern conditions, special attention is paid to psychological characteristics interaction between the subject and the controlled object, the conditions for their optimization, ensuring the effectiveness of management activities in general.

Key words: management activities, subject of management, control object, interaction between the subject and the object of management, management style, optimization of the management process of an educational organization, management efficiency.

Кирриш. Бошқарув фаолиятининг психологик жиҳатларини ўрганиш олий таълим тизими раҳбарлари учун ишнинг психологик томонларини кўриб чиқишга мўлжалланган бўлиб, таълим тизимининг турли йўналишлари бўйича бошқарув раҳбарларини таълим фаолиятида бошқарувни шакллантириш ёки бошқарув маданиятини ривожлантириш, уни назарий таҳлил қилиш учун зарур шарт-шароитлар ва амалий бошқарув соҳасининг енг муҳим муаммоларини қўллаш, шу жумладан қўйидагиларни ўз ичига олиши керак деб ҳисоблаш мумкин:

- Ходимларни бошқариш учун ахборот технологиялари ва мулоқот маданиятини билиши зарур,
- Ходимларни бошқариш, танлаш ва мутахассисларни тегишли йўналишларда расмий тайёрлаш ва оптималлаштириш ташкилот ходимлари ўртасидаги норасмий муносабатларни билиши,
- Ҳозирги кун талаблари асосида раҳбар ўз фаолиятини баҳолай олиш, адекват хулосалар чиқариш ва малакасини ошириш, фаолиятида режалаштирилган ўзгаришларга тайёр бўлиши қобилияти,
- Олий таълим тизими фаолиятини таркибий хусусиятларини аниқ тушуниш,
- Бошқарув фаолияти мотивлари ва механизмларини йўлга қўйиш,

- Бошқарув жараёнларининг моҳиятини тушуниш,
- Ташкилий тузилма асосларини билиш,

Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва услубларини аниқ тушуниш ва кўрсатмалар бериш, бошқарув самарадорлигини ошириш йўллари эканлигини айтиб ўтиш мумкин [12]. Олий таълим тизимидаги икtidорли бошқарувчилар айниқса, маънавияти юксак бўлган раҳбарларни, шахсий кадр-кимматига, ходимларни бошқариш услубларини ўзлаштиришга қаратилган фаолиятини муҳим ҳисоблайди [1].

Раҳбарнинг ўзини ўзи баҳолаш табиати иккита асосий омиллар билан боғлиқ:

- белгиланган вазифаларнинг бажарилишига эътибор бериш,
- ходимларга эътибор бериш.

Шахснинг ролли хатти-ҳаракати одатда иккита асосий ўзгарувчи функция сифатида қаралади: ижтимоий рол ва "мен". Унинг ўзига хос хусусиятларини қанчалик берилган рол қай даражада қабул қилинганлиги тушуниш ва амалга ошириш сифати муайян ижтимоий ролга эга бўлган шахсга қўп жиҳатдан боғлиқ ҳисобланади. Ходимлар томонидан ўзларининг расмий ролларини чуқур билишлари, билимдонлар жамоаси, буларни биринчи навбатда тушунишни ўз ичига олади, ушбу жамоанинг расмий мақсадлари ва улар билан келишувни

амалга ошириш зарур саналади. Раҳбар бошқарувидаги мақсадлар ҳар доим ҳам расман белгиланмаганлигини кўрсатиб, йўналиши билан мос келиши ва ташкилот аъзоларига масъул бўлиши керак. Шахс ўзининг расмий ролини тушунишининг ўзига хос хусусиятларида бошқарувни оптимallashtiriш, таҳлил қилиш ва биргаликда ўзини баҳоланган тузатиш ҳаракатларидан муайян тарзда фойдаланиш мумкин. Ташкилий ишларни муваффақиятли яқунлаш учун роллар нафақат расмий қоидаларни билиш ва тушунишни талаб қилади, шунингдек, ходимнинг мавжуд ролини қабул қилишга маънавий тайёргилиги ва ниҳоят, унинг кейинги фаолияти билан боғлиқлиги аҳамиятлидир. Фақат бу ҳолатда раҳбар ўзининг расмий ролга асосланган режаси асосида тегишли талаблар билан қўллаб-қувватлай олади. Айниқса, бошқарувда анъана болиб қолган “масъулият”ни муҳимлигини таъкидлаш керак, унинг функционалигига бўлган муносабатини белгилайдиган шахснинг жамоадаги масъулияти ҳисобланади. Бу ерда ички назорат (ўз-ўзини назорат қилиш) ва ички тартибга солиш ўз вазифасини бажарувчи шахснинг фаолиятини (ўзини ўзи тартибга солиш) ихтиёрий равишда ўз ихтиёрига кўра восита бўлиб хизмат қилади [13].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ушбу муаммони психологик томондан кўриб чиқиш асосий масалалардан бири бўлиши керак, рус психологиясининг методологик тамойиллари - онг ва фаолият бирлиги принципи Б.Г. Ананев, А.Н. Леонтиев, С.Л. Рубинштейн ва бошқалар асарларида ўз аксини топган. Ушбу тамойилга мувофиқ шахснинг рухий хусусиятлари бир вақтнинг ўзida унинг касбий фаолияти жараёни намоён бўлади ва ривожланади. Е.А. Климова томонидан олиб борилган тадқиқотлар, бошқарув фаолиятига мослаштириш даврида тегишли индивидуал фаолият услуби профессионал ва функционал роли шаклланади, бу эса уни бажаришга имкон беради [3]. Ҳар бир олий таълим тизимида ҳар бир раҳбар ўзича индивидуал ва такрорланмасдир. Бунинг боиси ҳар бир замонавий бошлиқ фаолиятини ўзига хос тарзда ташкил этишидир. Ижтимоий психологияда батафсил ўрганилган муаммолардан бири – турли бошқарув услубларидир. Бу соҳада немис олимларидан Г.Гибш ва М.Форверг, рус олимларидан В.Паригин, Л.Уминский, М.Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир.

Бошқарув жараёнини психологик таҳлил этиш масаласи, авваламбор, раҳбарнинг фаолиятини такомиллаштиришни уз олдиға мақсад қилиб қўяди. Мазкур мақсадни амалга ошириш учун раҳбарга қўйиладиган талаблар, уларни бажаришга мойиллик ва бошқарув фаолиятини тўлақонли амалга оширишга раҳбарлик қилувчи шахс хусусиятларини ўрганиш зарурати туғилади.

Раҳбар шахс ҳислатлари. Раҳбар шахси тушунчасини таҳлил этар эканмиз, унга хос хусусиятларни уч гуруҳга бўлиб ўрганиш таклиф қилинади:

Биографик тавсиф,
Кобилият,
Шахс ҳислатлари.

Шахснинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи раҳбарлик фаолиятини бажаришида кучли омил ҳисобланади. Бунинг аҳамияти айниқса шарқ маданияти мисолида яққол кўзга ташланади. Худудимиздаги оддий фуқаро раҳбар шахсида нуфузли, ўзига тўқ ва тўла-тўқис инсонни кўришни хоҳлайди. Раҳбар майда иқтисодий муаммоларни бемалол ҳал қила олиши, катта ижтимоий алоқаларга молик эканлиги билан ҳамда ўз ақлий қобилияти, тажрибаси бўйича бошқа ходимлардан

устун туриши лозим. Раҳбарнинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи дастлабки пайтларда етакчи ролни уйнайди. Кейинчалик эса у ҳақидаги бўлган жамоа тасавури раҳбарнинг вазифаларни адо этиш қобилиятига бориб тақалади. Аммо, шахс шаклланган муҳитнинг раҳбарликка, шунингдек оилавий анъаналарнинг бошқарув қобилияти ривожланишига таъсирини ўрганиш ҳам ўта аҳамиятлидир.

Ҳаёт тажрибаси. Инсон тажрибаси ва унинг бошқарув фаолиятида намоён бўлиши икки асосий масала орқали таҳлил қилинади. Биринчидан, юқори бўғин раҳбари учун бошқарув тажрибаси зарур, шунингдек улардан ҳаётий тажрибага эга бўлиш ҳам талаб қилинади. Иккинчидан, ўрта бўғин раҳбариди ўз соҳаси бўйича камида уч йиллик тажриба бўлиши лозим. Бу тоифа раҳбар тажрибасини таҳлил этар эканмиз, асосий эътибор касб соҳасига қаратилади.

Қобилият. Одатда психология фанида қобилиятнинг умумий ва махсус турлари кўрсатилади. Умумий қобилиятлар шахснинг ҳар қандай фаолиятга киришишида муваффақият учун имконият яратса, махсус қобилият фақат айрим йўналишдаги фаолият турида муваффақиятга эришиш учун асос булади. Мана шундай умумий қобилият туркумига инсон ақлини яъни интеллектни киритиш мумкин. Юқори бўғинга мансуб раҳбар ўз бошқарув фаолиятида муваффақиятга эришиши учун анчагина юксак ақлга эга бўлиши керак. Бундай салоҳият қўғилмаган вазиятни таҳлил этишда, муаммони ҳал қилиш жараёнида бир неча вазифани параллел равишда бошқариш заруратидан келиб чиқди. Масалан, ташкилотчилик масалага оид ечимни таклиф этиш, ташкилот ва гуруҳ манфаатлари ҳақида угин раҳбарлари учун турлича ақлий салоҳият зарурлигини таъкидлайди. Юқори бўғин раҳбарлар ёрқин ифодаланган ижтимоий интеллектга эга раҳбар шарт улар ташаббускор, муаммотга бой, юксак сиёсий ва ижтимоий мавқега эга, ишга алоқадар таниш-билишлари кўп, интуицияси ривожланган ва ташкилот фаолиятининг қаерга йўналишини тезда пайқаб олишлари керак. Ҳар қандай ташкилотдаги асосий оғирликни ўзига олувчи ўрта бўғин раҳбарларида эса махсус қобилият кўпроқ ривожланган бўлиши лозим. Улар ишга диққат-эътиборли, масъулиятли, катта ҳажмдаги миқдорий ва сифат маълумотларини таҳлил этиш қобилиятига эга шахслардир.

Шахсий ҳислатлар. Юқорида айтиб ўтилган умумий қобилиятлар, муваффақиятли бошқарувни таъминловчи зарур шахс ҳислатларини аниқлаш ва уларни раҳбарликда ривожлантириш масаласини долзарб қилиб қўяди. Натижада нафақат мазкур ҳислатларни аниқлаш, балки бу йўналишдаги тадқиқотларни ташкил этиш бўйича бир катор вазифаларни ҳал этишни талаб қилади. Маълумки, раҳбарликка оид шахс ҳислатларини аниқловчи бир канча психологик методлар мавжуд бўлиб, уларни муваффақиятли қўллаш олиш бир томондан тадқиқотчи малакасиға келиб тақалса, иккинчи томондан ушбу методикаларнинг ишчанлиги ва олинган маълумотларнинг ҳаққонийлиги масаласи туради. Масалан, гарбда ишлаб чиқилган тест ва суровномаларни маҳаллий худудимизга, менталитетимизга мослаштириш шу вақтгача долзарб бўлиб келганиға гувоҳмиз.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Олий таълим тизими раҳбарларининг бошқарув фаолиятида муваффақиятли раҳбарликка оид шахс ҳислатларини талқин этарканмиз, самарали раҳбарликка оид қўйидаги ҳислатлар ажратиб қўрсатишимиз мақсадға мувофиқ:

стратегик режалаштиришға мойилликнинг кучлилиги,

ишчиларни, меҳнат ресурсларини таксимлаш бўйича мақбул ва ўз вақтида қарор қабул қилиш, фаолият доирасини кенгайтириш ёки юксак тартибда меҳнат қилиш эвазига ўз масъулиятини оширишга интилиш,

хавфли шароитда ижодий ва рационал қарор қабул қила олиш,

ўз кучига чексиз ишонч,

ўз ҳуқуқларини англаш ва масъулиятни ҳис қилиш,

кези келганда қурбон беришга ҳам тайёр туриш,

мулоқот малакаларини мукаммаллаштиришга интилиш,

мураккаб ва инкирозли вазиятдаги жараёнларни таҳлил этиш ва интуитив тарзда башорат қила олиш,

меҳнатга юксак қадрият сифатида қараш ва унга бутун куч-ғайратни сафарбар этиш,

айбдорни излаш эмас, балки муаммони ҳал этишга интилиш, таваккалдан қўрқмайдиган ва мустақил фикодаги ходимлар билан ишлаш хоҳиши,

амалга оширилаётган роя ва натижаларни ишлаб чиқаришга, жорий этишга ҳудди шахсий мулкдек қараш.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Меҳнат фаолиятининг хусусиятлари ва устун шахс ходимнинг услуби, унинг шахсиятининг хусусиятларига таъсир қилади, "профессионал деформация"га баъзан олиб қилиши мумкин. Бу ҳолатлар ҳаракатлар, муносабатларнинг профессионал стереотиплари пайдо бўлганда инсонга шу қадар ҳоски, у бошқаларда ҳеч қандай ҳолада ҳам қила олмайди, чунки ижтимоий роллар ҳукмрон стереотиплардан ташқарига чиқиш, қайта қуриш ўзгарган шартларга мувофиқ уларнинг хатти-ҳаракатини кузатиш мумкин. Экспериментал маълумотларимизда, ҳаёлий вазиятда баъзида касбий муносабатда, янги ролни эгаллашда у ёки бу тўсиқлар устунлик қилади ҳам. Янги

рахбарнинг профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир аъзоси томонидан касбий фаолият хусусиятлари билан белгиланадиган роллар олдидан касбий ривожланишининг муҳим шарти инновацион таълим тизимидаги тури муваффақиятли фаолиятни амалга ошириш, касбий ҳаёт йўли - ижодкорликни ривожлантириш ва унинг самарали бўлиши учун ҳам ижтимоий вазифаларини бажаришда тегишли имкониятлар яратади[11]. Шахс ва ушбу ролларнинг ўзаро таъсирини оптималлаштириш муаммоларини ҳал қилиш касбга йўналтириш ва профессионализм билан бошланади, танланган мутахассислик бўйича мақсадли ўқув жараёни шакллантирилади. Кейинчалик - бу инсоннинг касбий мослашув жараёниларини бошқариш, шу жумладан нафакат ўқитувчилар таркибига биринчи марта кирган бошланғич босқичда, ёки ишни ўзгартирган вазиятда тажрибали раҳбар турли янгиликларни ташкил этиши керак бўлади. Белгиланган фаолиятнинг барча босқичларида қўпроқ рағбатлантириш учун тегишли самарали касбий фаолият олиб бориши лозим.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations).** Бошқарув муаммоси психология соҳасида жуда кенг ўрганилган бўлиб, уларда турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шу билан бирга, олий таълим тизими раҳбар ва лидер бир шахсда ифодаланиши айтиш мумкин ҳисобланади ҳамда расмий раҳбар иложи борида ташкилот мақсадларини ходимлар манфаати билан уйғунлаштирган ҳолда бошқарув жараёнини ташкил этиши лозим. Айтиш мумкин, айтиш, касб соҳасидаги юқори малака раҳбарни лидерлик даражасига қўтарилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Денякина Л.М. Руководитель образовательного учреждения. Профессия или призвание? Изд. 2-е. М.: ООО «Квадро Плюс», 2001. 112 с.
2. Зубов Н. Как руководить педагогами. 2-е изд. М.: АРКТИ, 2003. 144 с.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. 4-изд. М.: Издательский центр «Академия», 2010. 304 с.
4. Луценко Л.И. Социально-психологические аспекты управления образовательным учреждением // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. 2012. №1-2. С. 313-319.
5. Львова Т.В. Психологические аспекты управленческой деятельности URL: <http://portal.com/ru/blog/17980.html> (дата обращения: 20.08.2017).
6. Морозов А.В. Деловая психология. М.: Академический Проект, 2005. 1040с.
7. Морозов А.В. Диагностика креативности в педагогической деятельности. М.: ИГУМО, 2001. 80 с.
8. Морозов А.В. Креативность как основа инновационной активности и профессионализма современного руководителя // Психология в экономике и управлении. 2014. №1. С. 125-129.
9. Морозов А.В. Особенности управления высшим учебным заведением в современных условиях // Управление образованием: теория и практика. 2016. №2(22). С. 90-106.
10. Морозов А.В. Особенности управленческой деятельности руководителя вуза как субъекта образовательной деятельности // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Субъектность студента и преподавателя вуза» / под ред. Ф.Г. Мухаметзяновой. Казань: Университет управления «ТИСБИ», 2016. С. 83-92.
11. Морозов А.В. Психологическое сопровождение профессионального становления педагога нового типа в системе инновационного образования // Мерлинские чтения: Психологические инновации в образовании – материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 90-летию образования ПГПИ-ПГПУ. Пермь: ФГБОУ ВПО «ПГПУ», 2011. С. 24-25.
12. Морозов А.В. Управленческая психология. М.: Академический Проект, 2003. 288 с.
13. Муздыбаев К. Психология ответственности. М.: Либроком, 2010. 248 с.
14. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. К.: Вища школа, 2000. 312 с.
15. Проблема эффективности управленческой деятельности руководителя URL: <http://www.studfiles.ru/preview/3285331/page:11/> (дата обращения: 20.08.2017).
16. Степанова Е.И. Социально-психологические аспекты успешности управленческой деятельности современного руководителя дошкольного образовательного учреждения // Наука и современность. 2010. №2(2). С. 278
17. Чисхольм П. Уверенность в себе: путь к деловому успеху. М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1994. 288 с.

УДК: 378:37.012:37.012.8

Dilfuza MAXMUDOVA,

Chirchiq davlat pedagogika instituti Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd), dotsent v.b.

E-mail. dilfuzamahmudova@mail.ru

Patmaxon ABDUQODIROVA,

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi

E-mail. fotimaabdulkodirova@mail.ru

O'zMU professori p.f.d. X.J. Xudoyqulov tahriri ostida

THE IMPORTANCE OF PISA TASKS FOR INCREASING MATHEMATICAL LITERACY

Abstract

In this study, we examined the methodology for preparing future mathematics teachers at pedagogical universities to create PISA tasks. The article describes the role of scientific research in the international PISA assessment system, the development of mathematics and the development of knowledge and mathematical literacy of students in the educational process. Specially structured PISA assignments are presented and ideas on how to create them are discussed. Assignments in personal, professional and scientific contexts are analyzed and criteria for assessment are presented.

Key words: Mathematical literacy, PISA assignments, international assessment, context.

ВАЖНОСТЬ ЗАДАЧ PISA ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Аннотация

В данном исследовании мы рассмотрели методику подготовки будущих учителей математики педагогических вузов к созданию заданий PISA. В статье описывается роль научных исследований в международной системе оценивания PISA, развитии математики и развитии знаний и математической грамотности студентов в учебном процессе. Представлены специально структурированные задания PISA и обсуждаются идеи о том, как их создавать. Задания в личном, профессиональном и научном контекстах анализируются, и представлены критерии оценки.

Ключевые слова: Математическая грамотность, задания PISA, международная оценка, контекст.

MATEMATIK SAVODXONLIKNI OSHIRISHDA PISA TOPSHIRIQLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak matematika o'qituvchilarini PISA topshiriqlarini tuzishga tayyorlash metodikasini ko'rib chiqdik. Bunda PISA halqaro baholash tizimida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, matematika faninig rivoji va ta'lim jarayonida o'quvchilarni bilimni, matematikaviy savodxonligini oshirishda tutgan o'rni bayon etilgan. Maxsus tuzilgan PISA topshiriqlari keltirilgan va bunday topshiriqlarni tuzish metodikasi haqida fikr yuritilgan. Shaxsiy, kasbiy va ilmiy kontekstga oid topshiriqlar tahlil qilinib, baholash mezonlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: matematik savodxonlik, PISA topshiriqlari, halqaro baholash, kontekst.

Kirish. Bugungi kunda matematikani o'qitish, bu fanni chuqur bilishga bo'lgan talab kuchaymoqda. Hukumatimiz tomonidan ham matematika fanining har tomonlama taraqqiy etishiga juda katta e'tibor qaratilmoqda [1].

Matematik savodxonlik - bu insonning matematik mulohaza yuritishi hamda real olamning turli kontekstlardagi muammolarni hal qilishni matematik tarzda ifodalash, matematikani qo'llash va talqin qilish qobiliyatidir.

PISA dasturida matematik savodxonlik maxsus tuzilgan topshiriqlar yordamida baholanadi va tadqiq qilinadi. Bu topshiriqlarning mazmuni, tuzilishi va shakli tadqiqot mohiyatidan kelib chiqib qabul qilingan muayyan talablarga javob berishi lozim bo'ladi. O'quvchilarning matematik savodxonligini baholashda PISA dasturi doirasidagi topshiriqlar va ularni yechish o'rinli.

PISA xalqaro baholash dasturi qanday ishlaydi? Ushbu baholash dasturi oquvchilarning maktabda egallagan bilim va ko'nikmalarni real hayotda qo'llay olishni aniqlashga harakat qiladi. U tabiiy fanlar, oqish, matematik savodxonlik, global kompetentlik, muammolarni birgalikda yechish, moliyaviy savodxonlik hamda kreativ fikrlash kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. PISA tadqiqotida davlatlar ixtiyoriy qatnashishlari belgilangan bo'lib, ishtirokchilarni butun mamlakat miqyosida qamrab olish ko'zda tutilgan. Mamlakatning ishtiroki dasturning boshqaruv kengashi

tomonidan maqullangandan so'ng, ushbu mamlakatdagi barcha 15 yoshli o'quvchilar tahsil oladigan muassasalar qatoridan ishtirokchi maktablar tanlab olinadi. Dasturda ishtirok etadigan o'quvchilar esa, tanlab olingan maktablarning yettinchi va undan yuqori sinflarda tahsil olayotgan barcha 15 yoshli o'quvchilar orasidan tasodifiylik asosida tanlanadi. Ular testni o'zlar ta'lim olayotgan tilda topshiradilar. Testda o'quvchilardan ular yodlab olgan sana va nomlar haqida so'ralmaydi uning o'rniga ularga o'zlarining bilimi va fikrlash qoidalaridan foydalangan holda matnlarni talqin qilish, matematik muammolarni hal qilish yoki hodisani ilmiy jihatdan tushuntirish kabi vazifalar beriladi. O'quvchilarga PISA testida qanday natijaga erishganliklari to'g'risida individual baho berilmaydi, aksincha ularning ballari asosida mamlakatning o'rtacha ko'rsatkichi hisoblanadi. PISA ning natijalari haqida jamoatchilik orasida turli ma'lumotlar tarqalgan bo'lib, ushbu dastur har 3 yilda mamlakatlarning reytingini e'lon qiladi deya e'tirof etiladi. Shunga qaramasdan dastur faqatgina reyting bilan cheklanadi deb aytay olmaymiz u maktablarning o'z oquvchilarini keyingi ta'lim bosqichi yoki ishga joylashishi uchun tayyorlashdagi faoliyati qanchalik samarali bo'layotganini ko'rsatib beradi. 15 yoshli o'quvchilar ishlash va o'zgaralar bilan muloqot qilish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy va hissiy ko'nikmalarni egallayotganligini o'rganadi.

O'quvchilarning matematik tayyorgarligini baholashda, topshiriqlar ularning kundalik hayotidagi qiziqishlari va ehtiyojlariga mosligi, muammo mazmuni (kontekst) ning hayotiyliigi, matematikani qo'llash bosqichlarining faqat ayrimlarini emas, balki barchasining to'liq qamrab olinganligi, ya'ni bu jarayonning bir qisminigina bajarish (masalan, tenglamani yechish, algebraik ifodani soddalashtirish) emas, balki masalani tushunish bosqichidan boshlab, uni matematik tilda ifodalash, yechish va yechimni talqin qilishgacha bo'lgan barcha bosqichlarning hammasini qamrab olinganligiga alohida e'tibor qaratiladi.

PISA tadqiqotida matematik savodxonlikni baholashdan kutilgan natijalar

ta'lim tizimining yo'nalishiga yangiliklarni olib kirish; amaliy mashg'ulot, modellashtirish, loyiha ishlarini matematika darslariga singdirish;

matematika fanini o'rganishdagi muammolarni aniqlash va bartaraf etish;

- matematik asoslash va muammoni hal qilish o'rtasidagi munosabatlar haqida yangi nuqtai nazar, xususan, mantiq elementlariga e'tibor qaratishdan iborat.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** PISA 2015 natijalari (PISA 2015 Results Excellence and Equity in education. Volume I. P. 28) da o'quvchilarning matematikani turli xil shakllantirish, ishlatish va izoxlash qobiliyatlari sifatida tan olinishi matematik savodxonlikdir deb ta'rif berilgan. U matematik fikrlashni va matematik tushunchalar, protseduralar, faktlar va vositalardan foydalanishni, hodisalarni tavsiflash, tushuntirish va bashorat qilishni o'z ichiga oladi. Bu shaxslarga matematikaning rolini anglashda qiziquvchan va reflektiv fuqarolar uchun zarur bo'lgan asosli hukm va qarorlarni qabul qilishda yordam beradi [3].

Matematik tushunchalar, faktlar, protseduralar va muammolarni hal qilish uchun mulohaza yuritish jarayonida shaxslar natijalarni olish va matematik yechim topish uchun zarur bo'lgan matematik protseduralarni bajaradilar. Ular muammoli vaziyat modeli ustida ishlaydi, qonuniyatlarni o'rnatadi, shaxslar o'rtasidagi aloqalarni aniqlaydi va matematik dalillarni yaratadi.

Tadqiqotlarni ko'rsatishicha, matematik savodxonlik bu insonning qobiliyatini aniqlash va matematikaning hayotdagi rolini tushunish, asosli hukmlarni matematik ifoda etish, hozirgi va kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun matematika (matematik bilim va ko'nikmalar) dan funksional ravishda foydalanishdan iborat.

Bundan tashqari matematik savodxonlik turli vaziyatlarda matematik muammo va uni xal qilish, shuningdek ko'pincha bog'liq bo'lgan faoliyatni amalga oshirish tendensiyasi o'ziga ishonch va qiziqish kabi xususiyatlar hamda ta'kidlash qobiliyatini ham o'z ichiga oladi va u faoliyat, tarkib, vaziyatlar yo'nalishida tekshiriladi.[4].

Demak, matematik savodxonlik bu matematikaning inson hayotidagi ahamiyatini, o'rnini bilishi, matematik jarayonlarni to'g'ri va to'liq asoslay olishini tekshiradi.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

PISA – (Programme for International Student Assessment) - o'quvchilar bilimini baholash xalqaro dasturi, 15 yoshli bolalarning o'qish, matematika, tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligini hamda bilimlarini amaliyotda qo'llash qobiliyatini baholovchi dasturdir.

PISA topshiriqlarini yechishda avvalo masala kontekstini o'rganib, matematik tilda ifodalash, ya'ni matematik masalaga keltirish lozim. Shundan keyingina uni matematik bilimlar asosida yechiladi.

PISA topshirig'ining konteksti, bu – real hayotiy vaziyatning matnli ko'rinishidir. Kontekstda ifodalangan vaziyatga qarab, shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy va ilmiy kabi topshiriqlarga, mazmun sohalari bo'yicha esa miqdorlar

(kompyuter simulyatsiyalari), o'zgarish va munosabatlar (o'sish hodisalari), fazo va shakl (geometrik yaqinlashish), ma'lumot va noaniqlik (shartli qaror qabul qilish) larga bo'linadi [2].

-Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

PISA 2021 matematikani hozirgi tez o'zgaruvchan davrda fuqarolar va ular yashayotgan jamiyat uchun odatiy bo'lmagan hukmlarni chiqaradigan yangi texnologiyalar va tendentsiyalar asosida ko'rib chiqishga qaratilgan. Ushbu texnologiya o'zgarishi o'quvchilarda matematik savodxonlikning bir qismi bo'lgan matematik fikr yuritish, hisoblash tafakkuri tushunchalarini bilishga ehtiyoj tug'dirmoqda. Matematikadan o'quvchilar, to'g'ri mulohaza va taxminlar bilan, turli xil hayotiy sharoitlarda haqiqat ekanligiga to'liq ishonishimiz mumkin bo'lgan natijalarga erishishni bilib olishadi.

Izlanishlar natijasida PISA topshiriqlari tahlili o'rganib chiqildi. Bulardan na'munalar keltiramiz.

Rangli sharlar.

Sobir turli xil rangdagi sharlarni haltachaga soldi va ukasi Sodiqqa bir dona shar olishga ruhsat berdi. Sodiq sharlarni ko'ra olmaydi. Haltachadagi sharlar soni qizil 6 ta, olovrang 5 ta, sariq 3 ta, yashil 3 ta, ko'k 2 ta, pushti 4 ta, siyohrang 2 ta, jigarrang 5 ta (sharlar soni diagrammalar orqali berilishi mumkin).

Sodiqning olgan shari qizil shar bo'lish ehtimoli qancha?

Matematikaga oid mazmun soxasi; mavxumlik va ma'lumotlar

Kontekst; shaxsiy

Aqliy faoliyat turi; muloxaza yuritish

Baxolash mezon: O'quvchi tomonidan quyidagi mazmunda javoblar berilganda, ushbu javoblar to'liq qabul qilinadi: 20 %

$$P = \frac{m}{n}, m = 6, n = 30$$

$$P = \frac{6}{30} = \frac{1}{5} = 0,2$$

O'quvchi tomonidan quyidagi mazmunda javoblar berilganda, ushbu javoblar qabul qilinmaydi:

Boshqa javoblar bo'lsa;

Javob berilmagan bo'lsa.

Qayiq.

Qayiq ikki qishloq orasidagi masofani oqim boyicha 2 soatda, oqimga qarshi esa 3 soatda suzib o'tadi. Daryoning tezligi 5 km/soat.

Savol: Qishloqlar orasidagi masofani toping?

Matematikaga oid mazmun soxasi; miqdorlar

Kontekst; ilmiy

Aqliy faoliyat turi; ifodalash

Baxolash mezon: O'quvchi tomonidan quyidagi mazmunda javoblar berilganda, ushbu javoblar to'liq qabul qilinadi: 60 km.

Yechish: x - qayiq tezligi

x+5 – oqim bo'yicha tezligi

x-5 – oqimga qarshi tezligi

$$S = v \cdot t$$

$$(x - 5) \cdot 3 = (x + 5) \cdot 2$$

$$3x - 15 = 2x + 10$$

$$x = 25$$

$$(25 - 5) \cdot 3 = (25 + 5) \cdot 2$$

O'quvchi tomonidan quyidagi mazmunda javoblar berilganda, ushbu javoblar qabul qilinmaydi:

Boshqa javoblar bo'lsa;
Javob berilmagan bo'lsa.

-Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). PISA dasturi topshiriqlarini o'rganishdan maqsad o'quvchilarni keng qamrovli fikr-mulohaza yuritadigan va mulohaza kirisha oladigan, ta'lim jarayonida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatida qo'llay oladigan barkamol shaxs qilib yetishtirishdir. Umumta'lim maktablari oldiga, bir tomondan, tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan jarayonlarni to'g'ri tushunadigan, ikkinchi tomondan, jamiyat hayotida faol ishtirok etib, o'z ijobiy ta'sirini o'tkaza oladigan har tomonlama ziyoli shaxsni tarbiyalash vazifasi qo'yilmoqda. Ma'lumki, matematik savodxonlik barcha fanlarni, ayniqsa aniq fanlarni o'zlashtirishda muhim o'rin egallaydi. Bu jarayonda matematika fanining ahamiyati beqiyosdir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, matematika o'qituvchlari o'quvchilarda PISA topshiriqlari bilan ishlash, rang-barang masalalarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirib borishlari lozim. Bu o'z navbatida o'quvchilarda matematik savodxonlikni - o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda, mantiqiy izchillikda, to'g'ri, aniq va ravshan ifodalay olish, bitta muammo yechimiga nisbatan turli xil nuqtai nazar va qarashlarni shakllantirish, bildirilgan fikrlarni tushunish hamda ularga nisbatan o'z munosabatini bildirish olish, hayotiy vaziyatlarga oid muammo, matnli masalalarni sonlar va matematik belgilar yordamida jadval, sxema, chizma, diagramma ko'rinishlarida tasvirlay olish, matematikaga doir masala va misollar yechish jarayoni orqali mustaqil faoliyat yuritish, izchil mantiqiy fikrlash, tanqidiy va algoritmik mulohaza yuritish kabi ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish to'g'risidagi konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF -5712 farmoni.
2. O'quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashga mo'ljallangan Axborotnoma 1. O'qituvchi" Nashriyot-Matbaa ijodiy uyi. Toshkent - 2020.
3. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning matematik savodxonligini baholash (Matematika fani o'qituvchilari, metodistlari va soha mutaxassislari uchun metodik qo'llanma). Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. – Toshkent, 2019-yil.
4. PISA 2015 Results Excellence and Equity in education. Volume I. P. 28
5. PISA 2021 Mathematics Framework (First Draft)
6. Результаты международного исследования PISA 2015 (краткий отчет на русском языке). Публикации [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://vvv.centeroko.ru/pisa15/pisa15_pub.html (0.02.2018).
7. P.T. Abdukodirova. Developing student mathematical literacy. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No 5, 2020 Part II. <http://www.idpublications.org/ejres-vol/-8-no-5-2020-part-ii/>

УДК: 61:371.3

Fathulla MIRAHMEDOV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri dotsent A. Abdulxatov taqrizi asosida

DZYUDO MUSOBAQALARIDA ENG KO'P QO'LLANILADIGAN USULLAR VA ULARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Dzyudo musobaqalarida sportchilar tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan usullar dzyudochilar tayyorlash va musobaqalar xarakterining umumiy jihatlari ko'rsatib beradi. Mazkur maqolada musobaqalarda eng ko'p amalga oshirilgan texnik usullar aniqlangan va ularning tayyorgarlik jarayonidagi ahamiyati yoritib berilgan. Musobaqalarda eng ko'p amalga oshirilgan usullarning nisbati, usullarning tik turib va parterda qo'lga kiritilishi nisbatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: dzyudo, musobaqa, texnik usullar, texnik-taktik tayyorgarlik, musobaqa faoliyati.

НАИБОЛЕЕ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ МЕТОДЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В СОРЕВНОВАНИЯХ ДЗЮДО

Аннотации

Наиболее распространенные методы, применяемые спортсменами на соревнованиях по дзюдо, показывают общие черты дзюдоистской подготовки и характер соревнований. В этой статье определены наиболее распространенные техники, используемые на соревнованиях, и их важность в процессе подготовки. Были изучены пропорции наиболее часто используемых приемов на соревнованиях, а также пропорции приемов стоя и на полу.

Ключевые слова: дзюдо, соревнования, технические приемы, технико-тактическая подготовка, соревновательная деятельность.

THE MOST USED METHODS AND THEIR IMPORTANCE IN JUDO COMPETITIONS

Annotation

The most common methods used by athletes in judo competitions show the general features of judo training and the nature of competitions. This article identifies the most common techniques used in competitions and their importance in the preparation process. The proportions of the most commonly used methods in the competition, as well as the proportions of methods obtained standing and on the floor, were studied.

Key words: judo, competitions, technical methods, technical and tactical training, competition activities.

Dolzarblik. Dzyudo texnikasi klassifikatsiyasida bel-lashuvlar jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan texnik harakatlar tasniflangan [1]. Ushbu tasnifga ko'ra raqibni, asosan, ikki yo'l bilan mag'lubiyatga uchratishga ruhsat etiladi: a) tik turib – nage waza; b) parter – katame waza. Tik turib kurashish sportchi tanasining vertikal holatda bo'lishi bilan xarakterlansa, parter holatida sportchi tanasi gorizontal holatda bo'ladi.

Alohida qayd etish kerakki, musobaqa jarayonida eng ko'p qo'llanilgan usullar musobaqa faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar beradi hamda musobaqaning umumiy holatini xarakterlaydi. Shu sababli musobaqalar jarayonida sportchilar tomonidan eng ko'p amalga oshirilgan texnik usullarning ahamiyatlilik darajasini aniqlash zarurati yuzaga keladi. Yuqoridagi fikr va mulohazalarni inobatga olgan holda maqola maqsadi dzyudochilar musobaqa faoliyatida eng ko'p qo'llanilgan usullarni aniqlash sifatida belgilandi.

Materiallar va metodlar. Maqolani tayyorlashda O'smirlar o'rtasida O'zbekiston chempionati (Samarqand shahri, 2018-yil) va Kattalar o'rtasida O'zbekiston chempionati (Toshkent shahri, 2018-yil) musobaqalari videotasvirlari qayta ko'rildi va bevosita tahlil qilib borildi. Musobaqalar jarayonida sportchilar tomonidan amalga oshirilgan va baho bilan yakunlangan texnik usullar aniqlandi. Jami 330 ta uchrashuv tahlil qilindi va uchrashuvlarda 370 ta baho qayd etildi.

Olingan natijalar va ularning muhokamasi. Kuzatishlar va tadqiqot natijalari tik turib va parterda bel-lashuv olib borish o'ziga xos ekanligini tasdiqlaydi. Tik turib va parterda bellashuv olib borishning pedagogik asoslari, raqib taktikasini inobatga olgan holda bellashuvni o'tkazish

zarurligi tadqiqotlarda asoslangan [2]. Mualliflar fikrlaridan ko'rinadiki, musobaqalar bevosita tayyorgarlik jarayoni bilan uzviy bog'liq holda sportchining tayyorgarlik darajasiga sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatar ekan.

Sport taraqqiyotining zamonaviy sharoitida musobaqalar katta ahamiyat kasb etmoqda. Bizning fikrimizcha, musobaqalarning ahamiyatli jihatlari ularning faqatgina sportchining tayyorgarlik darajasini aniqlashdagi o'rni bilan emas, tayyorgarlikning kelgusi istiqbollari belgilashdagi roli bilan ham yuqoridir. Shu sababdan Y. E. Chibichik (2010) tayyorgarlik jarayonidagi o'quv-mashg'ulotlarini musobaqa faoliyati talablaridan kelib chiqib amalga oshirish zarurligini ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha mazkur jihat sport nazariyasi va metodikasida nisbatan kam o'rganilgan masala hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, musobaqa faoliyatini tadqiq etish asosida tayyorgarlik jarayonini samarali tashkil etish imkoniyati yanada ortadi.

Kuchli dzyudochilar musobaqa faoliyatida qo'llanilgan usullar va ularning nisbati tadqiqotlarda aniqlangan. Uchimata, Uchimata sukashi, O soto gari, Tai otoshi, Tani otoshi, Ko soto gari kabi usullar eng ko'p hollarda baho bilan yakunlanganligi mualliflar tomonidan ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birga, usullarning tik turib va parterda amalga oshirilish nisbati ham sezilarli darajada farq qilishi qayd etilgan. Albatta, mazkur ma'lumotlar muhimligi bilan ajralib turadi.

Ammo, bizning kuzatishlarimizda tadqiqotlardan farqli jihatlar mavjudligi aniqlanganligini alohida e'tirof etish kerak. Mazkur holat bevosita dzyudochilar musobaqa faoliyatida sezilarli o'zgarishlar yuzaga kelayotganligini ko'rsatdi.

Musobaqalarda qo'llanilgan usullar va ularning amalga oshirilishidagi nisbatning ortib borishi bevosita tayyorgarlik jarayonida aynan ushbu usullarni bajarish yuzasidan yuqori darajadagi malaka shakllanganligini tavsiflaydi. Yana shuni aytib o'tish kerakki, musobaqa jarayonida aynan ushbu usulni samarali amalga oshirish uchun to'la shart-sharoit yuzaga keladi. Shu sababdan muayyan usullar boshqalariga nisbatan ko'p amalga oshiriladi.

Dzyudoda texnik usullar shu qadar ko'pki, ularni har doim ham samarali qo'llash imkoniyati mavjud emas, albatta. Bellashuv shart-sharoitlari, musobaqa qoidalari, raqib imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasi, uning morfologik ko'rsatkichlari muayyan usulni amalga oshirishga zamin yaratadi.

1-jadval

Musobaqalarda eng ko'p qo'llanilgan usullar (n=370)

№	Nage waza	Soni	%	№	Katame waza	Soni	%
1	Ippon seoi nage	80	25	1	Okure-eri-jime	10	20
2	Kouchi-gari	60	18,75	2	Kata-gatame	20	40
3	Ura-nage	30	9,375	3	Name-juji-jime	10	20
4	Harai-goshi	10	3,125	4	Ude-hishigi-hizagarame	10	20
5	Tsuri-goshi	10	3,125	5	-	-	-
6	Yoko-guruma	10	3,125	6	-	-	-
7	Ouchi-gari	30	9,375	7	-	-	-
8	Uchi-mata	30	9,375	8	-	-	-
9	O-goshi	10	3,125	9	-	-	-
10	Hiza-guruma	10	3,125	10	-	-	-
11	Yoko-otoshi	10	3,125	11	-	-	-
12	Sasae-tsurikomiashi	10	3,125	12	-	-	-
13	Ashi-guruma	10	3,125	13	-	-	-
14	Harai-tsurikomiashi	10	3,125	14	-	-	-
Jami		320	100	Jami		50	100
		86,48%				13,51%	

Bizning kuzatishlarimiz yuqorida bildirilgan fikrlarni tasdiqlaydi. Kuzatilgan musobaqalarda jami 370 ta usul hisoblandi. Shundan 320 tasi (86,48 %) tik turib kurashish jarayonida qo'lga kiritilgan. Faqatgina 50 ta (13,51 %) baho parterda qo'lga kiritilgan (1-jadval). Bu o'rinda tik turib kurashishda qo'lga kiritilgan baholar nisbati parterda qo'lga kiritilgan baholardan sezilarli farq qilishi aniqlandi.

Musobaqalarda eng ko'p qo'llanilgan usullar Ippon seoi nage (25 %), Kouchi-gari (18,75 %), Ura-nage (9,375 %), Ouchi-gari (9,375 %) va Uchi-mata (9,375 %) bizning kuzatishlarimizda aniqlandi. Parterda sportchilar tomonidan Kata-gatame (40 %) usuli eng ko'p qo'llanildi. Parterda amalga oshirilgan usullarning katta qismi Osaekome Waza tasnifiga kiruvchi usulda amalga oshirilganligini alohida aytib o'tish kerak.

Parterda bellashuv olib borish o'ziga xos ahamiyat kasb etib, kuchli dzyudochilar bevosita tik turib va parterda

birdek bellashuv olib borish imkoniyatiga egaligi bilan ajralib turadi (masalan, yapon dzyudochilari).

Xulosa. Musobaqalar jarayonida qo'llaniladigan usullar dzyudochilar musobaqa faoliyatining umumiy trendi va ularning tayyorgarlik jarayonini tavsiflaydi. Dzyudochilarni texnik-taktik tayyorlashda musobaqalarda eng ko'p qo'llanilgan usullarni inobatga olish kerak va ushbu usullardan himoyalash masalasini ham parallel ravishda amalga oshirish muhim ahamiyatga ega.

Musobaqalarda eng ko'p qo'llaniladigan usullar sportchilarning ushbu usulni amalga oshirish ehtimoli yuqori ekanligini ko'rsatadi. Tayyorgarlik jarayonida mazkur usullarni takomillashtirishga alohida ahamiyat qaratish lozim.

Yana bir muhim jihat mavjudki, musobaqalarda qo'llanilgan muayyan usul mashg'ulot jarayonida bajarilishidan farqli hisoblanadi. Aynan bir usulning mashg'ulot va musobaqa sharoitida amalga oshirilishi o'rtasida yetarlicha farq mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Akramov J.A., Gulyamov N.G., Safarova D.D. Vosstanovlenie organizma sportsmenov iz sostoyaniya peretrenirovannosti: effekt lazeroterapii. Materialy Mejdunarodnoy konferensii «Problemy sovremennoy morfologii cheloveka» 26 sentyabrya Moskva, 2008. – S. 129-131.
2. Graevskaya N.D., I.E. Marchuk i dr. - Primenenie novyx texnologiy v sportivnoy meditsine //Teor. i prakt. fiz. kult, №2, 2007 str. 67- 72
3. Graevskaya N.D. – Sport i zdorove. /V sb. «Sovremennyy olimpiyskiy sport i sport dlya vsekh», tom II, Moskva 2003. - S.37-38
4. Pavlov S.E. Vosstanovlenie v sporte. Teoreticheskie i prakticheskie aspekty /laboratoriya eksperimentalnoy meditsiny M., Ros. Gos Akademiya/Teoriya i praktika fizicheskoy kultury – 2001, №1, str. 23-26.
5. Sak N.N., Sak A.E. – Morfo-konstitutsionalnye osobennosti pozvonochnika sportsmenov v norme i pri distroficheskix porajeniyax. VII mejdunarodnyy nauchnyy kongress «Sovremennyy olimpiyskiy sport i sport dlya vsekh», tom II, Moskva 2003, str. 157-158.
6. Safarova D.D., Tursunov B.N. - Aspekty sportivnoy meditsiny: effekt ekdistena// Nauchno – teoreticheskiy jurnal «Nauka i sport» sovremennye tendensii», Kazan, №3 (tom 12), 2016, str. 52-58.

Zilola MIRSHARIPOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:zilolaaa71@mail.ru

TDTU, HFX kafedrası, katta o'qituvchisi Nizamova D.O. taqrizi asosida

ORGANIZING HEALTHY NUTRITION OF STUDENTS

Abstract

Proper nutrition, especially among students, plays a major role in maintaining and maintaining health, as well as good learning. The paper provides data from a survey among students and identifies the main mistakes in proper nutrition, which are made by students of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov.

Key words: Proper nutrition, balanced nutrition, healthy lifestyle, students, nutritional mistakes.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАВИЛЬНОГО ПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Правильное питание, особенно среди студентов, играет одну из главных ролей для сохранения и поддержания здоровья, а так же для хорошей обучаемости. В работе приведены данные опроса среди студентов и выявлены основные ошибки правильного питания, которые совершают студенты Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова.

Ключевые слова: Правильное питание, рациональное питание, здоровый образ жизни, студенты, ошибки питания.

TALABALARNING TO'G'RI OVQATLANISHINI TASHKIL ETISH

Annotatsiya

Talabalarning ta'lim olish samaradorligini oshirishda va ularning salomatligini yaxshilashda sog'lom ovqatlanish asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot ishida Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti talabalari orasida ovqatlanishda yo'l qo'yilayotgan xatolarni aniqlash bo'yicha o'tkazilgan onlayn sorovnoma natijalari keltiriladi.

Kalit so'zlar: to'g'ri ovqatlanish, ratsional ovqatlanish, sog'lom turmush tarzi, talabalar, ovqatlanishda yo'l qo'yiladigan xatolar.

Kirish. Sog'lom turmush tarzining muhim tarkibiy qismlaridan biri – bu muvozanatli ovqatlanishdir. Talabalar organizmi yoshi, ta'lim jarayoni va yashash sharoitiga qarab o'ziga xos xususiyatga ega. Ma'ruzalar va amaliy mashg'ulotlarda berilgan o'quv yuklamalarini o'zlashtirish, turli xil masalalarni yechish va hal qiluvchi bosqich – imtihon jarayoni asabiylik holatini sezilarli darajada oshiradi. Imtihon oldidan kuchli hayajonlanish va imtihon vaqtida nafas olish, qon bosimi ko'tarilishi hamda tomir urishining tezlashishi kuzatiladi.

Ayniqsa, boshlang'ich kurs talabalari organizmiga birlamchi turmush tarzidagi o'zgarishlar katta ta'sir ko'rsatadi. Berilayotgan ma'lumotlar hajmining ko'payishi, quyi ta'lim muassasalari yuklamalariga qaraganda ko'proq talab qo'yilishi, o'z vaqtini mustaqil taqsimlay olmaslik va turmush tarzini to'g'ri tashkillashtira bilmaslik ruhiy yuklamaning oshishiga olib keladi.

Yoshlar organizmida hali shakllanib ulgurmagan fiziologik jarayonlar mavjud, bu birinchi navbatda neyrogumoral tizimi bo'lib, ular ovqat ratsioni muvozanati buzilishiga sezgir bo'lishadi. Qishloq joylaridan katta shaharlarga kelib ta'lim oluvchilar ovqat tarkibining o'zgarishi ular organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunga sabab qishloqda ovqat ratsioni tarkibida ko'proq o'simlik mahsulotlari mavjud. Unda kolbasa, oliy navli un mahsulotlarining ko'payishi ichak harakati susayishiga va qabziyatga olib keladi. Ko'p talabalar o'qish davrida ovqatlanish tartibini buzishi oqibatida ular «yoshlar xastaligi» nomini olgan ovqat hazm qilish tizimi kasalligi rivojlanadi.

Gastrit odatda talabalar kasalligi deb ataladi [2]. Tibbiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, hozirda o'quvchilarning 35 foizi gastrit bilan og'riydilar. Talabalar orasida bu kasallik tarqalishining sababi shundaki, zamonaviy turmush sharoitlari talabalarni nafaqat o'qish, balki o'zlarini

qanday ta'minlash haqida ham o'ylashga majbur qiladi. Natijada, faqat o'qishga majbur bo'lgan yoshlar, ish bilan o'qish o'rtasida uzilib qolishadi va ularga yetarli ovqatlanish uchun vaqt va ba'zan pul yetishmaydi. Ertalab bir payola choy yoki qahva, tushlik paytida – kolbasa, pitsa yoki gazlangan ichimlik bilan qovurilgan gummy, kechki ovqat uchun yarim tayyor mahsulotlarni iste'mol qiladilar. Shuningdek, ko'pchilik talabalar faqat kechqurun ovqatlanadilar va kun davomida ular ochlik tuyg'usini chipslar, muzqaymoq, shirin kulchalar va boshqa mahsulotlar bilan yo'qotadilar. Tabiiyki, shoshilinch quruq ovqat va yaxshi chaynalmagan ovqat oshqozon shilliq qavatini shikastlab, gastritga olib keladi. So'nggi yillarda gastrit sezilarli darajada yosharib ketdi, agar ilgari u, asosan, quruq ovqat iste'mol qiladigan talabalarda topilgan bo'lsa, bugungi kunda hatto maktab o'quvchilari ham bundan azob chekishadi [2].

Darsni o'zlashtirish va ovqatlanish tartibi orasida bog'liqlik aniqlangan: agar talaba och qorin bilan darsga kelsa, ularda o'quv mashg'ulotlarini o'zlashtirish sustlashadi. Qator ilmiy kuzatuvlarga ko'ra, qoniqli bahoga o'qiydigan talabalarning 60 % ikki, yaxshi bahoga o'qiydiganlarning 80 % uch marta ovqatlanish tartibiga rioya qilishgan. Texnika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda yuklamalar, asosan, hisob-kitob, chizma jadvallarni bajarish jarayonida zo'riqlik ko'proq ko'rish tizimiga tushadi.

Shuningdek, hal qiluvchi bosqich – imtihon jarayoni asabiylik holatini sezilarli darajada oshiradi. Imtihon oldidan kuchli hayajonlanish va imtihon vaqtida nafas olish, qon bosimi ko'tarilishi hamda tomir urishini tezlashishi kuzatiladi.

Surunkali uyqusizlik, kun va dam olish rejimining buzilishi, ovqatlanish xarakteri va ortiqcha axborot yuklamasi ruhiy buzilishga olib kelishi mumkin. Ushbu salbiy holatni qoplashda to'g'ri tashkil etilgan muvozanatli ovqatlanish katta ahamiyatga ega. Ko'pincha talabalar juda tartibsiz

ovqatlanadilar, yo'l-yo'lakay gazaklar, quruq ovqat, kuniga 1-2 marta, ko'pchilik oshxona xizmatidan foydalanmaydi. Talabalar ratsionida uglevodlar ustunlik qiladi, chunki ular tufayli energiya xarajatlarini to'ldirish osonroq. Mahsulotlarni tanlashda talabalar cheklangan pul byudjetini hisobga olish kerak. Talabalarni yetarli miqdordagi biologik qimmatbaho oqsillar bilan ta'minlash uchun ularning arzon manbalaridan (yog'siz sut, kam yog'li kefir va boshqalar) foydalanish kerak[3].

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Qadim zamonlardayoq inson hayotida ovqatlanishning muhimligiga e'tibor qaratishgan. Eramizdan avval V asrda yashab o'tgan Suqrot «Yeyish uchun emas, yashash uchun yeyish kerak» deb yozgan. Alloma Abu Ali Ibn Sino «Salomatlikni saqlashda ovqatlanish tartibiga rioya qilish zarur» deb ta'kidlagan.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ko'rsatmalari bo'yicha inson salomatligi 70 % turmush tarzi va ovqatlanishga, 15% tibbiyotga bog'liq ekan. Shundan ma'lumki to'g'ri ovqatlanish inson hayotida juda muhim.

Shu sababli, ovqatlanish ratsional bo'lishi, tanadagi barcha fiziologik ehtiyojlarni qondirishi, mehnat qobiliyatini oshirishi va turli kasalliklarga qarshiligini oshirishi zarur[1].

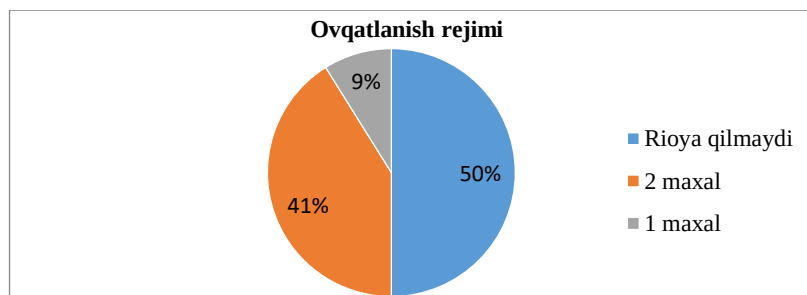
Ilmiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, aksari talabalar ovqat ratsionida uglevodlarga boy bo'lib, bu holat ular organizmida oqsillar va vitaminlar yetishmasligiga, buning

oqibatida immunitet pasayishi va turli kasalliklarga moyillikni oshiradi. G. Shayxovanning ovqatlanish gigiyenasi darsligida oqsillar, asosan, aminokislotalardan tuzilganligi, ular 20 xil ekanligi va ularning 10 xili alishtirib bo'lmaydigan ekanligi ta'kidlanadi. Alishtirib bo'lmaydigan aminokislotalar, asosan, hayvon mahsulotlarida bo'lib, talabalar ratsionida yetarli bo'lishi ularni salomatligiga, o'zlashtirishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [3].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Talabalar ovqatlanishida yo'l qo'yiladigan asosiy xatolarni aniqlash. Ovqatlanish inson organizmiga a'zolari, a'zolar tizimi faoliyatiga asosiy quvvat manbai bo'lib xizmat qiladi, shuningdek, atrof-muhit bilan ozuqa almashinuvi uchun ahamiyati katta.

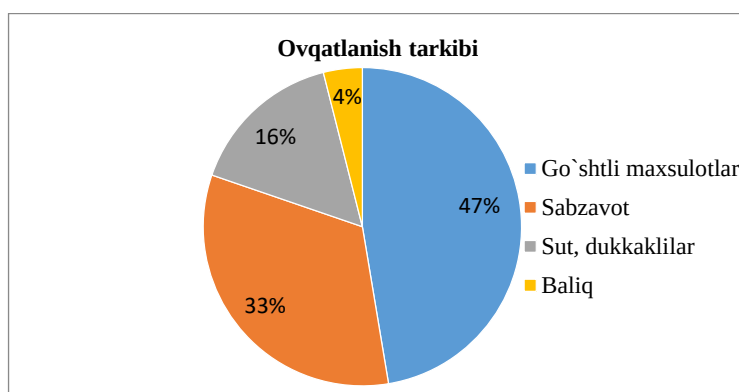
Tadqiqot ishini o'tkazishda Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universiteti talabalar orasida ovqatlanishda yo'l qo'yilayotgan xatolarni aniqlash bo'yicha to'g'ri ovqatlanish mavzusida tuzilgan savollarga javob olish maqsadida o'tkazilgan onlayn sorovnomada natijalari keltiriladi. So'rovnomada 1,2,3,4-bosqich talabalaridan 206 ta talaba qatnashdilar.

-**Tahlil va natijalar (Analysis and results).** So'rovnomada natijasida 45 % talaba ovqatlanish rejimiga rioya qilmasliklari, ya'ni 37,5 % 2 mahal , 7,5 % 1 mahal ovqatlanishlari ma'lum bo'ldi va bunday ovqatlanish aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi talabalar uchun yetarli emas.

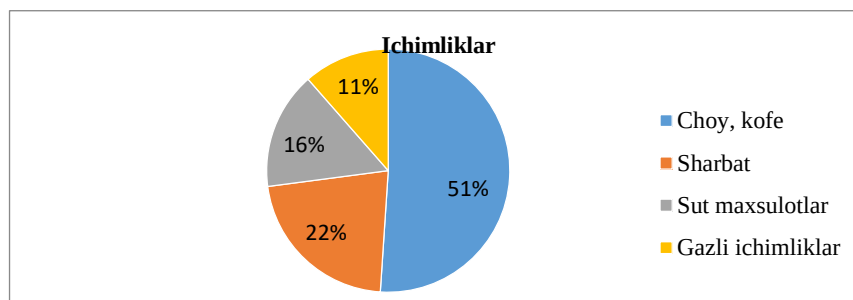
Ko'pchilik talabalar (60 %) ovqatni mustaqil tayyorlaydilar, 12,5 % esa umumiy ovqatlanish joylarida taomlanadilar. Talabalar 36 % - go'shtli taomlar, 25 % - sabzavotlar, 12 % - dukkakli va sutli taomlar va 3 % - baliq iste'mol qiladilar. So'rovnomada anketalarning ta'lili natijasida

50 % talabalar qovurilgan, 6,7 % dimlangan taomlarni istemol qilishlari aniqlandi. Noto'g'ri ovqatlanish sabablari so'ralgan talabalar 64,5 % vaqt yetishmasligi, 18,7 % pul yetishmasligi va 5 % umuman ovqat tayyorlashni bilmasliklarini javob berishgan.

Ovqatlanishdan tashqari talabalar ichadigan ichimliklarga ham e'tibor berildi. Masalan, 48,1% talabalar kofe,

yoki choy, 20,3 % - sharbatlar, 14,8 % - sut mahsulotlari va 11 % - gazli ichimliklarni iste'mol qilishlari ma'lum bo'ldi.

O'kazilgan tadqiqot natijasida 85 % talabalar to'g'ri ovqatlanish ahamiyati katta ekanligini tushunishlari, 57 % talabalar to'g'ri ovqatlanish haqida ma'ruzalarni tinglashni xohlashlari ma'lum bo'ldi.

Xulosalar va tavsiyalar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, tadqiqot natijasida olingan ma'lumotlarga asoslanib quyidagi xulosalar keltirildi.

Talabalarining asosiy qismi ovqatlanish rejimiga rioya qilmaydilar va buni vaqt yetishmasligi bilan bog'laydilar. Ratsionallik uchun quyidagi tavsiyalarni ajratib ko'rsatish odatiy holdir oziqlanish:

Talabaning ovqatlanish madaniyatiga rioya etishining eng oddiy usuli, bu o'z vaznini nazorat qilib turishidir. Vaznning ortiqchaligi yoki yetishmovchiligi asosiy salomatlik ko'rsatkichi hisoblanadi. Talabalar ovqatlanishni muvofiqlashtirishda quyidagi tavsiyalarga amal qilishlari lozim:

Ovqat ratsionida sifatli tabiiy mahsulotlar, ya'ni yangi sabzavot va mevalar, sut va baliq bo'lishi kerak;

Ovqat ratsionini tuzishda talabalar organizmining o'ziga xos xususiyatlari va yashash sharoiti hisobga olinishi zarur. Kunda to'rt marta ovqatlanish maqsadga muvofiq va kunlik iste'molning 25 % nonushta, 35 – 40 % tushlik, 10 – 15 % tolma choy va 25 % – kechki ovqat bo'lishi kerak. Ovqatlar xilma-xil bo'lishi va kunning ma'lum bir vaqtida ovqatlanish zarur. Kechki ovqatlanish uyqudan 2-3 soat oldin bo'lishi kerak. Sharbat, konfet, olma – bular alohida (qo'shimcha) ovqatlanish turi hisoblanadi;

Ovqat ratsionini ozuqaviy va biologik qiymati yuqori bo'lgan mahsulotlar (vitaminlar, mineral moddalar, kalsiy, temir, yod, rux, yarim to'yinmagan yog' kislotalari va ovqat tolalari bilan boyitish) bilan tashkil qilish. Oqsilli ovqatlar (qoramol, tovuq, baliq go'shtlari, tuxum, pishloq) ratsionda bir marotabadan kam bo'lmasligi kerak;

Haftada 1-2 kun ko'p miqdorda ko'katlar, sabzavotlar va mevalar iste'mol qilib vegetarian kuni deb e'lon qilish maqsadga muvofiq. Kunlik ovqat tarkibida kamida bir marotaba ho'l meva va sabzavotlar (karam, lavlagi va sabzi), sabzavotli ovqatlar (salatlar, bo'tqalar, sharbatlar va boshqalar) olma, yong'oqlar bo'lishi talab etiladi;

Yog'li go'sht tanovul qilganda, albatta hazm qilishni yaxshilaydigan salatlar, ayniqsa, ko'katlar iste'mol qilish kerak. Shakar va tuzning iste'moli meyor darajasidan oshmasligi lozim. Shakarni asal, quritilgan xurmo yoki mayizga almashtirish mumkin;

Ichak tizimi yaxshi ishlashi uchun ratsionga ko'p miqdorda ovqat tolalarini (kepakli non, pechenyelarning maxsus turlari, bug'doy kepagi qo'shilgan sho'rvalar, salatlar, qatiq va boshqalar) tutuvchi mahsulotlar qo'shiladi;

Asab tizimini barqarorlashtiruvchi va aql-idrokni teranlashtiruvchi quyidagi mahsulotlar — sabzi, qalampir, karam, limon, gilos, yong'oq, zira, piyoz va baliq yog'i kabilar tavsiya qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Источник: <https://zdorovieinfo-ru.ru/uz/gorlo/racionalnoe-pitanie-studentov-problemy-pitaniya-sovremennyh/>
2. <https://scienceproblems.ru/analiz-vlijaniya-pitaniya-na-chastotu/3.html>
3. Shayxova G.I. Ovqatlanish gigiyenasi /-T.: «TAFAKKUR BO'STONI»-2012-432b.
4. Диченко, В.А. Важность сбалансированного питания в современном мире / В.А. Диченко - М.: «Академия», 2004. - 168 с.
5. Савельев, П.Г. Рациональное питание / П.Г. Савельев, Л. Федорова -М.: «Просвещение», 2012. -143 с.
6. Бигеева, М.В. Правильное питание. Полная информация / М.В. Бигеева, С.В. Глушенко, Б.Ю. Ламихов, Е.А. Матыкина, В.А. Подколзина, Д.А. Никулин - М.: «Научная книга», 2013 - 770 с.
7. WWW. avicenna.uz
8. <https://zdorovieinfo-ru.ru/uz/gorlo/racionalnoe-pitanie-studentov-problemy-pitaniya-sovremennyh/>

УДК: 42 (07) М-74

Эльмира МОЙДИНОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети таянч докторанти
E-mail: mek_86@mail.ru

МДХМИ доценти, п.ф.ф.д. Таджибаева Д.А. тақризи асосида

THE ROLE OF MODERN ENGLISH TEACHING TECHNOLOGIES IN THE AGE OF DIGITALIZATION

Abstract

The article deals with the use of modern technologies based on digitalization in the learning process. In addition, informational content of types of web resources, which is provided useful learning outcomes. The aim of this article is to outline the area of web resources and their importance for the teacher's work in the so-called information society. It provides basic information about the possibility of creating comfortable conditions for learning processes by creating information and communication learning environments. The task is to consider the importance and effectiveness of the use of web resources in the English language in the electronic educational environment as a means of forming the professional competence of future teachers.

Key words: learning process, web resources, student, the Internet, teaching method, electronic educational environment.

РАҚАМЛАШТИРИШ ДАВРИДА ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДАГИ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқув жараёнида рақамлаштиришга асосланган замонавий технологиялардан фойдаланиш муҳокама қилинган. Бундан ташқари, ўқув жараёнининг бажарилишини таъминлайдиган веб-ресурсларга оид ахборот таркиби тақдим этилган. Ушбу мақоланинг мақсади — ахборот ресурслари деб аталадиган жабҳада ўқитувчининг фаолияти учун веб-ресурслар соҳасини ва уларнинг аҳамиятини белгилаш. Шунингдек, ўқув жараёнини ахборот коммуникация таълими ёрдамида қулай муҳитни яратишдан иборатдир. Тадқиқотнинг мақсади — бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетенциясини шакллантиришда электрон таълим муҳити орқали инглиз тили дарсида веб-ресурсларни қўллаш самарадорлигини очиқ беришдан иборат.

Калит сўзлар: ўқув жараёни, веб-ресурс, талаба, Интернет, ўқитиш усули, электрон таълим муҳити.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы использования современных технологий на основе цифровизации в процессе обучения. Кроме того, представлено информационное содержание разновидностей веб-ресурсов, обеспечивающего реализацию целей обучения. Цель этой статьи — очертить область веб-ресурсов и их важность для работы учителя в так называемом информационном пространстве. Также рассматриваются возможности создания комфортных условий для процессов обучения путем формирования информационной и коммуникационной обучающей среды. Задачей исследования является раскрытие эффективности применения веб-ресурсов по английскому языку в электронной образовательной среде как средства формирования профессиональных компетенции будущих учителей.

Ключевые слова: процесс обучения, веб-ресурс, студент, Интернет, метод обучения, электронная образовательная среда.

Введение. В системе образования Республики Узбекистан проводятся масштабные реформы, связанные с развитием информационных технологий. В частности, в главе 2 Указа Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 года об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан — 2030» и мерах по её эффективной реализации ПФ-6079, анализируются приоритеты образования и обучения в сфере информации и технологии. Также подчеркивается важность внедрения и развития в сфере информационных технологий дистанционного, виртуального и онлайн обучения, разработка платформ для онлайн-курсов [1]. Государство принимает ряд мер по информатизации образовательного процесса, обогащению его материальной базы, современным программным обеспечением, необходимым для эффективного использования интернет-технологий в образовательном процессе. В свете современных проводимых реформ важна подготовка и развитие будущих педагогов. Ведь в развитии профессиональной компетенции учителей иностранных языков в мировой практике важно

использовать в образовательном процессе информационно-коммуникационные технологии, в том числе веб-ресурсы, направлять учителей в существующее информационное пространство, развивать профессиональные навыки.

Литературный обзор. Быстрые изменения в современном мире требуют новых подходов для достижения нового качества образования, обеспечения процесса целостного развития личности. Выпускники должны соответствовать требованиям современного общества к своему образованию и общему развитию, эффективному усвоению учебной программы. Поэтому необходимо научить каждого студента получать, обрабатывать, оценивать и использовать большой объем информации в самостоятельной и практической деятельности.

Использование современных технологий для обучения английскому языку резко возрастает во всём мире. Поскольку английский язык является международным языком, онлайн-преподавание и

изучение английского языка расширяются с ростом Интернета и повсеместным распространением компьютеров [7]. Таким образом, в нынешней цифровой эпохе технологии и изучение английского языка связаны друг с другом и создают передовые методы, способствующие прогрессу в изучении языка. Кроме того, появление цифровых ресурсов и интернет-инструментов меняет представление о том, как преподавать и изучать иностранный язык, а также об уровне владения им.

Не менее важна задача создания учебной среды, затрагивающей личность учащихся, которые всё больше погружаются в цифровой и глобальный образ жизни [8].

Таким образом, возникает необходимость кардинального изменения процесса обучения, при котором роль обучающихся трансформируется из пассивных объектов обучения в интенсивные субъекты, способные самостоятельно приобретать необходимые знания и эффективно организовывать свою самообразовательную деятельность, также по окончании обучения.

В процессе получения высшего образования приоритетными для развития данных навыков обучения на протяжении всей жизни являются информационное и образовательное пространства, к которым относятся, например, применение обучающих возможностей Интернета, веб-технологий (веб-сервисы, образовательные веб-ресурсы, сети). Таким образом, использование веб-ресурсов позволит организовать учебный процесс так, чтобы студенты активно, с интересом работали не только на уроках, но и самостоятельно учились, видели результаты своей работы и могли оценить их.

Этот метод обучения помогает лучше оценить навыки и знания учащихся, побуждает к поиску новых, инновационных форм и методов обучения, даёт стимул для творчества. Поскольку Интернет стремительно растёт, поисковые системы играют всё более важную роль для пользователей в эффективном доступе к онлайн-информации. Современные педагогические технологии, такие как обучение Интернет-ресурсами, помогают реализовать личностный подход к обучению, обеспечить индивидуализацию и дифференциацию обучения с учётом способности студентов, их уровня знаний и умений [5]. Можно подчеркнуть, что современные технологии оказывают положительное влияние на процесс обучения иностранным языкам.

Методология исследования. В нашем исследовании мы рассматривали роль Интернета в образовании, а также в использовании веб-ресурсов, которые могут быть полезными при изучении иностранного языка благодаря своим функциям.

Всемирная паутина («WWW» или «Сеть») — это глобальный информационный носитель, к которому пользователи могут иметь доступ через компьютеры, подключенные к Интернету. Этот термин нередко используется как синоним самого Интернета, но Веб — это служба, которая работает через Интернет, как и электронная почта [10].

Поисковые системы «WWW» позволяют преподавателям использовать аутентичные аудио-, видео- и текстовые материалы, знакомить с произведениями выдающихся авторов стран изучаемого языка, знакомиться с культурой и т. д.

Интернет используется как средство поддержки процесса обучения [6]. Интернет может предоставить большое количество решений и предложений для изучения языка в аудитории и за его пределами. Учителя иностранных языков могут воспользоваться Интернетом как богатым ресурсом на многих веб-сайтах по изучению языков. Преподаватели английского языка как

иностранного могут использовать электронные словари, онлайн-упражнения по грамматике, задания по пополнению словарного запаса и веб-сайты для обучения письму в своей учебной программе.

Текстовые, аудио и визуальные материалы по различным тематикам на разных языках доступны на веб-ресурсах. Образовательные веб-ресурсы формируются исключительно в образовательных целях как средство получения информации и доступа к познаниям.

Анализ и результаты. В зарубежной и отечественной методической литературе существует пять типов (форматов) учебных веб-ресурсов (Интернет-ресурс): Hotlist, Multimedia Scrapbook, Treasure Hunt, Subject Sampler, Web-Quest. Все они взаимосвязаны между собой и каждый является продолжением следующего, что предполагает выполнение более сложного задания. Выбор вида зависит от цели урока, его обучающего, воспитательного, развивающего аспектов.

В своей диссертации Орехова Ю.М. характеризует эти пять веб-ресурсов и считает, что работа с учебными Интернет-ресурсами способствует развитию определенных личностных, регулятивных, познавательных и коммуникативных универсальных учебных действий [4]. Тем самым подразумевает способность учащегося к самостоятельному приобретению новых знаний, учебных умений и навыков для достижения индивидуальных образовательных целей.

Однако, Драгунова А.А. приводит семь форматов учебных интернет-ресурсов: Хотлист, Мультимедийный Скрэпбук, Трежа Хант, Сабджект Сэмпла, Концепт Билдер, Инсайт Рефлектор, Веб-квест [2]. При этом каждый веб-ресурс имеет своё значение, а именно:

1. Хотлист (Hotlist) — «список ссылок или рабочий список» — это список сайтов с текстовыми материалами по тематике. Для его создания нужно ввести ключевое слово в поисковике. Данный формат способствует развитию у магистрантов умений работы с информацией (определять проблему, главную мысль, фиксировать и обобщать необходимую информацию) [9].

2. Мультимедийный Скрепбук (Multimedia Scrapbook) — «Мультимедийная коллекция» — означает список мультимедийных ресурсов. В отличие от Хотлиста, Скрепбук содержит фотографии, аудио- и видеоклипы, графику, анимацию, видеофрагменты. Эти файлы могут быть легко загружены студентами и применены ими как информативный или же иллюстративный материал для изучения определенного предмета.

3. Трежа Хант (Treasure Hunt) — «Поиск сокровищ» — кроме ссылок на различные сайты по теме, включает вопросы по содержанию каждого сайта. Опираясь на данные вопросы, преподаватель может направлять поисковую и познавательную деятельность студентов. В заключении студентам задается ключевой вопрос на общее понимание и освоение темы (фактического материала).

4. Сабджект Сэмпла (Subject Sampler) — «Коллекция примеров» — следующая степень трудности по сравнению с трежа хантом, которая включает в себя ссылки, вопросы, основанные на содержании сайтов, а также текстовые и мультимедийные материалы сети Интернет. В процессе углубленного и детального освоения темы, студентам необходимо ответить на установленные вопросы, нацеленные не на фактическое изучение материала, а на обсуждение дискуссионных тем. Студентам нужно не только тщательно ознакомиться с материалом, но и выразить и обосновать свою точку зрения по изучаемому дискуссионному вопросу [3].

5. Инсайт Рефлектор (Insight Reflector) — «Отражатель сути» — список ссылок, вопросы, требующие навыков письменной речи и последующего написания сочинения-рассуждения, основанного на приобретённых познаниях, личных впечатлениях и опыте. Этот формат выступает действенным средством формирования когнитивных умений. Формат Инсайт Рефлектор преподаватель выбирает в случае, если:

- ✓ основная цель обучения — формирование умений критического мышления;
- ✓ задача — проанализировать изучаемую тему с нетрадиционной точки зрения.

6. Концепт Билдер (Concept Builder) — «Конструктор идей» — список ресурсов, содержащих вопросы аналитического характера на построение индуктивного подхода, когда студентам предлагается концепт темы и определение понятия вопроса. Данный формат используется, когда изучаются абстрактные понятия, в сети Интернет достаточно источников для их иллюстрирования, наиболее важные характеристики могут быть осмыслены самостоятельно, необходимо вывести студентов на более высокий уровень мышления [9]. На исходном этапе занятия с предложенным форматом педагог может направлять студентов, задавая уточняющие вопросы, которые раскроют специфические черты понятия.

Формат Концепт Билдер преподаватель выбирает, если:

1) объяснение концепции носит абстрактный характер;

2) существует множество примеров в сети Интернет;

3) имеется потребность вовлечь учащихся в дальнейшее изучение темы.

7. Веб-квест (Web-Quest) — «Интернет-проект» — один из сложных видов образовательных веб-ресурсов. Это план деятельности по проекту любой тематики с использованием веб-ресурсов. Он включает в себя все шесть компонентов вышеуказанных материалов и подразумевает проведение плана с участием всех студентов. При этом рассматривается групповая работа студентов. Разработчиком веб-квеста как учебного задания считается Берни Додж, профессор образовательных технологий Университета Сан-Диего (США). В своей научной работе мы придерживаемся точки зрения Драгуновой А.А. и разработали Схему (Рис.1), состоящую из семи взаимосвязанных видов веб-ресурсов и представляющую собой детальное описание цели процесса обучения английскому языку, направленного на формирование необходимых профессиональных знаний, умений, навыков у будущих учителей и определенных личностных качеств, необходимых для успешной деятельности. Ниже представлено схематичное отражение типов учебных веб-ресурсов, где выделяется цель каждой из них. Смотрите рисунок 1.

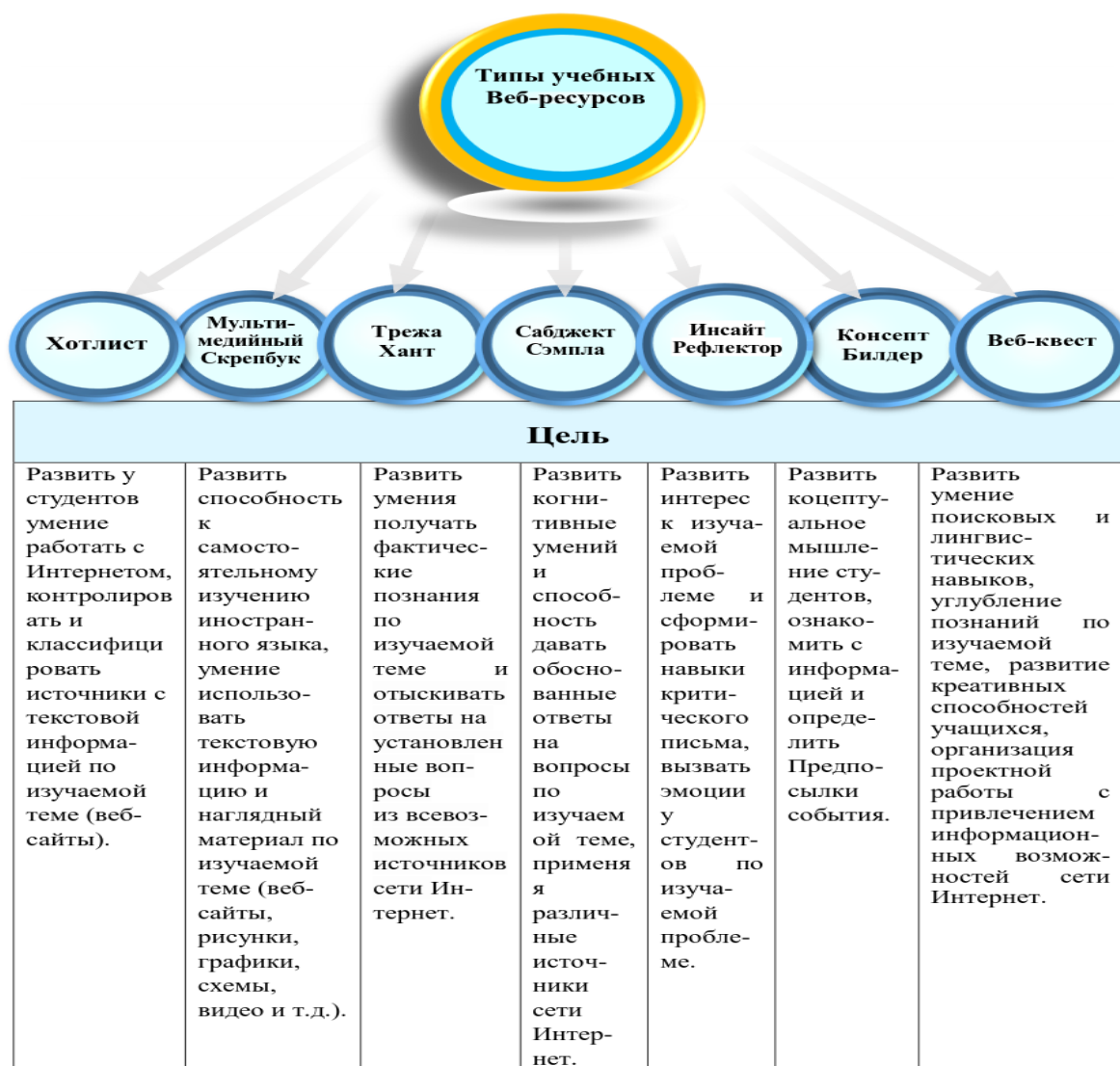

Рис. 1. Схема типов учебных веб-ресурсов

Работа с учебными веб-ресурсами способствует развитию определенных, логических мышлений, а также личностных, познавательных, творческих и коммуникативных учебных действий при изучении иностранного языка.

Каждый из семи типов образовательных веб-ресурсов исходит из предыдущего, постепенно усложняясь и тем самым позволяя решать более сложные учебные задачи. Первые две ориентированы на контроль и систематизацию данных. Остальные содержат элементы проблемного изучения и нацелены на активизацию поисково-познавательной работы учащихся.

Заключение и Рекомендации. Образовательные веб-ресурсы могут применяться в различных видах

учебных процессов, таких как использование аутентичных веб-ресурсов для занятий, самостоятельная работа студентов по поиску необходимой информации по теме при представлении выбранного материала.

Таким образом, использование новых информационных технологий в процессе обучения английскому языку позволяет преподавателям, а также будущим учителям реализовывать свои творческие идеи, обмениваться опытом и даёт возможность выбрать индивидуальный план обучения. В условиях реализации требований современного образования данные технологии делают возможным развитие у студентов навыков самообразования, самоопределения и личностного развития.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6079 «Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан 2030» и мерах по её эффективной реализации» от 5 октября 2020 года // Народное слово. — Ташкент, 2020 г.
2. Драгунова А.А. Учебные Интернет-ресурсы как средство формирования профессиональной иноязычной коммуникативной компетенции студентов // Ярославский педагогический вестник. 2013. — №1. — С. 163-167.
3. Муковникова Е.В. Эффективное использование цифровых образовательных ресурсов на уроках английского языка / Е.В. Муковникова // Английский язык, Изд. дом «Первое сентября». — 2008. — №6. — С. 4-7.
4. Орехова Ю. М. Технология формирования социокультурной компетенции через применение учебных интернет-ресурсов при обучении иностранному языку в средней школе: дис. — Ярославль, 2018. — 270 с.
5. Умарова М. Б., Юнусова У. М., Исакова М. Б. MODERN INTERNET RESOURCES IN TEACHING ENGLISH // Наука и мир. — 2020. — Т. 2. — №. 6. — С. 72-74.
6. Cavus N., Ala'a M. M. Computer aided evaluation of learning management systems //Procedia-Social and Behavioral Sciences. — 2009. — Vol. 1. — №. 1. — P. 426-430.
7. Hubbard P., Levy M. The scope of CALL education //Teacher education in CALL. — 2006. — P. 3-20.
8. Kalantzis M., Cope B. Designs for learning //E-Learning and digital media. — 2004. — Vol. 1. — №. 1. — P. 38-93. [electronic resource], Access mode: URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.2304/elea.2004.1.1.7>
9. March T. The six Web-and-Flow activity formats //URL <http://edge-ucator.com/help/formats.asp> — 1999. — Vol. 25. — №. 04. — P. 2014.
10. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_World_Wide_Web.

УДК: 159.9.01

Нозима МУЛЛАБАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: noz1978@mail.ru

псих.ф.д. Қодиров К.Б. тақризи асосида

SCHOOL SAFETY AS A FACTOR OF TEENAGERS' PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract

Adolescence is characterized by its most complex period, during which biological, physiological, psychological changes in them can have a positive or negative impact on the development of their personality. It was during this period that the psychological description of bullying was highlighted, creating a safe environment in the school and preventing school violence. Definitions of the concept of "bullying" are thoroughly analyzed.

Key words: bullying, highschool students, safe environment, violence, conflict, deviant behavior, psychological security.

ШКОЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ФАКТОР ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

Подростковый возраст характеризуется наиболее сложным периодом, в течение которого биологические, физиологические, психологические изменения в них могут положительно или отрицательно сказаться на развитии их личности. Именно в этот период было подчеркнуто психологическое описание травли, создания безопасной среды в школе и предотвращения школьного насилия. Тщательно анализируются определения понятия «буллинг».

Ключевые слова: буллинг, старшеклассники, безопасная среда, насилие, конфликт, девиантное поведение, психологическая безопасность.

МАКТАБДАГИ ХАВФСИЗЛИК ЎСМИР ШАХСИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Ўсмирлик даври ўзининг ўта мураккаблиги билан ажралиб туради, бу даврдаги биологик, физиологик, психологик ўзгаришлар улар шахсининг ривожланишига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Айнан шу даврда мактабда хавфсиз муҳитни яратиш ва мактабдаги ўз-ўронтанликларнинг олдини олиш ҳамда буллингнинг психологик тавсифи ёритилган. Буллинг тушунчасига берилган таърифлар чуқур таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: буллинг, юқори синф ўқувчилари, хавфсиз муҳит, ўз-ўронтанлик, низо, девиант хулқ-атвор, психологик хавфсизлик.

Кириш. Мактаб даври ўсмирнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг яхши даврлардан бири ҳисобланади, айнан шу даврда у тўлиқ ривожланади ва ўз имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни ўрганади. Ўсмир шахсий имкониятларидан фойдаланишида аниқ шарт-шароитларга таянишни ўрганади. Таълим муҳитидаги психологик хавфсизлик шахснинг потенциалларини намойён қилишда энг зарур хусусиятлардан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунга келиб мактаблардаги психологик хавфсизлик ўз-ўронтанлик ҳолатлари билан бевосита боғлиқдир. Шу сабабли ҳам мактаб муҳитида ўз-ўронтанлик ҳодисасини ўрганиш, унинг келиб чиқиш асосларини, шаклини ва сабабларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ўз-ўронтанлик мавжуд экан, таълим тизимини барбод қилади, ўқувчиларнинг шахслараро муносабатларига салбий таъсир кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Замонавий психологияда ўз-ўронтанлик муаммосини Л.С. Алексеева, И.А. Баева, Е.В. Бурминстрова, Е.Ф. Биковская, Е.В. Гребенкин, Н.О. Зиновьева, Е.Б. Лактионова, Н.Ф. Михайлова, Д. Пестрог каби тадқиқотчилар ривожлантиришмоқда.

Чет эл мутахассислари орасида таълим муҳитида шахсга нисбатан ўз-ўронтанлик вазиятига – буллинг деб таъриф беришган. Буллинг муаммоларини чет элда (Aroga C.M., 1994; Besag V., 1989; Hazler R., 1996; Kwak K., 1999; Lee C., 1999; Olweus D., 1978, 1999; Rigby K., 2000; Roland E., 1989; Slee P.T., 1995.) кўплаб муаллифлар тадқиқ қилишмоқда. Россияда эса Ачитаева И.Б. (2010), Глазман

О. (2009), Петросянц В.Р. (2011) ўтказган тадқиқотларини қайд этиб ўтиш жоиздир. Буллинг муаммосини рус психологлари Вишневская В.И. (2010), Кон И.С. (2006), Кутузова Д.А. (2007), Маланцева О. (2007), Стрельбицкая А.А. (2010), Файнштейн Е.И. (2010) ўз тадқиқотлари доирасида таҳлил қилишга ҳаракат қилганлар.

Буллинг муаммоларига бағишланган қарашларни замонавий хорижий ва Россия тадқиқотларида кўплаб кузатиш мумкин, бироқ айнан буллинг муаммосига доир тадқиқотлар етарлича таҳлил қилинмаганлигини кузатишимиз мумкин. Хусусан, Ўзбекистонда ҳам психология фани доирасида ушбу муаммо етарлича ўрганилмаган. Ҳозирги кунда буллингнинг кўпайишини чуқур ва тизимли ўрганиш заруриятини пайдо бўлмоқда. Айнан мактаб ва ўқитувчилар буллинг муаммосидан қочиши ва ўқитувчиларни мактаб ўқувчилари ўртасида вужудга келадиган буллинг сабабларидан хабари йўқлиги бизнинг эътиборимизни тортди. Одатда ўқитувчилар муаммонинг тарқалиш кўламини кўрсата олмайдилар ва қандай қилиб ушбу ҳодиса билан курашишни билмайдилар (P. Kalliotis, D. Olweus).

Таълим муҳитида буллинг кенг тарқалишига қарамай, мамлакатимизда бу ҳодисанинг психологик моҳиятини илмий жиҳатдан таҳлил қилишда кўпгина муаммолар мавжудлигини аниқладик.

Бизнингча, ўсмирларда буллинг муаммосини енгишга имкон берадиган куч мустаҳкамликдир. Охирги пайтда Л.А.Александрова, Т.О. Арчакова, И.А. Баева, С.А. Богомаз, Е.В. Бородкина, Л.В. Дробинина, И.А. Кузьмин,

О.А.Кузнецова, Д.А. Леонтьев, С.Р. Мадди, Т.В. Наливайко, Л.А. Регуш, Р.И.Стецишин, Д.А. Циринг каби мутахассисларнинг тадқиқотларига кўра буллинг билан курашишга нисбатан қизиқиш кучаймоқда. Бироқ ҳозирги пайтда мазкур ҳодиса ҳақида турли хил тасаввурлар мавжуд. Ҳар хил муаллифлар ушбу муаммони ҳар хил тавсифлайдилар, мисол учун А.Г.Маклаков шахсий мослашув потенциали билан, Д.А. Леонтьев шахс потенциали билан, Н.Гармези, С.К.Фанк, Д.Ж.Вииб, С. Ионескулар эса шахснинг психологик барқарорлиги билан боғлаб ўрганишга ҳаракат қилишган.

Назарий ва эмпирик нуқтаи назардан юқори синф ўқувчиларининг стрессга чидамлилиги даражасига етарлича эътибор қаратилмаган. Юқори синф ўқувчиларининг таълим муҳитида зўравонлик ҳодисасига чидамлилиги ва унинг таркибий компонентларини янада чуқурроқ ўрганиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Буллингга нисбатан психологик ҳимоянинг мавжудлиги ва таълим муҳитида юқори синф ўқувчиларидаги буллинг ҳодисаси ва унинг таркибий элементлари билан курашишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Юқори синф ўқувчилари буллинг тушунчасини англашлари, буллинг кўринишлари рўй берганда улар билан курашишнинг психологик йўллари билишлари, ўқувчилар ўртасидаги содир бўлаётган буллинг ҳодисасини даражадай олишларис муҳим ҳислатлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб тадқиқот мавзусини ўрганиш жараёнида бир қатор муаммолар мавжудлиги аниқланди:

таълим жараёнида ўқувчиларда деструктив муносабатларнинг тобора кўпайиб бориши ва таълим тизимида буллингнинг етарлича талқин қилинмаганлиги;

зўравонлик қурбони бўлган болаларнинг психологик (аксарият ҳолларда эса жисмоний ва жинсий) ўзига ҳослиги етарлича ўрганилмаганлиги ва буллинг қурбони бўлган болаларнинг психологик тавсифи ёки безори болаларнинг буллинг вазиятидаги турмуш тарзи кам ўрганилганлиги;

катта ёшдагилар бардошлилигининг ўзига ҳослиги етарлича талқин қилинганлиги, аммо юқори синф ўқувчиларининг бардошлилиги етарлича ўрганилмаганлиги (буллинг шароитида юқори синф ўқувчиларининг бардошлилиги деярли ўрганилмаган);

буллинг муаммоси бўйича назарий ва амалий муаммоларни таҳлил қилинмаганлиги, яъни унинг шакллари, сабаблари, буллинг иштирокчиларининг психологик тавсифи ва бошқалар бўйича тизимли тадқиқотлар мавжуд эмаслиги ўрганилаётган муаммо доирасида етарлича иш қилинмаганлигини кўрсатади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Психологик таҳлил доирасида тадқиқот методологияси сифатида қуйидагиларни киритдик:

- таълим муҳитида психологик хавфсизлик назарияси, таълим жариёида буллинг (И.А. Баева, Е.Б. Лактионова, К. Kwak, С. Lee, D. Olweus, K. Rigby) ҳамда таълим муҳитида асосий зўравонлик кўринишлари ва шакллари таҳлили [2]; бола психик ривожланишида зўравонликнинг психологик ва ижтимоий оқибатлари (Л.С. Алексеева, Е.В. Бурмистрова, Е.Ф.Биковская, Е.Н. Волкова, Н.О. Зиновьева, Н.Ф.Михайлова, Д. Пстрог) [2], [3];

- шахснинг стрессга бардошлилиги ва қийин вазиятларда ўзини назорат қила олишнинг ҳорижий ва маҳаллий олимлар томонидан таҳлил қилинган назарий ва методологик асослари (S.R. Maddi, S.C. Kobasa, D.J. Wiebe, S. Ionescu, Л.А. Александрова, С.А. Богомаз, Д.А. Леонтьев, В.Л.Маришук, Т.В.Наливайко);

- инсон муносабатлари тизимидаги ишлар таҳлили (Б.Г. Ананьев, А.Н.Леонтьев, В.Н. Мясишев, В.Н. Панферов, С.Л. Рубинштейн);

- шахсий потенциал бўйича тасаввурлар Д.А. Леонтьев, Е.Ю.Мандриков, Е.Н. Осиним томонидан ишлаб чиқилган ва шахснинг мослашув жараёнлари (А.Ю. Александровский, П.К. Анохин, Е.П. Ильин, А.Н. Леонтьев, А.Г. Маклаков, В.И. Медведев, С.Т. Посохова);

- шахс ва фаолият бирлиги тамойилининг комплекс тарзда ўрганилиши (Б.Г. Ананьев, А.Г. Асмолов, Л.А. Головей, А.В. Карпов, А.Н. Леонтьев, К.К.Платонов, С.Л. Рубинштейн, Е.Ф. Рибалко ва бошқалар.).

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Зўравонлик тушунчасининг асосий мазмуни шахсни маълум бир хатти-ҳаракатни бажаришга мажбур қилиш ҳисобланади. Зўравонлик инсоннинг психик ва ахлоқий саломатлигига ва ҳаётини қизиқишларига қарши йўналирилган бўлади. Бизнинг таҳлилимизда асосий эътибор болаларга нисбатан зўравонлик ва болаларга нисбатан буллингнинг феноменларини аниқлашга қаратилган. Е.Н.Волкованинг фикрига кўра: “болаларга нисбатан зўравонлик” бу жисмоний, психологик, ижтимоий жиҳатдан бошқа инсонлар, оилалар, гуруҳлар ёки давлат томонидан маълум бир хатти-ҳаракатни бажаришга мажбур қилиш ёки шахснинг жисмоний ва психологик саломатлигига жиддий зарар етказишдир [2]. Таълим тизимидаги зўравонлик муаммоси И.А.Баева, Е.Ф. Биковская, М.А. Виниченко, Е.Н. Волкова, Т.Г.Волкова, Е.Ф. Гребенкин, Н.О. Зиновьева, Н.Ф. Михайлова, В.Н.Касаткин, Д. Пстрог томонидан етарлича ёритиб берилган, бироқ таълим тизимида зўравонликнинг бочқичлари, унинг шакллари, у билан курашиш йўллари [1], буллинг иштирокчиларининг психологик характеристикаси ҳанузгача етарли даражада ўрганилмаган. Буллинг тушунчаси, унинг таркиби, буллинг вазиятидаги гендер ўзига ҳосликлар ҳориж олимлари томонидан таҳлил қилинган. Таълим тизимидаги зўравонлик фақат бир маротабалик ёки доимий характерга эга бўлиши, психологик ёки жисмоний зўравонлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Ҳарб олимлари тадқиқотларининг таҳлилларига кўра зўравонлик кўринишларини яхлит тарзда намоён қиладиган тушунча “буллинг” деб аталади. Буллинг назарияси ривожланишининг асоси сифатида D. Olweys (1978) таҳлилларини келтириб ўтадим. Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган таълим жараёнидаги буллинг модели қуйидаги тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилди (С.М. Arora, А.С. Baldri, V.E. Besag, P.A Kalliotis, Y. Kim, K.Kwak, D.A. Lane, C.Lee, A.M.O'Moor, K.Rigbi, E. Roland, P.T. Slee, P.K. Smit, S. Sharp ва бошқалар [4]). Афсуски, бизнинг мамлакатимизда мактабдаги буллинг муаммосига етарлича эътибор қаратилмаган [6]. Ҳозирги кунда буллингни ўрганиш босқичларида бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларнинг энг асосийлардан бири – буллинг тушунчасининг аниқ тавсифи мавжуд эмаслиги.

Жадвал 1

Буллинг таърифи бўйича олимларнинг қарашлари

Муаллифлар	Буллинг таърифи
Roland E. (1988)	Турли хил характердаги ҳужумлар
D.A. Lane, Delwyn ва Tattum (1989)	Ўзини химоя қилишга қодир бўлмаган индивидга нисбатан индивид ёки гуруҳ томонидан давомли жисмоний ва психологик зўравонлик
Besag V.E. (1989)	Ўзини эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзидан паст поғонада бўлган инсонга нисбатан

	жисмоний, психологик, ижтимоий ёки вербал жиҳатдан бир неча маротаба таҳдид қилиш ва зўравонлик қилиш
Olweus D. (1991)	Кучсиз ва заиф инсонга нисбатан давомий тарзда жисмоний жиҳатдан таҳдид қилишнинг алоҳида кўриниши
Smith P.K. ва Whitney I. (1993)	Инсонга нисбатан жисмоний жазо: уриш, тепиш, таҳдид, хонага қамаб қўйиш, тазйикли хабарлар юбориш, у билан гаплашишдан воз кечиш кабилардир
Heald (1994)	Ўзини ҳимоя қила олишга қодир бўлмаган инсонга нисбатан маълум бир инсон ёки гуруҳ томонидан жисмоний, психологик жиҳатдан давомли равишда зарар етказиш
Arora C.M. (1994)	Мактабдаги болалар томонидан бошқаларнинг стрессига сабабчи бўлиш ҳолатлари
Hazler R. J. (1996)	Устунлик ва ҳукмронликка мойил бўлган субъектнинг ўз хулқ-атворини тазйик орқали кўрсатиши

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқорида таҳлил қилинган назарий маълумотлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш имкониятига эга бўлдик:

Ўқув жараёнида буллинг кўрсаткичларини (унинг давомийлиги ва тизимлилиги, жисмоний ёки психологик зўравонлик, гуруҳ томонидан ёки якка тартибда, ўзидан заиф бўлган индивидга нисбатан психологик ёки жисмоний йўналганлик кабиларни) ўрганиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги аниқланди.

Муаллифлар томонидан келтирилган маълумотларни тизимлаштириш имкониятига эга бўлинди.

Таълим жараёнидаги буллинг тизимли ва муддатли характерга эга эканлиги аниқланди.

Буллинг асосан танаффус вақтида ва дарсдан кейин амалга оширилиши аниқланди.

Кўпгина буллинг иштирокчилари нима сабабдан уларга нисбатан зўравонлик амалга оширилаётганликларини англамасликлари бунга қарши курашиш имкониятларини чегаралаши аниқланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Бязырова А.Т., Гадзиев А.А, Психолого-педагогические условия профилактики школьного буллинга. Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 55-8. С. 105-111.
2. Волкова И.В. Характеристика подросткового буллинга и его определение. Вестник Мининского университета. 2016. № 2 (15). С. 26.
3. Гришина Т.Г. Исследование буллинга среди школьников: обзор зарубежных исследований. Современная прикладная психология: теория и практика: сборник статей Международной научно-практической конференции: в 2 т. / под ред. Т.Н. Мельникова, Н.Т. Колесник. Т. 2. М.: ИИУ МГОУ, 2017. С. 14-17.
4. Джимерсон С.Р. и др. Справочник по вопросам школьного насилия и школьной безопасности: международное исследование и практика. Нью-Йорк, 2012.
5. Екимова В.И., Залалдинова А.М. Жертвы и обидчики в ситуации буллинга: кто они? Современная зарубежная психология, 2015. т. 4. № 4. С. 5-10.
6. Петросянц В.Р. Психологические характеристики старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде // Письма в Эмиссия. Оффлайн (The Emissia. Offline Letters): электронный научный журнал. Ноябрь 2010, ART 1479. - СПб., 2010 г.
7. Петросянц В.Р. Источники социальной поддержки старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде // Наука в современном мире: материалы III Международной научно-практической конференции / Под ред. Г.Ф. Гребенщикова. – М.: Изд-во «Перо», 2010. С.260-262 - 0,2 п.л.

Камола МУРАДКАСИМОВА,

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети докторанти
Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
kmuradkasimova@yahoo.com*

Тошкент давлат юридик университетининг доценти, (PhD) Саматова Б.Р. тақризи асосида

THE STATUS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND PEDAGOGICAL ASSESSMENT IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Abstract

This article describes the assessment of students' knowledge, skills and abilities in the education system as a key component of learning outcomes, as well as the analysis of a sample of international experience. The main idea is to synthesize the role and advantages and disadvantages of the existing system in the training of future professionals in the education system. The analysis provides suggestions and recommendations for research on this issue.

Key words: foreign language, competence, control, criteria, standard, assessment, assessment activity, assessment competence.

СОСТОЯНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье описывается оценка знаний, навыков и умений студентов в системе образования как ключевой составляющей результатов обучения, а также анализ выборки из международного опыта. Основная идея - синтезировать роль, преимущества и недостатки существующей системы в подготовке будущих специалистов в системе образования. В анализе представлены предложения и рекомендации по исследованию этого вопроса.

Ключевые слова: иностранный язык, компетенция, контроль, критерии, стандарт, оценка, оценочная деятельность, оценочная компетенция.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШ ВА ПЕДАГОГИК БАҲОЛАШ ҲОЛАТИ

Аннотация

Мазкур мақола таълим тизимида талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш таълим натижасининг асосий компоненти сифатида ёритилган бўлиб, халқаро тажрибалар намунаси таҳлили ҳам кўрсатиб ўтилган. Асосий ғоя таълим тизимида бўлажак мутахассисларни тайёрлашда мавжуд тизимнинг ўрни ҳамда ютуқ ва камчиликларини синтез қилиш. Таҳлил натижасида мазкур муаммо юзасидан олиб борилган тадқиқот юзасидан таклиф ва тавсиялар тақдим этилган.

Калит сўзлар: чет тили, компетенция, назорат, мезон, стандарт, баҳо, баҳолаш фаолияти, баҳолаш компетенцияси.

Кириш. Мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятига интеграциялашуви, фан ва техниканинг ривожланиши ёш авлоднинг бир неча чет тилини мукамал билишини тақозо этади, бу эса Ўзбекистон Республикаси таълим тизимида чет тилларни ўргатиш бўйича халқаро ҳужжатларга асосланган узлуксиз таълим тизимининг давлат таълим стандартларини жорий этиш орқали таъминланади.

Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 124-сонли қарорига асосан 2013 йил 8 майда ўзгартиришлар киритилди [1;1-5-6.]. Мазкур ўзгаришлар “Чет тилини билишнинг умумевропа компетенциялари; ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш тўғрисида”ги ҳужжатга асосланганлиги сабабли, бу ҳужжатнинг мақсад, вазифалари ва чет тилини билишнинг белгиланган даражалари ҳақида маълумот беришни лозим топдик.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Европа Кенгашининг “Чет тилини билишнинг умумевропа компетенциялари; ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш тўғрисида”ги ҳужжати умумэтироф этилган халқаро меъёрлардан биридир. Ушбу ҳужжат чет тилини ўқитиш контекстида ўқув ва ишчи дастурлар, ўқув қўлланмалари, имтиҳонларнинг Европа бўйлаб умумий тузилмасини ишлаб чиқиш учун асос яратади. Чет тилини ўрганувчилар шу тилда самарали фаолият ва мулоқот

юритишлари учун билим ва малакани қай даражада ривожлантиришлари кераклиги ҳақида кенг қамровда таъриф беради. Шу таъриф ўрганилаётган тилнинг маданий контекстини ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, дастур ўқувчиларнинг билимларини оширишга ва назорат қилиб боришга имкон берадиган малакалар даражасини ҳам белгилайди. Шу билан бирга, ушбу ҳужжат чети тил мутахассисларига мулоқот учун шароит яратади [2;21-6.]. Белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун “Чет тилларни билишнинг умумевропа компетенциялари” кенг қамровли, шаффоф ва изчил бўлишни тақозо этади.

Ҳужжатнинг кенг қамровлилиги – CEFR чет тил билими, малака ва кўникмасини кенг қамровда фойдаланишга татбиқ этиши ва барча фойдаланувчилар унга мурожаат этганда аниқ ва тушунарли мақсад ва вазифаларни белгилай олишлари лозим. CEFR тил малакасини шакллантирувчи ва оширувчи турли ҳажмларни фарқлаши керак, чунки тақдим этилган даража ёхуд босқичлар тил билиш тараққиётини таъминлайди.

Шаффофлик маълумотнинг аниқ шаклланишини ва фойдаланувчилар учун осон ва тушунарли бўлишини тақозо этади.

Изчиллик ички қарама-қаршиликлардан холи, яъни таълим тизими ва унинг таркибий қисмлари уйғун бўлишини талаб қилади [2; 21-24-6.].

Чет тилини ўрганиш жараёнида уни амалиётда қўллашда қатор компетенцияларни, яъни умумий ва

коммуникатив компетенцияларни ривожлантириш тақозо этилади. Улар тилини қўллаш жараёнида турли контекстларда иш-ҳаракатни бажариш учун амалда қўлланади. Ушбу амаллар мониторинги компетенцияларни ўзгартириш ёхуд мустақамлашга ундайди. Давлат таълим стандарти чет тилларининг барча босқичлари учун қуйидагиларни белгилайди;

ўқув фанини ўрганишнинг мақсад ва вазибалари;
ўқитиш мазмуни;

барча турдаги таълим муассасалари битирувчилари тайёргарлигига қўйиладиган мажбурий талаблар.

Ўзбекистон Республикасининг барча таълим турларида чет тилини ўқитишдан мақсад таълим олувчиларнинг кўп маданиятли дунёда маиший, илмий ва касбий соҳаларда фаолият юритиши учун чет тилида коммуникатив компетенцияни (унинг таркибий қисмлари ҳисобланувчи лингвистик, ижтимоий лингвистик,

дискурсив, стратегик) шакллантиришдан иборат[3; 2-5-б.].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сон “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошириладиган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйичақўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирининг “Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш тизими тўғрисида”ги низомга асосан олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш оралиқ ва якуний назорат турларини ўтказиш орқали амалга оширилади [4;1-7-б.]. Ушбу низом ҳозиргача амал қилган низомдан фарқли равишда талабаларнинг билимини қуйидаги мезонлар асосида баҳоланади (1-жадвалга қаранг):

1-жадвал

Талабаларнинг билимини баҳолаш мезони

Баҳо	Таснифи
5– (аъло)баҳо	талаба мустақил ҳулоса ва қарор қабул қилади, ижодий фикрлай олади, мустақил мушоҳада юритади, олган билимини амалда қўллай олади, фаннинг (мавзунинг) моҳиятини тушунади, билади, ифодалай олади, айтиб беради ҳамда фан (мавзу) бўйича тасаввурга эга деб топилган
4– (яхши)баҳо	талаба мустақил мушоҳада юритади, олган билимини амалда қўллай олади, фаннинг (мавзунинг) моҳиятини тушунади, билади, ифодалай олади, айтиб беради ҳамда фан (мавзу) бўйича тасаввурга эга деб топилган
3– (қониқарли) Баҳо	талаба олган билимини амалда қўллай олади, фаннинг (мавзунинг) моҳиятини тушунади, билади, ифодалай олади, айтиб беради, айтиб беради ҳамда фан (мавзу) бўйича тасаввурга эга деб топилган
2– (қониқарсиз) Баҳо	талаба фан дастурини ўзлаштирмаган, фаннинг (мавзунинг) моҳиятини тушунмайди ҳамда фан (мавзу) бўйича тасаввурга эга эмас деб топилган

Баҳолашни 5 баҳолик шкаладан 100 баллик шкалага ўтказиш мезони ишлаб чиқилган (2-жадвалга қаранг)[4;8-б.]:

2-жадвал

Баҳолик шкаладан баллик шкалага ўтказиш мезони

5 баҳолик шкала	100 баллик шкала	5 баҳолик шкала	100 баллик шкала	5 баҳолик шкала	100 баллик шкала
5,00-4,96	100	4,30-4,26	86	3,60-3,56	72
4,95-4,91	99	4,25-4,21	85	3,55-3,51	71
4,90-4,86	98	4,20-4,16	84	3,50-3,46	70
4,85-4,81	97	4,15-4,11	83	3,45-3,41	69
4,80-4,76	96	4,10-4,06	82	3,40-3,36	68
4,75-4,71	95	4,05-4,01	81	3,35-3,31	67
4,70-4,66	94	4,00-3,96	80	3,30-3,26	66
4,65-4,61	93	3,95-3,91	79	3,25-3,21	65
4,60-4,56	92	3,90-3,86	78	3,20-3,16	64
4,55-4,51	91	3,85-3,81	77	3,15-3,11	63
4,50-4,46	90	3,80-3,76	76	3,10-3,06	62
4,45-4,41	89	3,75-3,71	75	3,05-3,01	61
4,40-4,36	88	3,70-3,66	74	3,00	60
4,35-4,31	87	3,65-3,61	73	3,00 дан кам	60 дан кам

Янги низом бўйича баҳолаш тизимини чет тили ўқитиш жараёнига татбиқ қилишда (1.9-жадвалга асосан) олий ўқув юртларида кузатиладиган асосий камчилик:

3-жадвал

Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш тизимининг SWOT таҳлили

S Оралиқ ва якуний назорат турини ўтказиш шакли ва муддати фаннинг хусусияти ва фанга ажратилган соатлардан келиб чиқиб тегишли кафедра томонидан белгиланади	W Олий таълим муассасаларида талабалар билимини назорат қилиш оралиқ ва якуний назорат турларини ўтказиш орқали амалга оширилади
--	---

UDK: 371.321.004 (37.025.6/7)

Zarina MURODOVA,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti katta o'qituvchisi (PhD)

E-mail: zarina_muradova_2015@mail.ru

Firuz MURADOVA,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

fmuradova275@gmail.com

Pedagogika fanlari doktori, dots. Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich taqrizi asosida

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Статья обращается к одной из актуальных проблем – трансформации высшего образования в условиях цифровизации. В статье рассмотрены основные направления цифровой трансформации, которая радикально меняет экономику, образование и образ жизни в целом. Показано, что цифровые технологии для образовательного процесса – необходимое, но недостаточное условие для повышения результативности учебной работы. Востребованность способности к анализу систем, распространение идей и методов процессного управления, увеличение числа рабочих мест, где требуются умения ставить задачи и формализовать методы их решения, – все это заставляет переопределить традиционные образовательные результаты в ходе цифровой трансформации образования.

Ключевые слова: цифровые технологии, система образования, цифровая трансформация, учебная работа, студенты, обучение, преподаватель, интернет, высшее образование, цифровизация, цифровая экономика, онлайн-обучение

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI

Аннотация

Maqolada dolzarb muammolardan biri - oliy ta'limni raqamlashtirish sharoitida o'zgartirish haqida so'z boradi. Maqolada iqtisodiyot, ta'lim va umuman turmush tarzini tubdan o'zgartiradigan raqamli transformatsiyaning asosiy yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. O'quv jarayonining raqamli texnologiyalari o'quv ishlarining samaradorligini oshirishning zarur, ammo etarli bo'lmagan sharti ekanligi ko'rsatilgan. Tizimlarni tahlil qilish qobiliyatiga bo'lgan talab, jarayonlarni boshqarish g'oyalari va usullarini tarqatish, vazifalarni belgilash va ularni hal qilish usullarini rasmiylashtirishni talab qiladigan ish o'rinlari sonining ko'payishi - bularning barchasi ta'limning an'anaviy natijalarini ta'limning raqamli transformatsiyasi asosida qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ta'lim tizimi, raqamli transformatsiya, o'quv ishlari, talabalar, o'qituvchi, internet, oliy ta'lim, raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyot, onlayn ta'lim

ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract

The article addresses one of the urgent problems - transformation of higher education in the conditions of digitalization. The article discusses the main directions of digital transformation, which radically changes the economy, education and lifestyle in general. It's been shown that digital technologies are necessary for the educational process but not sufficient for increasing the effectiveness of academic work. The demand for the ability to analyze systems, dissemination of ideas and methods of process management, the increase in the number of workplaces where skills are required to set tasks and formalize methods for solving them – all these factors makes it necessary to redefine traditional educational results during the digital transformation of education.

Key words: digital technologies, education system, digital transformation, educational work, students, training, teacher, Internet, higher education, digitalization, digital economy, online education.

Introduction. All sectors of the economy are undergoing digital transformation. And education is no exception, despite its inertness and even stiffness. According to a study by Oxford scientists Karl Frey and Michael Osborne, the teaching, coach and manager professions are not in danger of death from robotization. However, the digitalization of education has not been canceled, and it will be necessary to adapt to it, mastering new tools and acquiring new skills. According to the forecast of Synergy University, in a couple of years, new professions will be in demand on the market, such as a developer of educational trajectories, a tutor or a virtual reality architect.

The labor market requires a qualitatively different content for the training of graduates. Digitalization affects not only the content of education, but also its organization [1]. These processes have mixed implications for the positioning

of both universities and faculty. The necessary competencies are often acquired outside the walls of educational institutions, since educational programs often do not keep pace with the dynamics of technology development. The teacher from the bearer of the transferred knowledge and skills turns into a navigator who helps to navigate the knowledge bases. All these issues are especially acute in connection with the reform of the Russian higher education system. The necessary optimization is replaced by a simple reduction in the number of universities and their financial support. The assessment of the content of scientific activity is replaced by the formal details of science. Pedagogical work is acquiring a new character.

Literature review. The penetration of digital technologies (DT) into all spheres of life requires a new quality of education from the mass worker. Today, elementary

literacy, which is formed by the existing education system, is not enough, more than 50% of employees perform work where the required level of literacy can be replaced by a computer. Only 13% of them have a literacy rate that exceeds the level of intelligent computer systems (present or expected in the next ten years). At the same time, the proportion of workers with a high level of general literacy has decreased compared to the nineties. The training of modern workers is inferior to the training of workers who worked two decades ago. The modern education system needs fundamental changes [7].

Researches of scientists N.S. Kramarenko, A.Y. Kvashin, S.D. Karakozov, A.Y. Uvarov, O.B. Akimova, showed that due to limited resources and insufficient digital literacy of educators, digital transformation affects educational institutions with a delay and unevenness, that the educational reforms carried out in recent decades have been of little success.

The digital revolution has brought with it the means to meet the challenges it faces. The productivity of the intellectual work of a person who skillfully uses digital technologies and tools in their work increases significantly. Politicians and economists often believe that a similar effect should be observed in the field of education, and the only obstacle to improving the quality of educational organizations is the technological digital divide caused by the lack of DT funds. Domestic and international experience shows that the presence of DT among participants in the educational process is a necessary but insufficient condition for increasing the effectiveness of educational and educational work [8]. The proliferation of digital education contributes to the improvement of the work of individual creative teachers, but they are not able to increase the effectiveness of the traditionally organized educational process.

Expanding access to the Internet and mobile computers (laptops, tablets, smartphones, etc.) is helping to bridge the digital divide between those who have access to DH and those who do not. This is a technological gap. The proliferation of mobile devices and the Internet is gradually closing the digital divide. In the coming years, this gap will turn from a significant factor into an insignificant one. As the technology digital divide is bridged, a new digital divide is growing. This is due to the inequality between those who are able to creatively use VG for non-standard work, such as research, observation, design, and those who are able to use VG only for routine operations [2]. A new "digital divide" is growing in all areas where DTs are emerging, across all social groups, and this starts in schools and universities. Bridging the new digital divide is associated with updating content and is becoming one of the urgent tasks of education.

Many scientists agree that today the computer is becoming the first universal mass tool for working with all types of information [6]. Modern computer programs make it possible to work in a new way with images, sound, video materials and texts, with calculations, with information models of various objects, etc. [3]. Education department staff and methodologists will have to change traditional views on learning outcomes in the coming years, taking into account the massive spread of new digital information tools. They will have to reconsider the solutions used to check the achievement of the required educational results and determine the content of general education.

Research methodology. In the context of our research, one of the obvious solutions is the development and implementation of an electronic information and educational environment (EIEE). EIEE is a necessary component designed to ensure a modern educational process. EIEE should use modern technological platforms to implement the flow of knowledge, allowing all participants to effectively interact in the educational process through synchronous and

asynchronous communication. With the correct construction of the educational process with the help of EIEE, the advantages of this innovation are obvious. We list just a few of them.

1. Minimizing existing technology gaps.
2. EIEE allows you to successfully solve modern problems of education.
3. Personalization of the learning path.
4. There is an opportunity to erase the boundaries of time and space. An introduction to EIEE allows you to study regardless of the location of the teacher and student: learning can be anywhere, anytime. The location of the teacher and the student is no longer so important, it is enough to have a "guide" to the world of knowledge. Maikop State Technological University is actively involved in the transition to a blended learning mode, which is implemented in the educational program of the university, and is working to improve the University's EIOS. A unified information and educational space of the university has been created, including a secondary education portal, a class schedule for mobile applications, an electronic portfolio and an online rating system [4].

EIEE helps to effectively control the educational work of each student. The range of his possible actions is increasing, while his responsibility for the effectiveness of educational work is growing. The widespread use of multimedia teaching materials, developed taking into account the requirements of pedagogical design, largely relieves teachers of the responsibility for the "delivery of educational content", allowing them to concentrate on pedagogical support of students, organizational, pedagogical and educational work.

DH is rapidly expanding and updating (high-speed internet; high-performance digital mobile devices - smartphones, tablets, etc.; Web 2.0 tools - blogs, wikis, social networks, etc.; cloud services - Google, Office 365, etc.); a new generation of virtual reality and artificial intelligence devices. This opens up unlimited opportunities for access to digital tools, materials and services. Students and teachers gain unprecedented control over their information space and its sharing, interest in learning, for meaningful learning.

Analysis and results. It is quite obvious that students and teachers have access to many competing sources: digital educational resources, training programs, online courses and various online services, including EIE. available via the Internet, there are hundreds of thousands of educational materials c, thanks to them, there is a real opportunity to select educational materials, taking into account the individual characteristics and needs of students, to differentiate their educational work, to achieve the full achievement of the required educational results by each of them. The main means of fixing the content of education in an educational institution should be the requirements for educational results - the standards of educational achievements. Members of the scientific and pedagogical team must determine and approve them for each subject area, taking into account the current Federal State Educational Standard, regional standards and local conditions. The learning outcomes are formally recorded in the curriculum, are not always known and understandable to the trainees, and are poorly correlated with the tasks that are offered during certification. The educational results of different disciplines are not always consistent in terms of both content and the planned time of their achievement. Their description is usually not operationalized. As a result, they do not have a noticeable effect on the selection of educational material. It is necessary to move to the use of pedagogical design procedures, to revise the practice of planning educational work. The use of the digital information environment helps this [5].

It should be noted that digital technologies provide a lot of opportunities for improving education, but their integration into the educational process is far from easy. By itself, equipping educational institutions with DT does not lead to an increase in educational results. The digital transformation of education can be imagined as a solution to the problems of bridging the digital divide. At its core, the education system is information production, which is always carried out in the information environment. Over the past decades, we have seen a transition from "paper" to "digital" information educational environment. At different stages of development, this transition was called computerization, informatization, and today - digitalization of the corresponding area of human activity.

Conclusion/Recommendations. Thus, the basis for the use of digital heating in education is created by the

unfolding new stage of the digital revolution, which makes digital heating an accessible and reliable means of solving the set tasks. The essence of the digital transformation of education is the movement towards personalization of the educational process based on the use of DT. Its main feature is that DTs help in practice to use new pedagogical practices (new models of organizing and conducting educational work), which previously could not take a worthy place in mass education due to the complexity of their implementation by means of traditional "paper" information technologies [9]. Over the past decade, DT has helped improve the day-to-day operation of modern high-tech industries, service industries and government agencies. In the coming decade, they will help improve the performance of educational institutions, thanks to new advances in information and communication technologies.

LITERATURE

1. Akimova O.B., Shcherbin M.D. Digital transformation of education: timeliness of students' learning and cognitive independence // Innovative projects and programs in education. 2018. No. 1. P. 27-34.
2. Karakozov S.D., Uvarov A.Yu. Successful informatization -transformation of the educational process in the digital educational environment // Problems of Modern Education. 2016. No. 2. P. 7-19.
3. Muradova F.R. Virtual labs in distance learning. Psychology and education, Vol. 58 №1, 2020. P. 4547-4552.
1. Muradova F.R., Murodova Z.R. Use of information technologies in education. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, UK. -2020.- P. 3110-3116
2. Muradova F.R., Muradova Z.R., Ataullaev Sh.N., Kadirova Sh.M., Yodgorova M.O. Psychological aspects of computer virtual reality perception. Journal of critical reviews. 2020. Vol 7 Issue 18, p. 840-844.
3. F.R.Muradova Virtual laboratories in teaching and education. ISJ Theoretical & Applied science. Philadelphia, USA. 2020. P. 106-109.
4. Z.R.Murodova The formation and definition of the intellectual potential in education. ISJ Theoretical & Applied science. Philadelphia, USA. 2020. P. 113-116.
5. Murodova Z.R. Psychological and pedagogical aspect of the emergence of intellectual models of autor's tests. // Electronic journal of modern science, education and training. №1. Khorezm. 2020. P. 284-291
6. Murodova Z. R. Methods of formation and identification of intellectual potential in the field of information technologies. // Electronic journal of modern science, education and training, №4. Khorezm. 2020. P. 56-62
7. Murodova Z.R. Theoretical basis, methods and methods of formation and Determination of potential in the educational system // International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), Impact Factor: 6.410. Case of Asia Available Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 – 6470. <https://www.ijtsrd.com/list-papers/Murodova> P.73-76.
8. Murodova Z.R. Intellect the mechanism for the development of tasks oriented to the visual potential // Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT) Vol.12 No. 4 (2021). (Scopus) DOI: <https://doi.org/10.17762/turcomat.v12i4.478>.
9. Muradova F.R. Using the capabilities of virtual laboratories in the educational process. Academicia. Impact Factor 7, India, 2020. Vol.10 Issue 8, p. 347-352.
10. Muradova F.R. The methodology of using virtual laboratories in the educational process. Modern views and research. Materials of the international scientific and practical conference. – England. 2020, p. 24-26.
11. Muradova F.R. Educational laboratory as a modern form of educational activity organization. XXII International scientific and practical conference "International scientific review of the problems and prospects of modern science and education". - USA, Boston. 2020, p. 41-43.
12. Muradova F.R. Using multimedia and communication technologies as a means to implement active learning methods. XV International scientific and practical conference. European research: Innovation in science, education and technology. - London. United Kingdom. 2020, p. 30-32.
13. Muradova F.R. Using multimedia and communication technologies as a means to implement active learning methods. XV International scientific and practical conference. European research: Innovation in science, education and technology. - London. United Kingdom. 2020, p. 30-32.

УДК: 796.08(575.1)

Камолитдин МУРОДОВ,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
E-mail: mkamoliddin62@gmail.com

ЎЗМУ доценти, н.ф.н. Бакиев З. тақризи асосида

ЭРКИН КУРАШДА МАХСУС ТРЕНАЖЕРЛАР ВА МАШҚЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ АСОСИДА КУРАШЧИЛАРНИНГ КУЧ ЧИДАМЛИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Аннотация

Мазкур мақолада махсус тренажерлар ва машқлардан фойдаланиш асосида эркин курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш технологияси самарадорлиги асослаб берилган. Курашчиларнинг куч чидамлилигини махсус ускуна ёрдамида ўлчаб, уч ой давомида тадқиқот ўтказилди. Натижада эркин курашчиларнинг махсус машқлар орқали куч ва чидамлилик сифатлари ўсгани аниқланди ва шу кўрсаткичлар жадвалда намоён этиб берилган.

Калит сўзлар: Куч чидамлилиги, курашчилар, спортчилар, таёргарлик, жисмоний, тадқиқот, мусобақа, такомиллаштириш, курашиш, самарали, ривожлантириш.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ СИЛОВОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ БОРЦОВ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ТРЕНАЖЕРОВ И УПРАЖНЕНИЙ В ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ

Аннотация

В данной статье доказана эффективность технологии развития силовой выносливости борцов на основе использования специальных тренажеров и упражнений в вольной борьбе. Силовая выносливость борцов измерялась с помощью специального оборудования (ЗК) и проводилось трехмесячное исследование. В результате выяснилось, что силовые и выносливые качества борцов вольного стиля повышались за счет специальных упражнений, и эти показатели приведены в таблице.

Ключевые слова: Силовая выносливость, борцы, спортсмены, тренировочные, физические, исследования, соревнования, улучшение, борьба, эффективные, развитие.

TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF WRESTLERS' STRENGTH ENDURANCE BASED ON THE USE OF SPECIAL SIMULATORS AND EXERCISES IN FREESTYLE WRESTLING

Annotation

This article based on the effectiveness of the technology of developing strength endurance of wrestlers based on the use of special simulators and exercises in freestyle wrestling. The strength endurance of the wrestlers was measured using special equipment (ZK) and a three-month study was carried out. As a result, it turned out that the strengths and strengths of the wave style wrestlers increased due to special exercises, and these indicators are given in the table.

Key words: Strength endurance, wrestlers, athletes, training, physical, research, competition, improvement, barrier, effective, development.

Долзарблиги. Ўзбекистонда кураш спорт тури кенг оммалашган бўлиб, спортчиларимиз халқаро майдонларда катта натижаларга эришган ва эришиб келмоқдалар.

Юқори малакали спортчиларни тайёрлаш спорт ривожланишининг ҳозирги замон босқичи тенденцияларини инобатга олишни тақозо этади. Жаҳон спорт майдонларида юксак натижаларга эришиш учун спорт тайёргарлигини мунтазам назоратга олиш, таҳлил этиш, тайёргарлик технологияларини ўқув-машғулотлар жараёнига тадбиқ этиш талаб қилинади. Курашчиларнинг мусобақа фаолиятини янада такомиллаштириш учун ўқув-машғулотлари жараёнининг самарадорлигини ошириш янги, ноёб, методикасини тадбиқ этиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Курашчиларнинг жисмоний куч чидамлилиги ва психологик тайёргарлигини мукамаллаштириш, ватанимиз ва хорижий мутахассислар томонидан ҳар томонлама ўрганиб тадқиқ қилиб келинади. Машғулот ва мусобақа фаолияти жараёнидаги турли-туман ҳаракат фаолияти курашчидан юқори координатсион қобилиятларни доимо намоён этишни талаб қилади. Спортчилар кураш беллашувларида кўпгина техник ҳаракатларни уларнинг йўналишини куч беришни ўзгартириш билан қисқа вақт ичида бажаришларига тўғри келади. Ҳалабага эришишда муваффақият кўп жиҳатдан турли-туман техник ҳаракат-

лар кўникмалари ва малакаларининг эгаллаганлик ҳажми ҳамда барқарорлиги билан аниқланади. Ҳаракатларни мувофиқлаштириш қобилиятини юқори даражада ривожланиши аниқ лаҳзаларда ҳужум ёки қарши ҳужум усулини амалга ошириш учун самарали реакция топишга ёрдам беради. Юқоридаги фикрларимиз мазкур масаланинг долзарблигини белгилаб беради.

Тадқиқотнинг мақсади – Курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришда махсус машқлардан фойдаланишни ўрганиш.

Тадқиқот вазифаси – Курашчиларни тайёрлашда умумий ва махсус жисмоний тайёргарлигини ривожлантиришда тренажерлардан фойдаланишни ўрганиш.

Курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантириш. Куч чидамлилиги деб инсоннинг ташқи қаршиликларга узоқ вақт бардош бериш ёки унга қарши туриш қобилиятига айтилади. Куч чидамлилигини ривожлантириш мураккаб технологик жараён ҳисобланади. Унинг мураккаблиги мажмуали ёндашувнинг талабларига мувофиқ бир машғулотда ҳам вегетатив функцияларга, ҳам кучни такомил-лаштиришга йўналтирилган таъсир воситаларини қўллашда кўзга ташланади. Таъсир воситалари ва усуллари шундай танланадики, улар бир-бирига қарши бўлмасдан, чидамлиликнинг ривожланиши ва намоён бўлишига қўмак бермоғи, машғулотдан

машғулотга натижаларнинг яхшиланишига олиб келиши керак. Куч чидамлили-гени ривожлантириш учун такрорий чегаравий бўлмаган уриниш-лар усули қўлланилади. Куч чидамлилигини ривожлантиришнинг бир неча йўллари мавжуд.

1-йўл. Вазн-максималдан 30-70%. Такрорлашлар миқдори 5 тадан 12-14 тагача, янги ёндашув учун куч йиғилгунига қадар ҳордиқ чиқарилади. Ёндашувлар миқдори шуғулланувчининг тайёргарлик даражасига боғлиқ. Бу усул ҳаракат фаолияти учун куч чидамлилигини, кислород етишмовчилири шароитида таъминлашга қўмак беради.

2-йўл. Вазн-60%. Ўрта суръатда такрорлашлар сони 15 тадан 30 тагача. Машғулотда 2-5 ёндашув, ораликда 4-5 дақ. Танаффус.

3-йўл. Вазн 20-дан 70% гача. Ёндашувда такрорлашлар сони «охиригача». Машғулотда ёндашувлар сони 4-5 тадан ортмаслиги тавсия қилинади. Танаффус давомийлигини ўзгартириб турли натижаларга эришиш мумкин. Агар ҳордиқ кам бўлса (1-3 дақ), мушакларнинг ички анаэроб энергетик имкониятлари фаол сарфланади. 5-10 дақиқа танаффусда мушак апаратининг анаэроб ишлаши такомиллашади.

Куч чидамлилигини ривожлантиришнинг икки асосий ташкилий шакли мавжуд. Биринчиси – танланган машқлар серия-сини бажариш. Иккинчи йўл – айланма машғулоти шакли.

**Педагогик тажриба бошида тажриба ва назорат гуруҳи курашчиларининг
“ЗК” ускунасида олинган куч кўрсаткичлари**

№	Спортчиларнинг кўрсаткичлари	A	M	TГ		HГ		tct	P
		A		X ₁	V%	X ₂	V%		
1	Кўлнинг тирсак қисмида ускуна ердамида букиш (туриб)	Ўнг	45	32,34	12,89	33,08	12,00	0,42	P>0,05
		Чап	45	29,95	12,65	30,99	11,81	0,65	P>0,05
2	Кўлнинг тирсак қисмида ускуна ердамида букиш (ўтириб)	Ўнг	40	28,75	12,49	29,01	12,51	0,16	P>0,05
		Чап	40	25,13	13,17	25,98	13,01	0,59	P>0,05
3	Юқоридан қўллар билан тортиб елка қисмида букиш	кенг ушлаб	130	96,79	10,52	97,03	11,55	0,05	P>0,05
		тор ушлаб	130	93,52	11,57	94,37	12,51	0,17	P>0,05
4	Олд томондан қўллар билан тортиб елка қисмида букиш	оддий ушлаб	135	94,98	10,72	94,02	11,78	0,21	P>0,05
5	Пастдан қўллар билан тортиш	оддий ушлаб	130	91,32	12,57	93,01	12,42	0,34	P>0,05
6	Оёқнинг тизза қисмида букиш	ўтириб	100	68,01	11,35	69,88	11,03	0,56	P>0,05
7	Гавдани олдинга кўтариб бел қисмида букиш	ётиб	30	10,05	12,14	10,55	13,55	0,88	P>0,05

**Педагогик тажриба охирида тажриба ва назорат гуруҳи курашчиларининг
“ЗК” ускунасида олинган куч кўрсаткичлари**

№	Спортчиларнинг кўрсаткичлари	A	M	TГ		HГ		tct	P
		A		X ₁	V%	X ₂	V%		
1	Кўлнинг тирсак қисмида ускуна ердамида букиш (туриб)	Ўнг	45	40,58	10,23	36,77	10,36	2,243	P<0,05
		Чап	45	37,99	10,50	34,41	10,52	2,204	P<0,05
2	Кўлнинг тирсак қисмида ускуна ердамида букиш (ўтириб)	Ўнг	40	35,99	10,98	32,44	11,07	2,206	P<0,05
		Чап	40	32,56	11,09	29,21	11,26	2,275	P<0,05
3	Юқоридан қўллар билан тортиб елка қисмида букиш	кенг ушлаб	130	110,91	11,01	99,55	11,16	2,282	P<0,05
		тор ушлаб	130	108,87	10,85	97,64	12,07	2,232	P<0,05
4	Олд томондан қўллар билан тортиб елка қисмида букиш	оддий ушлаб	135	107,92	10,85	96,81	11,37	2,293	P<0,05
5	Пастдан қўллар билан тортиш	оддий ушлаб	130	102,76	12,43	99,67	11,45	0,598	P>0,05
6	Оёқнинг тизза қисмида букиш	ўтириб	100	76,88	10,30	74,79	10,55	0,620	P>0,05
7	Гавдани олдинга кўтариб бел қисмида букиш	ётиб	30	11,51	13,12	11,23	10,86	0,478	P>0,05

1 расм. «Куч» ҳаракат (жисмоний) чидамлилигининг умумий характеристикаси (К.Д.Чермит бўйича)

Кучни ривожлантириш учун йиллик тайёргарлик умумтайёргарлик даврида спортнинг бошқа турларида қўлланиладиган элементларидан мосларини спортчининг жисмоний сифатларини ва имкониятларини юқори даражага кўтариш мақсадида фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Лекин махсус тайёргарлик босқичида айниқса мусобақалар даврида тезкорликни ривожлантириш учун ўйиннинг турли лаҳзаларини қолиплайдиган машқларни танлаб олиш зарур. Бунда машғулотда қўлланиладиган машқлар бир томондан курашчиларнинг тактик фикрлаши ва улар томонидан бажариладиган кураш усуллари техникасини ривожлантириши ва такомиллаштирилиши; бошқа томондан ҳаракат сифати ва ишчанликни оширишга таъсир кўрсатиши керак. Хафталик микродаврларда кучни ривожлантириш учун қўлланилган машқларнинг таҳлил натижалари қуйдагиларни кўрсатади:

- курашчиларнинг ўқув машғулотлари давомида бир вақтнинг ўзида ҳам кучни ўстириш, ҳам куч чидамлилигимаҳоратни такомиллаштирадиган машқлардан етарли миқдорда фойдаланилмаяпти. Қўлланилаётган машқлар замонавий кураш талабларига тўлақонли жавоб бермайди: вақт танқислиги вақтида ва борлиқда ўтказиладиган мусобақа, рақиб томонидан қаршилиқ кўрсатиш, ҳаракат вазибаларининг мураккаблиги;

- кураш жараёнида олиб борилган педагогик кузатишлар курашчиларнинг экстремал кураш вазиятида куч чидамлилиги ҳаракатлар ечимини топишда катта фойда нуксонга йўл қўётганликларини тасдиқлади.

Адабиёт таҳлили асосида кўрсатилишича; вазибаларнинг тўғри ечими маълум миқдорда вазиятни тез баҳолаш, тўхтовсиз ўзгарувчан вазиятни таҳлил қилиш қобилияти, унга мос равишда ўз ҳаракатларини қайта қуриш, техник усулларни аниқ бажариш билан боғлиқ.

Юқорилардан келиб чиқиб, курашчилардан кучни турли даражада намоён қилишни талаб этадиган машқлар тўпламини ишлаб чиқишга урунишлар бўлди.

Биз тренажерлардан фойдаланишни назарда тутган ҳолда натижалар ҳеч бўлмаганда кучни ривожлантириш орқали юзага келади. Асосий таркиб курашчиларининг тест натижалари ўсишини таққослаш. Бу тестни бажаришда курашчиларга дастлаб ўргатиш, кейин эса тренажерлардан фойдаланиш таклиф қилинди.

Куч тайёргарлиги воситалари ва усулияти. Спорт фаолияти жараёнида жисмоний тайёргарликнинг бошқа таркибий қисмлари билан бирга қўшиб бажарилган куч сифатлари ҳаммадан кўра катта аҳамият касб этади. Бунда, айниқса, чидамlilik, тезкорлик билан боғлиқ машқларда, куч чидамлилиги «портловчан куч» талаб қилинади. Спорт турларига катта эътибор берилади. Максимал кучга келганда шуни айтиш керакки, бу куч каттароқ қаршилиқларни енгиб ўтиш чоғида намоён бўлади.

Портловчан ва максимал кучлар, кучга онд чидамlilikни ривожлантиришнинг асосий – бу турли хил йўللار билан машқ бажаришнинг қийинлаштирилган ҳолларидир. (масалан, машқни гантеллар, ичига ҳаво тўлдирилган тўплар, ичига кум солинган қоплар, штангалар, амортизаторлар, блокки қурилмалар ва бошқа шунга ўхшаш буюмлар билан бажариш).

Оғирликсиз машқлар – бунда спортчи ўз шахсий вазнидан фойдаланган ҳолда (тортилиш, кўтарилиш, эзиш, чуққайиб ўтириш, оёқ учларида сакраш, кўп марталаб оёқ учидан ирғишлаб сакраш ва бошқа машқлар орқали) ҳамда шеригининг қаршилигини енгиб машқ бажариш усулидан фойдаланилади.

Турли куч имкониятларининг ривожланишига кўрсатиладиган таъсир самарадорлигининг оширилиши

бу куч юклама-ларининг тўғри режалаштирилишига боғлиқ бўлади.

Чунончи, агар чуққайиб ўтириш машини унчалик оғир бўлмаган юк билан (максимал имкониятнинг 20 фоиздан 60 фоизгача) ҳамда кўп миқдорда такрорлашлар билан бажарилса, бундай ҳолларда кўпроқ куч чидамлилиги ривожланади.

Башарти, мана шу машқларни барчаси тез суръат билан бажарилгудек бўлса, у ҳолда портловчан куч ривожланиши содир бўлади. Худди мана шу машқларнинг ўзи энг кўп ёки максимал даражага яқин бўлган юкламалар билан озроқ миқдорда такрорланиб бажарилган вақтда бундай ҳаракатлар мутлақ кучини ривожлантиришда ёрдам беради. Амалий тажрибада куч тайёргарлигининг қуйидаги услублари кўпроқ тарқалган.

Максимал кучланиш услуби. Ушбу услуб максимал қаршилиқни енгиб ўтишга, штангани имкониятдаги ҳолда кўтариш билан, кўтарилган ҳолларда оғир юкни ушлаб туриш, юк билан бирга гавдани оғирлаштириб ўзини-ўзи кўтариб тортилиш ва бошқа машқларни бажарган вақтдаги қийинчиликларни енгиб ўтиш зарурияти билан боғлиқ бўлган топшириқларни бажаришдан иборатдир.

Қаршилиқ ҳажмини баҳолаш учун ТМ (такрорий максимум) кўрсаткичидан фойдаланилади. М: қаршилиқ қийинчилик ҳажми 8 ТМ деб кўрсатилган бўлса, уни машқ қилаётган киши ҳар бир машқни шуғулланувчи 8 мартадан ортиқ бажариши мумкин эмас, деб тушунмоқ керак.

Максимал кучланиш услубидан фойдаланилаётган вақтда машини қийинлаштириш кераклиги 12-13 ТМ атрофида бўлиши, ҳаракат суръати унча юқори бўлмаслиги тезлик оз даражадан ўртача меъёрга қадар бўлиши, машқлар ва снарядга яқинлашиш ўртасидаги дам олиш танаффуси 2 минутдан кам бўлмаслиги керак.

Изокенетик зўриқиш усули: Бу усулда ҳар бир машқ 6-8 секунд вақт ичида кўп мартадан бажариб такрорланади. Бундай максимал даражада куч-ғайратининг учдан икки қисмига баробар куч-қувват сарфланиши кучнинг ўсишига ёрдам беради.

Бунда шуни назарда тутиш керакки, кучнинг ўсиб бориш катталиги бўғинларнинг букилиш бурчагига боғлиқ бўлади.

Масалан, агар тирсак бўғимлари қўл кучини ошириш учун мўлжалланган машқларни бажариш вақтида букилиш бурчаги 200 иборат бўлса, у ҳолда кучнинг ўсиши ҳам худди мана шу букилиш бурчагининг ўзида бўлади ҳамда бошқа букилиш бурчакларида, мисол учун, 350 ёки 1350 букилиш бурчакларида кучнинг ўсиши кўпайиши сезилмайди.

Бу шундан далolat берадики, статик хусусиятдаги машқлар бажарилаётган вақтда мушак кучи ҳаракатининг тўла амплитудаси (силкинишида) содир бўлмай, балки фақат аниқ бир ҳолатда кўпаяр экан.

Куч ва ёш: Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, мутлақ кучни табиий равишда энг кўп ўсиши ўғил болаларда 16-17 ёшда, қиз болаларда эса 10-11 ёшда ва 16-17 ёшда содир бўлади.

Хулоса. Курашчиларнинг куч чидамлилигини ривожлантиришда тадқиқот учун танланган махсус машқларни машғулот жараёнида қўллашнинг аҳамияти катта деб ҳисоблаш мумкин.

Амалий тавсиялар:

1. Малакали курашчиларнинг куч чидамлилигини аниқлашда, биз томонимиздан тавсия этилган махсус машқлар мажмуасини ўқув-тренировка машғулотларига жорий қилиниши спортчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарлигини намоён қилиши бўйича аниқ маълумот олишга имкон беради.

2. Курашчиларининг куч чидамлилигини ривожлантиришга йўналтирилган махсус куч чидамлилиги харакатларни бажариш самарадорлигини аниқлаш бўйича махсус машқлар мажмуасини (беллашув давомида курашчилар карама-карши турган ҳолда уларнинг кўзларини мато билан боғлаб бажарилган куч чидамлилиги усулларни) нафакат курашчиларни, балки

паралимпия спортчиларининг тайёргарлигида ҳам қўллаш мумкин.

3. Курашчиларнинг йиллик машғулотлар режасини такомиллаштиришда ижобий самара беради ва уларнинг мусобақа фаолияти натижавийлигини ошириш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бакиев З.А. Эркин кураш назарияси ва услубиёти. Ўқув қўлланма. –Тошкент: “Лидер Пресс” нашриёти, 2011. 47 б
2. Бакиев З.А. Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов на основе автоматизированного анализа соревновательной деятельности. Дис. канд. пед. наук. 2009. 45 ст.
3. Керимов Ф.А. Спорт соҳасидаги илмий тадқиқотлар. - Т.: ЎзДЖТИ, 2004. -264 с.
4. Абдиев А.Н. Динамика состояний борцов 16-17 лет на послесоревновательном этапе в процессе многоцикловой подготовки: Автореф. дис.канд. пед. наук. – Т., 1994. -24с.

Хадича МУХАММАДИЕВА,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: xadicha20182020@gmail.com

МТМРМҚТМОИ доцент, т.ф.н. А.Э.Парманов тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF ENSURING THE INTELLECTUAL, PHYSICAL, MENTAL AND SPIRITUAL DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS ON THE BASIS OF PERSON-CENTERED TECHNOLOGIES

Abstract

The article reveals the individual characteristics of each student in the educational process, the use of didactic games in the teaching process and its methodology to ensure the intellectual, physical, mental, spiritual development of primary school students. The state requirements for the development of education determine the educational process based on the psychological characteristics of students.

Key words: teaching method, educational methods, oral speech, teaching process, personality, didactics.

ВАЖНОСТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО, ФИЗИЧЕСКОГО, УМСТВЕННОГО И ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье раскрываются индивидуальные особенности каждого учащегося в учебном процессе, использование дидактических игр в учебном процессе и ее методика для обеспечения интеллектуального, физического, умственного, духовного развития учащихся начальных классов. Государственные требования к развитию образования. определять учебный процесс исходя из психологических особенностей учащихся.

Ключевые слова: метод обучения, образовательные методы, вербальное общение, процесс обучения, личность, дидактика.

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING INTELLEKTUAL, JISMONIY, RUHIY, MA'NAVYI RIVOJLANISHINI TA'MINLASH AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada ta'lim jarayonida har bir o'quvchining individual xususiyatlarini ochish o'qitish jarayonida didaktik o'yinlardan foydalanish va uning metodologiyasi haqida boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining intellektual, jismoniy, ruhiy, ma'naviy rivojlanishini ta'minlash uchun ular rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari o'quvchilarning psixologik xususiyatlariga asoslangan holda ta'lim-tarbiya jarayonini belgilab bermoqda so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'qitish metodi, ta'lim texnologiyalari, verbal mulohaza, ta'lim jarayoni, shaxs, didaktika.

Kirish. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar asosida boshlang'ich sinif o'quvchilarining intellektual, jismoniy, ruhiy, ma'naviy rivojlanishini ta'minlash ahamiyati

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining intellektual, jismoniy, ruhiy, ma'naviy rivojlanishini ta'minlash uchun ular rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari o'quvchilarning psixologik xususiyatlariga asoslangan holda ta'lim-tarbiya jarayonini belgilab bermoqda. Shuning uchun boshlang'ich ta'lim pedagoglaridan pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarini yanada chuqur o'zlashtirish talab etiladi.

Boshlang'ich sinif o'quvchilarining maktab ta'limiga o'tishi hamisha ularning hayoti, ahloqi, qiziqishi va munosabatlarida jiddiy tub o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun o'quvchining yosh xususiyatiga doir bilim, ko'nikma va shu bilan birgalikda, ular o'quvchining me'yorda rivojlanish ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

O'quvchining maktabga tayyorgarligi undagi idrok, kuzatish, xotira, tafakkurning rivojlanishi, vaqt va fazoviy tushunchalar olami, ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlarning shakllanishi bilan belgilanadi. Sohalari kichik sohalarga bo'lingan va shu bilan birgalikda, ular o'quvchining me'yorda rivojlanish ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Boshlang'ich sinif o'quvchilari uchun ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishda uch soha inobatga olinadi, ya'ni: shaxsning rivojlanishi, o'quv faoliyat, refleksiya.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar tafakkur (gnostik, ya'ni aqliy qobiliyatlar ilmiy ma'lumotlarni farqlash malakalari, amaliy faoliyatda bilimlarni to'g'ri qo'llash, vazifalarni malakali xal etish); o'quv faoliyat maqsadini to'g'ri anglash (tashkilotchilik qobiliyatlari – o'qish va takrorlash malakalari); o'z faoliyatini tashkil etish, har qanday tadbirlarda faol ishtirok etish (ertaliklar, adabiy kechalar va boshqalar); kommunikativ qobiliyatlar: ma'lumotni taqdim etish qobiliyati va boshqalar.

Boshlang'ich ta'limda pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi:

- pedagogik takt (intellektual mehnat bo'yicha loyihaviy qobiliyatlar: oddiy standartlar va qaror uslublarini olib tashlab, yangi, ajoyiblarini izlash; ushbu va o'z o'zidan ma'lum narsadan yuqorilarini ko'ra bilish;

- odatdagi muammolarni asosiy bog'liqliklarini qamrab olish;

- qaror qabul qilishning bir nechta turli yo'llarini aniq ko'ra bilish va hayolan eng samaraligini tanlash;

- barcha masalalar xal etilib bo'lingan joyda muammoni sezish va mavjudligi;

- g'oyaviy hosildorlik;

- o'quvchining individual rivojlanish o'quv jarayonini, innovasion o'quv rejasini, dasturni, o'z faoliyatini loyihalashtirish va boshqalar).

Boshlang'ich ta'limdagi didaktik jarayonlarda o'quvchining rivojlanishini ta'minlashda va o'quv jarayoniga

shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarni tatbiq etishda refleksiya muhim ahamiyat kasb etadi.

“Refleksiv faoliyat - o'quvchida o'z tushunchalari va xatti-harakatlarini anglash va mustaqil tahlil qilishi asosida xulosalar shakllanishi jarayoni”.

Demak, Boshlang'ich ta'limdagi didaktik jarayonlarda o'quvchining rivojlanishini ta'minlashda refleksiya bosqichi pedagog faoliyati va o'quvchi faoliyatida o'z ifodasini topadi (1.3-jadval).

1.2.1-jadval

№	Pedagogik refleksiya	Pedagog faoliyati	Natija
1	Obyektni his etish	Pedagogik jarayonlarda o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini anglash	O'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari namoyon bo'lishiga xizmat qiladi
2	Obyektiv haqiqatni anglash	O'quvchi shaxsida va pedagogik faoliyatdagi o'zgarishlarni adekvat, to'g'ri baholash	O'quvchining individual rivojlanishini ta'minlaydi.
3	Mushohada qilish	Qaror qabul qilishning bir nechta turli yo'llarini aniq ko'ra bilish va eng samaraligini tanlash	O'quv jarayonini, innovasion o'quv rejasini, dasturni, o'z faoliyatini loyihalashtiradi.
4	Pedagogik sezgirlik	Sodir bo'layotgan o'zgarishlarni oldindan bashoratlash	Muammo mavjudligini sezadi; g'oyaviy hosildorlikni ta'minlaydi.
5	Pedagogik nazokat (takt)	Rivojlanish xususiyatlarini inobatga oladi; pedagogik jamoa va ota-onalar bilan to'g'ri muloqotni yo'lga quyadi.	Empatiya, mas'uliyat, muloqatmandlik, kirishimlilikni namoyon etadi.

O'quvchining rivojlanishini ta'minlashda pedagogik refleksiyaning ahamiyati

1.2.1-jadvalda ifodalanganidek, pedagogning refleksiv tayyorgarligi quyidagilarda namoyon bo'ladi. Pedagogik refleksiya (refleksiv qobiliyatlar sezgirlikning 3 turini o'z ichiga oladi:

- ob'ektni his etish;
- real haqiqat o'quvchilarda qanday aks-etayotganligi, bunda qay darajada o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari namoyon bo'lishiga, “ularni pedagogik tizimning talablariga mos kelishiga” pedagogning alohida sezgirligi;
- me'yorni his etish va takt turli pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalari ta'sirida o'quvchi shaxsida va faoliyatida sodir bo'layotgan o'zgarishlar o'lchoviga alohida sezgirlikda namoyon bo'ladi, umuman qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda, ular ijobiy yoki salbiy, qaysi belgilarga ko'ra ular haqida so'zlash mumkin; dahldorlik hissi pedagogning shaxsiy faoliyati kamchiliklariga, tanqidiyligi va o'quv jarayoniga javobgarlik sezgirligi bilan ta'riflanadi).

Yuqoridagilar boshlang'ich ta'lim didaktik jarayonlarida o'quvchining rivojlanishini ta'minlashda muhim bo'lib, o'quvchi va pedagog shaxsining ta'lim jarayonining sub'ektlari sifatida faoliyat yuritishidan dalolat beradi.

Pedagogik mehnatning o'ziga xosligi foydalanilayotgan usullar va malakalarning ayrim doimiyliigi mavjud bo'lsa-da, to'liq dasturlashtirishning mumkin emasligidan iboratdir.

Doimiy ravishda o'zgarib turadigan nostandart vaziyatlarda bunday standartlashtirilgan metodlarning qo'llanilishi doimiy ravishda zamonaviylashtirishni va tuzatish kiritishni talab etadi. Individual ijod harakatining manbai sifatida pedagogik faoliyatda qayd etilgan va ma'lum bo'lgan umumiy harakatlar bilan yuzaga kelayotgan amaliy masalalarni hal etish uchun yangi yechimlarni topish zaruriyati o'rtaidagi yashirin va ochiq qarama-qarshilik hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limda o'qituvchining shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanishi asosan pedagogning kasbiy tayyorgarligiga hamda uning shaxsiy tajribasiga bog'liq. “Pedagoga shaxsiy tayyorgarligining yetarli emasligi, yangiliklar haqida tasavvurlarining va shaxsiy imkoniyatlarining torligi o'quv muammosin anglab yetilmasdan qolishda namoyon bo'lishi mumkin”.

V.P.Bespalko o'qituvchining kasbiy-pedagogik rivojlanishini uning pedagogik masalalarni yechishning to'rtta darajasini o'zlashtirish jarayoni sifatida qarab chiqadi:

I – pedagog avval hal qilingan muammoni mustaqil hal qiladi;

II – pedagogik vaziyatning maqsadini bilgan holda va uni tushunib harakat qilishning o'zlashtirilgan usullaridan foydalanib muammoni hal qiladi;

III – pedagog faoliyatning maqsadini ko'radi, lekin unga pedagogik holat uncha ravshan emas, chunki u umumiy emas; bu daraja pedagogdan evristik faoliyatni, o'zlashtirilgan bilimlar va ko'nikmalarning faol shakl almashtirilishini talab etadi;

IV – yorqin ifodalangan tadqiqotchilik asosiga ega ijodiy daraja

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning mohiyati didaktik maqsad, talab etilgan o'zlashtirish darajasiga erishish va uni tatbiq etishni xisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini oldindan loyihalashtirishda namoyon bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarning markaziy muammosi o'quvchi shaxsini rivojlantirish orqali ta'lim-tarbiya maqsadiga erishishni ta'minlashdan iborat. Fan-texnikaning rivojlanayotgan bosqichida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi va ulardan o'rgatish jarayonida foydalanish uchun vaqtning chegaralanganligi, shuningdek, yoshlarni xayotga mukammal tayyorlash talablari boshlang'ich ta'lim tizimiga shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Fikrimizcha, pedagoglar o'z ish faoliyatini quyidagi texnologik jarayonga bo'ysundirishlari kerak:

- tartibga solish;
- bir tizimga keltirish;
- oldindan loyihalashtirish.

Ya'ni, ushbu ta'lim-tarbiya jarayonini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish. Bunda ta'lim-tarbiya jarayoni quyidagi ketma-ketlikda loyihalashtiriladi:

1. Ta'lim-tarbiyani yuqori darajada samarali tashkil etish uchun maqsad va vazifalarni aniq belgilash;
2. Ta'lim-tarbiya natijasini oldindan qayd etish;
3. O'quv darslarini to'liq o'zlashtirishga erishish uchun zarur ta'lim vositalari, shart-sharoitlarini tayyorlash;

4 Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning rivojlanish xususiyatlarini (fiziologik, psixik, jismoniy va b.) chuqur bilish;

5. Oldindan qayd etilgan, aniq kafolatlangan natijaga erishish uchun zarur tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim berishda kompetensiyaviy yondashuvdan foydalaniladi va o'sib borayotgan o'quvchi shaxsini hayotga tayyorlash, unda hayotiy muhim masalalarni hal qilish uchun zarur bo'lgan, axloqiy me'yor va qadriyatlarni o'zlashtirish, boshqa insonlar bilan muloqot qilish, «Men» obrazini qurish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat usullarini shakllantirishga tayyorgarlikni ko'zda tutadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual, jismoniy, ruhiy, ma'naviy rivojlanishini ta'minlash uchun ular zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirish lozim. Tadqiqot doirasida biz «o'quvchilarda shakllantirilishi lozim bo'lgan kompetensiyalar»ni o'rgandik.

Kompetensiya – o'quvchining bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlari majmuidir. Boshlang'ich kompetensiyalar, rivojlanish sohasidan qat'i nazar, o'quvchi shaxsi shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchi kompetensiyasi – ma'lum bir yosh davriga xos bo'lgan vazifalarni maqsadli bajarish uchun yetarli bo'lgan o'quvchining bilimi, ko'nikmasi va malakalari hamda qadriyatlarida o'z ifodasini topadigan faoliyat. Demak, boshlang'ich muhim kompetensiyalar o'quvchining faoliyat va axloq sub'ekti sifatidagi yaxlit rivojlanishini talab etadi.

O'zbekistonda fanga oid va tayanch kompetensiyalarni maktab o'quvchilarida rivojlantirish 2017 yilning 6 fevralidan amalga oshirila boshlandi.

2021 yilda tasdiqlangan Milliy dasturda boshlang'ich sinf o'quvchilarining umumiy muhim kompetensiyalari sifatida quyidagilar ko'rsatilgan.

Shuningdek, me'yoriy hujjatlarni yuritishda tayanch va fanga oid kompetensiyalar quyidagicha yozilishi tavsiya qilinadi.

TK - tayanch kompetensiyalar
TK1 - kommunikativ kompetensiya
TK2 - axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi
TK3 – o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyasi
TK4 - ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi
TK5 - milliy va umummadaniy kompetensiya
TK6 - matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi

FK - fanga oid kompetensiyalar

FK1 - adabiy-nutqiy kompetensiya

FK2 - badiiy asarni ta'lil qilish kompetensiyasi

Kommunikativ kompetensiya – muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko'nikmasi.

Ijtimoiy kompetensiya – hayotiy vaziyatlarda kattalar va tengdoshlar bilan muloqotda axloq qoidalarini va me'yorlariga rioya qilgan holda o'zini tutish mahorati.

Bilish kompetensiyasi – atrofda o'lgan ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlardan o'quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalanish.

Tadqiqot mobaynida aniqlanishicha, o'quv-tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirish ta'lim sharoitlariga bog'liq holda integratsiya,

xilma-xillik va moslashuvchanlik tamoyillaridan tarkib topadi.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'limdagi o'quv-tarbiyaviy faoliyatda quyidagi rejalashtirish turlari mavjudligi aniqlandi. Rejalashtirishda faoliyatning maqsadlari, mavzusi, mazmuni va turlari ifodalanadi. Faoliyat turini tanlashda nafaqat o'quv-tarbiyaviy faoliyatning umumiy maqsadlari, balki rivojlanish sohalari bo'yicha maqsadlar, faoliyat mazmuni va turlarini integratsiyalash ham hisobga olinadi.

Shunday qilib, bugungi kunda boshlang'ich ta'limda o'quvchidan bilimlarni o'zlashtirish bilan birga, fikrlash ko'nikmasi, kattalar va tengdosh o'rtog'larini tushunish, ular bilan hamkorlik qilish ham talab etiladi.

ADABIYOTLAR

1. Berdieva O. Ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalar. // «Xalq ta'limi» jurnali, 2003, 1-son. –16-b.
2. Zikiryayev A. va boshqalar. O'quvchilar bilimini tekshirishda innovatsion texnologiyalar. // «Xalq ta'limi» jurnali, 2001, 6-son. –19-b.
3. Nishonaliyev U. Yangi pedagogik va axborot texnologiyalari muammolari va yechimlari. // «Pedagogik ta'lim» jurnali, 2000, 3-son. –11-b.
4. Norbutayev X. Mejpredmetnye svyazi pri obuchenii prirodovedeniya. // «Nachalnaya shkola». M., 2011, № 11. –S. 25.
5. Safarova R., Shermatov L. Pedagogikaning taraqqiyot yo'li. // «Xalq ta'limi» jurnali, 2002, 2-son. –14-b.
6. Xolmetov M. Tarbiyada didaktik o'yinlarning ahamiyati. // «Ma'rifat», 2002, 6-son. –16-b.
7. Abdullaeva Sh.A., Ro'zieva D.I. Pedagogik diagnostika va korreksiya. - Toshkent: Universitet, 2019. - 288 b.
8. Abdullina O. A. Obshchepedagogicheskaya podgotovka uchitelya v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya. - M.: Prosveshchenie, 1989. – 139
9. Abdumannonov A.M. Formirovaniye duxovno-nravstvennykh ponyatiy u uchashchixsya nachalnyx klassov na osnove naslediya Alishera Navoiy (na premere dastana “Xayrat ul-abror”): Diss... kand. ped. nauk. - T.: 2005. - 168
10. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: Ped.fan.dok. ...diss. - Buxoro, 2002. 276 b.

Дилноза НАЙМАНОВА,
Андижон давлат университети тадқиқотчиси
E-mail: dilnoza_naymanova@mail.ru

П.ф.ф.д Д.Самадов тақризи асосида

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВА ИЖТИМОЙ КАПИТАЛ

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий капитал категорияси ва унинг таркибий қисмлари бўлган ижтимоий норма, ижтимоий алоқа ва ишонч илмий тадқиқ қилинган. Ижтимоий капитални шакллантиришда олий таълимнинг аҳамияти очиб берилган. Олий таълимнинг ижтимоий норма сифатида шаклланиши жараёни таҳлил қилинган. Олий таълимнинг кенгайиши жамиятда ижтимоий алоқаларни кучайтишига олиб келиши исботлаб берилган. Ўзбекистонда олий таълим тараққиёти ижтимоий капиталнинг шаклланиши призмасида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ижтимоий капитал, олий таълим, ижтимоий алоқа, ишонч, университет, институт, академия, олий мактаб, инновацион индекс, кадрлар, рейтинг.

HIGHER EDUCATION AND SOCIAL CAPITAL

Annotation

This article examines the social norm, social relations and trust, which are the categories of social capital and its components. The importance of higher education in the formation of social capital is revealed. The process of formation of higher education as a social norm is analyzed. It has been proven that the expansion of higher education leads to the strengthening of social ties in society. The development of higher education in Uzbekistan is analyzed through the prism of the formation of social capital.

Key words: Social capital, higher education, social relations, trust, university, institute, academy, university, innovation index, personnel, rating.

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ

Аннотация

В данной статье исследуются социальные нормы, социальные отношения и доверие, которые являются категориями социального капитала и его компонентов. Раскрывается значение высшего образования в формировании социального капитала. Анализируется процесс становления высшего образования как социальной нормы. Доказано, что расширение высшего образования ведет к укреплению социальных связей в обществе. Развитие высшего образования в Узбекистане анализируется через призму формирования социального капитала.

Ключевые слова: социальный капитал, высшее образование, социальные отношения, доверие, университет, институт, академия, университет, инновационный индекс, персонал, рейтинг.

Кириш. Мамлакатдаги ижтимоий тараққиёт кадрларнинг билим даражасига боғлиқ эканлиги қатор тадқиқотлар исботланган. Глобал инновацион индекс каби рейтингларда инсон ва ижтимоий капиталга ажратилган маблағ ва унинг ривожланиши мамлакат иқтисодиёти ва халқ фаровонлигини таъминлашнинг асосий омили эканлигини кўрсатиб бермоқда. Ўзбекистон Инновацион ривожланиш вазири, академик И.Абдурахмонов ёзади: “Глобал инновацион индекс 80 та кўрсаткичлардан иборат бўлиб, иқтисодий ривожланишнинг турли даражаларида бўлган мамлакатларнинг инновацион ривожланишини тавсифлайди. Шунинг учун мазкур индекс икки гуруҳ кўрсаткичларининг ўртача қийматидан келиб чиқиб ҳисобланади. Биринчи гуруҳга инновацияларни жорий этиш учун мавжуд ресурслар ва шароитлар (Innovation Input) – институтлар, инсон капитали ва тадқиқотлар, инфратузилма, ички бозорнинг ва бизнеснинг ривожланиш даражаси киради. Иккинчи гуруҳ эса инновацияларни жорий этишда эришилган амалий натижалар (Innovation Output) – технологиялар ва билимлар иқтисодиётининг ривожланиши ҳамда ижодий фаолият натижаларини ўз ичига олади.”[1] Вазирнинг таъкидлашича, инновацион индексдаги рейтингини яхшилаш учун “халқаро ҳамкорликлар доирасида мамлакатга инвестиция оқимини кучайтириш зарур”[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Айнан олий таълим хизматларига сарфланаётган маблағ ҳозирги кунда Ўзбекистонда фуқароларнинг таълим ва фанга

киритаётган инвестициясидир. Бу эса ижтимоий капиталнинг кўпайишига, жамиятда маърифат ва илмий қадриятларнинг қарор топишига хизмат қилади. Умуман олганда ижтимоий (социал) капитал тушунчаси Ўзбекистонда фуқароларнинг олий таълим олишга бўлган жуда кучли қизиқиши ва интилишларини ўзида ифода этадиган тушунчадир. Социал капитал тушунчасини биринчи бўлиб амалиётга АҚШлик олим Л.Ханифан томонидан кишлоқ мактабларини қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳаракат сифатида киритган[3]. Кейинчалик бу тушунча тобора кенгрок маъно касб эта бошлаган. Моддий капитал, инсон капитали қаторида социал капитал ҳам ижтимоий фарвонлиқнинг муҳим шарти эканлигига оид қатор тадқиқотлар ҳам эълон қилинган[4]. Бу ўринда алоҳида қайд этиб ўтиш керакки барча капитал шакллари ҳам маълум бир шахс ва ташкилотга тегишли бўлишига қарамадан ана шу бойликларни кадрловчи бошқа шахслар ва гуруҳларнинг саъй ҳаракатлари ёрдамидагина маълум бир моддий ва маънавий қимматга эга бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан, социал капитал, деб ёзади Пьер Бурдө фақатгина гуруҳларнинггина ресурси бўлиши мумкин[5]. Бу ўринда олим масаланинг яна бир жиҳатига эътибор қаратиб социал капитал нафақат умумий қадриятлар мажмуаси, балки ана шу қадриятлар (фан, санъат, маданият)ни субъектлари ўртасидаги алоқалар эканлигига ҳам аҳамият беради. Ҳақиқатдан ижтимоий онгнинг таркибида шаклланган қадриятлар тизимигина оммавий равишда маълум бир

жараёнларни йирик микёсдаги ижтимоий ҳодисага айлантира олади. Ўзбек жамиятидаги олий маълумот олишга бўлган ўта кучли истакни ҳам социал капитал шакллантиришга қаратилган уриниш деб аташ мумкин. Қабул квоталари кўпайтирилгунга қадар унчалик юқори мавқега эга бўлмаган меҳнат таълими каби йўналишларга бир ўринга 40 та абитуриент топширгани айнан ана шу кучли истакнинг кўринишидир.

Бир қатор олимлар социал капиталнинг 3 асосий элементи ҳақида ёзишади[6]. Булар ижтимоий меъёрлар, ижтимоий алоқалар ва ишонч.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида олий маълумотлилик анча юқори баҳоланадиган ижтимоий мақом ҳисобланади. Ижтимоий нормаларга мувофиқ инсон фарвон ҳаёт кечиришининг муҳим шартларидан бири унинг маълумотлилик даражаси, хусусан олий маълумотга эга бўлиши билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли Ўзбекистонда олий маълумотли бўлишга интилиш жуда кучли бўлиб, айрим ҳолларда бир ўринга рекорд даражадаги (бир ўринга 200-300 нафар) абитуриентлар ҳужжат топшириши кузатилган[7].

Бу каби ижтимоий нормаларнинг шаклланиши нима билан боғлиқ?

Авваламбор билимнинг, олий маълумотлиликнинг ижтимоий қадрият сифатида шаклланиб бораётгани ва жамият аъзолари ўртасида дипломга эга бўлиш қафолатланган иш ўринларини таъминлаб беради, деган қарашлар билан боғлиқ.

Иккинчидан, ўтган давр мобайнида олий таълим муассасалари асосан бюджет ташкилотлари учун кадрлар тайёрлади. Натижада давлат томонидан қафолатланган иш ўринлари анча кенг қамраб олинди. Чунки хусусий сектордан фарқли ўлароқ давлат секторида фаолият кўрсатиш ҳар томонлама қулай бўлиб, барқарор иш ҳақи ва қатор ижтимоий қафолатлардан фойдаланишга имкон беради.

Учинчидан, қабул квоталарининг бюджет ташкилотларидаги иш ўринлари билан мутаносиблиги таъминлангани натижасида дипломи мутхассислар билан вакансиялар ўртасида номувофиқлик кузатилмаган. Унинг ўрнига таълим муассасаларида айрим фан ўқитувчиларининг етишмовчилиги кузатиб келинган[8].

Тўртинчидан, қабул квоталарининг битирувчилар сонига нисбатан 8 фоизни ташкил қилиши олий таълим муассасасига кирган талабалар учун ижтимоий лифт вазифасини бажарган ва унинг ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар маълум бир даражада ижтимоий ўсишига олиб келган.

Демак, олий таълим муассасаларига ўқишга кирган ва уни муваффақиятли битирган жамият аъзолари алоҳида мақомга эга бўлган ва аксарият ҳолларда қафолатланган иш ўринлари билан таъминланган. Бу эса фаровонликнинг муҳим – шarti олий маълумотга эга бўлиш, деган ижтимоий норманинг шаклланишига олиб келган.

Социал капиталнинг яна бир атрибуги ижтимоий алоқалардир. Ўзбекистонда олий таълимнинг ижтимоий қадрият сифатида шаклланишида ижтимоий алоқаларнинг ўз ўрни бор. Ижтимоий алоқалар жамият аъзоларининг ўзаро ва ижтимоий институтлари билан ўзаро муносабатидир. Ижтимоий алоқа шакллари маълумот алмашиш, рақобат, можаро характеридаги ва кооператив хусусиятга эга алоқалар кўринишида бўлиши мумкин. Олий маълумотли бўлишга интилиш қанчалик қизқарли кўринмасин, умумтаълим мактабларида таълим сифатини ошишига ва ўқитиш жараёнининг жамият диққат-эътибор марказида бўлишига эмас, жамиятда аввалари деярли кузатилмаган янги ҳодиса – репетиторликнинг ривожланишига имкон яратиб берди. Ушбу ижтимоий институт жамият мустаҳкам мақомга эга бўлиб,

ривожланиб, ҳозирги кунда нодавлат таълим муассасаларининг ўзагини ташкил қилмоқда. Айнан кучли рақобатга асосланган ижтимоий алоқа абитуриентлар ва уларнинг ота-оналарини ноанъанавий таълим муассасаларига бўлган ишончини пайдо қилди ва мустаҳкамлади.

Ижтимоий алоқаларда муҳим муҳим атрибут – фаолиятни ўзаро мувофиқлаштириш айнан олий таълим тизимига ўқишга кириш жараёнида кузатилди ва ижтимоий яқинликка яққол мисол бўла оладиган даражага етди. Социал капиталнинг яна бир таркибий қисми бу – ишончдир. Бу ўринда жамиятнинг институти бўлган олий таълим тизимига бўлган ижтимоий ишонч ҳақида гап кетмоқда. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, олий таълим тизимидаги маълум бир турғунлик ва консерватив ёндашувлар ушбу институтга бўлган кучли ижтимоий ишончни вужудга келтирди. Аслида тизимидаги тараққиётнинг сустлиги жамиятнинг ушбу институтга нисбатан салбий муносабатини шакллантириши ва у билан алоқаларни қамайтиришга интилишини кутиш мумкин эди. Лекин, тирик организм сифатида жамиятга, унинг институтларига зарур бўлган кадрларнинг етишмовчилиги муносабатни ўзгартиришга сабаб бўлган бўлиши мумкин. Буни ЎзАвто заводида ишлаб чиқарилган автомобиллар қанчалик танқид қилинмасин, барибир уларга сон-саноксиз навбатлар тугамаслиги билан изоҳлар мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам ижтимоий жараён субъектларида қатта танловнинг мавжуд эмаслиги ушбу вазиятга олиб келган бўлиши мумкин.

Таҳлил ва натижалар. 2020 йилга келиб абитуриентларни олий таълим билан қамраб олиш даражаси 28 фоизга етди. 2030 йилга бориб эса бу кўрсаткични 50 фоизга етказиш чоралари белгилаб олинди. Олий таълим тизими олдида жуда қатта синов турибди. Бу ҳам бўлса олий таълим муассасалари бюджет ўринларидан бир неча баробар кўп тайёрлаётган кадрларни иш билан таъминлаш заруратидир. Давлат ёки хусусий олий таълим муассасанинг ҳозирги кунда ўқиётган талабалари келгусида уларни аввалгидек меҳнат бозорида қафолатланган иш ўринлари қутмаётганлиги тилмаслиги мумкин. Бу эса таълим сифатида салбий таъсир кўрсатадиган муҳим жиҳатлардан биридир. Натижада эса олий маълумотга эга, барқарор иш ўринига эга бўлмаган, хусусий тадбиркорлик фаолиятини бошлашга тайёр бўлмаган маргинал ёшлар қатламининг шаклланишига олиб келиши эҳтимоли мавжуд.

Бундай шароитда олий таълим муассасалари тайёрлаётган кадрларни меҳнат бозори талабларига максимал мослаштиришлари ва имкон қадар таълим харажатларини қисқартиришлари зарур. Таълим харажатларини қисқартириш ва талабаларни бир неча касбларга ўқитиш эса бевосита масофавий таълимни ташкил этиш ҳамда уни ривожлантириш даражаси билан боғлиқ бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Жамиятда юқори малакали кадрлардан иборат ижтимоий қатламнинг шаклланиши социал капитал ҳажмининг ортишига қандай таъсир кўрсатади?

Биринчидан, мамлакатимиз иқтисодиётининг анъанавий ва инновацион драйверлари – нефт-кон саноати, қурилиш хизматлари, қишлоқ хўжалиги ва банк хизматлари қаторига нисбатан янги бўлган – ахборот коммуникацион технологиялари, туризм ва бошқа сервис хизматлари билан боғлиқ тармоқларнинг қўшилишини кутиш мумкин. Қайд этиб ўтиш керакки, социал капиталнинг шаклланиши натижасида бир неча соҳалардаги ижобий ўзгаришларни кутиш мумкин. Мисол учун, ҳозирги кунда Ўзбекистонда янги тадбиркорлик субъектлари, хизмат кўрсатиш корхоналари ва кенг

тармокли дўконлар фаолияти ривожланмоқда. Тадбиркорлик субъектлари фаолияти кенгайиб уларда юзлаб, айрим ҳолларда минглаб ходимларнинг ишлаши кузатилмоқда. Авваллари бу катта контингент билан ишламаган тадбиркорлар контингентни бошқаришга HR менежерлар, глобал рақобат шароитида эса замонавий маркетинг учун кучли маркетинглоглар, оммавий коммуникациялар соҳасида – ижтимоий тармоқларда рекламани юритиши учун PR менежерлар ва SMMчи ходимлар зарур. Вакансиялар эълонлари билан шуғулланадиган <https://tashkent.hh.uz/> порталини таҳлил қиладиган бўлсак тизим ва тармоқ администратори, лойиҳалар менежери, HR, PR менежер, маркетинг каби касбларга тақлиф этилаётган иш ҳақи ойига 30 млн сўмгачани ташкил қилмоқда. Бу борада социал капиталнинг тўлиқ шаклланмагани оқибатида айрим ҳолларда малакали мутахассиларни хориждан жалб қилиш ҳоллари ҳам кузатилмоқда. Кўриниб турибдики, социал капитални шаклланиш жараёнида жамият аъзоларининг маълум бир қисми ҳаётида маънавий ва моддий жиҳатдан ижобий ўзгаришлар содир бўлади.

Иккинчидан, глобализациянинг ижобий жиҳатларидан бири кадрлар мобиллиги мамлакат меҳнат бозори билан чекланмаганлигидир. Глобал меҳнат бозорида талабгир бўлган касбларни эгаллаган ёшларни қайси мамлакатдан бўлишидан қатъий назар онлайн тарзда танлаш ва ёллаш имконияти пайдо бўлди. Бу эса олий таълим муассасалари битирувчилари учун қўшимча иш ўринлари ва келгусида тегишли бизнес соҳаси бўйича ижтимоий алоқаларни истиқболларини вужудга келтиради. Шунингдек, масофадан туриб ишлаш бўйича ҳам маълум бир тажриба тўпланган бўлиб, ушбу йўналишда ҳам маълум бир ютуқлар қўлга киритилди. Мисол учун, Андижон вилоятининг Мархамат туманида жойлашган логистика фирмаси АКШда ҳаракатланаётган юк автомобилларига хизмат кўрсатиш билан шуғулланади.

Учинчидан, олий маълумотли кадрларнинг кўпайиши авваламбор инсон капитали, сўнгра ижтимоий капитал ва ниҳояда моддий капитал ҳажмининг ортишига олиб келади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган олий таълим трансформацияси асосан Ғарб кадриятларига йўналиштирилганлиги (кредит-модул тизими, бошқаруving янги моделлари ва либерал молиявий бошқарув) нафақат кадрларнинг дунёқарашида балки, ижтимоий онгда ҳам ўз аксини топиши мумкин. Файласуф олим А.Эгамбердиев таъкидлаганидек, "... мамлакатдаги олий таълим трансформацияси келгусида давлат ва жамият ҳаётининг трансформациясига хамиртуруш вазифасини ўтайди ва қайси мделлар ҳаётга табиқ этилаётган бўлса, ўша моделдаги жамият қурилиши эҳтимоли вужудга келади".[9] Буни Ўзбекистон ҳукуматида фаолият кўрсатаётган Ғарб давлатида таҳсил олган амалдорларнинг либерал ислохотлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Тўртинчидан, жамиятда олий маълумотли инсонларнинг кўпайиши билимнинг, касб-хунарнинг ва илм-фаннинг кадрият даражасига кўтарилиши учун жуда яхши туртки беради. Кузатишлардан маълумки жамиятнинг кичик бўлаги бўлган маҳалла ўраида яшаётган аҳоли орасидан маълум бир муваффақиятга эришган олий маълумотли инсонларнинг чиқиши бошқа онлалар учун тайёр ривожланиш модели вазифасини ўтайди. Шу сабабли ҳам олий таълим муассасаларида айрим вилоятлар, туманлар ва маҳаллардан келиб ўқийдиган талабаларнинг сони бошқаларга нисбатан кўпроқлигини кузатиш мумкин. Халқ таълими вазирлиги маълумотида кўра Наманган ва Хоразм вилоятларда ўқувчиларнинг олий таълим муассасига кириш кўрсаткичлари бир неча поғонага кўтарилган[10].

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда олий таълим тизими шиддат билан ривожланмоқда. Бу социал капитал ҳажмини ортишига ва жамиятда кадриятлар трансформациясига сабаб бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://mininnovation.uz/uz/news/2363> - Иброҳим Абдурахмонов, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазири, академик. Глобал Инновацион Индекс - инновацион тараққиёт ўлчови.
2. <https://mininnovation.uz/uz/news/2363> - Иброҳим Абдурахмонов, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазири, академик. Глобал Инновацион Индекс - инновацион тараққиёт ўлчови.
3. Hanifan, L. J. (1920). The Community Center. Boston: Silver, Burdett & Company.
4. Ferragina, Emanuele; Arrigoni, Alessandro The Rise and Fall of Social Capital: Requiem for a Theory? Political Studies Review: journal. — 2017. — Vol. 15, no. 3. — doi:10.1177/1478929915623968.
5. Бурдьё П. Формы капитала // Экономическая социология / пер. с англ. М. С. Добряковой. — Random House, 2002. — Т. 3, № 5.
6. Патнэм, Роберт Д. (2000). Боулинг в одиночку: крах и возрождение американского сообщества . Нью-Йорк: Саймон и Шустер. ISBN0-7432-0304-6 Википедия site:360wiki.ru
7. <https://t.me/davlattestmarkazi/7002> - Давлат тест маркази.
8. <https://telegra.ph/Rus-tili-fanidan-va-rus-sinflarida-malakali-pedagogik-kadrlar-etishmasligi-b%D1%9Ejichamurozhaatlarga-munosabat-10-28>.
9. Эгамбердиев А. Олий таълим трансформациясини тадқиқ этишнинг айрим назарий муаммолари. АДУ илмий хабарнома.2020 йил. 5-сон. —Б.21 <https://t.me/shshermatov/127> - Халқ таълими вазирлиги.
10. <https://www.tdi.uz/upload/iblock/24f/24f3d7cf890e18df75061ac060952565.pdf>

UDK: 614

Dilrabo NIZAMOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: dilrabo@ru

«XFX» kafedrasida katta o'qituvchisi Mirsharipova Z.M taqrizi asosida

THE LEVEL OF INFORMATION ABOUT CORONAVIRUS INFECTION OF STUDENTS OF TSTU NAMED AFTER ISLAM KARIMOV

Abstract

The article presents the results of a study conducted to study the level of knowledge of students of the Tashkent State Technical University about coronavirus infection. According to the survey, coronavirus infection is mainly transmitted to people with low immunity, bad habits, overweight and chronic diseases, and it is believed that their disease is difficult.

Key words: student, coronavirus, COVID-19, pandemic, preventive.

УРОВЕНЬ ИНФОРМИРОВАННОСТИ О КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ СТУДЕНТОВ ТГТУ ИМЕНИ ИСЛАМА КАРИМОВА

Аннотация

В статье представлены результаты исследования, проведенного с целью изучения уровня знаний студентов Ташкентского государственного технического университета о коронавирусной инфекции. Согласно опросу, коронавирусная инфекция в основном передается людям с низким иммунитетом, вредными привычками, избыточным весом и хроническими заболеваниями, и считается, что болезнь у них протекает тяжело.

Ключевые слова: студенты, коронавирус, COVID-19, пандемия, профилактика.

ISLOM KARIMOV NOMLI TDTU TALABALARINING KORONAVIRUS INFEKSIYASI HAQIDA MA'LUMOTI DARAJASI

Annotatsiya

Maqolada Toshkent davlat texnika universiteti talabalarining koronavirus infeksiyasi haqidagi ma'lumoti darajasini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. So'rovnomaga natijalariga ko'ra koronavirus infeksiyasi, asosan, immuniteti past, zararli odatlarga berilgan, ortiqcha vaznga ega bo'lgan, surunkali kasalliklarga ega insonlar yuqtirib olishlari va ularda bu kasallik og'ir kechadi deb hisoblashadi.

Kalit so'zlar: talabalar, koronavirus, COVID-19, gigiyena, profilaktika.

Kirish. Hozirgi kunda Adabiyot va ommaviy axborot vositalarida "Koronavirus" infeksiyalari eng xavfli viruslardan biri ekanligi haqida ma'lumotlarini ta'kidlash davom etmoqda va bu jiddiy muammoga fuqarolarning e'tiborini qaratmoqda. Sog'liqni saqlash tizimini mustahkamlashning global ustuvorligi va umuman mamlakatdagi vaziyat – fuqarolarni, xususan, o'qiyotgan yoshlarni xabardor qilish muhim ekanligini ko'rsatdi.

XXI asr tibbiyotning yuqori yutuqlariga qaramay, kasalliklarning yuqori darajada o'sishi bilan ajralib turadi. Xitoyning Uxan shahrida ilk bor aniqlangan yangi koronavirus keltirib chiqaradigan kasallik 2019-yil koronavirus kasalligi deb nomlandi. Qisqacha COVID-19 nomida "CO" koronani (corona), "VI" virusni (virus), "D" esa kasallikni (disease) anglatadi. Avval ushbu kasallik "2019-yilgi koronavirus" yoki "2019-nCoV" deb nomlangan.

COVID-19 yangi virus bo'lib, kuchli o'tkir respirator sindromni va o'tkir respirator virusli infektsiyaning (O'RVI) ba'zi turlarini keltirib chiqaradigan viruslar oilasiga tegishlidir. Virus havo-tomchi yo'li bilan yo'talish va aksa urish paytida to'g'ridan to'g'ri yuqadi. Shuningdek, virus bilan ifloslangan yuzalarga tegish orqali ham yuqishi mumkin. COVID-19 virusi bir necha soat davomida buyumlarining sirtida o'z kuchini saqlab qoladi, biroq oddiy dezinfeksiya vositalari uni o'ldirishi mumkin.

Talaba yoshlar jamiyatning mehnat resurslarining asosiy manbai hisoblanadi, shuning uchun bo'lajak mutaxassislarning hozirgi kunda butun Yer yuzida keng tarqalayotgan va pandemiyaga sabab bo'layotgan koronavirus

infeksiyasiga va uni profilaktikasiga bo'lgan munosabati haqidagi fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ommaviy axborot vositalarida va davlat statistika qo'mitasi koronavirus kasalligi bilan kasallanish yoshlar orasida ham keng tarqalayotganligini ta'kidlamogda. Koronaviruslar bu issiqqonli hayvonlar, ya'ni qushlar va sutemizuvchilarda yashovchi viruslar bo'lib, olimlar SARS-CoV-2 koronavirusining asl manbasi Xitoyda uchrovchi ot ko'rshapalaklar ekanligiga shubha qilishmaydi. Lekin shunisi borki, hech qachon ko'rshapalakning virusi odamga to'g'rdan to'g'ri yuqmaydi, uni ushlaganingizda ham, pishirib yeganingizda ham. Virus ko'rshapalakdan odamga yuqishi uchun orada vositachi bo'lishi kerak. Buni biz fan tilida oraliq xo'jayin deb ataymiz. Virus dastlab mana shu oraliq xo'jayinga o'tadi, ana undan keyin undan odamga o'tadi. Shunda ham oraliq xo'jayinni yeyish shart emas, uni ushlab kifoya. 2020-yil yanvar oyining 22-kuni Journal of Medical Virology jurnalida SARS-CoV-2 koronavirusining oraliq xo'jayini ilonlar ekanligini haqida maqola chop etildi. O'sha vaqtda juda ko'p virusologlar bu versiyaga o'z e'tirozlarini bildirganlar, sababi ilonlar sovuqli hayvon va ularda koronaviruslar yashamaydi. Shundan keyin fevral oyining dastlabki kunlarida Nature jurnalida yana bir tadqiqot ishi chop etildi. Unda SARS-Cov-2 ning oraliq xo'jayini pangolinlar ekanligi haqida yoziladi. Bu endi ancha haqiqatga yaqin versiya edi. Lekin shunday bo'lsada, oraliq xo'jayin boshqa bo'lishi mumkin degan versiya saqlanib qoladi. O'tgan hafta 22-mart kuni Journal of Proteome Research jurnalida

yana bir tadqiqot ishi chop etildi. Unda yuqoridagi ikki versiya ilmiy-tanqidiy o'rganilib chiqib, virus genomi qaytadan o'rganildi va odam va ko'rshapalakdagi SARS-CoV-2 koronavirusi 91 % holatda pangolinlardagi virus bilan o'xshash ekanligi qayd etildi. Ushbu tadqiqot ikkinchi versiyaning to'g'riligini yana bir bor tasdiqlab berdi. Aqlli, dunyoqarashi keng, zamonaviy ilm-fan yangiliklaridan xabardor odam ayrim "sariq pressa"lardagi ishonchsiz ma'lumotlarni o'qib unga ishonib ketmasdan, masalaga ilmiy asosda, haqqoniy yondashishga harakat qiladi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Islom Karimov nomidagi TDTU talabalarining koronavirus infeksiyasi bo'yicha ma'lumot olganligi darajasini aniqlash. Tadqiqot ishini o'tkazishda quyidagi vzaifalar qo'yildi: ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, so'rovnoma o'tkazish.

Tadqiqot ishi TDTU onlayn tarzda so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma 10 ta savoldan iborat bo'lib, 1,2,3,4-kurs 205 nafar talaba qatnashdi. Qatnashuvchilarning o'rtacha yoshi 20,5. Ma'lumot yig'ish usullari:

- kompyuterda so'rov o'tkazish;
- sotsiologik so'rov.

Natijalarni statistik qayta ishlash:

- Microsoft Excel dasturi,
- Google jadvallari.

-**Tahlil va natijalar (Analysis and results).**

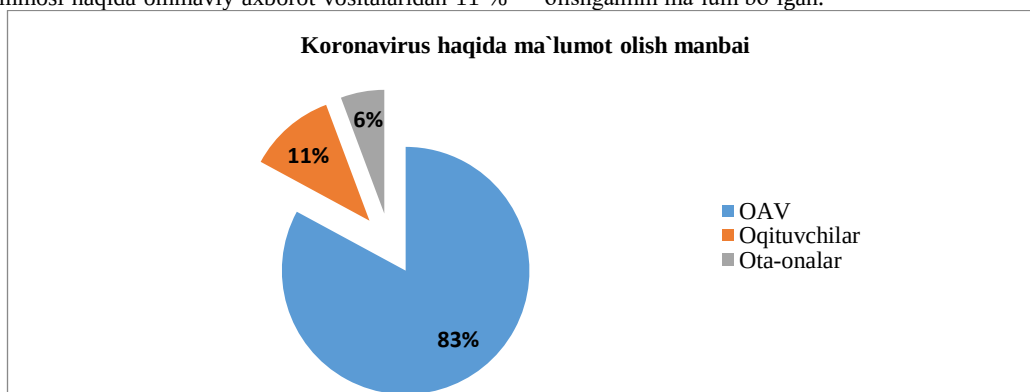
Sotsiologik so'rovda 64,9 % (133 kishi) erkak 35,1 % (72 kishi) – qiz ishtirok etdi.

95 % o'quvchilarda "koronavirus" tushunchasi haqida tushuncha borligi aniqlandi.

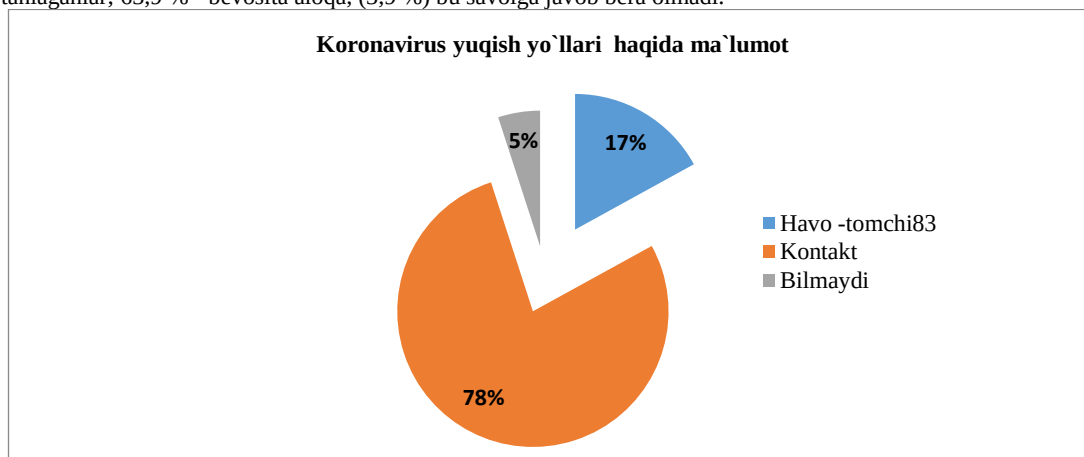

Talabalarining ko'pchiligi (83 %; 160 kishi) koronavirus muammosi haqida ommaviy axborot vositalaridan 11 %

-o'qituvchilar, 6 % -ota-onalar va do'stlardan bilib olishganlini ma'lum bo'lgan.

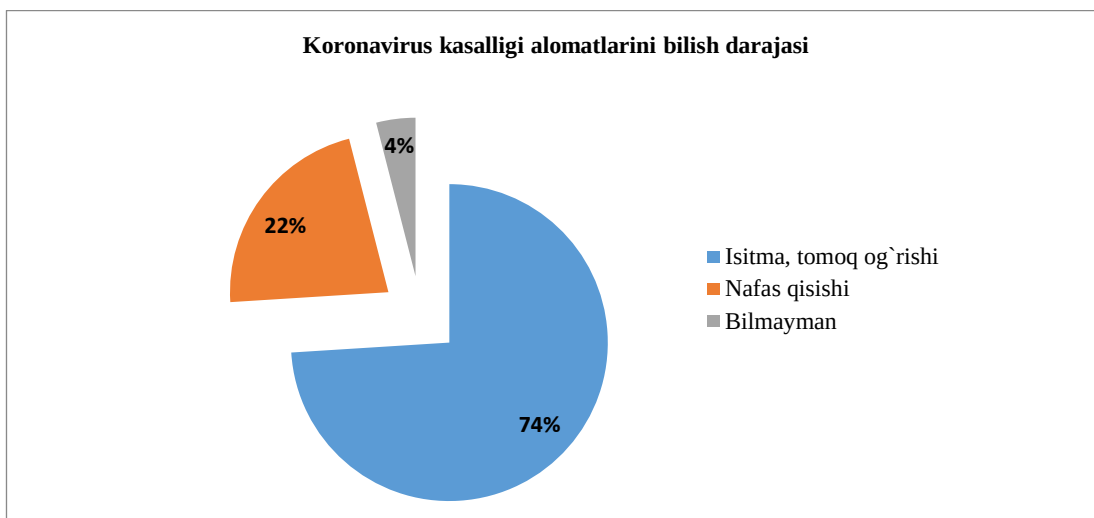

Talabalarining ko'pchiligi (79,5 %) koronavirus infeksiyasining yuqish yo'lini to'g'ri javob berganlar, ya'ni havo- tomchi yo'lini tanlaganlar; 63,9 % - bevosita aloqa, (3,9 %) bu savolga javob bera olmadi.

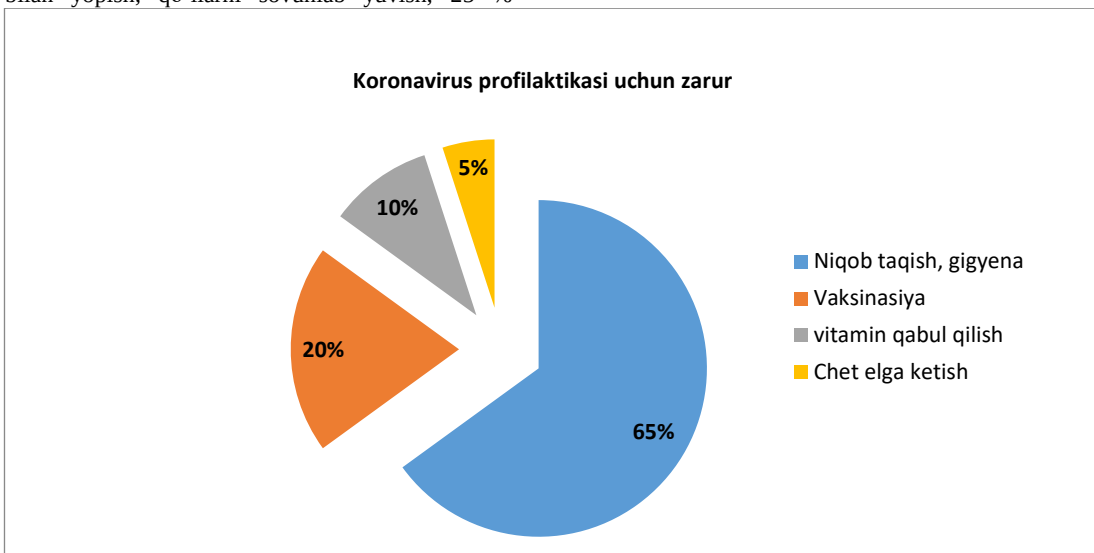
Talabalarining ko'pchiligi, 74 % koronavirus infeksiyasi keltirib chiqaradigan kasallikning asosiy belgilari

isitma, tumov, yo'tal, tomoq og'rig'i, 22 % - nafas qisishi va holsizlik, 4 % - bilmayman deb javob berdilar.

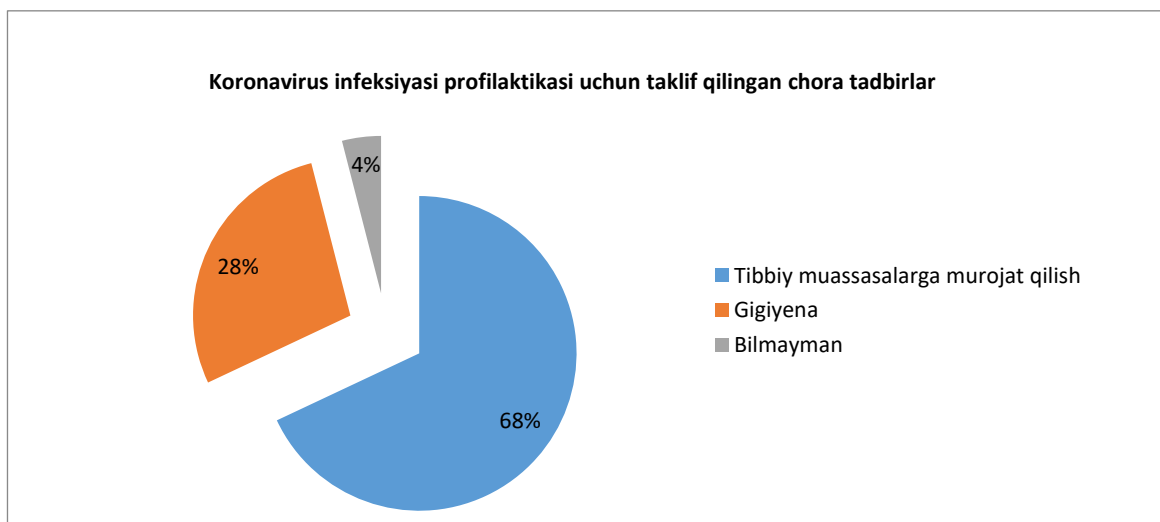
Kasallikni oldini olishda qanday choralar ko'rish kerak degan savolga talabalarining 66 % - burun va og'izni niqob bilan yopish, qo'llarni sovunlab yuvish, 25 % -

vitaminlarni qabul qilish, 9 % - chet elga ketish deb javob berdilar.

Koronavirus infeksiyasi profilaktikasi uchun taklif qilingan chora tadbirlar bo'yicha talabalarining 68 % tibbiy

muassasalarga murojat qilish, 22 % - gigiyenaga e'tibor qilish va 10 % - bilmayman deb javob berdilar.

-Xulosalar va tavsiyalar (Conclusion/Recommendations). O'tkazilgan tadqiqot natijasida notibbiy oliy ta'lim muassasasi talabalari koronavirus infeksiyasi, uning yuqish yo'llari, alomatlari, oldini olish chora-tadbirlari haqida yetarli ma'lumotga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Shunga qaramay, talaba yoshlar orasida koronavirus kasalligini oldini olish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilishi maqsadga

muvofiq. Bundan tashqari koronavirus kasalligiga qarshi vaksina haqida keng ma'lumot berilishi va talabalar orasida emlashning keng tag'ibot qilish ahamiyati haqida ma'ruza va seminarlar oliy o'quv yurtlarida tashkil etilishi kasallikni keng tarqalishining oldini olishda, mashg'ulotlarning offlayn tarzda olib borilishida ahamiyati katta bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Yuqumli kasalliklar:—T.: Ibn Sino nomidagi nashr.-matbaa birlashmasi, 1993. — 472b.
2. Автор: Ющук Н.Д., Венгеров Ю.Я. Артикул: 103824ISBN: 978-5-9704-6122-8 Год издания: 2021 Страниц: 104
3. WWW.kemsmu.ru
4. <https://coronavirus.uz>
5. med.uz

Тоғжи НОРОВ,

Тошкент давлат иқтисодиёт университети доценти, фалсафа доктори(PhD)

E-mail: tajonorov@gmail.com

THE PROBLEM OF UNITY IN THE PHILOSOPHY OF ALISHER NAVOI ONTOLOGY

Abstract

This article is devoted to the problem of unity, which is the most subtle and mysterious problem related to existence, widespread in Muslim oriental philosophical schools. The problem of Wahdat al-Wujud (the existence of God), along with its pluralistic nature in Eastern philosophy, tried to shed light on the extremely ignorant approaches put forward by extremely fanatical trends and sects, their quality as a weapon of the dominant political ideology. The article reveals a subject in the philosophical heritage of the great thinker Alisher Navoi with very simple examples, with examples from the works of enlightenment, mysticism, and provides scientific and analytical conclusions.

Key words: Muslim oriental philosophy, being, the universe, one existence, mysticism, "rational knowledge", "irrational knowledge", "everything is from Him", "everything is from Him"

ВОПРОС ВАХДАТУЛ ВУДЖУД В ОНТОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме единства, которая является наиболее тонкой и загадочной проблемой, связанной с существованием, широко распространенной в мусульманских восточных философских школах. Проблема Вахдат аль-Вуджуд, наряду с его плюралистической природой в восточной философии, пыталась пролить свет на крайне невежественные подходы, выдвигаемые крайне фанатичными направлениями и сектами, их качество как оружия доминирующей политической идеологии. В статье очень простыми примерами раскрывается предмет в философском наследии великого мыслителя Алишера Навои, на примерах из произведений просветительства, мистицизма и даются научные и аналитические выводы.

Ключевые слова: мусульманская восточная философия, бытие, вселенная, единое существование, мистицизм, «рациональное знание», «иррациональное знание», «все от Него», «Все что есть Он».

АЛИШЕР НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ФАЛСАФАСИДА ВАХДАТУЛ ВУЖУД МАСАЛАСИ

Аннотация

Мазкур мақола мусулмон Шарқи фалсафий мактабларида кенг тарқалган, борлиқ билан боғлиқ энг нозик ва катта жумбоқ масала бўлган вахдатул вужуд масаласига бағишланган. Вахдатул вужуд масаласи шарқ фалсафасида ўзининг плюралистик табиати билан бирга, ўта мутаассиблашган сулук ва тариқатлар томонидан илгари сурилган, ўта жоҳилонга ёндашувлар, уларнинг ҳукмрон сиёсий мафкура кулоли сифати бу таълимот тарафдорларининг шафқатсиз қатлиғача бўлган мурасасиз йўлни босиб ўтганлиги ёритишга ҳаракат қилинди. Мақолада, мавзунинг улғу мутафаккири Алишер Навоий фалсафий меросида ўта оддий тарзда, маърифий, ирфоний жиҳатлар асарларидаги мисоллар воситасида баён қилинди ва илмий таҳлилий хулосалар берилди.

Калит сўзлар: мусулмон шарқи фалсафаси, борлиқ, олам, вахдатул вужуд, тасаввуф, “ақлий илм”, “нақлий илм”, “ҳамма нарса Удир”, “ҳамма нарса Ундандир”.

Кириш. “Вахдатул вужуд” тасаввуфий, фалсафий истилоҳи мазмунини очиш учун, аввало, бу истилоҳнинг лисоний ва фалсафий асосларини аниқлаштириб олиш керак. Шунинг учун, тасаввуфий фалсафанинг ўзаги бўлган – “вахдат”, “воҳид”, “вахдоният”, “вужуд” каби сўзларнинг ўзига қисман изоҳ берсак. Бу ўринда бу тушунчаларга шу пайтгача бериб келинган луғовий, илмий-фалсафий, қомусий таъриф ва хулосаларни асос қилиб олдик.

Вахдатул вужуд - (араб. - жисмоний бирлик) - абадий ягона Аллоҳгина бор деб ҳисобловчи пантеистик таълимот. Бу таълимотга кўра, жисмоний олам, предметлар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат факат Аллоҳда мужассамланган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир. Вахдатул вужуд намоёндалари худо бутун борлиқни яратиб туради, деб ҳисоблаганлар[1].

Вахдоният ва вахдатул вужуд таълимоти – Аллоҳ билан бирга ягона моддий олам бор деб ҳисоблайдиган таълимот. Бу таълимот тарафдорлари табиатнинг абадийлигини тан оладилар, Аллоҳ оламнинг ўзида, унга сингиб кетган деб қарайдилар. Вахдати мумкин вақиллари одам бу дунёдан воз кечмай, тарқидунё қилмай яшашга интилиши керак деган фикрни олға сурдилар. Шунинг учун кўпчилик мусулмон руҳонийлари бу таълимотга

шубҳа ва ҳушёрлик билан қарар эдилар. Киндий, Форобий, Ибн Рушд, Бедил бу таълимотнинг намоёндалари ҳисобланади. Вахдати мумкин намоёндалари фикрича, табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ, дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. Вахдати мумкин тарафдорлари мусулмон Шарқида табиатшунослик билимларининг ривожланиши учун фалсафий асослар яратиб берди[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Бу тушунчалар, аслини олганда, фалсафа тарихида анча илгари ҳам шунга ўхшаган қарашлар илгари сурилган бўлсада, айнан тасаввуф фалсафада бу назария Ибн ал-Арабийга[1] нисбатан берилдиган вахдатул вужуд таълимотига бориб тақалади[2]. Лекин, ибн Арабийнинг ўзи ушбу атамани, айнан “вахдатул вужуд” тарзида қўлламаган. Аммо издошлари унинг таълимотини ўрганиб, уни шу атама билан машхур этганлар.

Ибн ал-Арабий Абу Бакр Муҳаммад (тахаллуси; Шайх ал-Ақбар «Буюк Шайх») (1165.7.8, Мурсия, Испания - 1240.16.11, Дамашқ) – араб мутафаккири ва шоири, суфийликнинг кўзга кўринган намоёнчаси. Фалсафий дунёқарашига вахдат ул-вужуд таълимоти хос бўлиб, ҳамма нарсанинг ягона асоси илоҳий субстан-

ция (рух, идея)дир, деб ҳисоблайди. Суфий сифатида Аллоҳни олий, мутлақ ҳақиқат ҳолда англаш ва унга кўнгилни поклаш орқали эришишни тан олган. Унинг “ал-Футухот ал-Маккийя” (“Макка ғалабалари”), “Фусус алҳикам” (“Ҳикматлар дурдонаси”), “Китоб ас-сабъа” (“Етти ҳикмат китоби”), “Мафотиҳ ал-ғайб” (“Ғайб калитлари”), “Китоб алҳақ” (“Ҳақиқат китоби”) каби 400га яқин асари бор[13].

Алишер Навоий “Насийм ул-муҳаббат”нинг Шайх Муҳйиддин Муҳаммад б. Али б. Арабий х. с. мақоласида ибн ал-Арабийни қуйидагича таърифлайди: Ваҳдати вужуд қойилларининг қудвасидур (етақчи, бошлик). Зоҳир фуқаҳо ва уламосидин кўп анга таън қилибдурлар. Фуқаҳодин оз ва сўфийдин жамоате ани бузург тутубтурлар. Уни юксак эҳтиром билан улуғладилар, сўзларини мақтаб, мадҳ этдилар, баланд мартабасини сифатладилар, беҳисоб каромотларидан хабар бердилар, деб ёзган.

Унинг асарлари хусусида: “...Ва анда келтуруб-дурки, аларнинг мусаннафоти (асарлари) беш юздин ортиқрокдур ва Ҳазрат Шайхнинг баъзи асхобининг илтимоси биля ўз мусаннафоти фихрастида рисола битибдурлар. Анда икки юз эллиқдин ортиқнинг отин мазкур қилибдурлар, кўпраки тасаввуфда” [2]. Яъни, манбаларда унинг асарлари сони беш юздан зиёд дейилади лекин, ўзи асарларининг рўйхати битилган бир рисоласида 250 дан ортиқ асарини келтирган дейди[2].

Тасаввуфшунос олим Ҳ. Беруний ўз тадқиқотларида, ибн ал Арабийни ва унинг издошларини ваҳдат ул-вужуд таълимоти учун бир қатор уламолар томонидан кофир деб фатво берилгани, лекин, бошқа бир гуруҳ олимлар қўллаганлиги ва унга эргашиб асарлар яратганлигини айтиб ўтган. Шу билан бирга, бу таълимот ислом оламида жуда кўп тортишувлар, бир-бировни “такфир” деб, яъни куфрда айблашлар, ва қатл каби аянчли ҳолатларни мусулмонлар бошига солиши билан характерли бўлиб қолди дейилади[3].

Ибн ал-Арабийнинг ваҳдат ул вужуд таълимотнинг ирфоний талқини, унинг Нақшбандия тариқати шайхларига таъсири хусусида Ж.Холмўминовнинг докторлик ишида тўхтаб ўтилган. Жумладан, А.Жомий ва Навоийнинг ваҳдатул вужудга оид қарашлари мисол келтирилган[6].

Ваҳдат-ул вужуд мавзуси, ҳозирги кунимизда ҳам соф илоҳиёт намоёндалари тарафидан эҳтиёткорлик, ҳатто раддия билан қабул қилинади. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг, “Тасаввуф ҳақида тасаввур” китобида: “...ваҳдатул вужуд масаласининг қайта майдонга чиқишини истамас эдик. Мен ўзим бу масаланинг бировнинг эсига тушиб қолишини асло истамас эдим. Бу масаладан хабардор биродарларга ҳам уни кўзғамаслик кераклигини айтиб юрар эдим. Аммо биз истаймизми, йўқми, аста-секин ваҳдатул вужуд масаласи майдонга кириб кела бошлади [7]. Бу ерда ҳам тасаввуфнинг сунний талқини, фалсафий ва айниқса илмий-маърифий талқини келиша олмаслигини англаш мумкин.

Шайх ҳазрат ўзлари ваҳдатул вужудни қисқача қуйидагича таърифлаган: «Аллоҳ таолодан бошқа барча нарсалар шуъун ва таъйинотлар олами (аниқ ва аниқ бўлмаган нарсалар олами)дир. Барча шуъун ва таъйинотлар У зотнинг кўринишларидир. У зот уларда зоҳир ва аралашиб юрувчи бўлгандир. Бу аралашиб юриш ҳулул (дохиллик, кириш) ва иттиҳод (бирлашиш, бирик) назарияси соҳиблари айтгани каби эмасдир. Балки бу аралашиб юриш бир соннинг бошқа сонлар ичида юргани кабилар. Ҳамма сонлар бириклардан иборатдир. Аммо оламда фақатгина бир муайян нарса ёки биттагина зот зоҳир бўлади, холос. Ана ўша зот Аллоҳнинг муқаддас зоти шаклида зоҳир бўлгандир. Аллоҳнинг зоти эса кўп

ададларда зоҳир бўлади. Бас, Аллоҳ аввал ва охир, зоҳир ва ботин, шериклар ва тенгдошлардан устиндир”[7].

Бу ерда, “аклий” ва “нақлий” илм тарафдорлари ўртасида катта зиддият майдонга келганини кўриш мумкин ва ихтилоф ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). “Ваҳдатул вужуд” - бу дунёдаги жами яралган мавжудот Аллоҳнинг зотини билдирадиган фалсафий тасаввуфий тушунчадир. Унда икки арабий сўз, - “ваҳдат”, яъни, бирик, бутунлиқ, “вужуд” сўзи, тана, моддийлик, яъни моддий бирикни англатгани учун кўпроқ бу ўринда тана, тийнат ашёларнинг моддий қисми “вужуд” деб тушунилади. Бу тушунча ғарб фалсафасида “материя” тарзида, рус тилида “телло” сўзлари ашёларнинг моддий жиҳатини англаталди. Бутун олам, коинот, бирик Оллоҳнинг вужудидир, бирикнинг субстанцияси, моҳияти Оллоҳдир деган таълимот ҳисобланади. Барча ашёлар, бутун олам, коинот – бу Оллоҳдир, унинг вужудидир, унинг ўзидир деган талқин. Лекин, бу масалада бир-бирдан фарқ қилувчи икки ёндашув бор. Айрим тасаввуф файласуфлари “ҳамма нарса Унинг Ўзи” ёки “ҳамма нарса Удир” дейишган бўлса, бошқа бир файласуфлар, “ҳамма нарса Ундан” дейишган. Яъни, оламдаги ҳамма ашёлар, бутун бирик унинг Ўзи, унинг вужуди, табиат бирик Унинг вужуди, олам ваҳдат Оллоҳ билан битта бутунлиқ, ягоналикни, бутун вужудан иборат деган бўлса, иккинчи гуруҳ мутасаввуфчилар ҳамма нарса ундан, ёки ҳамма нарса унинг ҳукми, иродасига боғлиқ, у ҳеч нарсани жисми, вужудида йўқ, балки ҳамма нарса унинг ҳукми, амри билан бор ёки йўқ бўлади, У яъни, Оллоҳ алоҳида бир Ҳаллоқи, мўжиза манбаи деган илоҳий қарашни илгари суришган.

Оламни Оллоҳ яратган ягона холиқ, моҳият, сабаб эканлиги “Лисонут-тайр”нинг дебوحасида қуйидагича ифодаланади:

Улки махлуқот халлоқидур ул,
Ондин ўзга фоңию боқийдур ул.
Сониъиким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини қилди рақам.
Айлагач дойир тўкуз афлони,
Қосир этти фаҳмидин идрокни[4].

Бу мажозий-фалсафий тасвирда Навоий: У (Оллоҳ) бутун махлуқотни яратгандир, бошқа ашёлар фониийдир, фақат Угина боқийдир, Оллоҳ мўжизали қалами билан, бутун бирикни, ундаги ашёларни яратди, хусусан тўққиз фалакни яратди, лекин унинг сир-асорини идрок доирасидан ташқари қилди.

Назму насридин таҳрир айлабон,
Ваҳдат асорини тафсир айлабон
Сендадур ҳам бирику ҳам борлиғ,
Ҳайлиғу кодирлиғу ғаффорлиғ[4].

Шунингдек, ваҳдат аҳли деб, худони ёлғиз, ягона деб таниганлар, орифлар тарзида талқин қилинган;

Оллоҳнинг ягона моҳият сифатида эса:

Ваҳдати зотиға куёшдек тануқ,
Заррадин афзуну куёшдин ёруқ[5]

деган, мисоллари келтирилган. Бу сатрларнинг мазмуни, - Оллоҳнинг олами, бирикни яратувчи ягона моҳият эканлиги, унинг вужуди мавжуд бўлган олам ашёлари заррадан кўплиги эса кўшдек равшандир.

Навоий ўзигача бўлган мутафаккирлардан Муҳаммад Ғаззолий таълимотида оламнинг яралиши ибтидоси, мавжудлиги ва интиҳосига оид қарашларини ўз қарашларида давом эттиради. Гарчи унинг даврида муаммо ваҳдатул вужуд тарзида айтилмаган бўлсада, айнан, моддий ва номоддий бирик, уларнинг ваҳдоният яъни бирик, умумийлик тарзида талқини бор эди.

“Насойим ул-муҳаббат”нинг “Хужжат ул-ислом Муҳаммад б. Муҳаммад Ғаззолий Тусий қ.с.” мақоласида

мутафаккирнинг бир қанча асарларидаги умумий ғоясини оламини, борлиқни ирфоний таҳлили мисолида ваҳдатул вужуд таълимоти давомчиларидан деган хулоса беради.

Бизнинг фикримизча, Навоий Ғаззолийнинг борлиқ фалсафасига оид қарашлари хулосаларини тахминан қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Навоий ҳам Ғаззолий каби маърифий ислом тарафдори эди ва айнан шу жиҳатини қадрлаган. Олам ва ашёлар табиатини илм-маърифат, ақл-заковат воситасида ўрганиб, хулоса қилиш лозимлигини уқтиради;

руҳ номоддий асосда, у Аллоҳга доир бўлгани учун, уни ақл билан англаш мумкин эмас;

ашёларнинг фақат қолипни (форма – шакл-шамойили) қўрамиз, лекин, қолип руҳдан беҳабар;

Оламда биз кўриб турган ашёлар ҳақиқий олам эмас уларнинг руҳидир, ҳақиқий борлиқ(кивомлик, қайюмлик) Оллоҳга хосдир;

Ашёлар табиатидаги унсурларнинг моддийси ва номоддийси – ҳасти нестнамой ва ҳасти ҳастнамойга бўлиниши;

Алишер Навоий ваҳдатул вужудни ёқлаган ва уни маърифий талқини тарафдори бўлганлигини кўриш мумкин. Лекин, маърифат йўлидан тоймаган айрим мутафаккирларни жоҳилият қурбони бўлганини афсус билан айтиб ўтади. Албатта, унда “ваҳдат”, “ваҳдония”, “аҳад” каби исломий, тасаввуфий истилоҳлар, Оллоҳнинг ягоналиги, бутун оламнинг ягона жавҳари, моҳияти, асоси эканлиги Навоийда иймон даражасида эътироф этилган. У “Ҳайрат ул-аброр”да:

Ваҳдати зотиға қуёшдек тонук,

Заррадин афзуну қуёшдин ёруқ[5]

Яъни, Сенинг ягона зот эканлигинг, оламнинг бутунлиги фақат Сенга боғлиқлиги қуёшдек равшан, улар заррадан ҳам кўп ва қуёшдан ёруғ. Бошқача айтганда, Сенинг вужудинг зарралардан тортиб, қуёшдек улкан сайёралар ҳам Сенинг вужудингдир ва улар бир бутунлиқни ташкил этиши кундек равшан дейилган. Бу эса ваҳдоният маъносини беради.

Бирлик эдию адади йўқ эди,

Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди[5].

Бу байтда ҳам Навоий, Ўзинг аслда Яккасану, лекин, оламдаги сени иноятинг бўлган ашёларнинг адади, яъни сону-саногӣ йўқ, Ўзинг Аҳадсан – Яккасан, Сенинг шеригинг йўқ, дейди.

Эй бори мавжудға сендин вужуд,

Балки вужуд аҳлиға файёзи жуд[5].

Бу ерда, оламдаги ҳамма нарсада Сенинг вужудинг бор, бутун мавжудодга саҳийлик вужуд билан файз бергансан. Яъни, оламдаги барча ашёларнинг ҳам жисми ҳам мазмуни ва файзисан деган маъно ётибди.

Авалл ўзунг, охиру мобайн ўзунг,

Борчаға холик, бориға айн ўзунг[5].

Оламнинг ибтидоси, ҳамма нарсанинг мояси Сенсан, ироданг билан уларни турли вақт ва замон мобайнида мавжудлиги ҳамда поёнига етказувчи ҳам Ўзингсан, барчани Холиқи (ҳалқ қилучи, яратувчи, ясовчи), манбаси айнан Ўзингсан.

Навоий ҳамма асарларининг бошланиши анъанавий Оллоҳ ҳамдига бағишланган бўлиб, уларда оламини ва борлиқни яратилиши билан боғлиқ пантеистик асосга эга. Жумладан, “Садди Искандарий”да,

Вужуд аҳлининг коми жудунг била,

Келиб жуд койим вужудунг била[9].

Маъноси: барча мавжудликларни коми (коми мурод-олий мақсад) сенинг саховатинг туфайли. Аслда уларда сени койим вужудинг ва саховатинг борлиги туфайли улар бордир. Асл койимлик Сенга хос.

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам (қадим),

Бўлуб борча ашё вужуди адам[9].

Маъноси: азалда Сенинг вужудинг зоҳир бўлиши билан, барча ашёлар адамдан, яъни йўқлик олаmidан вужуд (борлиқ) оламига келишди.

Тасаввуфшунос олим Н. Комилов, ваҳдатул вужуд фалсафасида «Ҳамма нарса Ундан» тушунчаси билан бирга “Ҳамма нарса Удир” тушунчаси ҳам баъзан қўлланилади. Бироқ, шунга қарамай, буни “Табиат – Худодир” деган ғояга тенглаштиролмаймиз. “Ҳамма нарса Удир” деган қарашда Худонинг зоти сифатларида мужжасам, деган фикр ифодаланган.

Ваҳдатул вужуд таълимотига қўра, олам узлуксиз ўзгаришда (трансформация, инкилоб), Худо ҳар бир лаҳзада ўзгача шаън (сурат, шакл-шамойил-яъни форма) билан зуҳур этади, янги шаън аввалгисига ўхшамайди. Фақат ориф буни ҳис этади, чунки ақл суратларга боғланиб қолади, ориф қалби доим моҳиятга – ҳақиқатга қараб бораверади[8].

Ориф сўзи, бизни ўзбек ва бошқа мусулмон халқлари тилларига араб тилидан кириб келган бўлиб, унинг илк мазмуни – Оллоҳни таниш, тан олишни англатган. Кейинчалик, умуман, таълим, илм-маърифатни англатувчи тушунча сифатида эътироф этила бошлади. Хусусан, маориф сўзининг ўзаги орифдир.

И. Ҳаққулов: тасаввуф тадқиқотчиларининг эътироф қилишларича, Мансур Халлож ва Боязид ал-Бистомийда ҳам ваҳдатул вужудга яқин фикр-қарашлар бўлган. Аммо улар ваҳдатул вужудга қараганда ваҳдатул шуҳудга яқиндирлигини айтади. Навоийнинг “Ҳазойинул маоний”даги бир ғазалида бу ҳақда шундай дейилади:

Зиҳи камол ила кавнайн нақшиға наққош,

Мукавванот вужудин вужудинг айлаб фош[10]

деб бошланувчи ғазали мазмуни таҳлилини келтиради.

Тавҳид ва ваҳдатул вужуд атамаси илмий адабиётда кўпинча бир мазмунда тадбиқ этилади. Холбуки, тавҳид соф диний, ваҳдатул вужуд эса тасаввуфий тушунча бўлиб, моҳият эътибори билан улар бир-биридан фарқ қилади. Ваҳдатул вужудники - “қасрат”, шунинг учун уларнинг бирини иккинчисига нисбат бериш мумкин эмас, дейди[11].

Бу ерда тасаввуфий шеърятда борлиқни орифона ва шоирона тамсил ва бадийи тарзда баён қилиш санъати борлигини кўришимиз мумкин.

Баъзи ўринларда айтиб ўтганимиздек, фалсафанинг бошқа муаммолари каби борлиқ билан боғлиқ масалаларда нафақат, дунёвий ва диний ёндашув намоёндалари ўртасида муросасиз баҳслар кечади, балки, динлардаги оқимлар, мазаҳлар, сулуклар, тариқат йўлларида ҳам жуда муросасиз ихтилофлар бўлиб, “қўли баланд келганлар” “мағлубларни” кофирликда айблаб, қатл қилишгача борганлар. Зеро бу масалани Навоий фалсафий меросини ўрганишнинг мафкуравий жиҳатлари мавзумизда тўхталиб ўтганмиз.

Инсоният тарихи мафкуравий курашлар жараёни билан кечган экан, бу ҳол ҳозир ҳам давом этиб келмоқда. Хусусан, баъзи тадқиқотчилар ваҳдатул вужуд таълимотини пантеистик назария деб талқин қилса, диний ақида тарафдорлари буни қабул қилишмайди. Ваҳоланки, шу давргача олиб борилаётган тадқиқотлар илмий тили қадимги юнон тили, унинг меросхўри бўлган Ғарбий Европа мамлакатлари тилларида бўлганлиги ўлароқ пантеизм – илоҳий, илоҳиёт, Оллоҳга доир сўзини англаган экан, аслда уларнинг мантикий асоси бир эканлигини кўришимиз мумкин. Лекин, гарчи масаланинг қўйилиши ва унга жавоб аниқ бўлиши мумкин бўлгани ҳолда, унга ёндашув ва жавоблар масаласида баҳслар бор ва у табиийдир. Пантеистик қарашларнинг деярли ҳаммасида олам, борлиқ, унинг жавҳари, яъни субстанцияси масаласида қўйиладиган бир саволга асосан икки хил

ёндашув бор. Булар: “Худо ва табиат бир нарса” ва “Худо бутун коинот, олам ҳусусан табиатнинг Яратувчиси” сифатида ҳулосаланади. Бу баҳс тасаввуф шайхлари бўлган маърифат йўлидаги мутасаввуфлар тариқат йўллари ўртасидаги баҳсдир. Юқорида келтирилган Навоий ғазалининг мазмуни ҳам, “Ҳамма нарса ундан” ҳулосасини беради[14].

Чунончи, Румий биринчи бўлиб, оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши, диалектик тараққиёти (оддийдан мураккаб сари ривожланиш, ҳамма ерда зиддият ва қарама-қаршилиқлар бирлигининг мавжудлиги) ҳақида фикрлар баён этган эди. Бу бир неча асрдан кейин Гегель томонидан ривожлантирилди ва Гегель таълимоти сифатида Ғарб фалсафига унинг асосчиси сифатида киритилди[15].

Аммо Нақшбандия тарийқатининг кўзга кўринган арбоби, улкан олим ва сўфий Имоми Роббоний (ҳижрий 971 – 1034 саналар ва милодий 1563 – 1625 саналар) бу хил қарашга ўзларининг тўртинчи йўллари кўшдилар.

У кишининг фикрларича, ваҳдатул вужуд солиққа ориз бўладиган бир ҳолдир. Ўшанда сўфий одамга кўринадиган ҳамма нарса бир вужуд бўлиб қолади. Аммо солиқ илоҳий тавфиқ ила набавий ҳидоятга рафиқ бўлиб турса, бошқа бир мақомга эришади[16]. Бу мақом ваҳдатул вужуд мақомидан устун мақом бўлиб, «ваҳдатуш-шуҳуд» деб аталади. Ваҳдатуш-шуҳуд даражасига етган солиқнинг шохидлиги фақат вожибул вужуд (Аллоҳ)нинг ёлғиз Ўзи бўлиб қолади. Бошқа нарсалар ўзлари мавжуд бўлса ҳам, унга йўқдек бўлиб қолади. Чунки, куёш чиққанда юлдузлар кўринмай қолганидек, Аллоҳ таолога етишганда, бошқа нарсалар кўзга кўринмай қолади.

Тасаввуф йўллари, улар ўртасидаги ғоявий, фалсафий фарқлар ва ихтилофлар жараёнлари тарихи, уларда борлиқ билан боғлиқ муаммолар таҳлили, профессор Ш.Сирождидиновнинг илмий монографиясида анча ҳолис, илмий-маърифий тарзда тадқиқ қилиб, ҳулосалар берилган. “Тасаввуф назарияси бир-бирига жиддий муҳолиф бўлган икки йўналишда ривожлана бошлади. Биринчи фалсафани омехталаштирган ҳолда, иккинчиси калом илми. Биринчи “Ваҳдат ул-вужуд”, иккинчиси “Ваҳдат ул-шуҳуд” деб номладилар. Яъни, “вужудийлар” ғояларини маслак қилган тариқатлар пайдо бўлди. “шуҳудийлар” ичида ҳам бир-бири билан юз кўрмас бўлган тариқатлар пайдо бўлди. Уларнинг бир-бирларига муносабатлари маноқиб адабиётларида тўла акс этган”[12].

“Нақлий илм” ва “ақлий илм”га муносабат ҳам тасаввуф илмларида турлича ёндашилди ва талқин қилинди[12]. Афсуски, ҳозирги кунларимида ҳам ақлий билимни рад этиб, нақлий билимларга ёпишиб олиш ҳолатлари устуворлик касб этаяпти. Албатта бу ўринда, догма даражадаги ва жўн ақидаларга ёпишиб олиш назарда тутилмоқда. Масалан фан-техника ва бошқа самарали илмий манбалар ўрнига ҳали ҳам ирим-сиримларга, фолбинга, сохта табибларга ишониш, ҳатто эътиқод даражасига олиб чиқадиган сохта чорловлар қилиш бунга мисолдир.

Файласуфларнинг қарашларида устувор бўлган мистик-метафизик қарашлар XIII асрдан эътиборан суфийлар орасида тобора оммалашиб бораётган Ибн ал-Арабийнинг (1165-1240) “Ваҳдат ул-вужуд” (Ягона борлиқ) мистик илоҳий таълимоти мағзига сингди. Тобора чуқурлашиб бораётган ва кенг қатламларга таъсири кундан-кунга зиёда бўлаётган ушбу таълимот шу давргача умумий қарашлар, ҳаракатлар ва анъаналар асосида фаолият кўрсатиб келаётган суфийлар дунёсини алғов-далғов қилиб ташлаш билан бирга уларни икки лагерга бўлиб ташлади[12].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Бизнинг назаримизда, - борлиқнинг ибтидоси, яъни илк моҳияти, асоси илоҳий манбааларда Худо деб топишган бўлса, бу ҳозирча бошқа ёндашувлардан анча аниқроғи. Борлиқнинг ички мазмуни, хоссалари, ўзгариш жараёнлари билан боғлиқ жараёнлар, уларни қонуниятлари билан материалистик тадқиқ қилаётган фан соҳалари бир қарашда борлиқнинг илк ибтидосидан анча йироқ.

Яссавийнинг илоҳиётида борлиқ ва моҳият, жавҳар, ибтидо масалалари Навоий асарлари ва қарашларида давом этади ҳамда мукаммаллашади. Шу жиҳати билан ҳам Яссавий мероси Навоийнинг умуман ижодий фаолиятидаги манба ва назарий-услубий асос ҳисобланади. Яссавийнинг хизмати шундаки, у жуда кўплаб тасаввуфий истилоҳ ва тушунчаларни туркиллаштирди. Бу хизматларини Навоий “Насойимул муҳаббат” ва бошқа ўринларда эътироф этган ва қатъи баҳо берган. Умуман, Яссавий эътиқодда ҳам пир ҳисобланади – Навоий Яссавия тариқати, Нақшбандия сулукига эътиқод қилади[11].

Бизнинг назаримизда, орифона ва шоирона ёндашувлар кўпинча борлиқ, олам билан боғлиқ масалаларда мустақил фикрларни шеърда, ғазалда исён тарзида ифодалаш шакли эди. Бу талқин кўп ҳолларда фожиали яқун топган. Суфийни олам ва борлиқ, умуман бошқа фалсафий ва эътиқодий саволларни Қурони Каримга зид ёки рад этиш ҳолатини, фақатгина, зикр, шатахот ҳолати билан изоҳланса у омон қолган. Бошқа ҳолларда қатъи қилинганлигини кўриш мумкин.

“Лисон ут-тайр” фалсафасини тушунтиришдан бошлаган маъқул кўринади. “Фарҳод ва Ширин”да:

Ажаб суратки бир наққоши моҳир,

Бўлур юз навъ сурат бирла зоҳир.

Шуҳуди ақл даркидин мубарро,

Вужуди дарк (идрок)шуъбидин муарро[13].

Шуҳуди (кўриш, мушоҳада) ақл даркидин мубарро (идрок қилиб бўлмади),

Нишони бенишонлиқдин йироқроқ,

Макони бемақонлиқдин қироқроқ.

Азалдин беҳад ошиб ибтидоси,

Абаддин асру тошиб интиҳоси[13].

Бу сатрларда ҳам, Аллоҳ бутун моддий, номоддий оламнинг ибтидоси, асосий жавҳари, мояси эканлиги ифодаланган. Шунингдек, макони бемақонлиқдан қироқроқ, яъни исломий таълимотда ломакон, макондан ташқарида каби масалалар бадий тарзда, бу мўъжизотлар ақл билан англаб етиб бўлмайдиган илоҳий асрорлиги айтилади.

Ҳулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).

Ваҳдат ул-вужуд таълимоти Ислом дини унинг олам ва борлиқ билан боғлиқ қарашлари заминидан шакллланган ва такомиллашган;

Таълимот бошқа барча фалсафий қарашлар каби баҳс-мунозара ва ихтилофлардан иборат;

Навоий фалсафасига келганда унинг ваҳдоният ва оламнинг ягона моҳияти Оллоҳ деган тасаввуфий таълимот тарафдори эканлигини англаш мумкин;

Лекин, Навоийдаги қарашлар заминидан шуни англаш мумкинки, ваҳдат ул-вужуддаги “ҳамма нарса У” мақомидан қараганда, Навоий бутун коинот олам, зарраларгача Унинг вужуди дейди. Шу билан бирга, олам яралишидан олдин, яъни адам даврида Оллоҳдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди, Оллоҳ ярал деди оламу, ашёлар яралди вужудга келди деган қарашларидан келиб чиққанимизда “ҳамма нарса Ундан” позициясига ҳам яқин турганлигини айтиш мумкин. Бошқача айтганда, дуалистик позицияни кўриш мумкин;

Ҳар қалай Навоий оламнинг ягона манбаи, сабаби, моҳияти Оллоҳ деган пантеистик, тасаввуфий, маърифий фалсафа тарафдори эканлигини айтиш мумкин.

Назаримизда, манбалардаги изоҳлар таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, уламолар орасида

тасаввуфдаги бу икки тушунча бўйича яқдил хулоса йўқ. Ваҳоланки, ана шу масалалар илмий жиҳатдан кам тадқиқ қилинганидан, тадқиқ қилинганда ҳам ҳолислик ва дадиллик, журъатли аниқ хулоса қилинмаганлигидан деб уйлаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти www.ziyouz.com кутубхонаси. Ваҳдати мумкин мақоласи. 80бет
2. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. - Тошкент: “Фан”, 2001. – Б. 394-396.
3. Беруний. Ҳ. Ибн ал-Арабий Шайхи акбарми ё Шайхи акфарми?! <https://ahlisunna.uz/ibn-arabiy-haqida/>
4. Навоий. А. Лисонут-тайр. ТАТ: 10 томлик. 9 т. - Тошкент: F.Ғулом НМИУ, 2011. – Б. 3.
5. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. - Тошкент: “Фан”, 1991. – Б. 9.
6. Холмунинов Ж. Ваҳдат ул-вужуд фалсафаси ва унинг Нақшбандия таълимотига таъсири (Ибн-ал-Арабий, Муҳаммад фарсо ва Абдурахмон Жомий қарашлари асосида). Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертация автореферати. - Тошкент, 2020. – Б. 64.
7. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. <https://islom.uz/maqola/1186>.
8. Комилов. Н. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. – Б. 448.
9. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий. - Т: “Фан”, 1993. – Б. 3.
10. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. – Тошкент: “Фан”, 1987. – Б. 226.
11. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1993. – Б. 18-20.
12. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Тошкент: «Янги асравлоди», 2011, - Б. 10-11. Сирожиддинов Ш. Жомий ва Навоийнинг суфийликка қарашлари // Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида – мавзуидаги Халқаро конференция илмий тўплами. – Т.: ТДШУ, 2021. – Б. 31-36.
13. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. - Тошкент: “Фан”, 1991. – Б. 11.

Интернет маълумотлари:

14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
15. <https://www.google.com/>
16. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ibn-al-arabiy-uz/>
17. <http://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/najmiddin-komilov-tasavvuf-8-vahdatul-vujud-va-vahdatush-shuhud.html>
18. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
19. https://ahlisunna.uz/ahmad_as-sirhindiy/

Баҳодир ОМОНОВ,

Қарши давлат университетининг Педагогика институти доценти, ф.ф.ф.д (PhD)

E-mail: bahodiron@mail.ru

Ф.ф.д Ў.Тилолов тақризи асосида

ЭКОЛОГИК МУНОСАБАТЛАР ГЛОБАЛЛАШУВИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада, экологик глобаллашувнинг ижтимоий муносабатлар глобаллашуви тизимидаги ўрни, моҳияти, шакллари ҳамда объектив ва зарурий оқибатлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, экологик глобаллашув шароитида вужудга келган салбий ва ижобий муносабатларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсири илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: экологик муаммо, экологик характер, экологик муносабат, экологик вазият, экологик глобаллашув, экологик оқибат, экологик сиёсат, табиий муҳит, табиий ресурслар, экологик тизимлар.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются роль, природа, формы, объективные и необходимые последствия глобализации окружающей среды в системе глобализации общественных отношений. Он также предоставляет научный анализ влияния негативного и позитивного отношения на социально-политические процессы, происходящие в контексте глобализации окружающей среды.

Ключевые слова: экологическая проблема, экологический характер, экологическая установка, экологическая ситуация, экологическая глобализация, экологические последствия, экологическая политика, природная среда, природные ресурсы, экологические системы.

GLOBALIZATION OF ECOLOGICAL RELATIONS FEATURES

Annotation

The article considers the role, nature, forms and objective and necessary consequences of environmental globalization in the system of socialization globalization. There is also a scientific analysis of the impact of negative and positive attitudes on the socio-political processes that occur in the context of environmental globalization.

Key words: ecological problem, ecological character, ecological attitude, ecological situation, ecological globalization, ecological consequences, ecological policy, natural environment, natural resources, ecological systems.

Кириш. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида авж олган экологик глобаллашув энг аввало экологик муносабатларнинг глобаллашувида намоён бўлмоқда. Айнан турли субъектлар ўртасидаги экологик муносабатларнинг умумбашарий тус олиши аввал экологик вазиятнинг, сўнгра эса экологик муаммоларнинг ҳам глобаллашувига сабаб бўлди. Шу сабабдан ҳам экологик глобаллашув моҳияти таҳлилини экологик муносабатлар бобида рўй берган ўзгаришларни аниқлашдан бошламоқ даркор. Бундай ёндашув бугунги куннинг муҳим тенденцияларидан бири – экологик глобаллашувни яхлит ижтимоий жараён сифатида талкин қилиш имконини яратади. Экологик муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида соҳасидир. Шу боисдан уни ижтимоий муносабатлар контекстида ўрганмоқ мақсадга мувофиқ. Маълумки, ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш мақсадида турли субъектлар ўртасида амалга оширилган алоқалардан таркиб топади. Бу алоқалар турли муддаоларга бўйсундирилган бўлиши мумкин. Масалан, иқтисодий эҳтиёжларни қондириш илминда йўлга қўйилган турфа алоқалар иқтисодий муносабатлар, сиёсий эҳтиёжларга бўйсундирилган алоқалар сиёсий муносабатлар дейилади. Экологик муносабатлар эса ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос соҳаси бўлиб, субъектлар ўртасида мавжуд табиий ресурслардан оқилонга фойдаланиш, инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш, табиат ва табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида амалга оширилган алоқаларни ифодалайди. Ижтимоий муносабатларнинг барча шакллари ва соҳалари

каби экологик муносабатларда ҳам субъект вазифасини индивид, турли ижтимоий гуруҳлар, ташкилот ва ижтимоий институтлар, миллат ва элатлар, давлат ва жамиятлар ўтайди. Унинг объектини ер, ундаги табиий бойликлар, ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами, сув, атмосфера ҳавоси, сайёра атрофидаги макон ташкил этади. Шунингдек, муайян табиат ҳудудлари, ландшафтлари, иқлим ва шу кабилар ҳам субъект вазифасини ўташи мумкин. Биз келтирган таърифга чуқурроқ разм солисак, экологик муносабатлар бир неча шаклда юз беришига амин бўламиз. Жумладан, табиий ресурслардан оқилонга фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадида амалга оширилиши мумкин. Маълумки, табиий ресурслар деганда тирик ва нотирик табиатга оид бўлган ва инсоннинг моддий ҳамда маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлатиладиган объектлар, табиий муҳит элементлари назарда тутилади. Бу ресурсларнинг айримлари (масалан, минераллар, ер ресурслари) тикланмас, бошқалари (ўсимликлар ва ҳайвонот олами билан боғлиқ ресурслар) тикланувчан ҳисобланади. Табиий ресурсларнинг яна бир тури (экин майдонлари, ўрмонлар, сув ресурслари) тўлиқ тикланмайдиган (яъни истёсмол маромидан сустроқ тикланадиган) объектлар туркумига киритилади. Улардан оқилонга фойдаланиш деганда табиий экологик тизимлар, табиий ва табиий-антропоген объектлар барқарорлигини сақлаган ҳолда ишлатиш тушунилади [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Одатда ҳар қандай мамлакатда табиий ресурслардан оқилонга фойдаланишни йўлга қўйишга қаратилган экологик

муносабатлар ана шу мақсадга бўйсундирилади. Албатта, мамлакатда стихияли равишда кечаётган экологик муносабатлар бундай мақсадга эришиш имконини бермайди. Жамиятда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш амалиёти қарор топиши учун экологик муносабатлар муайян шартларга бўйсундирилиши даркор. Масалан, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси Қонунида бундай шартлар туркумига “табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этиш, табиат мажмуалари яхлитлигини сақлаб қолиш, жонли табиат объектларининг яшаш ва ўсиш муҳити бузилишига йўл қўймаслик, бошқа табиий ресурслардан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини бузмаслик” қабилар киритилади [2]. Бошқа қўлаб мамлакатларда ҳам табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга йўналтирилган экологик муносабатлар шу каби шартларга бўйсундирилади. Экологик муносабатларнинг иккинчи шакли – инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш мақсадида амалга ошириладиган муносабатлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Инсоннинг ҳавфсиз ва сифатли турмуши нафақат ижтимоий, балки табиий омилларга ҳам дахлдорлигини асослаб ўтиришга ҳожат йўқ. Шу сабабдан ҳар қандай жамиятда экологик муносабатларнинг муҳим йўналишларидан бири ҳаёт учун мақбул табиий шароитларни яратиш ва ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган. Инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштиришга қаратилган экологик муносабатларнинг асосий мақсади жамият аъзоларининг экологик ҳавфсизлигини таъминлашдан иборат. Жаҳоннинг қўлаб ривожланган жамиятларида бу мақсадга эришиш учун қуйдаги вазифаларга эътибор қаратилади: мамлакат ҳудудларини табиий ва техноген омилларни ҳисобга олган ҳолда ривожлантириш; атмосфера ҳавоси, сув ҳавзалари сифатини яхшилаш, тупроқни тиклаш ва уларнинг ифлосланишининг олдини олиш; аҳоли турар жойларидаги боғлар, парклар, ўзга табиий масканларни, асраш ва ривожлантириш; табиий шарт-шароитларга кўрсатилаётган антропоген таъсирни мақбуллаштириш; жамият аъзоларини экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш; маиший чиқиндиларни имконият даражасида камайтириб бориш, уларни қайта ишлашга хизмат қиладиган механизмни шакллантириш; табиий шарт-шароитларни мақбуллаштиришга, унинг экологик ҳавфсизлигини таъминлашга қаратилган бошқа вазифалар. Экологик муносабатларнинг учинчи шакли – табиатни муҳофаза қилишга қаратилган алоқалар ҳам ўзига хос мазмунга эга. Табиатни муҳофаза қилиш деганда турли “объектларни (ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси) ифлосланишдан, бузилишдан, зарарланишдан, ориқлаб кетишдан, вайрон бўлишдан, йўқ бўлиб кетишдан” асрашга қаратилган саъй-ҳаракатлар тушунилади [2].

Одатда бу саъй-ҳаракатларнинг асосий мақсадлари қуйидагилар билан боғланади: “инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш; жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш; экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш; экология ҳавфсизлигини таъминлаш; табиат объектлари билан боғлиқ моддий маданий мерос объектларини асраб қолиш” [2].

Таҳлил ва натижалар. Субъектларнинг табиатни муҳофаза қилиш мақсадида амалга оширган экологик муносабатлари турли кўринишга эга бўлиши мумкин. Масалан, мутахассислар бундай муносабатларнинг

табиий-илмий, техник ишлаб чиқариш, иқтисодий, маъмурий-ҳуқуқий жиҳатларини тилга олади. Шунингдек, бу муносабатлар субъектларнинг мамлакат, минтақа ва умумсайёравий микёсдаги саъй-ҳаракатларини қамраб олишини ҳам таъкидлаб ўтмоқ лозим. Кўриниб турибдики, экологик муносабатларнинг мазкур шакли ўзига хос мазмун, мураккаб таркиб ва жиддий қўламага эга. Умуман, экологик муносабатларнинг уч асосий шакли мавжуд: биринчиси, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни йўлга қўйишга қаратилган экологик муносабатлар; иккинчиси, инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш мақсадида амалга ошириладиган экологик муносабатлар; учинчиси, табиатни муҳофаза қилиш мақсадида амалга ошириладиган экологик муносабатлар. Ушбу шакллар барча замонларда ҳам бир хил мазмунга эга бўлмаган. Улар давр нафаси, ижтимоий-тарихий заруриятлар, инсон эҳтиёжларини қондириш имкониятларига мутаносиб равишда ўзгариб борган. Лекин турли шакллардаги экологик муносабатлар мазмунининг ўзгаришига туртки берган асосий манба – объект (яъни табиат) ҳақидаги тасаввурларнинг бойиши билан боғлиқ. Бошқача айтиладиган бўлсак, инсоннинг табиат ҳақидаги тасаввурлари тўлишгани сайин кишилар ўртасидаги табиат ва табиий муҳитни муҳофаза қилиш, мавжуд табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш мақсадида амалга ошириладиган алоқалар ҳам такомиллашиб борган. Лекин XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, унинг нафақат мазмуни, балки характери ва қўлами ҳам янгича тус олди. Бир сўз билан айтганда, жаҳонда экологик муносабатларнинг глобаллашуви содир бўла бошлади. Бунга туртки берган қатор сабаблар мавжуд, албатта. Биринчидан. Экологик муносабатлар глобаллашувига инсон эҳтиёжлари табиатидаги ўзгаришлар сабаб бўлди. Ижтимоий-тарихий тараққиёт мобайнида инсон эҳтиёжлари муттасил ўсиб ва мураккаблашиб борганини яхши биламиз. Бироқ XX асрнинг иккинчи ярмида унинг ошиши мутлақо ўзгача хусусият ва қўлам касб қилди. Жамият аъзоларининг турли маҳсулот ва хизматларга, турмуш даражасини оширишга хизмат қиладиган нарсаларга, табиий шарт-шароитларини мақбуллаштирадиган товарларга эҳтиёжи шиддат билан ўса бошлади. Эҳтиёжларни қондириш учун тобора кўпроқ экин майдонлари, сув ресурслари, ўсимлик ва ҳайвонот олами билан боғлиқ ресурслар, табиий бойликлар сарфланадиган бўлди. Мисолларга мурожаат қилсак. Кейинги 50 йил давомида жаҳондаги экин майдонлари ўрмон ва яйловларнинг йўқ қилиниши эвазига 12 фойизга ошди [3].

Бу майдонларнинг 11 фойизи, яъни қарийб 160 миллион гектари генетик жиҳатдан модификациялаштирилган маҳсулотлар етиштиришга ажратилди [4]. Ўтган асрнинг 70 йилларидан кейинги даврда дунё мамлакатларида табиий ресурслардан фойдаланиш ҳажми уч баробарга кўпайди [5]. Иккинчидан. Экологик муносабатлар глобаллашувига янги экологик фаолият субъектларининг вужудга келиши пойдевор яратди. Маълумки, асрлар давомида экологик муносабатларнинг асосий субъектлари давлат, жамоат ташкилотлари, турли юридик шахслар бўлиб келган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида ва янги аср бошларида улар туркуми мутлақо янги субъектлар билан бойиди. Жумладан, жаҳонда кўлаб янги халқаро экологик ташкилотлар таъсис этилди. Бугунги кунда улар орасида 1961 йилда иш бошлаган Ёввойи табиат умумжаҳон жамғармаси (World Wildlife Fund), 1971 йилда юзага келган Яшил дунё ташкилоти (Greenpeace), 1992 йилда пайдо бўлган “Халқаро Яшил Хоч” табиатни муҳофаза қилиш ташкилотининг (Международный Зелёный Крест) нуфузи айниқса баланд.

Янги аср бошида жаҳонда яшил партиялар ва сиёсий ҳаракатларнинг халқаро тармоғи вужудга келди. Бу тармоқ бугунги кунда Европа, Америка, Африка ва Осиё Федерацияларини ўзида бирлаштирмакда. Шунингдек, Германия, Буюк Британия, Италия, Франция, Япония, Австрия каби ўнлаб мамлакатларда Яшиллар партияси мавқеи мустаҳкамланди. “Кейинги икки ўн йилликда улар нафақат маҳаллий ва парламент сайовларида, балки Европа парламенти сайловларида ҳам иштирок этмокда (1989 йилда Европарламентда Европа экологик партиялари вакиллари қўшма фракция ташкил килдилар, 2004 йилдан эса Европа яшиллар партияси ваколатхонаси иш бошлади)” [6]. Экологик фаолият субъектлари туркумидаги бундай ўзгаришлар, бир томондан, экологик муносабатларни мамлакатлар ва минтақалар доирасидан чиқарди, уларга умумбашарий тус берди. Иккинчи томондан эса, бу ташкилотларнинг саъй-ҳаракатлари билан жаҳондаги экологик муносабатлар муайян даражада мувофиқлаштирилаётган характер касб этди. Учинчидан. Экологик муносабатлар глобаллашувига иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ахборот технологияларининг мисли қўрилмаган даражада тараққий топиши замин ҳозирлади. Тўғри, ахборот технологиялари инсоният тарихининг аввалги давларида ҳам тараққий топиб келган. Хусусан, 1832 йилда телеграфнинг, 1839 йилда фотографиянинг, 1876 йилда телефоннинг, 1895 йилда радио ва кинематографнинг, 1920 йилларда телевидениянинг кашф этилиши ана шу эволюцион жараён босқичлари эди. Бироқ иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда, айниқса 1970 йилларда ахборот технологиялари ривожини ўзининг сифатан янги босқичига кирди. Компьютер технологияларининг вужудга келиши, Интернет тармоғининг пайдо бўлиши ахборотни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш имкониятларини кенгайтди. Бунинг оқибати ўлароқ турли билимлар, кадрлар, ғояларнинг жаҳон бўйлаб ёйилиши жадаллашди, уларнинг ижтимоий муносабатларга таъсири кучайди. Экологик муносабатлар табиати хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Замонавий ахборот технологиялари шарофати билан турли экологик ғоялар ва ёндашувлар, экологик лойиҳалар қисқа муддатда жаҳон бўйлаб ёйилиб, умуминсоний интеллектуал мулкка айланди. Масалан, биргина www.1000ideas.ru сайтида 100 дан ортиқ экологик ғоя ва лойиҳалар баён этилади. Табиийки, бундай ғоя ва лойиҳаларнинг тарқалиши, бир томондан, экологик муносабатлар характерини ўзгартирмокда, иккинчи томондан эса, уларнинг умумсайёравий тус олишига сабаб бўлмокда. Тўртинчидан. Экологик муносабатларга доир халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва амалиётга татбиқ этилиши экологик муносабатлар глобаллашувини жадаллаштирди. Кейинги ярим аср давомида жаҳонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, экологик муносабатларни тартибга солишга бағишланган юзлаб ҳужжатлар қабул қилинди. Масалан, 1979 йилда “Ёввойи ҳайвонларнинг миграцияланган турларини сақлаш ҳақидаги Конвенция”, 1985 йилда “Азон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Вена конвенцияси”, 1989 йилда “Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий ташиш ва йўқотиш устидан назорат тўғрисидаги Базель конвенцияси”, 1992 йилда “Иқлим ўзгариши тўғрисидаги БМТ конвенцияси”, 2000 йилда “Биологик турли-туманлик бўйича Картахен конвенцияси”, 2001 йилда “Барқарор органик ифлослан-тирувчилар тўғрисидаги Стокгольм конвенцияси”, 2015 йилда “Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Париж келишуви” имзоланди. Мазкур ҳужжатлар атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, аҳоли экологик хавфсизлигини таъминлаш, табиатнинг биологик хилма-хиллигини сақлаш, азон қатлами емирилишининг олдини олиш, иқлимнинг кескин

ўзгаришига йўл қўймаслик, сув, ҳаво ва тупроқ мусавволигини таъминлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалаларини экологик муносабатларнинг асосий соҳаларига айлантирди. Шунингдек, бу халқаро ҳужжатлар умумжаҳон экологик муносабатларининг норма ва тамойилларини белгилаб берди, экологик муносабатлар борасидаги келишмовчиликлар ва зидиятларни бартараф этиш имкониятларини эътироф этди, янги экологик муаммоларнинг олдини олиш учун мустаҳкам пойдевор яратди. Хуллас, экологик муносабатлар глобаллашувини қатор ижтимоий жараёнларнинг объектив ва зарурий оқибатидир. Ўз навбатида, экологик муносабатларнинг умумсайёравий тус олиши табиий ресурслардан фойдаланиш, табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш, атроф-муҳитни асраш билан боғлиқ муносабатларга доир ижобий ва салбий жараёнларни келтириб чиқарди. Чунинчи, экологик муносабатлар глобаллашувини қуйидаги ижобий оқибатларни юзага келтирди. Биринчидан, экологик муносабатлар глобаллашгани туфайли табиатни муҳофаза қилиш масаласи умумжаҳон ишига айланди. Турли давлатлар, сиёсий давралар табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларни ўз функционал вазифалари туркумига киритмокдалар, бу борадаги халқаро ҳаракатларда иштирок этишни қанда қилмаётирлар. Мамлакат, минтақа, умумжаҳон миқёсида амалга оширилаётган халқаро лойиҳаларнинг экологик экспертизадан ўтказиш одат тусига кирмокда. Буларнинг барчаси табиат муҳофазаси тенденциявий тус олганидан далolat беради. Иккинчидан, экологик муносабатларнинг умумсайёравий тус олгани боис атроф-муҳит муҳофазасига доир самарали билим, ғоя, лойиҳалар жадал тарқала бошлади. Жаҳоннинг бирор бир минтақасида юзага келган позитив экологик ёндашув ахборот технологияларининг шарофати билан қисқа муддатда жаҳон бўйлаб ёйилмокда. Бу билим ва ғоя умумсайёравий миқёсда тарқалар экан, турли миллатлар, элатлар, давлатлар, ижтимоий институтлар, гуруҳлар ва шу қабиларнинг табиатга муносабати характерига таъсири қўрсатмокда. Позитив экологик ғоя ёхуд билимнинг маъқулланиши (маъқулланмаслиги) ва қабул қилиниши (қабул қилинмаслиги) давлатлар ва мамлакатларнинг имижини белгиловчи омилга айланмокда. Айрим ҳолларда бундай вазият иқтисодий ҳамкорлик меъёрини белгиловчи мезон вазифасини ҳам ўтамокда. Учинчидан, глобаллашган экологик муносабатлар турли давлатларнинг экологик сиёсатини жаҳон миқёсида уйғунлаштириш имкониятларини юзага келтирди. Маълумки, давлатларнинг экологик сиёсати муайян мамлакат ҳудудидаги экологик вазиятни оптималлаштириш, фуқароларнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш, мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш мақсадида амалга оширилади. Экологик муносабатларнинг глобаллашувини эса экологик сиёсатнинг янги турини – умумбашарий экологик сиёсатни вужудга келтирди [7]. Ўз навбатида, глобал экологик сиёсат турли давлатлар экологик сиёсатларининг мақсадлари, йўналишларини уйғунлаштиришда қўл келмокда. Бунинг натижасида кишилиқ жамияти ижтимоий-иқтисодий тараққиёти мўлжалларини экологик нуқтаи назардан белгилаш, сайёрадаги табиий ресурсларни оқилона тақсимлаш, экологик вазият динамикасини мониторинг қилиш имкониятлари юзага келмокда. Биз юқорида тилга олган халқаро экологик ҳужжатларнинг барчаси ана шу мақсадларда қабул қилинган эди. Бироқ, экологик муносабатларнинг глобал тус олиши айрим салбий ҳолатларнинг юзага келишига ҳам сабаб бўлди.

Хулоса ва таклифлар. Биринчидан, глобал экологик муносабатлар экологик лоббизмга ҳам умумсайёравий тус берди. Маълумки, экологик лоббизм

деганда давлат экологик сиёсатини ўзгартириш, экологик вазият билан боғлиқ мақбул қарорлар қабул қилинишига эришиш мақсадида амалга оширилган саъй-ҳаракатлар назарда тутилади. Унинг давомида у ёки бу жамоат ташкилотининг экологик манфаатлари илгари сурилади. Экологик лоббизм ўтган асрнинг охирларига қадар АҚШ ва Ғарбий Европанинг санокли мамлакатларидагина учрайдиган жараён эди. Экологик муносабатлар глобаллашуви бу жараёнга умумсайёравий тус берди. Бунинг устига, экологик лоббизм, бир томондан, айрим тор доираларнинг ҳамisha экологик вазиятга даҳли бўлмаган манфаатларини химоя қилувчи механизмга, иккинчи томондан, иқтисодий уруш воситасига айланиб қолмоқда. Иккинчидан, глобаллашган экологик муносабатлар турли экологик фаолият субъектлари ўртасидаги паритетнинг бузилишига олиб келаяпти. Халқаро экологик ташкилотлар саъй-ҳаракати, давлатлараро экологик муносабатлар шарофати билан бутун жаҳонда амал қилиниши зарур бўлган норма ва тамойиллар, қоида ва талаблар белгиланмоқда, улар халқаро қелишувлар ва шартномалар тарзида расмийлаштирилмоқда. Бироқ амалда бу талабларга айрим давлатларгина риоя қилмоқдалар, холос. Бундай ёндашув экологик муносабатлардаги тенгҳуқуқлилик тамойили-

нинг бузилишига сабаб бўлмоқда. Учинчидан, глобаллашган экологик муносабатлар экологик вазиятни соғломлаштириш тарафдорлари ва бунга эътиборсиз бўлган доиралар ўртасидаги зиддиятларни ҳам кучайтирди. Ҳар қандай йирик иқтисодий лойиҳалар амалга ошириляётганда, бу лойиҳаларнинг экологик параметрлари муҳокама қилинаётганда зиддиятлар айниқса кескин тус олмоқда. Умумий хулосаларга кўра, экологик муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос соҳаси бўлиб, субъектлар ўртасида мавжуд табиий ресурслардан оқилona фойдаланиш, инсон турмуши учун зарур бўлган табиий шарт-шароитларни мақбуллаштириш, табиат ва табиий муҳитни муҳофаза қилиш мақсадида амалга оширилган алоқаларни ифодаляйди. XX асрнинг иккинчи ярмида инсон эҳтиёжлари табиатидаги ўзгаришлар, янги экологик фаолият субъектларининг вужудга келиши, ахборот технологиялари ривожини, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг амалиётга татбиқ этилиши унинг глобаллашувига сабаб бўлди. Экологик муносабатлар глобаллашуви, бир томондан, қатор ижобий оқибатларнинг, иккинчи томондан, салбий ҳолатларнинг намоён бўлишига замин яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. Лунева Е. В. Рациональное использование природных ресурсов: понятие и правовые критерии.// Lex Russica, 2017, №8. 61 с.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”.// <https://www.lex.uz/acts/107115>.
3. Состояние мировых земельных и водных ресурсов для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. Управление системами, находящимися под угрозой.- М.: Весь мир, 2012. 21 с.
4. Дромашко С., Макеева Е., Холмецкая М. Маркировка гмо-содержащих продуктов питания.// Нау-ка и инновации, 2012, №7. 28 с.
5. Прогнозная оценка мирового ресурсного потенциала –2019.// www.resourcepanel.org.
6. Матвеева Е.В. Институционализация экологических движений Европы: от появления общественных организаций до политических партий.// Вестник Томского государственного университета, 2016, № 413. 130 с.
7. Копылов М.Н., Копылов С.М., Мохаммад Сарвар Мохаммад Анвар. Формирование глобальной экологи-ческой политики и международных режимов международного экологического управления: per aspera ad astrum 1.// Legal Concept, 2015, №2. 138-150 с.

Баҳром ОРЗИҚУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил илмий тадқиқотчиси

ECONOMIC AND INVESTMENT POTENTIAL OF PILGRIMAGE TOURISM DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Abstract

This article describes the investment and economic potential for the development of pilgrimage tourism in Uzbekistan, the rapid changes in creating conditions for the formation of business entities through pilgrimage tourism, increasing and improving the social potential of tourism facilities, expanding tourism infrastructure and related infrastructure.

Key words: pilgrimage tourism, economic, social, investment, infrastructure, diversification, potential, reform, tourism services, resource, funding.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ РАЗВИТИЯ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье описывается инвестиционный и экономический потенциал для развития паломнического туризма в Узбекистане, быстрые изменения в создании условий для становления хозяйствующих субъектов посредством паломнического туризма, увеличение и улучшение социального потенциала туристических объектов, расширение туристической инфраструктуры и сопутствующей инфраструктуры.

Ключевые слова: паломнический туризм, экономический, социальный, инвестиционный, инфраструктура, диверсификация, потенциал, реформа, туристические услуги, ресурс, финансирование.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИНВЕСТИЦИОН САЛОҲИЯТИ

Аннотация

Мазкур мақолада Ўзбекистонда зиёрат туризмини ривожлантиришнинг инвестицион ва иқтисодий салоҳияти, зиёрат туризми орқали бизнес субъектларининг шаклланишига шароит яратиш, туризм объектларининг ижтимоий салоҳиятини ошириш ҳамда яхшилаш, туризм инфратузилмалари ва ёндош инфратузилмаларни кенгайтириш борасидаги жадал ўзгаришлар ёритилган.

Калит сўзлар: зиёрат туризми, иқтисодий, ижтимоий, инвестицион, инфратузилма, диверсификация, салоҳият, ислохот, туризм хизматлари, ресурс, маблағ.

Долзарблиги. Бугунги кунда туризм соҳаси дунёда энг сердармад соҳалардан бири бўлиб, унинг таркибий қисми ҳисобланган зиёрат туризми дунё халқлари моддий ва маънавий маданиятини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу боис, ушбу соҳани ривожлантириш учун барча имкониятлар ишга солинмоқда. Зиёрат туризми дунё халқларининг миллий ўзлигини англашига хизмат қилибгина қолмай, улар ўртасидаги маданий-гуманитар алоқалар ривожига кенг йўл очмоқда. Мазкур соҳа халқимизнинг асрлар давомида сақланиб келаётган руҳий, маданий, маънавий феномени сифатида тўлиқ ўрганилмаганлиги, ушбу йўналишда ҳали қатор тадқиқотлар олиб боришни тақоза этади. Ушбу соҳа янги илмий йўналиш сифатида кенг оммалашиб бориши, унинг илмий-назарий асослари хусусида илмий тадқиқотларни амалга ошириш заруратини туғдирмоқда.

Чунки зиёрат туризми ўзбек халқининг миллий кадриятларини, моддий ва маънавий маданиятини ўзида мужассам этадиган муқаддас жойлар сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, пиروвардида у аҳоли маънавий турмуш тарзини юксалтиришнинг муҳим мезони эканлигини тасдиқлади. Ушбу соҳа ривожланган жаҳон иқтисодиётининг таркибини ташкил этувчи муҳим тармоқ ҳисобланиб, унинг фаолияти дунё халқларининг миллий ўзлигини англашига хизмат қилиши билан бирга, нафақат ички туризмни, балки ташқи туризмни янада ривожлантириб, турли давлатлар ва халқлар ўртасидаги маданий-гуманитар алоқаларни ривожига кенг йўл очувчи соҳа эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Мазкур мақола ижтимоий-гуманитар фанларда қабул қилинган объективлик, изчиллик ҳамда ижтимоий воқеа ва

ҳодисаларни хронологик асосда ўрганиш, манба ва даллаларга таяниш принциплари негизида ёритилди. У контент-таҳлил, кузатув ҳамда эксперт-сўров методлари асосида ёритилган. Мазкур масала доимо тадқиқотчилар эътиборида бўлиб келган бўлиб, муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар эскилик сарқити сифатида ташландик ҳолга келиб қолган бўлсада, айрим тадқиқотчилар уларнинг архитектуравий жиҳатларига эътибор қаратганлар. Жумладан совет тузуми ҳукмронлиги йилларида, қатор тадқиқотчилар, жумладан Л.Н. Воронин ва Ш.Е. Ратия, М.Е. Массон, В.А. Нильсен, Б.Н.Засипкинлар Ўзбекистон мустақиллиги йилларида эса бир қанча маҳаллий олимлар, жумладан С.М. Булатов, Л.И.Ремпель, Г.А.Пугаченкова, П.Ш. Зоҳидов, К.С.Крюков, И.И.Ноткин, Л.Ю.Маньковскаялар Ўзбекистон зиёратгоҳларини халқнинг маънавий-ижтимоий ҳаётидаги ўрни масалаларига баъзи ўринларда эътибор қаратганлар, холос. Бу борада мустақиллик йилларида Б. Эралиев, И. Остонакулов, Н. Абдулахатов, Ф.Ақчаевлар томонидан чоп этилган “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари” номли фундаментал иш таҳсинга лойиқдир.

Тадқиқот натижалари. Бутунжаҳон сайёҳлик ташкилоти (UNWTO) маълумотларига кўра туризм жаҳон товарлар ва хизматлар экспортида тўртинчи, даромад келтириши бўйича учинчи ўринда туради. Бу эса туризмнинг дунё иқтисодиётининг энг жадал ривожланаётган тармоқларидан бирига айланиб бораётганлигини кўрсатади. Туризм хизматлари жаҳон ЯИМ даги ҳиссаси 10 фоизни ташкил этмоқда. Тадқиқотларга асосан Ўзбекистонда зиёрат туризмини жадал ривожлантириш, унинг ижтимоий-маънавий ҳамда иқтисодий имконият-

ларидан самарали фойдаланишда қуйидаги омиллар муҳим рол ўйнашини тасдиқлади. Улар қуйидагилардир:

1. Мамлакатда ўрнатилган тинчлик ва осойишталик;
2. Халқнинг кўп асрлик тарихи;
3. Ўзбекистоннинг меҳмоннавоз халқи;
4. Тарихий шаҳарлар, моддий маданий ва археологик ёдгорликлари ва ноёб табиатининг мавжудлиги.
5. Мамлакатда туристлар учун яратилган шарт-шароитлар.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда зиёрат туризми салоҳиятини кўтариш, биринчи навбатда, инвестицияларни фаол жалб қилиш, соҳага инновацион ғоя ҳамда технологияларни жорий этиш, шунингдек, бой табиий, маданий ва тарихий меросимизнинг мавжуд ресурслари ҳамда имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланиш ҳисобига юксатириш учун янада қулай шароит яратилди. Шу пайтга қадар ечимини топмай келаётган, туризм соҳаси тараққиётига жиддий соя солаётган масалалар, жумладан, турзмнинг молиявий- иқтисодий салоҳиятидан унумли фойдаланиш, хорижий фуқаролар учун виза ва паспорт режимини либераллаштириш ишлари силжимаётгани, уларга электрон кириш визаларини расмийлаштириш имконияти йўқлиги каби муаммолар мавжуд эди.

Ўзбекистонда туризм индустрияси жадал ривожланиши учун қисқа муддатда энг қулай шарт-шароит, иқтисодий, маъмурий ва ҳуқуқий муҳит яратилди. Айниқса 2021-2025 йилларда – мамлакат иқтисодиётида туризм саноати улушини ошириш, шунингдек, мамлакат ялпи ички маҳсулотида туризм улушини 5 фоизгача етказиш (2017 йил якунлари бўйича – 2,3 фоиз) ҳамда 9 млн.дан ортиқ, жумладан узок хориждан 2 млн. нафар туристни жалб этиш, 2025 йилда туризм экспорти ўсишини 951 млн.дан 2,2 млрд. АҚШ долларигача етказиш режалаштирилган [1. 2019.].

Туризм сегментига инвестиция киритиш борасида 2018 йил ноябрь ойида ўтказилган биринчи халқаро инвестиция форуми муҳим аҳамиятга эга бўлди. Форумда 36 давлатдан 200 яқин вакиллар иштирок этиб, 123 та жами 401,1 миллион долларлик келишув ва меморандумлар имзоланди. Айниқса, Туркия, Хитой, Сингапур ва Германия давлатлари инвесторлари фаол иштирок этди. Жумладан, Франциянинг Консорциум компанияси билан тузилган инвестицион шартномага кўра 750 минг АҚШ доллари Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани туристик ҳудудини ривожлантиришга йўналтирилган [2.-Б 34.].

Бу борада зиёрат туризми иқтисодий имкониятлардан ташқари аҳолини иш билан таъминлаш, кенг миқёсида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, каби қатор ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳам бажаради. Юқорида келтирилган бу муаммоларни ҳал қилиш, яъни уларнинг ечимларини топиш ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Бунинг учун уларни ҳал қилиш усул ва механизмларини тўғри танлаш, туристлар эҳтиёжларини тўла қондириш йўллари излаш, юқори самарали хизматлар яратишни ташкил қилиш ва уни бошқаришни тўғри йўлга қўйиш, жойлаштириш, овқатлантириш, транспорт ва шу каби туризм фаолияти билан шуғулланувчи ташилотлар билан алоқаларни йўлга қўйиш ва яхшилаш, хизмат кўрсатувчилар ва туристлар ўртасидаги муносабатларни такомиллаштириш каби бир қатор масалаларни ҳал қилиш зарур.

Бу борада сўнгги йилларда республикадаги йирик зиёрат масканлари ва туристик салоҳияти юқори бўлган жойларнинг инфратузилмавий шароитларини замонавий талаблар даражасига етказиш бўйича чора-тадбирлар белгиланди. Уларда Wi-Fi зоналарни ташкил этиш, транспорт инфратузилмаси, жаҳон туристик меъёрлари ва

гигиена нормаларига мувофиқ келадиган санитария-гигиена тармоқларини, туризм инфратузилмаси объектларини–тарихий ва меъморий ёдгорликлар, музейлар, театрлар, маданият уйлари, умумий овқатланиш пунктлари, хизмат кўрсатиш объектлари, автомобилларга ёқилги қуйиш шохобчалари, автомобиллар учун вақтинча тўхташ жойлари, йўлбўйи инфратузил-масининг сервис хизматлар кўрсатиладиган ҳудудлари, бозорлар, расталар, дўконлар ва одамлар гавжум бўладиган бошқа жойларда замонавий туристик инфратузилмани жорий этиш бўйича сезиларли қадамлар қўйилди.

Шунингдек, туризм соҳасига хизмат қилувчи бизнес субъектлари сони ҳам 2016 йилдан бошлаб кескин ўзгаришни қайд этиб келинмоқда. Хусусан, туроператорлар ва гид-экскурсоводлар сони 2018 йилда 2016 йилга нисбатан қарийб 2,1 баробар кўпайган. Туристтик транспорт фирмалари сони эса 2,5 баробар кўпайган. Ушбу жадал маълумотларидан шуни кўриш мумкинки, туризмга хизмат қилувчи бизнес субъектларининг сони ортиши мамлака-тимизда янги туристик бизнес субъектларининг шаклланишига шароит яратилмоқда. Ушбу кўрсаткичларнинг 2019 йилдаги прогнози эса соҳага қатта инвестициялар жалб этилишини ва шу асосда янги иш ўринларини яратувчи бизнес субъектларининг пайдо бўлишини назарда тутди [3.Б 194].

Ш. Жумаеванинг қайд этишича, зиёрат туризмни ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ислохотлар билан бир қаторда барча соҳаларда бўлгани каби зиёрат туризми йўналишида ҳам муаммо ва камчиликлар йўқ эмас. Жумладан,

– зиёрат туризми объектларининг кўпчилиги собик Совет тузими даврида дахрийлик сиёсати туфайли ўз тарихий-меъморий қиёфасини йўқотганлиги;

– зиёратгоҳларнинг географик жойлашуви (асосан тоғ ва тоғолди ҳудудларида жойлашгани) зиёрат туризми ривожланишига тўсқинлик қилувчи омиллардан биридир:

– ҳаво қатновларининг юқори нархи, инфратузилмаларнинг ривожланмаганлиги, малакали кадрлар етишмаслиги;

– туризм ва меҳмонхона индустриясини ҳуқуқий тартибга солишдаги муаммолар; – меҳмонхона саноатидаги нархлар ва хизмат кўрсатишдаги номуთანосибликнинг мавжудлиги;

– турмаҳсулотлар сифати ва нархлари ўртасида фарқлар, зиёрат туризмнинг мавсумийлиги, хизматлар соҳаси турлари кесимида статистик маълумотларнинг йўқлиги кабилардир [4. Б 33].

Юқорида қайд қилинганидек, кейинги йилларда зиёрат туризмнинг иқтисодий ва инвестициявий салоҳиятини оширишдаги муҳим муаммоларидан бири, уни диверсификациялаш масаласидир. Чунки, чипталар нархи қимматлигига қарамасдан, дунё мамлакатларидан Ўзбекистонга ташриф буюрувчи туристлар сонини янада ошириш долзарблигича қолмоқда. Бунинг учун энг авваломбор ташкил этилган меҳмонхоналар жаҳон талабларига жавоб бериши, улар шарт шароитларини янада яхшилаш зарур.

Яъни, зиёрат туризми ривожланиши учун муҳим жиҳат унинг нарх-наво тизимини ҳал қилишдир. Масалан, ташриф буюраётган маҳаллий ва хорижий зиёратчиларни меҳмонхоналардаги нарх-наво қизиқтириши шубҳасиз. Меҳмонхона хизмати халқаро туризмнинг муҳим бўғинларидандир. Ударни бир-биридан ажратиб қараш мумкин эмас.

Масалан, 90-йиллар бошида “супер-люкс” яъни замонавий меҳмонхоналарда хизматчилар сони жами ўринлар сонига нисбатан 2/3 фоизни ташкил қилган. Бу шубҳасиз нарх-навога таъсир қилар эди. Чунки, Япония, Швейцария, АҚШ каби юксак турмиш даражасига эга

бўлган, ишчи кучлари кадрладиган мамлакатларда меҳмонхона ва туристик хизматлар нархи юқоридир. Аксинча, иқтисодий жиҳатдан унча ривожланмаган, ишчи кучларига ортиқча эҳтиёж сезилмайдиган давлатларда хизмат хақи бироз паст. Улар нарх-навони янада пасайтириш тарафдоридир. Бу ўринда Мексика, Жануби Шарқий Осиё, Кариб ороли мамлакатларини кўрсатиб ўтиш мумкин [5.1995. №7].

Зиёрат туризмга молк мулкларни монополиялаштириш бошқа давлат ва бошқа тармоқларидаги сайёҳлик хизмати ишлаб чиқаришини маблағ билан таъминлаш жараёнига мутлақо таъсир кўрсатмайди. Аксинча, бу ҳолни қийинлаштиради, ҳолос. Чет эллик сармоядорлар аниқ ҳиоб-китоб асосида фаолият юргизишга одатланишган. Табиийки, улар фойда чиқмайдиган соҳага қўл урмайдилар. Мустақиллик йилларида халқаро зиёрат туризми учун, биринчи навбатда унинг иқтисодий аҳамияти учун маблағ ажратишга қизиқиш кучайганлиги кузатишмоқда.

Ўзбекистонда ҳам нарх-наво ва турли хизматлар ҳақининг ўзгариб туриши зиёрат туризми ишини халқаро талаблар даражасида ташкил этишга ўз таъсирини кўрсатмоқда. Жойлардаги йирик меҳмонхоналар нархининг юқорилиги ҳам шундан бўлса керак. Бу ҳол табиий равишда қурилиш, мавжуд бинолардан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш, зарур ускуна ҳамда жиҳозлар сотиб олиш учун тобора кўпроқ маблағ сарфлашни тақозо этади.

Тадқиқотларимизга кўра ҳозирги кунда зиёрат туризми бозорида нарх-наво тизимининг қуйидаги йўналишларини ислоҳ қилиш зарур.

-зиёратгоҳларга оммавий-гуруҳий сафарлар (инклюзия турлар)нинг баҳо қийматини белгилаш;

-зиёратгоҳларда мавсумий ва номавсумий баҳоларни дифференциялаш;

-зиёратга қисқа муддатга келган ишбилармонлар учун нарх-навони дифференциясини амалга ошириш;

-зиёратгоҳлардаги хизматлар сифати бўйича баҳо дифференцияси;

-танланган хизмат мажмуи бўйича нарх-наво дифференцияси.

Ҳали ҳанузгача дунё цивилизация бешиги сифатида ном қозонган қадимий шаҳарларимиз Хива, Бухоро ва Самарқанддаги мавжуд меҳмонхоналар барча талабларга жавоб бермайди, яъни улар беш юлдузли меҳмонхоналар эмас. Бундай меҳмонхоналар фақатгина Тошкент шаҳридагина мавжуд. Бой-бадавлат туристлар албатта эса, тўлаётган пулига яраша хизматлар кўрсатишларини талаб қилишади [6. <https://ifmrj>].

Соҳада амалга оширилаётган жадал ислохотларга қарамасдан, ушбу йўналишда жойларда қатор муаммолар борлиги кўзга ташланмоқда. Хусусан, ўрганишлар шунини кўрсатдики, Тошкент вилояти Туризмни ривожлантириш департаментининг маълумотлар базасида 828 та маданий мерос объектлари рўйхати шакллантирилган, шулардан 385 тасининг кадастр ҳужжатлари мавжуд эмас. Пандемия шароитидан келиб чиқиб тижорат банклари томонидан аввал берилган кредитларни қайтариш муддатини 18 ойдан 24 ойгача узайтириш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган бўлса-да, Бухоро вилоятида 19 та тадбиркор субъектларига аввал берилган кредитлар бўйича асосий қарз тўлови 18 ойдан 24 ойгача узайтириш тартиби қўлланилмаганлиги маълум бўлган. Қашқадарё вилоятида зиёратгоҳларда хорижий давлатлардан ташриф буюрувчилар учун аудиогидлар ўрнатилмаган, таржимон гидлар етарли эмас, айрим туризм объектларида ахборот марказлари йўқ, борларида ҳам маълумотлар, таркатма материаллар етарли эмаслиги ҳолатлари мавжуд [7. <https://yumlh>].

Айниқса зиёрат туризмнинг иқтисодий асосларини янада кучайтириш, унинг инвестициявий жозибадорлигини таъминлаш борасида биз диссертацияда қуйидаги таклиф ва тавсияларни бериб ўтишни лозим топдик:

-мажуд зиёратгоҳлар ҳудудларидаги боғлар, дам олиш масканларини тадбиркорларга маълум имтиёзлар асосида бериш ҳамда даромад манбаларининг бир қисmini ўша зиёратгоҳлар учун йўналтириш;

-зиёрат туризм бўйлаб ташриф буюрувчи сайёҳлар учун ва уларнинг талабига мос равишда кичик меҳмонхоналар ташкил этиш;

-зиёратчилар учун овқатланиш жойларида замонавий гастронмик туризм объектларини ташкил этиш ҳамда мазкур жойларда “ҳалол овқатларни тайёрлаш” тизимини жорий этиш;

-республикада зиёратларни ташкил этиш ва тарғиб этишга йўналтирилган нодавлат нотижорат ташкилоти бўлмиш “Ўзбекистон зиёратчилар ассоциацияси” ни тузиш кабилар.

Шу боисдан Президент Ш. Мирзиёев 2021 йил Олий Мажлиси Мурожаатномасида “Туризмни ривожлантириш бўйича 2021 йилда ҳам изчил ислохотларни давом эттирамиз. Айниқса, зиёрат туризми ва ички туризмни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилади. Шунингдек, туризм объектлари атрофидаги ер майдонлари, сув ва йўл инфратузилмаларини яхшилаш учун бюджетдан 1 триллион сўм ажратилади”, дея қайд этган эди [8. 2020. 30.12].

Шунингдек, туризм индустриясини ислоҳ қилишнинг яна бир муҳим йўналиши маркетинг соҳасида ишларни фаоллаштиришдан иборат. Бугунги кунда ҳар қандай мамлакатнинг кучли рақобат ҳукм сураётган жаҳон туризм бозорига муваффақиятли интеграциялашуви ва рақобатдош турмаҳсулотлар ишлаб чиқариши маркетинг тадқиқотларини мақсадга мувофиқ йўлга қўйилишига боғлиқ. Жаҳоннинг турли тилларида Ўзбекистон тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олувчи махсус интернет-портал ташкил этиш ҳам республикаимиз туристик имкониятларини тарғиб этишга ижобий таъсир кўрсатади. Унинг муҳим қисми мустақил ахборотларни янгиллаб турувчи туризм минтақавий бошқариш органлари саҳифалари бўлиши мақсадга мувофиқлиги илгари сурилмоқда[8. 2019 йил. –Б. 313]

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралда қабул қилган “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони соҳанинг иқтисодий ҳамда молиявий потенциалини юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Хулоса. Умуман, зиёрат туризмнинг мамлакат иқтисодий салоҳияти ва тараққиётида туган ўрнидан келиб чиқиб, зиёрат туризми бизнес субъектларининг шаклланишига шароит яратиш, туризм объектларининг муҳандислик-коммуникация тармоқларини яхшилаш, янгитдан барпо этиш, коммунал ва йўл инфратузилмаларини кенгайтириш, туризм инфратузилмаси ва ёндош инфратузилмани қуриш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Айниқса зиёрат туризми объектларини реконструкция қилиш, кенгайтириш ва модернизация қилиш ишларини олиб бориш, зиёрат туризми инфратузилмаларни ривожлантириш, маданий мерос объектларини реставрация, консервация қилиш ҳамда ободонлаштириш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш учун қўлай имкониятлар юзага келганлиги соҳанинг иқтисодий ва инвестицион салоҳиятини юксалтириш имкониятлари мавжудлигини яна бир бор тасдиқлади. Бу борада ушбу соҳа бўйича рақобатдош турмаҳсулотлар ишлаб чиқариш,

маркетинг тадқиқотларини амалга ошириш мақсадга мувофиқлигига яна бир бор амин бўлдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Райимова М. Туризм инфратузилмасини ривожлантириш истиқболлари. // Бизнес-эксперт. №6 (138) 2019.
2. Жумаева Ш. Инвестиция муҳитини кучайтириш-Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантиришнинг асосий омил сифатида. // “UzBridge” электрон журнали. №1-сон. 2020 йил феврал. –Б 34.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган Илмий оммабоп қўлланма.-Тошкент.2019.–Б 194.
4. Жумаева Ш. Инвестиция муҳитини кучайтириш-Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантиришнинг асосий омил сифатида. // “UzBridge” электрон журнали. №1-сон. 2020 йил феврал. –Б 33.
5. Мирбобоева М. Халқаро туризм ва нарх-наво масалалари.// Иқтисод ва ҳисобот. 1995. №7
6. Маматов Б. Пандемия шароитида зиёрат туризмни рағбатлантириш орқали туризм саноатини сақлаб қолиш йўллари.// <https://ifmr.uz/files/news/ru/110650.pdf?file=/files/news/ru/110650.pdf>.
7. “Барчаси туризм ҳақида..”Давлат дастурининг 4 та банди ижроси бўйича жамоатчилик эшитуви ташкил этилди. https://yumh.uz/uzc/news_detail/313.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // “Янги Ўзбекистон”. Т., 2020 йил 30 декабр.
9. Худоёров А. Ўзбекистонда зиёрат туризмни ривожлантириш ташкилий ва иқтисодий жиҳатларб// Specific organiz specific organizational and economic aspec al and economic aspects of the s of the development of pil t of pilgrimage tourism in uzbekist ourism in Uzbekistan. The Light of Islam, 4-сон 2019 йил. –Б. 313

Вазираҳон ОЧИЛОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
E-mail: vazira.ochilova@gmail.com

METACOGNITION MODELS

Abstract

This article focuses on the metacognitive models proposed by J. Flavell, A. Brown, Tobias and Eversons, as well as metacognitive knowledge, metacognitive experience, cognitive goals or objectives, and the cognitive actions or strategies of J. Flavell's metacognitive model. As A. "and" regulation of cognition "in studying or solving problems of self-regulation mechanisms, as well as metacognition of Tobias and Everson - a set of skills and knowledge - cognitive processes, observation and control of cognitive processes and learning processes.

Key words: model, cognitive, hierarchical, empirical, thinking, knowledge, experience, task.

МОДЕЛИ МЕТАПОЗНАНИЯ

Аннотация

Эта статья посвящена метакогнитивным моделям, предложенным Дж. Флавелом, А. Брауном, Тобиасом и Эверсонсом, а также метакогнитивному знанию, метакогнитивному опыту, когнитивным целям или задачам, а также когнитивным действиям или стратегиям метакогнитивной модели Дж. Флавел. как А. «и» регуляция познания «в изучении или решении проблем механизмов саморегуляции, а также метапознание Тобиаса и Эверсона - набор навыков и знаний - когнитивные процессы, наблюдение и контроль когнитивных процессов и процессов обучения.

Ключевые слова: модель, когнитивное, иерархическое, эмпирическое, мышление, знания, опыт, задача.

МЕТАКОГНИЦИЯ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақола Ж.Флавел, А.Браун ва Тобиас ва Эверсонлар таклиф қилган метакогниция моделлари ҳақида бўлиб, Ж.Флавел метакогниция моделининг метакогнитив билим, метакогнитив тажриба, когнитив мақсад ёки вазибалар ва когнитив ҳаракатлар ёки стратегиялар шунингдек, А.Браун таклифининг “билиш ҳақидаги билимлар” ва “идрокни тартибга солиш” машғулотлар ёки муаммоларни ҳал қилишда ўз - ўзини тартибга солиш механизмларини ҳамда, Тобиас ва Эверсонлар метакогниция - кўникмалар ва билимлар мажмуи - когнитив жараёнларни билиш, билиш жараёнлари ва ўқув жараёнларини кузатиш ва назорат қилиш кенг ёритиб берилган.

Калит сўзлар: модел, когнитив, иерархик, эмпирик, тафаккур, билим, тажриба, вазифа.

Кириш. Ҳозирги вақтда “метакогниция” тушунчаси турли фанларда (когнитив психология, таълим психологияси, ривожланиш психологияси, онг фалсафаси ва бошқалар) кенг қўлланилади. Метакогниция, Ж. Флавел фикрига кўра, “ўз фикрлаш стратегияси”ни – “тафаккур ҳақида мулоҳаза юритиш”ни “таҳлил қилиш ва билиш” фаолиятини назорат қилиш қобилиятидир. Таълимда метакогницияни ривожлантиришга бир қанча олимлар ўз илмий ишларида кенг баён этишган бўлиб, айнан Ж.Флавел, А.Браун ва Тобиас ва Эверсонлар метакогницияни моделларини ишлаб чиқишган ва таълимда фойдаланишни таклиф қилишган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

1. Ж. Флавелнинг метакогниция модели.

Ж. Флавел ўзининг “Метакогниция ва когнитив мониторинг” мақоласида (1979), когнитив моделлаштириш / тартибга солиш моделини яратиш орқали метакогниция компонентларини ажратиш кўрсатган олимлардан биридир. Унинг модели куйидаги элементларни ўз ичига олади.

1. метакогнитив билим;
2. метакогнитив тажриба;
3. когнитив мақсад ёки вазибалар;
4. когнитив ҳаракатлар ёки стратегиялар;

Шахс бу компонентларнинг ҳаракатларига ёки ўзаро таъсирига қараб, кенг қўламли когнитив фаолиятни назорат қила олади.

Метакогнитив билимлар - бу бошқа одамларнинг имкониятлари билан солиштирганда, шахсий билим жараёнлари ҳақидаги шахслараро билимдир. Флавелнинг таъкидлашича, метакогнитив билимлар когнитив

фаолиятнинг бошланиши ва натижасига қанчалик таъсир этувчи омиллар ёки ҳаракатлар ва ўзаро таъсирлардан иборат. Шунингдек, бу омиллар билан боғлиқ ўрта асосий йўналишни аниқлайди: шахсий, мақсад ва стратегик.

Шахсий - соҳа тушунчалардан иборат бўлиб, унда одам ўзи ва бошқа одамлар ҳақидаги фикрини тафаккур сифатида тасвирлайди. Шунингдек, одамларнинг шахслараро фарқлар ҳақидаги ғояларини ёки идрокнинг универсал имкониятлари ҳақидаги ғояларни ўз ичига олади.

Мақсад - белгилаш соҳаси маълум бир вақтнинг ўзida махсус когнитив вазифанинг имкониятлари ва талаблари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Бу бизнинг вазифамиз қанчалик аниқ ва тўғри ишлаб чиқилганлигини, аниқ мақсадлар нима эканлигини, муаммони ҳал қилишнинг энг мақбул усули ва унинг муваффақиятли ҳал этилиши ҳақидаги тушунчамизни ўз ичига олади.

Стратегик - майдон турли билим вазибаларига ёки мақсадларга эришиш учун энг самарали стратегия нима эканлигини билдиради. Флавел таъкидлашича, метакогнитив ва когнитив стратегияларни ажратиш мумкин ва бу фарқ, айниқса, метакогнитив кўрсатмаларга нисбатан, метакогниция ҳақидаги ғояларни ишлаб чиқишда жуда муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Флавел метакогнитив ва когнитив билимлар шакл ва сифат жиҳатидан фарқ қилмайди, деб ҳисоблайди. Натижада, у метакогнитив билим ҳам онгсиз, ҳам автоматик равишда ишлатилиши мумкин, ҳам метакогнитив тажрибани эслаб

қолиш жараёнида онгли ёки онгсиз бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Метакогнитив тажриба - бу когнитив фаолият билан бирга келадиган когнитив ёки ҳиссий тажриба. Бошқача қилиб айтганда, бу ўқиш ёки бошқа когнитив фаолиятда ҳар қандай муваффақиятли ёки муваффақиятсиз вазиятлар билан кечадиган руҳий тажрибани онгли равишда кўриб чиқиш жараёнидир. Флавел таъкидлашича, бундай мулоҳазаларнинг кўп қисми одамнинг олдига қўйилган вазифага қандай муносабатда бўлиши ва уни муваффақиятли бажариши билан боғлиқ бўлиши керак. Айниқса, диққатга сазовор томони шундаки, бундай мулоҳазалар масалани ҳал қилиш пайтида ҳам, ундан олдин ва кейин ҳам бўлиши мумкин. Флавелнинг таъкидлашича, бундай метакогнитив тажриба одамдан, масалан, олдиндан режалаштиришни, масъулиятни, онгли меҳнатни талаб қилади [7].

Когнитив ҳаракатлар ёки стратегиялар мақсадларга эришишнинг махсус усулларини қўллашни ўз ичига олади.

2. А. Брауннинг метакогнития модели.

А. Браун метакогнитияни иккита кенг тоифага ажратди:

1. билиш ҳақидаги билимлар - когнитив ҳаракатлар ва қобилиятларни онгли равишда акс эттиришни ўз ичига олган фаолият мажмуаси;

2. идрокни тартибга солиш - машғулотлар ёки муаммоларни ҳал қилишда ўз - ўзини тартибга солиш механизмларини талаб қиладиган фаолият мажмуаси. А. Брауннинг сўзларига кўра, метакогнитиянинг бу икки шакли бир -бири билан чамбарчас боғлиқ, бир -бирини узлуксиз равишда озиқлантиради, лекин таҳлилда уларни ажратиш мумкин.

Когнитив билимлар одамлар ўзларининг билим жараёнлари ҳақида қандай фикрда эканликлари ҳақидаги барқарор, аниқланадиган, кўпинча хато маълумотларга мос келади ва бу уларнинг билим жараёнларини акс эттириш қобилиятини назарда тутди;

Когнитив тартибга солиш таълимни тартибга солиш ва кузатиш бўйича тадбирлардан иборат. Бу жараёнларга муаммони ҳал қилишдан олдин режалаштириш фаолияти киради; машғулот давомида фаоллиқни кузатиш (кузатиш, синаш, ўрганиш стратегияларини қайта кўриб чиқиш ва қайта режалаштириш); ва натижаларни текшириш (ҳар бир стратегия натижасини самарадорлик / самарасизлик мезони бўйича баҳолаш) имконини беради.

Бундан ташқари, А. Браун “автопилот ҳолати” атамасини киритади, бу шуни кўрсатадики, тажрибали талабалар уларнинг тушуниш ва хотирада сақланишини доимий равишда кузатиб борадилар, ўқув мақсадлари нуктаи назардан уларнинг боришини шундай баҳолайдиларки, бу жараёнлар автоматик ҳолатга айланади.

Ушбу модел бошқарувнинг муҳимлигини таъкидлаб, этакчилик жараёнларини ёритади. Бундан ташқари, А. Браун когнитив фаоллиқни тартибга солиш қобилиятининг муҳимлигини таъкидлайди, ундан бундай тушунчаларни таълим жараёнида қўллаш ва таълим доирасида тадқиқот ўтказишга қизиққан мутахассислар фойдаланиши мумкин [4, 5].

3. Тобиас ва Эверсонларни метакогнитиясининг иерархик модели.

Тобиас ва Эверсон учун метакогнития - кўникмалар ва билимлар мажмуи - когнитив жараёнларни билиш, билиш жараёнлари ва ўқув жараёнларини кузатиш ва назорат қилиш. Бироқ, улар бу компонентларни иерархик тизимга ажратадилар, бунда билимларни кузатишнинг метакогнитив маҳорати бошқа метакогнитив кўникмалар учун зарурдир.

Улар билим мониторинги деганда одам билган ва билмаган нарсани билиш қобилиятини тушунадилар. Уларнинг фикрича “олдиндан ўрганишни кузатиш - бу метакогнитив жараённинг асосий шартидир” (Тобиас ва Эверсон, 2002).

Демак, ўрганганларини ҳали ўрганиши керак бўлган нарсадан аниқ фарқлай оладиганлар муҳим метакогнитив маҳоратга эга бўлиб, вақтини янги маълумотларни ўрганишга сарфлайдилар [12].

Гарнер ва Александр (1989), метакогнитияни ўлчаш учун эмпирик тадқиқотларнинг долзарблиги қуйидаги саволларга пухта жавоб беришни талаб қилишини таъкидладилар: “Қандай қилиб биз билим ҳақидаги билимларни чуқурроқ ўлчамимиз мумкин?”, “Ўқитишнинг таъсирини қандай ўлчаш мумкин?” [9]

Тадқиқот методологияси. Кўпгина тадқиқотчилар бу саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиб, метакогнитияни ва унинг элементларини яхлит ўлчаш асбоблари ва усулларини ихтиро қилдилар, сўнгра улардан фойдаланиб, билимнинг турли соҳаларида талабаларни синаб кўрдилар. Бу усуллар турли хил тест усулларини ўз ичига олган бўлиб, уларда талабалар ўзларининг метакогнитив кўникмалари ва билимларини мустақил равишда баҳолаган интервьюлар ва оғзаки маърузаларга қадар, тажриба давомида ўз ҳаракатлари ва фикрларини эслаб ўтдилар. Бироқ, тадқиқотчилар орасида бу усуллар ишончсиз ҳисобланди, чунки қисман метакогнитияни ўлчаш жуда қийин вазифадир. Кўпгина олимлар ўрганилаётган ҳудуд ҳақида кўпроқ ёки камроқ ишончли тасаввурга эга бўлиш учун бир неча усуллардан фойдаланишни таклиф қилишади. Метакогнитияни баҳолашда ишлатиладиган энг кенг тарқалган усуллар, шунингдек уларнинг афзалликлари ва камчиликлари келтирилган. Бу усуллардан ташқари, баъзи тадқиқотчилар ўқув муаммосини ҳал қилишдан олдин берилган оғзаки интервьюлар (Артзт ва Армор-Томас, 1992) ёки анкеталар (Тобиас ва Эверсон, 2002) [12] ёрдамида хулқ-атвори ҳисобга олиш усулларини қўллашни маслаҳат беришади. Бошида айтилганлар ва топшириқни бажаришда қандай хатти-ҳаракатларни солиштириш, шунингдек, метакогнитив кўникмаларни баҳолашга имкон беради. Метакогнитив кўникмалар ва батафсил воситаларни баҳолаш усулларидан бири сифатида интенсив интервьюларни Бейкер ва Серро (2000), Пинтрич ва бошқаларда топиш мумкин. (2000) [8].

Тобиас ва Эверсон (1996) метакогнитиянинг мониторинг маълумотлари компонентига йўналтирилган баҳолаш воситасини таклиф қилди. Улар билим соҳасига боғлиқ бўлмаган ва натижалари ҳар қандай соҳага тегишли бўлган умумий ўлчов усулини яратмоқчи эдилар. Улар бу усулни Билимларни мониторингини баҳолаш воситаси (БМБВ) деб аташди [12].

БМБВ техникаси талабадан бундай метакогнитив фаолият ҳақида бирор нарса биладими ёки йўқми деб сўрашдан бошланади, сўнгра унинг баҳосида тўғрилигини исботлайдиган вазифа ёки савол берилади. Масалан, талабадан маълум бир сўзнинг маъносини билишини сўраш мумкин, кейинроқ уни аниқлаш талаб қилинади. Бу усул талабаларни тўрт гуруҳга бўлиш орқали ўз билимларидан хабардор бўлиш имконини беради.

Бу, талабаларнинг метакогнитив кўникмаларини такомиллаштириш усулларини аниқлаш зарурлигини билдиради. Бундай ёндашувларнинг яхши намунаси - Палинссар ва Браун (1984) [4] томонидан ишлаб чиқилган ўзаро ўрганиш усулидир. Бу ўқишни тушунишни яхшилаш учун мўлжалланган ва тўртта метакогнитив кўникмаларни ўргатиш билан боғлиқ:

савол бериш қобилияти;

кийин вазиятларни олдиндан кўриш ва уларни аниқлаш қобилияти;

ўқилганларни умумлаштириш қобилияти;
башорат қилиш қобилияти.

Бу усулдан талабалар юқорида айтиб ўтилган метакогнитив кўникмалардан фойдаланган ҳолда матн парчаларини муҳокама қилишади. Ушбу ёндашувни ўқитиш техникаси қуйидагиларни ўз ичига олади.

А) моделлаштириш ва тушунтириш;

Б) талабаларга вақтинча ёрдам бериш;

В) матн парчаларини муҳокама қилишда кўрсатмалар алмашиш.

Бундай усуллардан фойдаланиш талабаларга метакогнитив кўникмаларни ўзлаштиришга ёрдам беради ва шу орқали ўқиш пайтида матнни тушунишида ўзини акс эттириш даражасини оширади.

Хартман ўз тадқиқотида талабалар учун ўқув режаси метакогнитив кўникмаларни ривожлантириш учун тўлиқ дастурни ўз ичига олиши керак, деган фикрни қўллаб –қувватлайди. (2001) [9]. Ўқитувчилар нафақат талабаларга метакогнитив кўникмаларни ўргатади, балки ўзлари ҳам бу соҳада ўз малакаларини оширадилар деб тахмин қилинади. Когнитив стратегия бўйича кўрсатма - бу ҳар қандай таълим соҳасида ўрганишни яхшилаш учун метакогнитив кўникмаларни ривожлантиришга ёндашув (Ливингстон, 1997). Когнитив стратегия энг яхши талабаларнинг имтиёзи бўлмаган, лекин кўпчилик талабаларга ўргатиш мумкин бўлган умумий когнитив стратегиялар тўплами мавжудлигига асосланади. Кўплаб тадқиқотчилар, бу турдаги метакогнитив кўникмалар ўрганилган билим соҳасидан ажратилган ҳолда мумкин деган фикрдан воз кечишади (Лаурилард, 1993; Гарнер, 1987; Брoун, 1985). Масалан, бу ўрганиш контекстли ва контекстдан ташқарида, балки ҳақиқий кундалик вазиятларга боғлиқ (Лаурилард, 1993). Бошқа тадқиқотчилар (масалан, Гама, 2004), [8] метакогнитив кўникмаларни ўрганилаётган билимлар доирасида олиш керак, деган нуктаи назарга эга.

Таҳлил ва натижалар. Демак, метакогницияни ўрганишда энг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, метакогниция кўникмалари ривожланиши мумкин ва уларнинг ривожланиши даражаси ўқув жараёнининг муваффақиятига таъсир қилади. Метакогницияни ўрганишда талабалар ўзларининг кучли ва кучсиз томонларини тан олишлари ва уларни такомиллаштириш йўллари топсалар самарали бўлишади (Брансфорд ва бошқалар. 1999) [3]. Бироқ, талабалар камдан-кам метакогнитив кўникмалардан фойдаланадилар, уларни аниқлай олмайдилар ва тақрорлай олмайдилар. Шундай қилиб, талабалар муаммонинг мазмунни ёки уни ҳал қилиш тартиби ҳақида бир оз маълумотга эга бўлишлари мумкин, лекин бундай муаммоларга қандай ечим топиш кераклигини билишмайди. Бундай талабаларда қуйидаги муаммолар мавжуд: масаланинг мураккаблик даражасини аниқлаш; уларнинг хабардорлик даражасини кузатиш (яъни, улар бирор нарсани тўлиқ тушунмаганлигини ва ҳар бир қисmini ҳал қилиш учун қанча вақт кетишини тушуниш); ўз ҳаракатларининг муваффақиятини кузатиш ёки муаммони ҳал қилиш учун этарли материални қачон ўрганганлигини аниқлаш; барча тегишли маълумотлардан фойдаланиш; босқичма-босқич ёндашувдан фойдаланиш; мос тасвирларни танлаш ва улардан фойдаланиш (Хартман, 2001). Ва бу қобилиятларнинг барчаси метакогнитивдир [10].

Албатта, кўпчилигимиз вазифаларни бажаришда қийинчиликлар туфайли метакогнитив жараёнларда иштирок этамиз, лекин баъзиларимизда бу кўникмалар яхшироқ ривожланган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, метакогнитив кўникмалари юқори бўлган одамлар

когнитив вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишади (Гарнер ва Александр, 1989).

Шундай қилиб, метакогнитив кўникмаларни ўқув соҳасидаги муваффақият учун зарур, шунингдек, талабаларда мотивация, қатъиятлилиқ, диққатни жамлаш даражаси ва давомийлиги каби параметрлар муҳим омиллардир. Метакогнитив кўникмалар ўқув жараёнида жуда муҳим аҳамиятга эга, чунки улар талабаларга қандай ўрганиш, фикрлаш, ўзини тутиш, материални эслаб қолиш ва муаммоларни ҳал қилишда ёрдам беради (Хартман, 2001).

Метакогнитив кўникмаларни ўргатиш техникасининг тавсифи.

Метакогнитив кўникмаларни ўргатишнинг бир қанча ёндашувлари мавжуд бўлса -да, энг самаралиси назарий ва амалий ўрганишни бирлаштиради. Бу ҳолда талаба нафақат билим жараёнлари ва стратегиялари ҳақида маълум билимларга эга бўлади, балки таълим жараёнида ҳам когнитив, ҳам метакогнитив кўникмаларни қўллади (Браун, 1987) [4], чунки на назария, на амалиёт алоҳида фойда келтирмайди. Қуйида метакогнитив кўникмаларни ўргатиш техникаси келтирилган.

Рефлексив саволлар ва мотивация. Рефлексив саволлар ва мотивация талабалар учун ўқув жараёнида, талабалар эътиборини тафсилотларигача, танқидий фикрлашни ривожлантириш ва ҳаракатлар режасини режалаштиришгача муҳим восита ҳисобланади. Мотивация аниқроқ савол сифатида тушунилади, масалан: “Мақсадингизни ўзгартириш мумкинми?”, Талабаларнинг диққатини ўзига хослик ва мисолларга жалб қилиш. Талаб қилишнинг яна бир усули - талаба ёрдам сўраганда айтган сўзларини тақрорлаш ва умумлаштириш. Учинчидан, мотивация саволни талабанинг ўзига йўналтириши мумкин. Бу талабаларни ўзларини ва материални яхшироқ тушуниш учун гапиришга ундаши мумкин.

Бу техниканинг ягона қийинчиликлари шундаки, баъзида талабанинг сўзини тўхтатиб, унинг диққатини у нима қилаётганига ёки нима учун қилаётганига тўғри вақтни танлаш қийин бўлади. Метакогнитив кўникмага эга бўлган талабалар, қачон савол бериш ёки мотивация бериш кераклигини билишади.

Қўллаб –қувватлаш. Бундай қўллаб -қувватлаш талабага ўзи қила оладиган ва бошқаларнинг раҳбарлиги остида қила оладиган нарсалар орасидаги тафовутни бартараф этишга ёрдам беради (Хартман, 2001). Бундай ҳолда, талабага ҳақиқатан ҳам керак бўлган ёрдамни тўғри баҳолаш жуда муҳим. Шу билан бирга, бундай қўллаб -қувватлаш вазифаси талабанинг мустақиллигини оширадиган метакогнитив кўникмаларни ривожлантиришни ўз ичига олади. Бундай қўллаб-қувватлашнинг икки тури кўриб чиқилади: Биринчи ҳолда, асосий эътибор мавжуд муаммонинг ўзига хос хусусиятларига, иккинчисида - мумкин бўлган эчимларни моделлаштириш учун ўтган тажрибани жалб қилиш усулларига қаратилади.

Моделлаш. Моделлаштириш бизнинг кундалик ҳаётимизда ва ўқитишда тез -тез ишлатилади, масалан, ўқитувчилар муайян муаммони қандай ҳал қилишларини баланд овозда гапирганда талабалар учун “эксперт моделлари” вазифасини бажарадилар. Проектив моделлаштириш, шунингдек, талабалар муаммони ҳал қилишнинг мумкин бўлган усулларини кўриб чиқишда иштирок этадиган ва бу қобилиятни ўз ичига олган ҳолда, ўзини шундай моделлаштиришга қодир деб ҳисоблай бошлайди.

Ўз-ўзига савол бериш. Ўзингизга саволлар бериш - бу жуда самарали усул.

Ўз-ўзини ўрганиш. Талаба ўзига савол берганида, у “ташқаридан” сўрашдан кўра самаралироқ бўлади,

бунда тўғри ва самарали қарор қабул қилиш йўлида талабага ёрдам бериш муҳимдир. Талабалар бундай техникани ҳар хил вазиятларда қанчалик тез-тез ишлатса, улар одат бўлиб қолиши ва автоматик тарзда бажарилиши мумкин. Бу усулни муаммони ҳал қилишдан олдин ҳам, ундан кейин ҳам қўллаш мумкин, бу талабанинг ўзини ўзи англаш даражасини ва фикрлашни назорат қилиш даражасини оширади, шунингдек, бошқа кўникмаларни яхшилайдиган ва натижада ўқишни такомиллаштириш натижасида жараёнга киришади ва мотивацияни оширади.

Овозли ўйлаш ва ўзига тушунтириш. Бу ички жараёнларни ташқи томондан аниқлаш усули. Талаба муаммони ҳал қилишда нимани ўйлаётганини ва нимани ҳис қилаётганини баланд овозда айтади. Бу усулдан ўқитувчилар ҳам “эксперт моделлари” ролини ўйнаши мумкин, ҳам талабалар жуфтлик ёки гуруҳ бўлиб ишлайдилар, шунингдек талаба мустақил ишлаши ҳам мумкин. Бу ўқитувчига хатоларни ва нотўғри фикрлаш йўналишларини, шунингдек, талабаларнинг ўзига ҳос психологик қийинчиликларини кўриш имконини беради. Бу усул, шунингдек, ўқув жараёнининг интерактив компонентини яхшилашга ёрдам беради.

Ўз-ўзини тушунтириш- бу талабага муаммони ҳал қилиш элементларини ўзи тушунтиришга имкон беради-

ган усул. Бир нечта когнитив илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, нима қилаётганларини аниқ тушунадиган талабалар муваффақиятли ўрганадилар (Чи ва бошқалар, 1989). Бундан ташқари, ўз-ўзини тушунтириш бошқаларга тушунтиришдан кўра самаралироқ бўлади, чунки у талабанинг мавжуд билимларидан фолроқ фойдаланади. (Чи ва бошқалар, 1989).

Ўзингизни баҳолаш. Шу мақсадда ўқув жараёнида талаба фақат ўз билим даражасини тушуниш ва текшириш учун фойдаланадиган тестлардан фойдаланиш мумкин.

Графика. Графика ва расмлар матни тушунишга ёки ҳар хил муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Матнга келсак, графикалар унинг тузилишини аниқлашга ёрдам беради, тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлигини кўриши мумкин. Улар жуда бошқача бўлиши мумкин: дархт ёки тармоқ схемалари, даврий жадваллар, қиёсий матритсалар, хронологик занжирлар ва бошқалар.

Хулоса. Бу борадаги адабиётларни кўриб чиқиш шуни кўрсатадики, метакогнития кўп функтсияли. Метакогнития -билишни ўргатиш - бу ўқув жараёнига янги тадбирларни қўшибгина қолмай, мураккаб вазифадир ва муваффақиятга эришиш учун метакогнитив кўникмаларни ҳақиқий ўқув жараёнига киритишни талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Baker L., Cerro L. Assessing metacognition in children and adults. In G. Schraw and J. Impara (eds.), Issues in the measurement of metacognition, pp. 99–145. The University of Nebraska Press, Lincoln, NE, 2000.
2. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. How people learn: Brain, mind, experience, and school. National Academy Press, Washington, DC, 1999.
3. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. How people learn: Brain, mind, experience, and school. National Academy Press, Washington, DC, 1999.
4. Brown A. L. Knowing when, where, and how to remember: a problem of metacognition // Advances in Instructional Psychology. V. 1, ch. 2. New Jersey, 1978, pp. 77–165.
5. Brown A. L. Metacognition, executive control, self-regulation and other more mysterious Mechanisms // Metacognition, Motivation, and Understanding. Ch. 3, New Jersey, 1987, pp. 65–116.
6. Chi M. T. H., Bassok M., Lewis M. W., Reinmann P., Glaser R. Selfexplanations: How students study and use examples in learning to solve problems. Cognitive Science 13: 145–182, 1989.
7. Flavell J. H. Metacognitive aspects of problem solving // The Nature of Intelligence. Ch. 12, New Jersey, 1976, pp. 231–235.
8. Gama C. Metacognition and reflection in its increasing awareness to improve learning // Proceedings of the Artificial Intelligence in Education Conference San Antonio (USA), 2001, pp. 492–495.
9. Garner R., Alexander P. A. Metacognition: Answered and unanswered questions. Educational Psychologist 24(2), pp. 143–158, 1989.
10. Hartman H. J., Metacognition in Learning and Instruction: Theory, Research, and Practice, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 2001
11. Laurillard D. Rethinking University Teaching: A framework for the use of educational technology. Routledge, London, 1993.
12. Tobias S., Everson H. T. Knowing what you know and what you don't: further research on metacognitive knowledge monitoring // College Board Research Report 2002-3, New York, 2002, 2003.
13. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания, в 2 томах. Т. 2. — М. : Смысл : Издательский центр «Академия», 2006. — 432 с.
14. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 384 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»). ISBN 5-469-00128-8.

УДК: 123.5(326.3)

Natal'ya RADJAPOVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: nradjapova@inbox.ru

NDPI professori, f.f.d. Safarova N.O. taqrizi ostida

GENDER STEREOTYPES IN FAMILY RELATIONSHIPS

Abstract

This article examines family gender stereotypes that describe the qualities and characteristics of men and women. Such stereotypes contain normative patterns of behavior taking into account gender and reflect generalized opinions and ideas about men and women in the family. Certain social roles in society are assigned to both women and men. Examples are given when a man's activity is assessed by his professional success, and a woman's assessment is assessed by having a family and children.

Key words: gender, gender equality, gender stereotypes, family, man, woman, family relations, work.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Данная статья рассматривает гендерные стереотипы семейного характера, которые описывают качества и характеристики мужчины и женщины. Такие стереотипы содержат нормативные образцы поведения с учётом пола и отражают обобщённые мнения и представления о мужчине и женщине в семье. Определённые социальные роли в обществе закреплены как за женщиной, так и за мужчиной. Приводятся примеры, когда деятельность мужчины оценивается по его профессиональным успехам, а оценка женщины по наличию семьи и детей.

Ключевые слова: гендер, гендерное равенство, гендерные стереотипы, семья, мужчина, женщина, семейные отношения, труд.

OILAVIY MUNOSABATLARDA GENDER STEREOTIPLARI

Аннотация

Ushbu maqolada erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tasvirlaydigan oilaviy gender stereotiplari o'rganiladi. Bunday stereotiplar jinsni hisobga olgan holda xulq -atvorning me'yoriy modellarini o'z ichiga oladi va oiladagi erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiradi. Jamiyatda ma'lum ijtimoiy rollar ham ayollarga, ham erkaklarga yuklatilgan. Misollar asosida erkakning faolligi uning kasbiy yutug'i bilan, ayolning bahosi esa oilasi va farzandlari bilan baholanishi keltiriladi.

Kalit so'zlar: jins, gender tengligi, gender stereotiplari, oila, erkak, ayol, oilaviy munosabatlar, mehnat.

Kirish. Jamiyat tarixiy gender stereotiplarini yengib o'tishga qiyinaladi va har doim ayol yetakchiligini qabul qilishga qiyinaladi. Demokratik institutlarning shakllanishi va siyosiy madaniyatning rivojlanishi, o'z navbatida, jamiyatda siyosiy qonunlarga nisbatan tenglikni rivojlantirishga yordam beradi [1]. Qobiliyatlar va rol funktsiyalari haqidagi stereotiplar turli inqirozlar paytida o'zini turlicha namoyon qiladi. Qoida tariqasida, ayollar ishdan bo'shatish uchun nomzod bo'lishadi va ishga yollashda erkakka ustunlik berishadi. Shu sababli ayollar o'rtasida ishsizlik darajasi erkaklarnikidan yuqori. Jamiyatda shunday shakllangan, ayollar bir xil ish uchun erkaklarga nisbatan kamroq maosh oladilar, bundan tashqari ayollarni yuqori maoshli va istiqbolli lavozimlardan chetlashtirish jarayoni seziladi. Gender munosabatlarida o'zaro aloqa shaxsiy sohada, ya'ni uning asosini boshqa ijtimoiy institutlar orasida hukmronlik qiladigan oilada shakllanadi. Asosan, bu yerda odamning oilaviy muhitida paydo bo'ladigan shaxslararo munosabatlar shakllanadi. Genderni shakllantirishda, aynan uy va oilaning kontseptsiyalari ayolning ma'lum bir tajribasi va shu bilan birga, unga nisbatan zulm va zo'ravonliklarning yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Gender tengligi masalasi xalqaro olimlarning muhim tadqiqot mavzularidan biridir. Jinsiy yo'nalish bo'yicha birinchi ijtimoiy-siyosiy tadqiqotlar XX asrning 60-yillari oxiri va 70-yillari boshlarida paydo bo'la boshladi. Ya'ni, tarixning ushbu davri, o'zining feministik, ayollar va yoshlar harakatlariga xos g'oyalari bilan, jamiyatni gender tengligi

muammolarini o'rganishga jalb eta boshladi. Bir qator mamlakatlarda sotsiologlar, sotsiopsixologlar, tilshunslar va siyosatshunslar "jins" va uning shaxs va shaxsga ta'siri sohasida tadqiqotlar olib borishni boshladilar [2]. Erkin ayol shaxsining paydo bo'lishi antropologlar, genetiklar, tarixchilar, psixologlar, sotsiologlar, faylasuflar, filologlar, etnologlar o'rtasida tortishuvlarga sabab bo'ldi. Asosan, ilmiy ma'ruzalar jamiyat madaniyatining ierarxik jinsiy tuzilishini va jamoaning individual xususiyatlari sifatida diniy e'tiqodlarni chuqur o'rganib chiqdi. Erkaklar va ayollar tengligi haqidagi dastlabki mulohazalar Platon, Aristotel' kabi qadimgi yunon faylasuflarining asarlarida uchraydi. Agar Aristotel' ayollar baxtsiz bo'lsa, jamiyat baxtli bo'lolmaydi, deb hisoblagan bo'lsa, u holda Platon ayollar ham erkaklar singari ma'lumotga ega bo'lishi kerak degan fikrni bildirgan, u ayolni inson sifatida ko'rishni boshlagan ilk mutafakkirdir [3].

Sharq allomalari asarlarida, O'rta asrlarning boshida-noq, gender tengligi umumiy ma'noda ayollarning mavqeini oshirish sharoitida ko'rib chiqilgan. Turli davrlarning og'zaki va folklor ijodida ayollarni maqtash va takomillashtirish misollarini ko'rish mumkin. Bunga Ibn Rushid, Nizomiy, Al-Hamadoni, xalifa Al-Muizz, shoir Abu-l-Ata, Xoqoniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fizuli, Voqif, Vidad, Ogahiy, Maxtumquli ijodlari misol bo'la oladi. Ayol na qul, va kanizak sifatida, balki o'z davrining ilg'or qarashlari hisoblangan jamiyatning to'laqonli vakili sifatida ulug'lanadi.

Gender siyosatini shakllantirish va rivojlantirish muammolarining ilmiy, falsafiy va siyosiy-huquqiy jihatlarini

o'rganish, ayniqsa, mustaqillik yillarida yanada faollashdi. Shu munosabat bilan akademik R.A.Ubaydullaeva, M. Suxomlinova, S. T. Inamova va boshqa olimlarning asarlari alohida ahamiyatga ega. Shunga qaramay, Yangi O'zbekistonda demokratik o'zgarishlar davrida gender siyosati va gender tengligi sohalarida amalga oshirilgan islohotlar bo'yicha maxsus tadqiqot ishlari olib borilmagan [4].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Gender rollari an'anaviy gender sotsializatsiyasi asosida uyda va oilada patriarxal munosabat bilan belgilanadi. Aynan ayollar va erkaklar uchun teng bo'lmagan imkoniyatlar qurishda "uy dunyosi" ning qoidalari va huquqlari, unda erkakning o'rni muhim rol o'ynaydi. Oilaviy ma'lumotlarni idrok etish va baholash kundalik hayotda namoyon bo'ladi va genderni ijtimoiy hayotning muhim toifasi sifatida belgilaydi. Masalan, O'zbekiston oilalarida «ayol» so'zi uy, onalik, bola tarbiyasi va boshqa shunga o'xshash tushunchalari bilan bog'liq "Erkak" so'zi esa oilani qo'llab -quvvatlash, moddiy daromad, ota va himoyachining roli va boshqa tushunchalariga yaqin. Shuning uchun, L.V.Shtylevaya gender stereotiplarini "ma'lum bir tarixiy davrda ma'lum bir jamiyat uchun barqaror, erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar haqidagi g'oyalar" deb ta'riflaydi [5].

Maqolani tayyorlashda ilmiy bilish tamoyillari, tizimli yondashuv, tahlil usullari ishlatilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Oilaviy xarakterdagi gender stereotiplari erkaklar va ayollarning fazilatlarini va xususiyatlarini tavsiflaydi, erkaklar va ayollar haqidagi umumiy fikr va g'oyalarni aks ettiruvchi jinsni hisobga olgan holda xulq-atvorning me'yoriy modellari o'z ichiga oladi. Ayollarga ham, erkaklarga ham ma'lum ijtimoiy rollar berilgan. Masalan, jamiyatda erkakni kasbiy muvaffaqiyati, ayolni esa oilasi va bolalari borligi baholaydi.

Oila, xulq-atvor modelini taqdim etish jarayonida, jinsiy ahamiyatga ega bo'lgan assimilyatsiya misolini ko'rsatadi. Oilaning ijtimoiy instituti bolalikdan ma'lum bir jamiyatning stereotiplarini o'zlashtirishga yordam beradi. Avloddan avlodga o'tishi tufayli ular yuz yillar davomida saqlanib qoladi [6].

Bo'lajak ota-onalar har doim bolaning jinsini oldindan bilishni xohlashadi. Bunga qarab, ular yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism, kiyim, o'yinchoqlar tanlashni boshlaydilar. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, jinsiga qarab, qizlar uchun qo'g'irchoqlar, idishlar, yumshoq o'yinchoqlar kabi boshqa odamlar bilan muloqot qilishga qaratilgan o'yinchoqlar tanlanadi; O'g'il bolalarga esa motorli va kognitiv faollikni rivojlantiradigan o'yinchoqlar sotib olishadi, masalan, avtomobillar, konstruksiyalar, robotlar. O'g'illari bilan munosabatda otalar faol, qizlar bilan esa ular ko'proq hissiyotli bo'lishadi. Ota-onalar bolalarni tarbiyalashda o'ziga xos yondashuvlarni qo'llaydilar, bu ayniqsa oilaviy hayotga tayyorgarlik ko'rishda namoyon bo'ladi.

An'anaviy oilalar naslning vorislari sifatida o'g'il ko'rishni xohlaydilar va kelajakda undan moddiy yordam ko'radilar. Qizlarning huquqlari poymol etilishiga aynan shu istak sabab bo'ladi. Natijada o'g'il bolalarda faollik, qat'iyatlik, o'ziga ishonch, qizlarda esa aql va talablarga rioya qilish, passivlik, qaramlik paydo bo'ladi. Oila bo'lajak erkaklarda mas'uliyat, fidoyilik, erkaklik ayollarda esa kamtarlik va ayollik fazilatlarining shakllanish garoviga aylanadi. Bir tomondan, gender stereotiplari jamiyatda shaxs sifatida shakllanish ushuncha kerak bo'ladigan qoidalarni o'zlashtirishga yordam beradi, ular yordamida odam jamiyatda osongina o'zligini anglay boshlaydi. Boshqa tomondan, gender stereotiplari odamlarning barcha toifalari haqida noto'g'ri xulosalar chiqaradi. Shaxsning keyingi rivojlanishida gender stereotiplari salbiy harakat qila boshlaydi. Masalan, maktabda va boshqa ta'lim muassasalarida o'qish jarayonida erkak jinsining afzalligi ayol jinsidan ustun turadi [7].

Natijada, bunday to'siqlar har bir insonga tabiat tomonidan berilgan ichki potentsialning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Biologik jinsni anglash hissi ichki motivatsiyani sekinlashtirib turadi, bu esa ijobiy fazilatlarining faollashishi va rivojlanishiga yordam bermaydi. Bundan tashqari, gender tengsizligi iqtisodiy sohada, bandlik va boshqa imkoniyatlar taqsimotida o'zini namoyon qila boshlaydi.

Jamiyat tomonidan genderning shakllanishi va oldindan belgilanishi nazariyasi shuni ko'rsatdiki, genderning shakllanishi mavjud bo'lganligi sababli, genderning qayta o'zgarish holati ham tabiiydir. Genderni qayta qurish erkak va ayol o'rtasidagi farqni yo'q qilishni anglatmaydi. Qayta qurish natijasida teng huquqli odamlar jamiyati paydo bo'lishi kerak, bu yerda ierarxik, maqom stereotiplari hukmron bo'lmaydi va teng imkoniyatlar ustunligi ta'minlanadi.

Shu sababli, ayollarning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy tadbirlarda faol ishtirok etishiga intilishi va intilishiga yordam beradigan strategik yo'nalishlar juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Asrlar mobaynida islomning axloqiy tamoyillari zamonaviy oilaning o'zini jamiyatning bir bo'lagi sifatida tashkil etishiga yordam berdi. Jamiyatning axloqiy qarashlariga muvofiq qonunchilik bazasini mustahkamlash musulmon oilalarda ajralishlar sonini kamaytirdi, buzulqilik va zinoning oldini oldi, o'z-o'zini boshqarish orqali oilaviy munosabatlar yo'lini nazorat qildi.

Insoniyat tarixida uzoq vaqt davomida bir toifaning boshqasini boshqara boshlaganiga ko'plab misollar mavjud. Bunga misol sifatida xalqlar va qabilalar o'rtasidagi son-sanoqsiz urushlar, mustamlakachilik istilolari, quldorlikning ko'rinishlarini kiritish mumkin. Bu dushmanlik munozaralari natijasida ozchilik ko'pchilikka bo'ysundirib kelingan. Zaif tomon kuchli tomonning talablarini qabul qilib bajarishga majbur bo'lgan. Bu yana savol tug'diradi: nima uchun deyarli teng sonli ayollar asrlar davomida o'z hukmronligini o'rnatolmagan?

Ayollar har doim insoniyatning boshqa ijtimoiy qism va ommalarga nisbatan teng yarmini tashkil etishgan. Ammo boshqa ijtimoiy tabaqalardan farqli o'laroq, ayollar hech qachon erkaklarga qarshi isyon ko'tarishmagan. Ayollar hech qachon imtiyozlar talab qilmadi va bundan tashqari, ularni erkaklardan qaytarishga urinmadi. Balki u shunchaki erkak bergan imtiyozlardan bahramand bo'lishni yoqtirgandir? Ayollar jamiyatdagi o'rniga doim rozi bo'lmadilar, lekin yaxlit birlashmadilar. Yaratilgan kundan boshlab, ayol o'zini bir butun sifatida his qiladi, aslida u har doim ikkinchi butunlikka - erkakka intiladi. Buning sababi, ehtimol, uning yaratilishidir.

Insoniyat tarixi shuni ko'rsatdiki, insonda har doim himoya vositalari va asboblari bo'lgan. Ov va ish uchun har xil asbob-uskunalar ma'lum miqdorda jismoniy kuch talab qilgan. Erkak ayolga qaraganda biologik jihatdan jismonan sal qodirroq. Ibtidoiy davrda ayolning qobiliyatlari asosan hayot va uyni tashkil qilishda ishlatilgan. Tarixiy dalillar shuni ko'rsatdiki, bu erda ham unga oson bo'lmagan: ayol avval yig'im-terim bilan shug'ullangan, keyin bog'dorchilik bilan shug'ullangan, turar-joy atrofidagi yerlarni o'zlashtirgan, og'irlik ko'targan va harbiy yurishlarda qatnashgan. Albatta, odam tabiatga va yovvoyi hayvonlarga qarshilik ko'rsatishi kerak bo'lgan paytda, jismoniy kuchdagi ustunlik ustunlik qilgan.

Dunyoni zabt etish, tabiatni zabt etish bilan, ilgari ayolga imtiyozlar bergan oqibatlar, erkakka ustunlik berib, uni yana qul qila boshladi. Agar ilgari erkakning ovchilik va tijorat mehnati ayolning uy ishiga tenglashtirilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan uning mehnat faoliyati kengayishi ayolning uy ishlari bilan solishtirilmagan. Shunday qilib, erkak uyni xo'jayiniga aylanadi. Ammo texnologiyaning keyingi rivojlanishi va imkoniyatlarini ikkalasining qobiliyatini deyarli

tenglashtirdi, bu ayollarning jamiyatdagi mavqeiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Mashinasozlik tufayli yuzaga kelgan inqilob insoniyatning iqtisodiy rivojlanishining natijasidir.

Bu vaqtda "ayollar savoli" uning ishlab chiqarishda ishlash qobiliyati muammosi bilan aloqa qila boshlaydi. Iqtisodiy taraqqiyot tufayli ayol mehnat va aqliy qobiliyatlari erkaklik fazilatlaridan past emasligini isbotlab, erkak bilan tenglikni qo'lga kiritish boshlaydi.

Agar ibtidoiy jamiyatda ayol erkak bilan teng bo'lgan bo'lsa, kapitalistik tuzum ayollarning maqomini pasaytirishga yordam bergan. Bundan tashqari, sotsialistik jamiyat ayolni yuksaltirdi, lekin uni o'z manfaatlariga yo'lida ishlatdi.

Xususiy mulk tushunchalarining paydo bo'lishi, ayolning o'zi uchun minimal shart-sharoitlar yaratib, foyda olishda ham o'z imkoniyatlaridan foydalanishga harakat qilmoqda.

Ammo zamonaviy dunyoda axloq va odob hukmronligi tufayli ayol jamiyatda yanada barqaror mavqeiga ega bo'la boshladi.

Davlat faol ravishda o'zbek xalqining mentaliteti va madaniyatining xususiyatlarini aks ettiruvchi Sharq falsafasi asoslariga ega demokratik institutlarni yaratmoqda.

Madaniyat, axloq, axloq va axloqning irsiy genetik xotirasini olib boruvchi milliy mentalitetni saqlab, xalqaro mezonlar va qadriyatlar yo'nalishlari joriy etilishi bilan normativ-huquqiy baza faol shakllanmoqda.

Maxsus mafkura va ma'naviyat asosida jamiyatning barcha sohalarida gender tengligiga erishish maqsadida davlat dasturlari tuziladi, qonunlar qabul qilinadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Jamiyatda demokratiya g'oyalarining tarqalishi va ayollar harakatining faollashuvi gender tarfakashligining zaiflashishiga ta'sir ko'rsatadi. Biroq, demokratik o'zgarishlarga qaramay, gender stereotiplari jamiyatga ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Asosan, ular urf-odatlar, qadriyatlar, ta'lim tizimi, tarbiya va insonning ma'naviy hayotining boshqa componentlari bosimi ostida qayta namoyon bo'ladi. Zamonaviy jamiyatda bag'rikenglik, xilma-xillik, tenglik va innovatsiyalarning shakllanishi an'anaviy gender stereotiplarini zaiflashtirishi mumkin, lekin ularni yo'q qilmaydi. Chunki ma'naviy hayotning barcha tarkibiy qismlari insonning butun hayotining ajralmas qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. 2017-2021 yillarda O'zbekistonning Harakatlar strategiyasi va 2030 yilgacha bo'lgan davrda BMTning barqaror rivojlanish maqsadlari 2017. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Toshkent, O'zbekiston.
2. Merlo-Ponti M. Ko'rinadigan va ko'rinmas / boshiga. c fr. Shparagida, tahr. T. V. Shchitzova. Minsk: Logvinov, 2006.400 b.
3. Orlova E., tarjima. Simone de Bovuar. Ikkinchi jild. 1997 yil. Radjapova N. Gender tengligini targ'ib qilish bo'yicha xalqaro tajriba, ISJ nazariy va amaliy fanlar, Filadelfiya, AQSh, 2020 yil 30 may.
4. Shtyleva LV, Maktabgacha pedagogikada gender yondashuvi: Monografiya ikki qismdan iborat, Pedagogika fanlari nomzodi L.V.Shtylevov tahr.ost, Murmansk, 2001 yil.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston. 2018 yil.
6. Voronina O.A. Feminizm va gender tengligi. M: URSS tahririyati, 2004 yil.
7. Statistik to'plam. "O'zbekiston erkaklar va ayollar", O'zbekiston Respublikasi makroiqtisodiy statistikasi nashri, statistika boshqarmasi, T., 2002, 61, 63-bet.
8. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948), 2 -modda.
9. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2018 yil.
10. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2011 yil.
11. O'zbekiston Respublikasi Saylov kodeksi - T.: O'zbekiston. 2019 yil.
12. "Ayollarni zulm va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida" qonun, 2019, Toshkent, <https://www.lex.uz/docs/4494712>.
13. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2001 yil.

Ўткиржон РАЖАБОВ,
Фаргона давлат университети мустақил изланувчиси
E-mail: rajabov_77@mail.ru

ЎЗМУ профессори, фалсафа ф. д. Мадаева Ш.О. тақризи асосида

THE URGENCY OF FORMING A CULTURE OF CONSENSUS IN THE NEW UZBEKISTAN

Abstract

The article analyzes the socio-philosophical features of the development of a culture of consensus in the development of New Uzbekistan. The reforms being implemented in our country reveal the peculiarities of the principle of consensus. The reforms being implemented in the new Uzbekistan highlight the importance of consensus building and the formation of a culture of consensus among citizens.

Key words: consensus, activity, meeting, proposal, “Openbudget” portal, public appeal, friendly consultation, openness, initiative, consensus, compromise.

АКТУАЛЬНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ КОНСЕНСУСА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье проанализированы социально-философские особенности развития культуры консенсуса в развитии Нового Узбекистана, а также раскрыты особенности проявления принципа консенсуса в реформах, проводимых в нашей стране. Рассмотрены актуальные аспекты формирования развития культуры консенсуса среди граждан в период реформ, осуществляемых в новом Узбекистане..

Ключевые слова: консенсус, активность, коммуникация, предложение, портал “Открытый бюджет”, общественное обращение, дружеские консультации, открытость, инициатива, консенсус, компромисс.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА КОНСЕНСУС МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Аннотация

Мақолада Янги Ўзбекистон тараққиётида консенсус маданияти ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари таҳлил этилган. Консенсус тамойилининг ўзига хос кўринишлари очиқ берилган. Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларда консенсуснинг намоён бўлиши ва бу жараёнда фуқароларнинг консенсус маданияти шакллантиришнинг долзарб жиҳатлари қўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: консенсус, фаоллик, мулоқот, таклиф, “Очиқ бюджет” портали, жамоавий мурожаат, дўстона маслаҳатлашиш, ошкоралик, ташаббускорлик, розилка эришиш, муроа.

Кириш. Маълумки, консенсус - фикрларнинг, ҳукмларнинг бирлиги, одамларнинг ўзаро розилигини англатувчи тушунча бўлиб, [1] умумий розилик асосида қарор қабул қилиш усули сифатида кенг қўлланилади. Консенсус - бу муроага келиш ёки яқдиллик эмас, энг яхши ғоялар ва ҳар бир аъзонинг асосий шарҳларини ҳисобга олишдир. [2] Консенсус маданиятига эришиш учун жамият аъзолари долзарб муаммони топиб жамиятга тақдим эта олиши ва ечими бўйича таклиф билдириши, шунингдек мазкур таклиф асосида келажак режаларини баён эта олиши, ўз таклифини тараққиётга ҳисса қўша олишига бошқа жамият аъзоларини ишонтира олиши, дўстона маслаҳатлар бера олиши, муаммони ечимида илгари сурилган таклифларга лоқайд ва бетарафлар сонини камайтириши ҳамда энг асосийси барчанинг розилигига эришиши муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида амалга оширилаётган ислохотларда халқаро ташкилотлар ва демократик давлатни барпо этиш йўлида бораётган давлатлар амалиётида қўлланиладиган консенсус усули яққол намоён бўлмоқда.

Мамлакатимизда 2017 йилдан бошлаб барча соҳаларда инновацион ислохотлар амалга оширилиб, амалий натижадорлик, инсон манфаати ва яна бир бор инсон манфаати ислохотларнинг бош мақсади этиб белгиланди. Айни шу асосда амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида аҳолининг ўз турмушидан рози бўлиб яшаши кафолатланяпти.

2017 йилдан ислохотлар йўлбошчиси бўлган Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишда алоҳида

этибор “Инсон манфаатлари – ҳамма нарсадан устун” деган тамойил ва “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” деган эзгу ғоянинг, энг аввало, халқ билан тўғридан-тўғри мулоқот ўрнатиш ҳамда фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг реал ҳимоя қилинишини таъминлаш орқали ҳаётга амалий татбиқ этилишига қаратилди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Консенсус тамойили устувор бўлган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 августдаги “Бюджет маълумотларининг очиқлигини ва бюджет жараёнида фуқароларнинг фаол иштирокини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3917-сонли қарорига [3] асосан 2019 йил 1 январдан бошлаб бюджет маблағларини тақсимлашда фуқаролар иштирокининг туман (шаҳар)лар бюджетлари қўшимча манбаларининг камида 10 фоизини жамоатчилик фикри асосида шакллантирилган тадбирларга йўналтиришни назарда тутадиган механизми жорий этилган эди. Шунингдек, амалга оширилаётган ислохотларда фуқароларнинг ўз таклиф-мулоҳазалари билан иштирок этиши учун шароит ва имкониятлар яратилмоқда. Жумладан, 2021 йил 9 июль кунини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги янгиланган “Очиқ бюджет” порталини (openbudget.uz) ишга туширди. Мазкур янгиланган порталда “Ташаббусли бюджет” бўлими яратилган бўлиб, бу билан аҳоли бюджет маблағларининг аниқ қисмларини сарфлаш мақсадида ташаббусларни илгари суриши орқали маҳаллий

бошқарувда тўғридан-тўғри иштирок этиши имконияти яратилди. [4]

Мазкур янгилик, Янги Ўзбекистонда давлат билан фуқаролар ўртасидаги келишувни таъминлаган ҳолда фуқаролар розилигини олишдаги навбатдаги муҳим ислохот ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазири Тимур Ишметов маскур инновацион янгилик фуқаролар фаоллиги ўз муаммолари ечим топишидаги энг муҳим масала бўлиб, асосий муаммо ва камчилик – порталнинг техник имконияти билан эмас, бу аҳоли фаоллигининг пастлиги билан боғлиқлигини таъкидлади. [5]

Маълумки, 2018 йилда мамлакатимиз фуқаролари давлат ва жамият ҳаётига дахлдор муҳим масалалар бўйича ўз фикрларини билдиришлари учун интернет тармоғида “Менинг фикрим” деб номланган махсус веб-саҳифа ишга туширилган эди. Мазкур портал Низомида жамоавий мурожаатни кўриб чиқишнинг асосий принциплари белгиланган бўлиб, электрон жамоавий мурожаатларга тезкор муносабат билдириш ва халқ билан мулоқот қилиш асосий принциплар саналади. Шу принциплардан келиб чиқиб, халқни қийнаб келаётган муаммоларни таклифлар асосида фаол жамоавий мурожаат қилиш портални яратишнинг асосий мақсадларидан ҳисобланган. Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаганларидек, “Барчамиз бир ҳақиқатни унутмаслигимиз керак: қонуннинг бирдан-бир манбаи ва муаллифи том маънода халқ бўлиши шарт. Ҳар бир қонун лойиҳаси юзасидан фикр ва таклифларни куйидан – фуқаролардан, жойлардаги халқ депутатлари Кенгашларидан олиш тартибини кенг жорий этиш зарур. Қонунларни қабул қилиш жараёнида уларни аҳоли ўртасида ҳар томонлама муҳокама қилиш тизимидан самарали фойдаланишимиз керак.” [6]

2017 йилда фаолиятини бошлаган Президентнинг Халқ ва виртуал қабулхоналари орқали халқимиз муаммоларни бемалол мурожаат қилиш имконияти яратилган эди. Натижада қабулхоналар орқали 2017 йилда йилда бир ярим миллион мурожаат келиб тушган эди. Халқимиз бу йўл билан қайта улғайди. Жамоавий порталлар орқали маиший муаммоларни айтиш кўникмаси шакллантирилиб, таклиф бериш имконияти яратилди. Мазкур жамоавий порталларнинг муваффақиятли ва самарали ишлашида халқимиз томонидан билдирилган таклифларнинг натижалари тўғрисида ошқоралик принципи асосида ўз вақтида ахборот берилиши керак. Агарда таклифларнинг натижалари тўғрисида ўз вақтида маълумот берилмаса, ишончсизлик ва лоқайдлик қайфияти янада кучайиб кетиши ва халқ амалга оширилаётган ислохотларга хайрихоҳ бўлмай, норозиликка олиб келиши мумкин. Масалан, “Менинг фикрим” жамоавий мурожаатлар порталида 2019 йилда жойлаштирилган мурожаатлар етарли миқдорда 10 мингдан ортиқ овоз тўплаганига қарамай, бугунги кунга қадар кўриб чиқиш жараёни статусида турибди. Порталнинг низомида жамоавий мурожаатлар умумий овоз бериш мурожаатнинг матни веб-порталда жойлаштирилган кундан бошлаб тўқсон кун ичида ўтказилиши, зарур миқдорда қўллаб-қувватловчи овоз тўплаган мурожаатни кўриб чиқиш ва у бўйича қарор қабул қилиш муддати мурожаат ваколатли давлат органига келиб тушган пайтдан эътиборан олтмиш кундан ошмаслиги белгиланган бўлибди. [7]

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Бугунги кунда Янги Ўзбекистон ташқи сиёсат соҳасида хорижий давлатлар, биринчи навбатда, қўшни мамлакатлар билан дўстона ва ўзаро манфаатли муносабатларни ривожлантириш борасида сезиларли

натижаларга эришди. “Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатида Марказий Осиё – бош устувор йўналиш” тамойилини амалда татбиқ этишга киришилди. Натижада минтақамизда мутлақо янги сиёсий муҳит яратилди, ўзаро ишонч ва яхши қўшничилик асосидаги алоқалар мустаҳкамланди. Мамлакатимиздаги ижобий ўзгаришлар халқаро ҳамжамиятида Ўзбекистонга бўлган қизиқишни ошириб, унинг халқаро майдондаги нуфузини янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Консенсусга эришишда ғоялар ва таклифларни куйидаги тартибда бериш муҳим ўринда туради:

- очиқ қа ошқора таҳлил этиш;
- маслаҳатлар олиш;
- бетарафликни камайтириш;
- барча саволларга тўлиқ ва батафсил жавоб бериш.

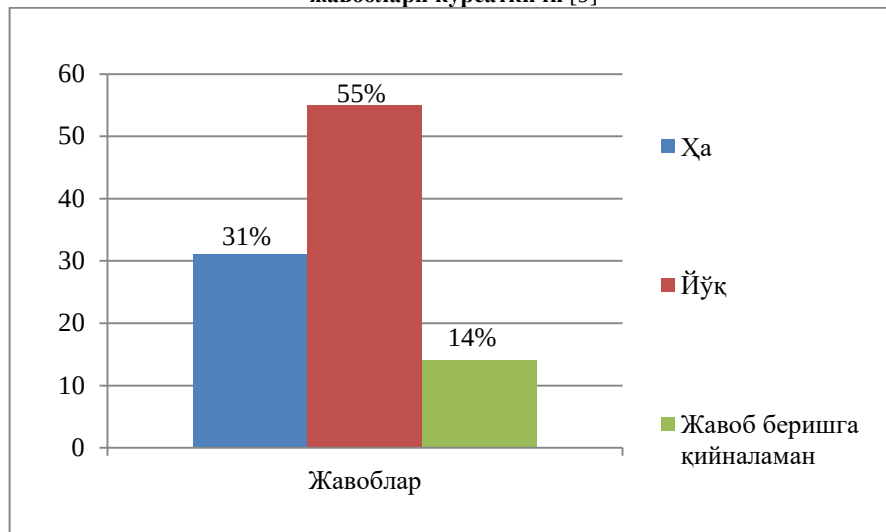
2021 йилнинг 15-16 июль кунлари Тошкент шаҳрида ўтказилган “Марказий ва Жанубий Осиё: минтақавий ўзаро боғлиқлик. Таҳдидлар ва имкониятлар” номли халқаро конференция Янги Ўзбекистоннинг мамлакатий консенсусга эришишдаги муҳим қадами бўлди. Муҳтарам Юртбошимиз Ш.Мирзиёев ташаббуси билан ўтказилган конференция Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари ўртасидаги тарихан яқин ҳамда дўстона алоқаларни, ишонч ва яхши қўшничиликни мустаҳкамлаш йўлидаги тарихий воқеа сифатида ўтказилди. Ўзбекистон учун жуда зарур бир қатор келишувларга эришилгани мамлакатимиз тараққиётига хизмат қилади. Жумладан, Покистон Ислом Республикаси билан Афғонистоннинг яқин қўшнилари сифатида манфаатдор сифатида у ерда барқарорлик ўрнатилишидан манфаатдорлиги, бу минтақада транспорт йўлақларини барпо этиш, савдо-иқтисодий алоқаларни жадал ривожлантириш учун имконият яратади. Покистон Жанубий Осиё ва жаҳоннинг йирик бозорларига чиқишда Ўзбекистон учун кўприк вазифасини ўтайди. Термиз – Мозори Шариф – Қобул – Пешовар темир йўлининг қурилиши нафақат савдо-иқтисодий ва сармоявий ҳамкорликни ривожлантириш, балки минтақа давлатлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатликни кучайтиришга хизмат қилади. [8] Ушбу конференция консенсуснинг муҳим таркибий элементи бўлган муаммоларни тақдим этиш, маълумотлар ва келажақ режаларни ўртага ташлаш, танқид ва саволларни муҳокама этиш муҳитини яратиб, халқаро экспертлар учун ўзига хос майдон вазифасини бажарди. Глобал муаммоларни мурося ва келишув асосида ҳал этиш - Янги Ўзбекистон тинчликпарвар сиёсатининг асосий принципларидан биридир. Шунинг учун мазкур халқаро конференция Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари ҳамкорлигини чуқурлаштириш, ўзаро манфаатли стратегик алоқа моделини кўп томонлама муҳокама қилиш учун сиёсий ҳамда экспертлар майдонини шакллантиришга хизмат қилгани билан самарали бўлди.

Консенсус тамойилида муҳокама жараёнида барча иштирокчилар фаол иштирок этиши ва ўз таклиф-мулоҳазаларини билдириши асосий хусусият эканлигини инобатга олсак, мамлакатимизда фуқароларнинг таклифлари инобатга олинган электрон порталдан фойдаланиш даражасининг пастроқ даражада эканлигини кўришимиз мумкин.

Порталдан фойдаланиш бўйича техник билим даражаси билан бирга юборилган таклифларнинг амалга ошиши бўйича фуқароларнинг яқуний ишонч даражаси қандай эканлигини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шуни инобатга олиб, мазкур масалада Ўзбекистон демографиясида фаол қатлам бўлган ёшларнинг фикри ўрганилди. Жумладан, “Сиз ўз яшаб турган ҳудудингиз (туман ёки шаҳарингиз, маҳаллангиз)ни ривожлантириш бўйича таклифларингиз инобатга олиншига ишонасиз-

ми?" деган саволга Фарғона ва Андижон вилояти ёшларининг берган жавоблари натижалари куйидагича бўлди.

1-расм. Фарғона ва Андижон вилояти ёшларининг жавоблари кўрсаткичи [9]

Юқоридаги жавобларда 55% ёшлар таклифлари фикрларини инобатга олинишига ишонилмайди, 14% ёшлар янгиликлардан хабардор эмаслиги натижасида жавоб беришга қийналишган.

Сўровнома натижасидан хулоса қиладиган бўлсак, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларни натижадор ва самарали фуқароларимизнинг фаол иштирок этиши ва билдирган таклифлари натижасида мамлакат ҳаётини яхшилашдаги ўрни тўғрисида ҳар бир таклиф берган фуқарога кўрсатиш керак бўлади. Таклиф берган фуқарога жамият ҳаёти учун фаоллик кўрсатгани натижасида ижобий томонга ўзгарган аниқ ҳолат билан кўрсатиб бериш керак бўлади. Консенсус маданиятини шакллантиришда бу жараён муҳим омил ҳисобланиб, таклиф берувчи ишонч билан ҳаракатга киришиши ва унинг таклифи бошқача талқин этилмаслиги керак.[10]

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Республика Маънавият ва маърифат маркази раҳбарининг биринчи ўринбосари, профессор М.Қуроновиқнинг “Янги Ўзбекистон” газетасида чиққан “Яхшиликка йўлдош элим” номи мақоласи Янги Ўзбекистоннинг консенсус жиҳатдан янги қиёфасини очиб берган. [11] Мақолада “Турли миллат ва элатга дахлдор кишиларни, турли диний эътиқодли инсонларни нима бирлаштиради? Олижаноб ғоя, орзу-умид, мақсад ва ниятлар. Улар бугун нимада мужассам? Миллий ғоямизда. Кимнинг миллий ғояси? Турли миллат ва элатга дахлдор, турли диний эътиқодли инсонларнинг миллий ғояси. Бунинг учун биз қандай яшашимиз керак? Ҳамкор, ҳамфикр ва ҳамжиҳат бўлиб. Бу сўзларнинг туркий ўзбекчаси бир-бирига қўлдошлик, бирга ишлаш, бирга ўйлаш, келишиб, уюшиб, бир-биридан рози бўлиб яшаш, дегани” деб таъкидланган.

Фуқароларимизнинг ана шундай рози бўлиб яшашлари учун бугунги кунда малакатимизда амалга оширилаётган ислохотларда ошқоралик ва очиқлик таъминланмоқда. Бугун жамият глобал ахборот оқими билан ҳамоҳанг яшамокда. Бу бир томондан ислохотларнинг янада демократлашувига олиб келаётган бўлса, иккинчи томондан Ўзбекистон халқаро рейтингларда турли даражада ўз ўрнини кундан-кун яхшилаб боришига хизмат қилмоқда.

Ахборот ва маълумотларнинг очиқ-ошқора берилиши натижасида яхши янгиликлар билан бирга танқидий ахборот ва маълумотлар ҳам очиқлик билан

берилмоқда. Бунинг натижасида жамиятимизда “носоголом” фикр юритувчи айрим фуқаролар бу танқидий маълумотларни кенг ёйиб, бўрттириб одамларимизнинг эртанги кунга бўлган ишончига салбий таъсир этмоқда. Бунга қарши энг яхши чора – фуқароларни консенсус маданияти шаклланишида муҳим омиллардан бири бўлган ташаббускорлик ва фаолликка йўналтиришдир. Консенсус усули қўлланилиши ва маданият даражасига кўтарилишида фуқаро ва шахсларнинг фаол иштироки талаб этилади. [12] Шуни инобатга олиб, фуқароларни мавжуд камчиликларни бартараф этишда иштирок этишини таъминлаш, ташаббускорлик ва фаолликка чорлаш – давлат ва жамоат ташкилотлари олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Бугунги кунда жамият фаровонлигини таъминлашда оила мустаҳкамлигини таъминлаш – долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу мақсадда 2020 йилда оила, хотин-қизлар ва кексаларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида ягона давлат сиёсатини олиб боровчи давлат бошқаруви органи Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ва унинг таркибида “Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Мазкур давлат органининг асосий вазифаларидан бири оила институтини мустаҳкамлаш бўйича, энг аввало, “Соғлом оила – соғлом жамият” ғоясини ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган ягона давлат сиёсатини юритиш, нотинч ва муаммоли оилаларга манзилли қўмаклашишни ташкил этишдан иборат.[13] Оилалардаги муаммолар туфайли 2019 йилда 31 400 та, 2020 йилда 28 200 та ажрим ҳолатлари қайд этилган.[14] Оилавий ажримларга асосий сабаблардан бири ёшларнинг оила қуришга тайёр эмаслиги, оилани иқтисодий асослари етарли бўлмасдан, ёшларнинг бирор касб-хунар эгалламаганлиги ҳамда оила масъулияти бўйича етарли билимлар шакллантирилмаганини кўрсатишимиз мумкин. Мазкур муаммоларни бартараф этишда ҳар бир маҳалла фуқаролар йиғинларида оилага тайёрлов курслари ўтказилмоқда. Мазкур ўқув курслари мавзуларига консенсуснинг асосий талабларидан бири бўлган маслаҳатлашиш маданиятини янада шакллантириш (оиладаги келишмовчиликларни бартараф этишда, муҳим қарор қабул қилишда фойдаланиш) муҳим аҳамият касб

этади. Ёшларни бир-бирини ўрганиши, никоҳга киришдан олдин умумий розиликка эришиш – мустаҳкам оилани бунёд этишнинг талабидир. Консенсусга эришиш учун муайян вақт талаб этилгани каби оила қуришдек масъулиятли қарор қабул қилишда ёшларнинг маълум вақт бир-бирини ўрганиши ва мослашиш жараёндан ўтиши талаб этилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларда фуқароларнинг консенсус маданиятини янада юксалтириш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Консенсусда ўзаро ҳурматли мулоқот муҳити яратилиши, ҳеч кимни камситмаслик [15] ва энг асосийси умумий розиликка

эришиш принципи устувор эканлигини инобатга олсак, консенсус маданиятини янада шакллантириш Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларда муҳим роль тутди.

Шундай экан бугунги Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларда фаол фуқаро сифатида тинчликни мустаҳкамлаш, халқимиз фаровонлигини ошириш бўйича ўз тақлифлари ва ташаббуслари билан иштирок этиши, муаммоларни айтиш билан бирга ечими бўйича тақлифлар юилдира олиши ва бу жараёнда шахсий манфаатдан қўра халқ манфаати устувор бўлиш маданиятини юксалтириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://terme.ru/slovari/sovremennaja-zapadnaja-filosofija-slovar.html>
2. Seeds for Change. Настольная книга по консенсусу Как построить эффективную работу в группе, учитывая мнение каждого участника. Радикальная теория и практика. Москва 2014. Стр.- 8.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 августдаги ПҚ-3917-сонли қарори. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.08.2018 й., 07/18/3917/1792-сон)
4. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/07/12/open-budget/>.
5. <https://kun.uz/news/2021/07/13/budjet-taqsimotida-siz-ham-qatnashish-ochiq-budjet-portali-qanday-ishlaydi>
6. <https://www.xabar.uz/siyosat/Prezident-Shavkat-Mirziyoyevning-Oliy-Majlisga-murojaatnomasi>.
7. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати кенгашининг 2019 йил 2 февралдаги 2310-III-сонли қўшма қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.02.2019 й., 04/19/2310-III/ҚҚ-503-III/2795-сон;
8. Халқ сўзи газетаси. 2021 йил 16 июль. 150-сон. 2-бет.
9. <https://t.me/fduiqtisod/7259>
10. Питер Гелдерлоос. “Консенсус: принятие решений в свободном обществе”. 2010 год. ИСБН: 978-5-91918-023-4. Перевод команды “Агенда”. Стр.-46.
11. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 2021 йил 14 июль, 142 (398) сон. 5-бет.
12. U.Rajabov. “The features of social-philosophic of development consensus culture in new level of Uzbekistan’s development”. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. December, 2020-VI. ISSN 2181-9750.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 15 апрелдаги 228-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 16.04.2020 й., 09/20/228/0444-сон, 07.12.2020 й., 09/20/772/1605-сон; 12.03.2021 й., 09/21/132/0202-сон; 14.04.2021 й., 09/21/210/0326-сон.
14. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси stat.uz расмий веб сайти маълумотлари. demografiya_dekabr_uz 2019, demografiya_uz_18012021.
15. В.А. Канке. Философия науки краткий энциклопедический словарь. Издательство “Омега-Л”. Москва, 2008 год. Стр.-113.

УДК: 371.126

Azimjon RUZIYEV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri, dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik va vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish mezonlari va ko'rsatkichlaridan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"ni joriy etishda tarbiyalanganlikni baholash indikatorlari sifatida foydalanilgan. Natijada bo'lajak pedagoglarni talabalarda Vatanga sadoqat kompetensiyasini shakllantirishga tayyorgarligini tashxis etish imkoniyati oshgan. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan interfaol shakl, metod va vositalaridan "Tarbiya fanini o'qitish texnologiyasi" qo'llanmasini ishlab chiqishda foydalanilgan. Mazkur takliflar bo'lajak pedagoglarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash, ularda faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga imkon yaratgan.

Tayanch so'zlar: Vatanparvarlik ongi, vatanparvarlik dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy, fuqarolik-vatanparvarlik, harbiy-vatanparvarlik, sport va vatanparvarlik, pedagogika, bo'lajak o'qituvchilar, tarbiyaviy faoliyat, ta'lim, tarbiya, kompetensiya, modernizatsiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Annotatsiya

Данная статья была использована в качестве показателя оценки воспитанности при введении "концепции непрерывного духовного образования" из критериев и показателей развития гражданско-патриотической компетентности будущих педагогов. В результате возросла возможность диагностики готовности будущих педагогов к формированию у студентов компетенции лояльности к Родине. Разработанные в рамках исследования интерактивные формы, методы и средства, основанные на компетентном подходе развития чувства патриотизма, были использованы при разработке учебно-методического пособия "педагогическая наука и технология обучения". Эти предложения позволили подготовить будущих учителей к воспитательной деятельности, развить в них активную гражданскую позицию.

Ключевые слова: Патриотическое сознание, патриотическое мировоззрение, нравственно-нравственный, гражданско-патриотический, военно-патриотический, спортивно-патриотический, педагогика, будущие учителя, воспитательная деятельность, образование, воспитание, компетентность, модернизация.

THEORETICAL BASES OF DEVELOPING A SENSE OF PATRIOTISM IN FUTURE TEACHERS BASED ON THE COMPETENCE APPROACH

Annotatsiya

This article was used as an indicator of the assessment of upbringing when introducing the "concept of continuous spiritual education" from the criteria and indicators of the development of civil and Patriotic competence of future teachers. As a result, the ability to diagnose the readiness of future teachers to form students' loyalty to the Motherland has increased. The interactive forms, methods and tools developed in the framework of the study, based on the competence-based approach of developing a sense of patriotism, were used in the development of the educational manual "pedagogical science and technology of education". These proposals made it possible to prepare future teachers for educational activities, to develop an active civil position in them.

Key words: Patriotic consciousness, Patriotic Outlook, moral, civil-Patriotic, military-Patriotic, sports-Patriotic, pedagogy, future teachers, educational activities, education, upbringing, competence, modernization.

Kirish. Zamonaviy sharoitda kompetensiyaviy ilmiy yondashuv kasbiy-pedagogik ta'limning zamonaviy talablariga javob beruvchi innovatsion tavsifga ega bo'lib, yangi avlod fuqarolarini shakllantirishda tarbiyaning rolini oshirishga xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning mohiyati ta'limni modernizatsiyalashda (ta'lim va tarbiyaning o'zaro uyg'unligi), uning sifat jihatidan o'zgarishi, tarbiyaning ustuvor yo'nalishi sifatida yangi insonparvar qadriyatlar tizimini yaratishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Oliy ta'lim tizimida tarbiyaga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishning yangiligi quyidagi jihatlar bilan belgilanadi: kasbiy tarbiyaning o'ziga xosligi; tarbiya nazariyasi va amaliyotida stereotiplardan voz kechish; oliy ta'limning o'quv, auditoriyadan tashqari, ijtimoiy faoliyati tizimli tarbiyaning xilma-xil ob'ekt va sub'ektlarini yaratish; tarbiyaning an'anaviy shakllari va innovatsion loyihaviy

texnologiyalarni uyg'unlashtirish; media vositalar va texnologiyalardan maksimal darajada foydalanish; natijaviylik ko'rsatkichlari (kompetensiyalar) majmuini ishlab chiqish va ularni har bir ta'lim oluvchining amaliy faoliyatiga tatbiq etish.

Tadqiqotning maqsadi. Vatanparvarlikning umuminsoniyligi va uning ijtimoiy vazifalari uning ko'p darajaligidan kelib chiqadi. Shaxsiy darajadagi vatanparvarlik – Vatanga muhabbat, Vatanga sadoqat, uning manfaatlariga xizmat qilish, hatto fidokorlikka, uni himoya qilishga intilishdir. Vatanparvarlik insonning dunyoqarashi, axloqiy ideallari, xulq-atvor normalarida ifodalangan eng muhim, barqaror xususiyati vazifasini bajaradi. So'l darajada vatanparvarlik jamoatchilik ongining muhim qismi bo'lib, jamoaviy kayfiyatlarda, his-tuyg'ularda, ularning o'z xalqiga, turmush tarziga, tarixiga, madaniyatiga, davlatiga bo'lgan

munosabatiga baho berishda va fundamental qadriyatlar tizimida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning usuliyati va tashkil etilishi. Vatandarparvarlik integrativ va murakkab shaxsiy xususiyatlar yig'indisi sifatida, quyidagi real vatanparvarlik componentlarini o'z ichiga oladi: vatanparvarlik ongi; milliy o'zlik; vatanparvarlikka yo'naltirilgan dunyoqarash; vatanparvarlik bilimi; vatanparvarlik e'tiqodi; vatanparvarlik munosabati; vatanparvarlik qadriyat yo'nalishlari; vatanparvarlik pozitsiyalari; vatanparvarlik ideallari; shaxsning ijtimoiy-ijobiy (vatanparvarlik) xulq-atvori; ijtimoiy-ijobiy (vatanparvarlik) faoliyati va boshqalar. Bu ko'rinishlarning ayrimlarini xarakterlaylik.

Vatanparvarlik ongi – ongning ajralmas qismi, xususiyatlari:

a) rivojlanayotgan insonning ijtimoiy makoniga o'z hayoti (ontologik jihat) sohasida ta'sir ko'rsatadigan jamiyatda sodir bo'ladigan jarayonlar haqiqatlarini ongda aks ettirish;

b) milliy taraqqiyotning madaniy-tarixiy jarayoni natijalarini madaniy mahsulotlar haqidagi g'oyalar majmui (epistemologik jihat) vazifasini bajaruvchi ideallar, ma'naviy hodisalar, ramzlar shaklida bilish;

v) jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarga yo'nalganlik, shaxsning ma'naviy qiyofasida sinishi tanlab olinadi va ular hayotining ijtimoiy kontinuumida (aksiologik jihat) inson o'z-o'zini anglashni rivojlantirishga qaratilgan. Vatanparvarlik ongi-bu o'z genetik ildizlari, atrofda ijtimoiy voqelikni, uning rivojlanish tendensiyalari va istiqbollarini tushunish, ijodiy faoliyat va himoya qilish uchun tayyorlik ko'rish haqidagi bilimlar majmuini birlashtiradigan murakkab integral ta'limdir. Vatan o'z hayotining istiqbollari nuqtai nazaridan hayot faoliyatining ustuvor sababi sifatida;

Vatanparvarlik dunyoqarashi – dunyo va undagi insonning o'rni, atrofda qiladigan dunyoga va o'ziga bo'lgan munosabatiga oid vatanparvarlik qarashlari (e'tiqodi, ideallari, bilim va faoliyat tamoyillari) tizimi.

Tadqiqotning natijalari. Vatanparvarlik integrativ shaxsiy tarbiya sifatida bilvosita, ta'limning boshqa (vatanparvarlikdan tashqari) turlari bilan shakllangan boshqa sifatlar bilan integrativ bog'lanishlar orqali shaxsning yaxlit ifodalangan umumiy tarbiyasini tavsiflaydi shaxsning dunyoqarashi, ma'naviyati, axloqiy ideallari, xulq normalari. Yuqorida aytib o'tilganidek, u insonning Vatanga va Ona yurtga bo'lgan qadriyat munosabatini ifodalovchi va uni vatanparvarlik faoliyatiga da'vat yetuvchi ijtimoiy-axloqiy imperativ vazifasini bajaradi. Haqiqiy vatanparvarlik komponenti bilan birga bilvosita shakldagi vatanparvarlik boshqa tarkibiy qismlar bilan tavsiflanadi:

ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatanparvarlik) komponent: yuqori ma'naviyat yuksak ma'naviy, axloqiy va aqliy yehtiyojlarining past kishilar ustidan hukmronligidan iborat qalb mulki sifatida va kundalik; axloqiy sifat sifatida qonunga bo'ysunish; qattiq ish; ma'naviy o'z-o'zini rivojlantirish uchun doimiy ehtiyoj va boshqalar.;

fuqarolik-vatanparvarlik: fuqarolik o'sib borayotgan shaxsning qonuniy his qilishiga imkon beruvchi integrativ sifat sifatida, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy jihatdan qobiliyatli, jamiyatni boshqarishda, muayyan ijtimoiy qimmatli ishlarda, davlatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotida, madaniyatni saqlash va rivojlantirishda, qonun va tartibni saqlash, mamlakatning mudofaa qobiliyatini, mamlakat manfaatlarini uchun mustaqil tashabbuskor harakatlarga tayyor bo'lish vakolati va qiziqishini nazarda tutadi; demokratik o'z-o'zini boshqarish, mehnatga faol munosabat, siyosiy, axloqiy va huquqiy qarorlar va boshqalar.;

harbiy-vatanparvarlik: mamlakatimiz harbiy tarixi va zamonaviy Qurolli kuchlariga mas'uliyatli va ijobiy munosabat; mamlakat mudofaa qobiliyatini va milliy xavfsizlikni mustahkamlash uchun ijtimoiy mas'uliyat; Qurolli

kuchlarning qahramonlik an'analariga sodiqlik hissi, ularni davom ettirish istagi va boshqalar;

sport va vatanparvarlik: jismoniy madaniyat, kuch, qobiliyat, chidamlilik, g'alabaga erishish uchun iroda; sog'lom turmush tarzi turmush tarzi va inson salomatligi o'rnatadigan munosabatlarning jamlangan ifodasi sifatida sog'liq va rivojlanish uchun optimal sharoitlarda professional, ijtimoiy va maishiy funksiyalarni bajarishga hissa qo'shadigan barcha narsalarni birlashtiradi; bolalar va yoshlarda salbiy va zararli odatlarning yo'qligi.

Dissertatsiyaning "Bo'lajak pedagoglarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik tizimi" deb nomlangan ikkinchi bobida kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish mazmuni, modeli va pedagogik shart-sharoitlari yoritib berilgan.

Vatanparvarlik shaxsiy fazilatlar tizimi sifatida uch asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. Hissiy-emotsional:

Vatanga muhabbat;

xalqning kuch va imkoniyatlariga ishonish;

milliy g'urur;

tarixiy jihatdan Vatanning buyukligi va o'rni haqida tushuncha;

Vatanni himoya qilishga tayyorlik;

davlat va xalq manfaatlarini haqida qayg'uuri;

etnik yoki ijtimoiy guruhga mansublik.

2. Ma'naviy va qadriyatlarga asoslangan, shu jumladan shaxsiy qadriyatlar tizimlarining quyidagi ko'rsatkichlari:

Vatan manfaati uchun jonini fido qilish;

Vatan manfaatlarini shaxsiy ehtiyojlaridan ustun qo'yish qobiliyati;

xalqning ma'naviy-axloqiy merosiga chuqur hurmat;

aksiologik yo'nalganlik tizimida milliy qadriyatlarning ustuvorlik kasb etishi;

milliy va konfessiyaviy ma'naviy qadriyatlar tizimiga sodiqlik.

3. Amaliy-faoliyat, shu jumladan shaxsning amaliy harakatlari, uning vatanparvarlik ongini aks etishi:

hayot xavfi ostida Vatan manfaatlarini chinakam himoya qilishga tayyorlik;

saylov, so'rov, referendumlar jarayonida vatanparvarlik pozitsiyasining aniq ifodasi;

jamiyat, ijtimoiy guruh va shaxsning qadriyat yo'nalishlari ro'yxatida milliy darajadagi qadriyatlarning ustunligi;

amaliy harakatlarning e'lon qilingan qadriyatlar va his-tuyg'ularga muvofiqligi;

muayyan etnik guruh va milliy birdamlikning yuqori darajasiga ega bo'lgan shaxsni o'z-o'zini aniqlash;

milliy va davlat manfaatlaridan xabardorlik va ularning jamiyatdagi ommaviy ijtimoiy harakatlarga mosligi.

Xulosa. Vatanparvarlik tarbiyasi o'z navbatida integrativ asoslangan vatanparvarlik tuzilmasi, yana maqsad qo'yish, mazmun va olingan natijalar darajalarida integratsiyalashgan shaklda ta'limning boshqa ko'pgina turlari elementlarini o'z ichiga oladi: ma'naviy-axloqiy, fuqarolik, huquqiy, ekologik, jismoniy va boshqalar. Bu umuminsoniylik tavsifiga egalik o'z navbatida vatanparvarlik tarbiyasini ma'naviy-vatanparvarlik, fuqarolik-vatanparvarlik, tarixiy-o'lkashunoslik ta'limiga, harbiy-vatanparvarlik, qahramonlik-vatanparvarlik, sport-vatanparvarlik kabi yo'nalishlarga ajratish orqali ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Ma'naviy-axloqiy (ma'naviy va vatanparvarlik) tarbiya yosh avlod tomonidan eng yuqori qadriyatlar, ideallar va ko'rsatmalar, ijtimoiy ahamiyatga ega jarayonlar va real hayotning hodisalari haqida xabardorlik, ular tomonidan amalda va xatti-harakatlarda prinsiplar, pozitsiyalarni

belgilashga qaratilgan. Eng oliy asosiy qadriyatlarga Vatanga fidokorona muhabbat va sadoqat, buyuk millatga daxldorlik tuyg'usi, uning yutuqlari, sinov va muammolari, milliy qadamjolar va ramzlarga ehtirom, jamiyat va davlatga munosib va fidokorona xizmat qilishga tayyorlik kiradi. Ma'naviy-vatanparvarlik tarbiyasi Vatanga muhabbat, vatanparvarlik ongi, ilmiy dunyoqarashi, ijtimoiy ahamiyatga molik g'oyaviy-axloqiy qarashlari, e'tiqod va e'tiqodlarini shakllantirish va rivojlantirishga, ularning hayoti o'z-o'zini belgilashga qaratilgan.

Ma'naviy-axloqiy rivojlanishning asosiy yo'llari (ma'naviy va vatanparvarlik) bolalar va yoshlar tarbiyasi:

ta'lim-tarbiya jarayonining salohiyatidan foydalanib, bolalar va yoshlarga jamiyatning ma'naviy, axloqiy va vatanparvarlik ko'rinishiga bo'lgan talablarini;

talaba va talabalarining vatanparvarlik bilimlarini egallash uchun o'quv-tarbiya jarayonini yuqori sifatli tashkil etish;

axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish, yosh avlodning ijobiy axloqiy va vatanparvarlik idealiga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirish;

bolalar va yoshlarning Vatan taqdiri, uning o'tmishi, buguni va kelajagiga axloqiy qadriyat sifatida jalb etilishi haqida xabardorlikka e'erishish; bolalar va yoshlarning ijtimoiy-axloqiy jihatdan ahamiyatli faoliyatini maqsadli tashkil etish, bu jarayonda axloqiy tamoyillar va normalarning shaxsiy mazmuni shakllanadi, amalga oshadi;

ta'lim va xulq-atvor natijalari uchun axloqiy his-tuyg'ular va mas'uliyatni rag'batlantiruvchi ta'lim usullari, shakllari va axloqiy me'yorlardan foydalanish;

mehnatga ijobiy munosabatni shakllantirish, atrofda ijtimoiy va tabiiy muhitga hurmat va g'amxo'rlik;

san'at buyumlariga, xalqning tarixiy qadriyatlariga estetik munosabat uyg'otish; bolalar va yoshlarni tabiat muhofazasi uchun amaliy faoliyatga jalb etish va boshqalar.

ADABIYOTLAR

1. Atadjanova Sh. Oilada o'spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. – T., 2001. – 136 b.
2. Балагланов А.Р. Патриотическое воспитание младших школьников средствами изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Кострома, 2000. – 27 с.
3. Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса. Канд.пед.наук.....автореф. –Алматы: 2004. – 23 с.
4. Галиахметов И.Р. Патриотическое воспитания школьников и пути его совершенствования. – Казан, 2001. – С.61-62.
5. Горбова М.А. Воспитания патриотизма у старших классников игровыми формами турстко-краеведческой деятельности: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – М., 1999. – 24 с.
6. Ильин И.И. Формирование патриотическое отношений у студентов: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Тамбов, 2003. – 24 с.
7. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo'raev N. Vatan tuyg'usi. – Toshkent, O'zbekiston, 1996. – 139 b.
8. Каган М.С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы // Социально-гуманитарные знания. – М., 2000. - №6. – С.49-50.
9. Калдыбекова А.С. Интернациональное воспитание учащихся в старших классов казахской школе в процессе изучения родной литературы (На меатериале казахских школ Республики Узбекистан): Дисс. ... канд.пед.наук. – Т., 1993. – 136 с.
10. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – 80 с.
11. Каримбеков С. Военно-патриотическое воспитание учащихся старших классов в процессе преподавания литературы (на материале русской литературы): Дисс.канд.пе.наук. – Т., 1991. – 137 с.
12. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. – Оренбург: Изд-во «Южный Урал», 1996. – 188 с.
13. Клименко И.М. Формирование патриотизма в процессе обучения истории и внеучебной работы: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Екатеринбург, 1999. – 22 с.
14. Кривых С.В. Педагогические основы патриотического воспитания младших школьников. – Новокузнецк: Изд. ИПК, 2002. – С.8; С.16.
15. Левина Н.А. Типологические особенности развития чувств патриотизма у младших школьников: Автореф. дис. ...канд.псих.наук. – Тамбов, 2004. – 22 с.
16. Матушкин С.Е., Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. – Курган, 2001. - №1(7). – С.6.
17. Новые ценности образования: Тезаурус для учителей и школьных психологов. / Под.ред. Н.Б.Крылова. – М., 1995. – 20 с.
18. Педагогические технологии: понятия, принципы и методы внедрения: Сборник материалов из Интернета. / Сост. С.Махкамова. – Ташкент, 2003. – с.65.
19. Педагогический энциклопедический словарь / Гл.ред. Б.М. Бм-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
20. Рожков М.И. Организация воспитательного процесса в школе. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2001. – 256 с.
21. Рындак В.Г. Методологические основы образования. – Оренбург, ОГАУ, 2000. – 192 с.
22. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

УДК: 796.4:725.74(575.1)

Акбар САДИКОВ,

Ўзбекистон Республикасида Физик маданияти ва спорт

теорияси ва методикаси бўлими, гребняк ва водный спорт

E-mail: c.akbar@mail.ru

[И. Е. АНАРКУЛОВ,]

ЎзГосУФКиС профессор, Корбут В.М. на основании рецензии

БИОМЕХАНИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕХНИКИ ВЫПОЛНЕНИЯ ЛЕГКОАТЛЕТИЧЕСКОГО СТАРТА «РАЗНОЖКА» В СПОРТИВНОМ ПЛАВАНИИ

Аннотация

В статье представлены материалы исследований биомеханического анализа техники выполнения легкоатлетического старта «Разножка» в спортивном плавании. Анализ полученных результатов, техники выполнения легкоатлетического старта «Разножка» можно отметить, что информативными показателями эффективности старта, а именно времени проплывания 10 метров, являются прежде всего скоростные параметры фаз, (как надводной, так и подводной части старта), а также длина прыжка и шаг первого цикла. Если же рассматривать фазы старта в отдельности, то для каждой из них достоверными являются параметрами, соответствующие только данной фазе. Так время отталкивания ($r=0,55$), а угол наклон кистей при погружении с шагом первого цикла ($r=0,57$). Полученные результаты показали стабилизацию техники и результатов старта в следствии повторения попыток при его отработке.

Ключевые слова: Легкоатлетический старт, разножка, фаза, способы плавания, старт, тумбочка, анализ, техника, специализация, скольжение, пловцы.

BIOMECHANICAL ANALYSIS OF THE TECHNIQUE FOR PERFORMANCE OF ATHLETIC START "RACING" IN SPORTS SWIMMING

Annotation

The article presents the research materials of the biomechanical analysis of the technique of performing the track and field start "Raznozhka" in sports swimming. Analysis of the results obtained, the technique of performing the track and field start "Raznozhka", it can be noted that informative indicators of the start efficiency, namely the swimming time of 10 meters, are, first of all, the speed parameters of the phases (both the surface and the underwater part of the start), as well as the length of the jump and step of the first cycle. If we consider the start phases separately, then for each of them the parameters corresponding only to this phase are reliable. So the repulsion time ($r = 0.55$), and the angle of inclination of the hands during immersion with a step of the first cycle ($r = 0.57$). The results obtained showed the stabilization of the technique and the results of the start as a result of repetition of attempts during its development.

Key words: Athletics start, races, phase, swimming methods, start, bedside table, analysis, technique, specialization, gliding, swimmers.

SPORTDA SUZISH BO'YICHA "POYGA" ATLETIK STARTINING ISHLASHI UCHUN TEXNIKANI BIOMEXANIK TAHLIL QILISH.

Annotatsiya

Maqolada sport suzishida "Oyoqlari yoyilgan holda sakrash" yengil atletikasini bajarish texnikasini biomexanik tahlilining tadqiqot materiallari keltirilgan. Olingan natijalarni tahlil qilish, "Oyoqlari yoyilgan holda sakrash" yengil atletikasini bajarish texnikasi, shuni ta'kidlash mumkinki, start samaradorligining axborot ko'rsatkichlari, ya'ni 10 metr suzish vaqti, birinchi navbatda, tezlik parametrlari fazalari hisoblanadi. (boshlang'ichning ham yuzasi, ham suv osti qismi), shuningdek birinchi tsiklning sakrash va qadaming uzunligi. Agar biz boshlang'ich fazalarni alohida ko'rib chiqsak, ularning har biri uchun faqat shu fazaga to'g'ri keladigan parametrlar ishonchli bo'ladi. Shunday qilib, itarish vaqti ($r = 0,55$) va cho'milish paytida qo'llarning burilish burchagi birinchi tsikl ($r = 0,57$). Olingan natijalar texnikaning barqarorlashuvi va uning rivojlanishi davomida urinishlarning takrorlanishi natijasida start natijalarini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: yengil atletika starti, oyoqlarni yoyilgan holda sakrash, faza, suzish usullari, start, yotoqxona stoli, tahlil, texnika, mutaxassislik, sirg'alish, suzuvchilar.

За годы независимости Узбекистана большое внимание уделяется физической культуре и спорту со стороны правительства. Подтверждением этому могут служить принятые законы и постановления по физической культуре и спорту. Это дает возможность проводить все мероприятия, направленные на развитие физической культуры и спорта.

Встав на путь суверенного развития, Узбекистан, благодаря реформам, проводимым в нашей стране и поддержке со стороны руководства Республики Узбекистан в области физической культуры и спорта,

прослеживается подъем уровня развития спортивных результатов, о чем можно судить, исходя из успешных выступлений многих спортсменов Узбекистана на крупных международных соревнованиях(1,2).

Для достижения наивысших спортивных результатов на международной спортивной арене важную роль приобретает необходимость совершенствования различных сторон подготовленности спортсменов. Современное состояние спортивной тренировки пловцов – это трудоемкий, длительный и весьма ответственный

процесс, требующий постоянного и глубокого научного сопровождения(5).

С каждым годом эффективность подготовки пловцов все в большей мере определяется уровнем знаний тренеров, владением ими тонкостями технического, тактического, функционального и психологического совершенствования спортсменов(3,4).

На мировой арене плавания результаты совершенствуются с каждым годом. Растёт конкуренция, а молодые спортсмены пополняют ряды профессиональных и опытных пловцов. На чемпионатах мира, Азии и Олимпийских играх, в десятке лучших пловцов распределяются места с разницей в доли, а то и сотые секунды. Умение выполнять старт, одно из наиболее важных (особенно в коротких номерах программы) условий достижения высоких результатов в плавании. Хотя время, затрачиваемое спортсменом на выполнение старта, значительно меньше, чем время, которое уходит на повороты. Его влияние на соревновательный результат становится значительным. Старт, как единое целое имеет свои составные части, поэтому конечный результат зависит от того, на сколько эффективно пловец выполнит каждый элемент совокупного действия. Как показывает практика, стартовая подготовка пловцов является проблемой спортивного плавания(4).

К сожалению, многие тренеры не используют технические средства, благодаря которым стартовый прыжок выполняется более качественно и продуктивно. Большие объёмы и интенсивность тренировочного процесса, тоже является препятствием к отдельной стартовой подготовке, именно из-за колоссальных нагрузок на тренировке стартовой подготовке уделяется 5-10 минут времени от всего занятия. В научной и методической литературе анализу техники старта уделяется не достаточное внимание.

На сегодняшний день по технике старта спортсмены и тренеры не имеют экспериментально обоснованных всех фаз и элементов техники старта. Нет данных о пространственных, временных, силовых и других параметрах. Все это приводит к тому, что уже в начальном периоде обучения процесс овладения техникой старта проходит без конкретных рекомендаций и указаний со стороны тренера. Поэтому экспериментально исследование совершенствования техники старта, является крайне необходимой задачей.

Цель исследования. Биомеханический анализ эффективности техники стартового прыжка «Разножка» в спортивном плавании.

Задачи исследования.

1. Изучить технику «Разножка» в современном спортивном плавании.

2. Выявить эффективность стартового прыжка «Разножка» по фазам в спортивном плавании в способах плавания (баттерфляй, брасс и кроль на груди) .

Правильное выполнение старта приносит выигрыш в 0,2-0,4 с. Старт с тумбочки выполняют спортсмены,

специализирующиеся в плавании кролем на груди, брассом и дельфином. Старт из воды выполняется при плавании кролем на спине. В научной и методической литературе анализу техники старта уделяется не большое внимание.

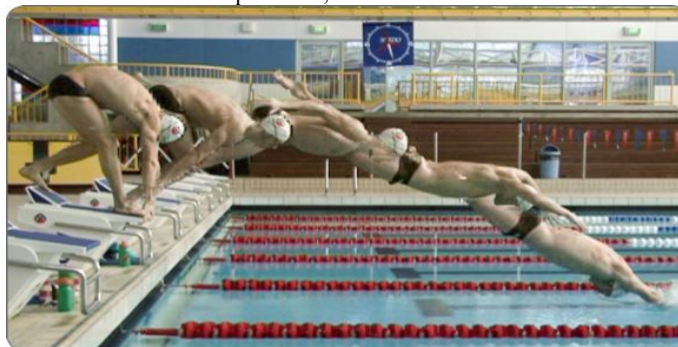
В исследовании был проведен анализ старта легкоатлетического, «Разножка» характеризующих эффективность техники старта с тумбочки пловцов различной специализации.

Модельная характеристика легкоатлетического старта «Разножка». В момент ожидания стартового сигнала носок одной стопы располагается на переднем крае платформы, а вторая стопа отодвинута назад и упирается в наклонную поверхность платформы. Вторая стопа должна располагаться возле заднего края платформы, чтобы пловец мог использовать для толчка вперед ее наиболее приподнятую часть. Голова должна быть опущена вниз, обе руки держатся за передний край платформы. По стартовому сигналу пловец сгибает руки, наклоня туловище вперед в направлении к воде. После этого он отпускает край платформы и выводит руки вперед круговым движением. Одновременно с этим он должен оттолкнуться от платформы ногами. Сначала ускорение тела вперед происходит за счет разгибания ноги, отставленной назад, за которым сразу же следует разгибание передней ноги. Первой от платформы отрывается отставленная нога.

При легкоатлетическом старте траектория полета более пологая, чем при традиционном старте с захватом. Тем не менее, пловец должен постараться сделать ее, как можно более дугообразной, не увеличивая при этом времени отталкивания от платформы. Как и в случае обычного старта с захватом, пловец во время сгибания рук должен поднять голову вверх, а во время отталкивания от платформы – опустить вниз. И точно так же, чтобы тело пловца вошло в воду под оптимальным углом, он должен во время полета согнуться в пояснице(4,6).

Один из спорных моментов выполнения легкоатлетического старта – должен ли пловец в исходном положении наклоняться вперед, смещая вес тела на выставленную вперед ногу, или же должен отклониться назад. Платонов В.Н. рекомендует использовать последний вариант. В случае использования легкоатлетического старта пловец начинает отталкиваться от платформы ногой отставленной назад. Поэтому есть все основания перенести вес тела на эту ногу. Если же вес смещен вперед, то ему для отталкивания от платформы придется сначала отклониться назад.

Результаты, полученные исследователями, показывают, что при переносе веса тела назади стоящую ногу время отталкивания пловца от платформы увеличивается. В момент входа в воду, у него наблюдается большая скорость, что позволяет догнать пловцов, которые в исходном положении располагают вес тела надпереди стоящей ногой

Для выявления наиболее информативных показателей техники старта проведено исследование, в котором приняли участие пловцы 1 взрослый по МС в количестве 30 спортсменов.

В таблице 1. представлены результаты в групповых значениях биомеханических параметров старта с тумбочки в трех способах плавания. Отсутствие статистических достоверных различий большинства параметров свидетельствуют об однородности структуры

движений в фазах: прыжка; полета; скольжения, а следовательно, позволяет оценить информативность в совокупной выборке биомеханических параметров движений независимо от способа плавания. Исключение составляет длина подводной части старта, где наблюдаются достоверные различия между всеми тремя способами плавания ($P<0,05$). При проплывании стартового отрезка 10 метров достоверные различия наблюдаются между способами дельфин и брасс ($P<0,05$).

Таблица 3.1.

Анализ биомеханического показателя техники старта пловцов

Наименование параметров	Способы плавания								
	Кроль (n=10)			Баттерфляй(n=10)			Брасс(n=10)		
	X	δ п	V%	X	δ п	V%	X	δ п	V%
Время отталкивание (с)	0,73	0,05	7	0,74	0,10	13	0,73	0,08	11
Скорость плеча при отталкивании (м/с)	1,34	0,20	15	1,59	0,40	25	1,27	0,27	21
Наклон туловища в момент отрыва ног	10,6	11,7	110	20,7	7	33	12	12	100
Скорость полета (м/с)	3,16	110	22	3,30	0,60	18	3,32	0,76	22
Длина прыжка по кистям (м)	3,56	0,27	8	3,69	0,20	5	3,38	0,26	8
Продолжительность скольжения (с)	1,26	0,4	21	1,60	0,4	25	1,82	0,3	15
Скорость первого гребка (м/с)	1,73	0,1	6	1,77	0,12	7	1,91	0,23	12
Время проплывания 10 метров (с)	3,90	0,28	7	3,80	0,20	5	4,54	0,40	9

Примечание: - различие достоверно в данном параметре при ($P<0,05$).

Анализируя полученные результаты, можно отметить, что информативными показателями эффективности старта, а именно времени проплывания 10 метров, являются прежде всего скоростные параметры фаз, (как надводной, так и подводной части старта), а также длина прыжка и шаг первого цикла. Если же рассматривать фазы старта в отдельности, то для каждой из них достоверными являются параметрами, соответствующие только данной фазе. Так время отталкивания ($r=0,55$), а угол наклон кистей при погружении с шагом первого цикла ($r=0,57$). Проведенные наблюдения показали стабилизацию техники и результатов старта в следствии повторения попыток при его отработке.

Выводы. Как показал анализ научно-методической литературы, технические элементы при различных

способах представлены в работах известных авторов без должного биомеханического обоснования. На сегодняшний день остается не решенной проблема анализа техники стартового прыжка в спортивном плавании. Исследование элементов техники выполнения легкоатлетического старта «Разножка» в плавании с помощью видеокomпьютерного анализа позволило определить временные и пространственно-временные характеристики фаз старта. В дальнейшем планируется исследовать динамические характеристики элементов техники выполнения стартов пловцов спринтеров и на основании полученных результатов, разработать методические рекомендации по освоению современных стартов в спортивном плавании.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и массового спорта» г. Ташкент, 3 июня 2017г.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан <<О подготовке узбекских спортсменов XXXII летним Олимпийским играм и XVI Паралимпийским играм 2020 года в Токио >>.
3. Бакшеев М.Д. Старт в спортивном плавании: техника, методика обучения и совершенствования. Омск, 1996-№31 - 36 с.
4. Булгакова Н.Ж. Биомеханический анализ стартового прыжка в плавании / Н.Ж.Булгакова, В.М.Зациорский, Н.Н.Чаплинский, А.А.Дианов // Теория и практика физической культуры. 1979. - №16. - с.160.
5. Мароти Э.Ю. Применение специальных методов и технических средств при массовом обучении и совершенствовании в спортивном плавании // Теория и практика физической культуры. 1982. - №25. - С.41-42.
6. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. - К.: Олимпийская литература, 2004 - С. 808.

Б.Н. САИДОВА,

Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси

E mail: Far-dil@inbox.uz

Тошкент шаҳар ХТХҚТМО ҳудудий маркази, п.ф.н., доцент Жўманиёзов Қ.С. тақризи асосида

ХОТИН-ҚИЗЛАР ТАЪЛИМИГА ОИД ТАЪЛИМОТЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИГА АСОС БЎЛГАН ОМИЛЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада антик даврдан бошлаб аёлларнинг жамиятдаги мақоми, уларнинг таълим-тарбия жараёнидаги роли ҳақидаги тарихий маълумотлар, хотин-қизларнинг таълим-тарбиясига зардуштийлик, ислом динининг таъсири, аёллар бошчилигидаги касб-хунар мактаблари ҳамда дастлабки таълим шакллари, улардаги таълим методлари, воситалари қиёсий таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: тарихий ўлчов, қабилавий жамоалар, интенсив ўсиш, “кад”, “кадбону”, дабистон, дабиристон.

ФАКТОРЫ ОСНОВАНИЯ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ ЖЕНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье дается сравнительный анализ исторического статуса женщин в обществе с древних времен, их роли в образовательном процессе, зороастризма в образовании женщин, влияния ислама, профессиональных школ и форм начального образования, их методов и инструментов обучения.

Ключевые слова: историческое измерение, племенные сообщества, интенсивный рост, кад, кадбону, дабистон, дабиристон.

FACTORS BASED ON THE ESTABLISHMENT OF WOMEN'S EDUCATION

Resume

This article compares historical data on the status of women in society since ancient times, their role in the educational process, Zoroastrianism in the education of women, the impact of Islam, vocational schools and forms of primary education, methods and tools of education.

Key words: historical dimension, tribal communities, intensive growth, "kad", "kadbonu", dabiston, dabrison.

Кириш. Ўрта Осиё аҳолисининг таълим ва тарбия муаммолари қадим замонлардан бошлаб миллий анъаналар, маънавий асослар ва ҳулқ-атворнинг умум-башарий эътироф этилган меъёрлар билан боғлиқ эди. Қадимги даврларда, эркак ва аёл ўртасидаги вазифалар тақсимланиши сари аёл аста-секин алоҳида ва муҳим мақом – ўчоқ сакловчиси мақомига эга бўлди. Тарихий ўлчовнинг ўрта ва дастлабки палеолит даврининг охирида коммунанинг биринчи белгилари – қабилавий жамоалар пайдо бўлди. Бу аёллар юқори мақомига эга бўлган матриархал тизим эди. Айнан шу даврда тарбия ва таълимнинг дастлабки ташкилий шакллари, яъни мактаблар энг қадимий прототиплари кўринишида пайдо бўлди.

Қадимги даврларда Ўрта Осиё ҳудудига яшовчи аждодларимизнинг зардуштийлик вужудга келган пайтдан бошлаб шакланган педагогикаси тарихида аёл эркак билан бир хил мақомига эга бўлган ва қисман ҳатто уй тутиш ва болаларни тарбиялашда баъзи афзалликлар улар томонга ўтган. Тарбия мактаби ва қисман таълим ҳам аёл етакчи бўлган оиладан келиб чиққан.

Маълумки “Авесто” ўз моҳиятига кўра диний асар, аммо у инсониятда табиатга нисбатан хурмат ҳиссини уйғотиб, она-заминга табиатнинг ажралмас бир бўлаги сифатида қарашни ўргатади. Шу сабабдан, асарга нисбатан нафақат ўтмиш аждодларнинг диний мероси сифатида қараш, балки қадим тарихи, маданияти ва тафаккур тарзини ўрганиш учун жуда муҳим бўлган бебаҳо ва тарихий манба сифатида қараш тўғри бўлади.

“Авесто” қадимги аждодларимизни ўзига хос қадрият ва урф-одатларининг моҳиятини теологик-фалсафий асосда акс этган. Унда “мен эзгу фикр

(ният)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёқтираман. Мен маздаясна қонунларига асосланган тарғиботларни улуғлайман”, деган фикрлар келтирилади. Демак, зардуштийликда иймоннинг уч таянчи: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги ва амалларнинг инсонийлиги таълимнинг асосини ташкил этади. Бу қарашлар шахс тарбиясида муҳим омил саналгани боис, “Авесто”да таълим, тарбия, ахлоқ, инсоннинг маънавий камолот даражаси махсус ўрганилганлигини қайд этиш лозим бўлади.

“Аёллар Эроннинг қадимги тарихида” номланган китоб муаллифининг таъкидлашича, “Кўчманчи турмуш тарзи, деҳқончилик, одамларнинг серхосил ерларни қидириб айланиб юриши, уларнинг зўравонлик ва қон тўкилишлардан қочиши, аста-секин эркакларни мудофаа кучига айлантириб, аёлларни болалар боқувчиси ва тарбиячисига, қабила раҳбариятидаги оқсоқолларнинг буйруқларини бажарувчисига айлантиради”.

Ўрта Осиё ҳудудининг Помир тоғлари ва тоғолди минтақаларидан топилган ҳайкалча, тош ёзувлари, ёзма манбалар шаклидаги тарихий ёдгорликлар, қадимда ушбу масканларда аёлларнинг жамиятдаги устун мақомига эғалигидан далолат беради. Инсоният тарихи ривожланишининг илк босқичларида, аёл-она ҳаммаша эри ва оиланинг бошқа эркаклари йўқлигида, уйда ўтириб уйда оловни саклаб турганида, болаларни тарбиялаб, озиқ-овқат тайёрлаб, мевалар йиғиб, кийим-кечак тикиб, чорва молларини боқиб, ҳаттоки ер ҳайдаган пайтларда, Ўрта Осиё халқларининг таълим тизимида тамал тоши қўйилар эди. Ўшанда меҳнат тарбияси таълимнинг бош мезони ҳисобланган. Келажақда одамларнинг чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларининг

интенсив ўсиши нафақат тегишли ақлий ривожланишни, балки маълум бир жисмоний ривожланишни ҳам талаб қилар эди[1].

Илк ўрта аср даврининг кам ўрганилган масалаларидан бири бу қизларнинг оила ва оилавий тарбияси масаласидир. В.В. Бартольд “кад” сўзини таҳлил қилиб, бу уй деган маънони англатади, лекин “хона”га қараганда кенгрок маънода. “Кад” тушунчаси оила бошлиғининг ўз уйидан ташқари, битта умумий панжара ичида жойлашган ўғиллари, бошқа қариндошлари яшаш жойлари ҳамда уларга тегишли турли хил биноларни қамраб олади. Бундай улкан ўчоқни сақловчи ёки хонадон бекаси кадбону деб номланган.[2].

Ўрта Осиё халқларининг қадимги даврлардан қолган бой мероси деярли бутунлай халқ ижодига асосланган ва улар меҳнатсеварлик, ҳалоллик ва адолатпарварликка бағишланган. Бу манзарани, аёллар энг яхши анъанавий қўшиқлар, ғўдақлар учун аллалар, эртақ ва афсоналар, кичик ва катта шеърларни авлоддан-авлодга ўтказишда асосий воситачи ёки боғловчи халқа бўлганликлариди қўришимиз мумкин.

Махмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит турк» асаридаги айрим шеърый хикматлар ҳамда бошқа манбалар орқали етиб келган асотирлар, қўшиқлар, мақоллар ва топшимоқлар, шунингдек, «Манас» «Дада Қўркут», «Алпомиш» сингари эпосларидаги таълим-тарбияга доир фикрлар аجدодларимиз педагогик қарашларининг ифодалари ҳисобланади.

Бундан ташқари, «Тўнюк», «Билга-хақон», «Қултигин» ёдномалари ва «Ирк битиг» сингари ёзма ёдгорликларда ҳам туркий халқларнинг жуда қадим замонлардаги педагогик қарашлари ўзига хос тарзда акс этган. Бу педагогик қарашлар мазкур халқларда умумий сифатлар ва хусусиятларнинг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутган. [3].

Ўрта асрлар ҳунармандчилигида нафақат эркаклар, балки аёллар ҳам ишлаган деган маълумотни тахмин қилиш мумкин. Маҳорат санъатига эришиш учун таълимни ҳамма эгаллаши мумкин эди. Мусулмон аёллар ўқиш ва касб-ҳунар таълими қобилиятларидан ажралмаган. Бу ўрта асрларнинг тарихий асарларида ҳам таъкидланган. Жумладан, XI аср ўрталарида тузилган "Тарих-и Байхак" асарида асрнинг биринчи ярмидаги воқеалар ва ҳодисаларни акс эттирувчи қисмида аёлларнинг ҳунармандчиликдаги улкан мавқеи ҳақида маълумотлар берилган. Худди шундай ҳикоялар, худди ўша даврда яшаган Абу Саид Мейхенейскийнинг таржимаи ҳолида ҳам учрайди. Ушбу асарлар ўша давр ҳунармандлари ҳақидаги барча маълумотларнинг бебаҳо манбаи ҳисобланади. Тарихчилар кўпинча “аёл йиғирув ҳунармандчилигини ва қисман тўқувчиликни деярли монополаштирганини” таъкидлайдилар. [4].

Ўрта Осиёда аёллар касб-ҳунар мактаблари асосан хусусий бўлган. Назарий дарслар тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришгача бўлган амалиёт билан бирга ўтказилар эди. Бу айниқса, пахта маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолларда кўзга ташланади, чунки бу ишларда кўпинча аёллар шуғулланишган.

Бундай тикувчилик маҳорати ва каштачилик санъати мактаблари кўп йўналишларга эга эди. Тўшак ва поябзал, нақшли ёстиқлар, сузана, шарфлар ва рўмоллар, дубулғалар, тилла кашталар ва оддий чапон, болалар бешиқлари учун аксессуарлар, болалар ва катталар кийимлари ва ҳаттоки поябзал бўйича ҳам ҳунар мактаби мавжуд бўлган экан. Ёрқин иплар билан ишланган шарфлар ва аёллар чапонлари, қўйлақлари ва ёстиқлари Ўрта Осиё ҳунарманд аёлларининг уйлари бебаб турарди. [5].

Ўра-тепанинг Олкорон гузари аҳолиси ипак ипларни бўйаш ва қайта сотиш билан шуғулланишган. Бўйаш билан асосан аёллар, эркаклар эса савдо билан шуғулланишган. [6]. Қадим замонлардан бошлаб Кулоб ва Балжувондаги ҳунармандлар қоғоз ва ипак матоларни тўқишган ва уларда чиройли ва ёрқин гулларга нақш солишган. Ипак матоларни бўйаш учун кизил, яшил, қўқ, жигарранг бўёқлардан фойдаланилган [7].

VI-VIII асрларда ҳам Сўғд нақшли ипак тўқилган (қимхоб) бир рангли матолари билан машхур бўлган. Ушбу матодан аёллар олтин иплар, дастурхон ва камзул билан безатилган ташки кийим тикдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, гарчи кўплаб манбалар ишлаб чиқарилган маҳсулотлар савдосида аёлларнинг ўрни тўғрисида жим турсалар-да, аёллар савдода тенг даражада муваффақиятга эришганлар ва бунинг учун ҳисоблаш асосларини ўрганишган. Катта шаҳарлардаги гавжум бозорларда ва чакана савдо дўконларида кўрпа ва кўрпачалар, ёстиқлар, болалар учун анжомлар, эркаклар учун камар шарфлар, бош кийимлар, поябзал ва катталар учун кийим-кечак савдо-сотиклари асосан аёллар касбига айланганди. 1886 йилги маълумотларда қуйидаги бозорлар рўйхати келтирилган: пахта шарфлари сотиладиган бозор; мато ипларни сотадиган бозор; жун бозор; пахта сотиш учун; халат кийими бозори. [8].

Ўрта Осиёнинг тоғли Бадахшонига ташриф буюрган хитойлик зиёратчилар қадимги даврларда маҳаллий халқларнинг кийимларини кўриб ҳайратда қолишган. Уларнинг маълумотларига кўра, ҳар қандай мато ҳам Тохаристонда ишлаб чиқарилган деган хулосага келишимизга имкон беради. Масалан: Бадахшонга ташриф буюрган хитойлик зиёратчи Сон Юн (510 йил) оддий одамлар теридан, бойлар қимматбаҳо матолардан кийим кийганлигини таъкидлайди [9]. Буддист зиёратчилар ўз эсдаликлариди Бадахшон аҳолиси жун ва теридан тикилган кийимларни кийишганлиги ҳақида Бадахшоннинг кийимлари ҳақида ёзишган. Бошқасининг хабар беришича, кишлари узок ва совуқ бўлган Вахонда оддий одамлар наमत ва теридан тикилган кийимларни, шойи ва пахтанинг шохини кийишган. Тери ва пахтадан тикилган кийимлар Хуталда ҳам нишонланади. Шундай қилиб, Вахон, Хутал ва Помир (ҳозирги Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон автоном вилояти) деб номланган узок тоғли худудлари бўлган Тохаристон қисми аҳолиси фаровонлик ва дабдабада яшашган. Қадим замонлардан буён Буюк Ипак йўли бу худуддан ўтган. Ушбу худуд аҳолисининг бойлиги кўпинча жанговар қўчманчиларни ўзига жалб қилар эди.

Помирдаги барча оғир шароитларга қарамай, одамлар билимларни ўрганишга интилишган. Узок қиш кечалари ва қаттиқ совуқ иқлими одамларни уйда ўтиришга ва ўқишга мажбур қилган. Помир бир томондан Хитой, Афғонистон ва Ҳиндистон билан чегарадош бўлганлиги сабабли, бошқа томондан қарвон йўллари кўпинча Помир орқали қуйи оқимларда яшаган уйғурлар, турклар, сўғдлар ва бохтарлар билан ўтиб борар эди.

Кўпгина ёзма манбаларда дастлабки ўрта аср Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасида савдо алоқалари мавжудлигига бевосита далолат беради. Наршахий бу ҳақда Бухоронинг машхур “занданачи” пахта матолари кўплаб узок мамлакатларга экспорт қилинганлигини ёздади. Балки уларни Помир орқали ҳам Бухородан олиб кетишган. Помир аҳолиси савдо-сотик орқали дабдабали ҳаёт кечирган ва тилларни ўрганишга мойил бўлган. Помир тили энг қадимий Эрон тилларининг Шарқий Эрон гуруҳига киритилган.

Гилям тўқиш - бу қадим замонлардан аёллар учун кўп вақт талаб этган касб ҳисобланган. Ушбу фаолият ва

тижорат турига оилалар жалб қилинган. Қўлоб ва Балжувонда кўчманчилар гилам, гиламчалар, гиламлар тўкиб юришган. Уларнинг катта подалари бор эди. Пахта ва жун ипларидан гиламчалар Хоразмда ҳам қилинган.

Юқорида таъкидланганидек, савдоларнинг сонини кузатиб бориш ва қайд этиш учун аёллар асосий арифметик маҳоратга муҳтож эдилар. Шунинг учун, мажбурий тарзда аёлларни қизлар мактабларида арифметикани ўқиш, ҳисоблашни ўрганишларини ҳаётий эҳтиёж эканлигини тушунтиришган. Одатда аёллар оддий маҳалла мактабига қатнашиб, аёлларни санашни бибиҳалифадан ўрганган. Савдо ривожланган йирик шаҳарларда мактабга бориш унчалик қийин бўлмаган.

Савдо аёлларни тил ўрганишга ҳам мажбур қилган. Одатда йирик маданий марказларга турли минтақалардан зиёратчилар ташриф буюришган. Ёнма-ён яшаб, тожиклар ва ўзбеклар одатда иккала тилни тушунар ва гаплашар эдилар. Аммо, савдо араб, ҳинд ва хитой тилларини, кейинчалик эса рус тилини ўрганиш учун ҳам кенг имкониятлар яратди.

Шундай қилиб, қўллаб касбларга эга бўлган эркак аҳолисида фарқли ўлароқ, фақат касб-хунар мактаблари аёллар учун мавжуд эди. Тўқимачилик ва тикувчилик қобилияти бой оилаларда ҳам рағбатлантирилар эди. Ва оддий оилаларда моҳир хунарамандлар яхши даромадли оилаларга уйланиши мумкин эди. Шу сабабли, аждодларимиз орасида касбий маҳоратни ўрганишга интилиш ҳар доим рағбатлантирилиб келинган[10].

Қадим замонлардан бошлаб Ўрта Осиё ҳудуди бадий хунарамандчилик ва савдо-сотикнинг йирик маркази бўлган. Хунарамандчиликнинг барча турлари ушбу ҳудудда яшовчи халқларнинг анъанавий ҳаёти ва урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқ эди. Касбий таълимнинг асосий йўналиши “Устоз-шогирд” усули эди,

яъни ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида уста раҳбарлигида касбни ўқитилар эди.

Ўрта асрларда аёллар мактабдан ташқари касб-хунар бўйича ҳам таълим олганлар. Хунарамандчиликнинг авлоддан-авлодга ўтиши авлод усталари – “устоз”дан “шогирд”гача бўлган уруғ мутахассислари томонидан ўқитилиш орқали амалга оширилган. Эркак хунарамандлар манбаларда “дўкон” деб номланган алоҳида хонада ишлаган. Аёллар-шогирдлар ҳам ўзларининг устозларига эга эдилар, аммо эркакларникидан фарқли ўлароқ, улар уйда ёки уйда аёл-устозлардан ўз хунарагини ўрганар эдилар. “Устоз-шогирд” таълими қадим замонлардан то ҳозирги кунгача бўлган касбий маҳорат мактабидир. Мехнат жараёнлари ва касб-хунар таълими иштирокчисига айланиб, шогирд жиддий синовлардан ўтарди ва нафақат катталарга кундалик муаммоларни ҳал қилишда ёрдам берар эди, балки ўзини ўзи тарбиялар эди. Устоз-шогирд мактаби охирида “Бел боғлаш” ёки “Камарбандон” маросими билан якунланган. Ушбу анъанавий маросим маҳоратнинг маълум даражасига етганларга бағишланган йиғин бўлган. Ўқиш тез-тез тўланадиган эди, шунинг учун ҳам жамиятнинг барча қатламлари ўқишга қодир эмас эдилар.

Хулоса. Буюк ипак йўлининг пайдо бўлиши ва тижорат ишларининг ривожланиши билан Ўрта Осиё ҳудудида профессионал мактаблар ўз имкониятларини кенгайтирдилар. Аёлларнинг мақоми бу жараёнда анча ошди, чунки оилалар ва бутун кўчалар маълум бир хунарамандчилик тури билан шуғуллана бошладилар. Оилавий мактабларнинг фаолият юритишида аёлларнинг ўрни катта аҳамиятга эга эди. Шаҳарларнинг ривожланиши ва қўшни мамлакатлар ўртасида эркин савдо бўйича дипломатик алоқаларнинг ўрнатилиши ҳар хил турдаги кўникмаларни ва шунга мувофиқ равишда касб-хунар мактабларини кенг тарқатишга туртки берди.

АДАБИЁТЛАР

1. Алиева Ф. «Тазкират ал-хаватин» и вопросы изучения творчества таджикско-персидских поэтов: Дисс. соис.канд.фил.наук. – Душанбе, 1992. – 195 б.
2. Сарай-мулк ханым. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
3. История народов Узбекистана. С древнейших времен до начала XVI века. Том I. Ташкент, 1950. – 413 б.
4. Бегматов Э.А., Исламов Х.У. Аль – Фараби о языке и культуре речи. Вестник Челябинского государственного университета. №12. 2012. – 6. 266.
5. Школьное образование туркестанских мусульман. Туркестанские ведомости. – 8 февраля 1911 г.
6. Алиева А.И. Педагогическая обоснованность инновационной технологии обучения грамоте в школах Республики Таджикистан. Дисс.соис.канд.пед.наук. Душанбе, 2007. – 189 б.
7. Расулов А., Насриддинова Д. Жадидчилик ҳаракатида татар аёлларнинг ўрни. //Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. Т. «Тошкент ислом университети», 2016.
8. Хўчақулов Б. Адабиёти давраи бедории миллий (нимаи дуоими асри 19 ва ибтидои асри XX). Китоби дарсӣ. Тошканд, Нашриёти Илмии давлатии «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2015. – 360 б.
9. Зебунисо. Саду як ғазал. Душанбе, “Ирфон”, 2010. – 104 б.
10. Авлоний А. Танланган асарлар. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Маънавият. 2006. – 54 б.

Замира САНГИРОВА,

Чирчиқ давлат педагогика институти мустақил изланувчи
sangirovazamira.rtm@gmail.com

доц. (PhD) Суяров К.Т. тақризи асосида

THE ROLE OF EDUCATION AND PROJECT WORK IN CREATING A MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN SECONDARY SCHOOL

Abstract

The article, discusses the methodology of organizing educational project work, which is one of the most optimal ways to develop personal intellectual and creative abilities of students in modern education.

Key words: educational project work, knowledge, skills, competence, research activity, planning of project work, methodological support.

РОЛЬ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛОВИЙ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

В работе рассматривается методология организации учебной проектной работы, которая является одним из оптимальных способов развития личностных интеллектуальных и творческих способностей учащихся в современном образовании.

Ключевые слова: учебная проектная работа, знания, умения, компетенция, исследовательская деятельность, планирование проектной работы, методическое обеспечение.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МУҲИТИНИ ЯРАТИШДА ЎҚУВ - ЛОЙИҲА ИШЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллектларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири бўлган ўқув лойиҳа ишларини ташкил этишнинг методологияси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: ўқув лойиҳа ишлари, билим, кўникма, компетенция, тадқиқотчилик фаолияти, лойиҳа ишларини режалаштириш, методик таъминот.

Кирриш. Бугунги кунда жамиятимизда олиб борилаётган ислохотларда мутахассислардан нафақат билим, балки уларда изланувчанлик, ихтирочилик, тадбиркорлик каби қобилиятларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Шу боис, ўқувчиларни ўқув лойиҳа фаолиятига жалб қилиш орқали уларда (мантикий, креатив, танкидий) фикрлашни ва изланувчанлик қобилиятларини ривожлантириш ҳамда ўқувчиларда фанга оид компетенцияларни шакллантириш долзарб педагогик муаммолардан бири сифатида қаралиши лозим.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Дунё олимлари томонидан ўқувчиларни ижодий фаолиятга йўналтиришга бағишланган кенг қамровли илмий тадқиқот ишлари олиб борилган,

жумладан В.Г.Разумовский ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш [1], А.И. Савенков ўқувчида тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш [2], А.В.Леонтович томонидан ўқув лойиҳа фаолиятига ташкил этиш ҳамда ўқувчиларда тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш каби муаммолар ўрганилган [3].

Хорижлик олимлар Е. L.Chiappetta E.L., Т. Koballa., А.Т.Collette [4] томонидан олиб борилган илмий тадқиқот ишларида анъанавий ўқув машғулоти ва ўқув-тадқиқот машғулотида ўзаро тақосланилиб, мазкур фаолиятлар ўртасидаги муносабатларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган ҳамда уларнинг фарқлари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Анъанавий ўқув машғулоти	Ўқув - тадқиқот машғулоти
Ўқувчилар кўпинча ёлғиз ишлайди	Ўқувчилар кўпинча гуруҳларда ишлашади.
Фактларни ўзлаштиришга урғу бериш	Тушунчаларни англашга урғу бериш.
Аниқ белгиланган ўқув дастурига риоя қилишни талаб қилади.	Ўқитувчи томонидан қўйилган муаммолари саволларни ўрганишга имкон беради.
Фаоллик асосан дарсликда берилган материалларига асосланади.	Фаолият турли манбаларга асосланади.
Ўқувчилар "бўш варақлар" сифатида қабул қилинади.	Ўқувчилар дунё ҳақида ўз нуқтаи назарига эга мутафаккирлар деб ҳисобланади.
Одатда ўқитувчи ўқувчилар ўртасида маълумот тарқатадилар	Ўқитувчи интерфаол ўқув муҳитини яратади.
Ўқитувчилар тўғри жавобларни излашга мойилдирлар.	Ўқитувчи ўқувчиларнинг ғоя ёки фаразларини тушунишга интилади.
Баҳолаш ва ўрганиш бир-бирдан ажралиб туради.	Баҳолаш билан ўрганиш бирлашади.

Таълим самарадорлигини таъминлаш кенг қамровли дидактик жараён ҳисобланади. Таълимни

мазмунан янгилаш, умумий ўрта таълим мактабларида таълим-тарбия ишларининг янги шакллари ташкил

этиш ва амалга ошириш жиҳатидан ҳам ўзининг мантикий асосига эга бўлган психологик-педагогик, фалсафий жиҳатларни ўзида мужассамлаштирган, услубий ечимини топиши лозим бўлган муаммо сифатида қаралади.

Шу ўринда республикамизнинг бир қатор олимлари томонидан таълимда компетенциявий ёндошув асосида ўқувчиларни амалий, яъни ўқув-тадқиқотчилик фаолиятига жалб этиш масалалари ўрганилган [5]. Экспериментлар воситасида ўқувчи шахсига йўналтирилган таълим технологияларини қўллаш тамойили асосида уларда тадқиқотчилик қобилиятларини ривожлантириш самарали усул эканлиги этироф этилган [6].

Ўқув тадқиқотчилик фаолияти – таълим технологияси бўлиб, у ўқув тадқиқотда восита сифатида қўлланилади. Тадқиқотчилик фаолияти, тадқиқот ишининг раҳбари – мутахассис ўқитувчи раҳбарлигида, атроф – олам ҳодисалари тўғрисидаги тасаввурларини яратишга қаратилган, шунингдек, олдиндан ечими номаълум бўлган масала ўқувчилар томонидан ечилиши мумкин деб фарз қилади. Ўқув-тадқиқот иши – таълимдаги жараён бўлиб, у тадқиқотчилик фаолияти асосида амалга оширилади [2].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Умумий ўрта таълим тизимини мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар, илғор хорижий тажрибалар асосланган ҳолда ташкил этиш, маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялаш каби масалаларни назарга тутган Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг 2020-йил 5-мартдаги 67-сон буйруғи ижросини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган “Миллий ўқув дастури” амалиётга жорий этиш арафасида [7] ва унинг амалдаги ўқув дастуридан фаркли жиҳатлари:

- физика фанидан ўқув дастурида ўқувчиларга қўйиладиган малака талаблари синфлар кесимида белгиланган;

- ўқувчиларнинг назарий олган билимларини ҳаётда қўллаш, халқаро баҳолаш стандартларига мос келувчи топшириқлар билан ишлаш учун кичик лойиҳа ишларига алоҳида соатлар ажратилган;

- фанлараро узвийлиги таъминланган;

- спиралсимон (оддийдан мураккабга) ўқитишга йўналтирилган.

Мазкур ўқув дастури таълим самарадорлигининг методологик асоси бўлган ўқув муассасаларида бериладиган тизимли таълимни мустақил билим олишга яқинлаштириш, ўқувчиларнинг изланувчанлигига таянган ҳолда уларда илм олиш қобилиятини ривожлантириш, таълимга нисбатан тизимли назарий ва амалий ёндашувларни амалга ошириб боришни назарда тутди.

Энг аввало таълим соҳасига тақдим қилинаётган мазкур ҳужжатнинг ғоясида қуйидаги талаблар акс этган, биринчидан, ўқув дастурида берилаётган ўқув лойиҳа, ўқув амалий машғулоти тавсифидаги ва ўқув-тадқиқот ишларининг қўйилишида ўқувчининг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олинганлиги, иккинчидан, ўқув-лойиҳа, ўқув амалий машғулоти ва ўқув-

тадқиқот ишларининг қўйилиши дарсда ўтилаётган мавзулар билан узвийлиги, учинчидан, ўқувчилар томонидан лойиҳа ва ўқув-тадқиқот ишлари бажарилиши таълимда сифатий (интеллектуал маҳсулот, компетенцияларни эгаллаш) натижалари билан кафолатланиши лозимлиги уқтирилган.

Ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларининг бажарилиш жараёни ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг ўзаро боғлиқлиги таъминланган тартибли ва мантикий кетма-кетлиги, ўқитиш жараёнининг бош вазифаларидан бўлган – таълимнинг тарбиявий ва ривожлантирувчи функцияларига амал қилишни таъминлайди.

Фанни тадқиқот сифатида ўргатиш ўқувчилар ўқув-тадқиқотдаги илмий далилларни ва натижаларни тақдим этиш билан чекланиб қолмасдан, улар кундалик ҳаётда жамият ва атроф муҳит билан боғлиқ муаммоларга ўз фикрини билдириш; кузатишлар асосида далилларни тўплаш ва улардан фойдаланишда фаол иштирок этиш; илмий билимларга асосланиб тушунтира олиш каби кўникмаларга ҳам эга бўлиши лозим.

Тадқиқот орқали илм фанларини ўқитиш ва ўргатишнинг қандай хусусиятлари мавжуд?– деган саволга дидактик нуктаи назардан қаралса тадқиқотга асосланган таълим жавобгарлик даражаси билан тавсифлаш мумкин. Бунда ўқувчи ўз олдида муаммо қўйиб тадқиқот ғоясини шакллантиради ва ўқув-тадқиқот устида иш олиб боради, муаммога жавоб излайди, ўз билимининг баҳолаб тадқиқоти ҳақида маълумот йиғди (ўқувчи бошқарадиган тадқиқот). Ўқитувчи томонидан ўқувчини тадқиқотга жалб этилганлик даражаси (ўқитувчи бошқарадиган тадқиқот, таълимий натижа) билан таққосланади.

Тадқиқотга асосланган ўқитишнинг асосий мақсади, ўқувчиларга фундаментал илмий тушунчалар ва назарияларни ўргатиш, шунингдек, ўқув-тадқиқотларни муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган ўқув фаолият ва муносабатларни ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчиларда ўқув амалий ва илмий хабардорлик компетенцияларини шакллантиришда ўқув-лойиҳа, ўқув-тадқиқот ва ўқув амалий машғулоти муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Мазкур дастур асосида дастлабки умумтаълим муассасалари учун “Табиий фанлар” (1- синф ўқувчилари учун) яратилган дарсликнинг барча бобларида болаларнинг ёши ва уларнинг психологик хусусиятларини инобатга олиниб, масалан, 8-бобда, яъни Иссиқлик, Ёруғлик ва Товуш мавзуларига оид ўқув материаллари танланган. Шунингдек, ҳар бир мавзуга оид кичик тадқиқот иши ёки кичик ўқув-лойиҳа иши дарсликда ўз аксини топган. Дарслик мазмунда ўқув жараёнида ўқувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, муносабат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг шаклланиши назарда тутилган. Ўқувчи ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма, муносабат ва қадриятлар ҳамда компетенцияларнинг таркибий қисмлари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

ЁРУҒЛИК ВА ИССИҚЛИК	
Сўров саволлари Ёруғлик нима? Иссиқлик нима? - Табиатда қандай ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини биласиз? - Ёруғлик ва иссиқлик қандай манбалари мавжуд?	
Қуйидагилар ўрганилади	Тақлиф қилинган ўқув машғулотида
Ўқувчилар табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисалари ҳақида билиш учун кузатувлар олиб бориш мумкинлигини билиб оладилар. Ўқувчилар ёруғлик ва иссиқлик манбаларини билиб оладилар ва уларга оид мисоллар келтирадилар.	Амалий фаолият Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларини қандай билишлари ҳақида гапириб беради. Атрофда ва синф хонасидаги ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажратиб беради.

Ёруғлик ва иссиқликнинг тирик организмлар(инсон, ўсимлик ва ҳайвонлар) учун зарур эканлигини ўрганадилар.		Лойиха иши Ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид кичик тадқиқот ишларини ўтказди. Кичик тадқиқот ишида ёруғлик таъсирида жисмларнинг қизиши ўрганилади ва ҳулосалар қилинади.
Ўрганиш натижалари		
Билим	Кўникмалар	Муносабат ва қадриятлар
• Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг муҳимлигини тушунтириш. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига мисоллар келтириш. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларини фарқини англайди.	• Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига оид кузатишлар ўтказишни намоёйиш қилади. • Иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларига билишини мисолларда намоёйиш қилади. • Кичик гуруҳ муҳокамасида мустақил равишда фикрини баён эта олади. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларида атроф муҳитга таъсири хулоса қилади.	• Атрофдаги ҳодисаларига қизиқувчанликни номоён қилиш. • Табиатда иссиқлик ва ёруғлик ҳодисаларининг аҳамиятини англаш. • Иссиқлик ва ёруғлик манбаларининг зарарли таъсирлардан ҳимояланиш.
Компетенциялар: Илмий хабардорлик компетенциялари: - ёруғлик ва иссиқлик манбаларини ажрата олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид саволларни бера олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик товуш ҳодисаларини ўрганиш учун кузатиш муҳим эканлигини билади; Амалий компетенциялар: - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларини амалга ошира олади; - иссиқлик ҳодисаларини оид кузатиш ишларида ўлчов ишларини амалга ошира олади; - табиатда ёруғлик ва иссиқлик ҳодисаларига оид саволларга жавоб беришни режалаштира олади; - ўртоқлари билан ҳамкорликда фаолият олиб боради; - ўртоқлари билан мулоқат олиб боради; - ҳулосалар қилади.		

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Педагогнинг таълим жараёнида ўқув лойиҳа ёки ўқув-тадқиқот ишларини ташкил этиш орқали фан асосларни ўрганишга алоҳида урғу бериши ҳамда ўқув машғулотларда замонавий таълим технологияларидан самарали фойдаланиши, муаммони қўйиш асосида ўқувчиларни муаммони ҳал этишга далилларни қидиришга йўналтириши ва олинган маълумотларни қайта ишлаши учун зарур бўлган элементларни киритилиши ўқувчиларда фанга оид бўлган билимларни

ўзлаштиришга, кўникма ва компетенцияларни шаклланишига имкон беради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб айтиш жоизки, замонавий таълим беришда ўқувчиларда шахсий интеллектуал – ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг энг мақбул йўлларида бири, уларни ўқув-лойиҳа ҳамда ўқув-тадқиқот фаолият билан шугулланишларини ташкил этишдан иборат. Шунинг учун ҳам бу фаолият таълим жараёнининг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Разумовский В.Г. Ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ўстириш. –Тошкент Ўқитувчи, 1978. – 286 б.
2. Савенков А.И. Исследовательское обучение и проектирование в современном образовании // Исследовательская работа школьников. –М., 2004. – №1. – С. 22 – 32.
3. Леонтович А.В. Об основных понятиях концепции развития исследовательской и проектной деятельности учащихся // Исследовательская работа школьников. – 2003. – №4. – С.12-17.
4. Chiappetta E.L., Koballa T., Collette A.T./Handbook of Science Teaching in Secondary Schools. Upper Saddle River, NJ: Merrill. Prentice Hall, – 2002.
5. Нарзиева Н.Н. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида таянч компетенциялар асосида тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарканд, СамДУ, – 2019. – 21 б.
6. Суяров К.Т. Физик экспериментлар асосида ўқувчиларда ўқув-тадқиқотчилик кўникмаларини ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Чирчик. ЧДПИ, – 2019. – 18 б.
7. Milliy o'quv dasturi muhokamasi. https://t.me/dastur_muhokamasi – 2020.

Rajabboy SINDOROV,
Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:rajapp.sin@mail.ru

SamDCHTI dotsenti, p.f.n. Nazarov P.J. taqrizi asosida

USING OF SYSTEMS OF LINGUISTIC-CULTURAL EXERCISES IN TEACHING PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

Phraseological units are closely related to the history and culture, customs and traditions of people. They are seen as an important component in language learning. That's why phraseological units have been sufficiently studied by linguistics. However, in the methodology of teaching foreign languages this area of linguistics hasn't practically studied.

This article is devoted to the effective use of linguistic and cultural phraseological units in teaching foreign languages. It has been developed an appropriate system of exercises for better mastering of phraseological units recognized as cultural values in teaching French as a foreign language in this article. It has been found there that the exercises included in this system are effective both a linguistic also a cultural point of view.

Key words: phraseological units, culture, intercultural communication, sociocultural approach, methodological views.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИСТЕМ УПРАЖНЕНИЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В ОБУЧЕНИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация

Фразеологические единицы связаны с историей и культурой, обычаями и традициями того или иного народа. Они рассматриваются как важный компонент в изучении языка. По этой причине фразеологизмы достаточно изучены лингвистами. Однако в методике обучения иностранному языку эта сфера языкознания практически не изучена.

Эта статья посвящена эффективному использованию фразеологизмов лингвокультурологического характера в обучении иностранным языкам. В статье разработана соответствующая система упражнений для усовершенствования фразеологизмов, признанных культурными ценностями при обучении французскому языку как иностранному и выявлена, что упражнения, включенные в эту систему эффективны с лингвистической и культурной точек зрения.

Ключевые слова: фразеологизмы, культура, межкультурное общение, социокультурный подход,

FRAZEOLIK BIRLIKLARNI O'RGATISHDA LINGVOKULTUROLOGIK TUSDAGI MASHQLAR TIZIMIDAN FOYDALANISH

Аннотация

Frazeologik birliklar xalqning tarixi va madaniyati, urf-odatlar va an'analari bilan chambarchas bog'liq. Ular biror bir tilni o'rganishda muhim tarkibiy qism sifatida qaratiladi. Shu sababdan frazeologizmlar tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha tadqiq etilgan. Biroq chet tili o'qitish metodikasida bu soha deyarli o'rganilmagan.

Mazkur maqola lingvokulturologik xususiyatli frazeologik birliklardan xorijiy tillarni o'rgatishda samarali foydalanish masalasiga bag'ishlangan. Maqolada xorijiy til sifatida frantsuz tilini o'qitishda madaniy qadriyat sifatida tan olinadigan frazeologik birliklarni yaxshi o'zlashtirish uchun tegishli mashqlar tizimi ishlab chiqilgan va bu tizimga kirgan mashqlar orasidan lingvomadaniy jihatdan samarali bo'lganlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, madaniyat, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy-madaniy yondashuv, metodik qarashlar.

Har qanday xorijiy tilni o'rgatish va o'rganishda asosan leksik birliklarga tayaniladi, biroq bu o'rinda frazeologik birliklarni o'rgatish masalasiga unchalik e'tibor qaratilmaydi. Vaholanki metodik jihatdan olganda, frazeologik birliklarning til o'rgatish va til o'rganishdagi roli salmoqlikdir. Mazkur maqsadga erishish uchun eng avvalo umumiy nazariy metodlardan samarali foydalanish talab etiladi. Bu o'rinda chet tili o'qituvchilaridan nafaqat nutqda qo'llanuvchi frazeologik birliklarning ma'nosini talabalarga tushuntrish, balki ularni bunday birliklarning lingvomadaniy xususiyatlaridan ham xabardor qilish talab etiladi.

Ma'lumki, frazeologiyani tilshunoslik fanining maxsus tarmog'i sifatida paydo bo'lishi yigirmanchi asrning boshlariga to'g'ri keladi. Biroq, ta'kidlab o'tishimiz joizki, tilshunoslar tomonidan frazeologik birliklar yetarlicha tadqiq etilgan bo'lsa-da, chet tili o'qitish metodikasida bu soha deyarli o'rganilmagan va shu sabab frazeologiyalardan xorijiy tillarni o'rgatishda oqilona foydalanish bugungi kun ta'lim didaktikasi va metodikasining dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Har qanday tilning so'z boyligi nafaqat lug'aviy ma'noga ega so'z-asoslar, sodda va murakkab yasama so'zlar bilan, balki "frazeologik birliklar" atamasi bilan belgilanadigan turg'un so'z birikmalari (polileksik birliklar) orqali ham shakllanadi.

Frazeologik birliklar xalqning tarixi va madaniyati, urf-odatlar va an'analari bilan chambarchas bog'liq. Ular biror bir tilni o'rganishda muhim tarkibiy qism sifatida qaratiladi. Ba'zan turli tillarda frazeologiyani asosi bo'lgan bir xil majoziy modellar mavjud bo'lib, til egalari o'zlarining fikrlash doiralari asosan asta-sekin bunday majoziy iboralarining ma'nosini tushunib boradilar. Misol uchun o'zbek tilidagi "Bandasidan emas, Xudodan tila" ifodasi o'zbek milliy e'tiqodidan kelib chiqqan. Bu ifodaning frantsuz tilidagi muqobili "Priez Dieu, pas son serviteur" [1, 1625] ko'rinishida bo'ladi.

E'tirof etilishicha, frazeologiya muayyan ma'no va leksik-grammatik kompozitsiyani mustahkamlaydigan so'zlarining semantik jihatdan erkin bo'lmagan kombinatsiyasi hisoblanadi. Frazeologik birliklar bir tilda keng tarqalgan va barqarorlik, nutqning hissiy rangi, milliy rang va madaniyatni

aks ettirish bilan tavsiflanadi. Har qanday tilni o'rganish jarayonini frazeologik birliklarni bilmasdan tasavvur qilish qiyin, chunki so'zma-so'z tarjima ularning aniq ma'nosini aks ettirmaydi. Bu, shuningdek, so'zlovchi va metodik soha vakilining va tinglovchi bilan muloqotga kirishish tezligi, bunday muloqotdagi o'zaro mutanosibligi, g'oyalar va takliflar almashish tezligi bilan ham bevosita bog'liqdir. Biror bir tilning frazeologiyasini bilish o'sha tilda yanada samarali muloqot qilish imkonini beradi, chunki frazeologiyani tushunish madaniyatni yaxshiroq bilishni anglatadi. Shu sababli, tillarni o'rganishda frazeologik birliklar juda muhimligini inobatga olinishi kerak. Zero bunday ifodalarning markazida muayyan vaziyatda muayyan tinglovchiga nisbatan gapiradigan fikr yotadi.

Frazeologik tahlil pragmatik yo'nalishni ko'zda tutadi, ya'ni bunda ma'ruzachi va tinglovchilarning niyatlari, ularning ijtimoiy roli va holati, aloqa harakatining joyi, vaqti va shartlari, shuningdek, suhbatdagi harakati yetakchi o'ringa chiqadi.

Bu omillar so'zlovchiga ta'sir ko'rsatadi, uning nutqidagi ravonlikni va rang baranglikni ta'minlaydi. Iboralar muayyan mazmunni ifodalashning nisbatan barqaror shakli sifatida takrorlanishi ham mumkin, chunki frazeologiyaning me'yoriy mezonlari ayrim holatlarda shuni talab etadi. Bugungi kunda dunyoda xalqlar o'rtasidagi o'zaro tushunish muammosi keskinligicha qolmoqda, shuning uchun turli xil xalqlarning tarixiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi natijasida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengib o'tishni o'rganish va o'rgatish juda muhimdir. Jumladan, xorijiy til sifatida fransuz tilini o'rganish mazmunini yangilashning asosiy tamoyillari ham ijtimoiy-madaniy komponentni kuchaytirish, fransuz tilini o'z mamlakati va fransuz tilida so'zlashadigan mamlakatlar haqidagi bilim manbai sifatida qabul qilish bilan belgilanadi. Bizningcha, har qanday chet tilini o'qitishning yangi sifatiga erishish uchun talabaning manfaatlari, ehtiyojlarini hisobga olgan holda, har birining shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantiradigan, ma'naviy boy, bilimdon shaxsni shakllantiradigan, o'z xalqi va boshqa mamlakat xalqlarining an'analari va madaniyatini hurmat qiladigan, o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyatlarini shakllantiradigan va shaxsning o'zini o'zi anglashiga yordam beradigan shaxsiy yo'naltirilgan ta'lim jarayonini amalda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, ta'lim tizimida chet tillarni, xususan fransuz tilini o'qitishning ikkita ustuvor maqsadini shakllantirish kerak:

- 1) kognitiv-kommunikativ maqsad;
- 2) kognitiv-rivojlantiruvchi maqsad.

Kommunikativ maqsadlar tinglab tushunish, o'qish, yozish, gapirish kabi tilga oid kompetensiyalarni to'lig'icha qamrab olgan holda amalga oshiriladi.

Ikkinchi maqsad - kognitiv va rivojlantiruvchi maqsadning mohiyati shundaki, xorijiy til sifatida fransuz tilini o'qitish talabalarning umumiy tafakkuri va nutq qobiliyatini rivojlantiradi, ularning e'tiborini xorijiy va ona tillarida fikr bildirishning lingvistik shakllariga qaratadi, talabalarning lingvistik motivatsiyasini oshiradi.

Bizning fikrimizcha, frazeologik birliklar yashirin ma'noga ega bo'lgan barqaror majoziy iboralaridir. Ko'plab filologlar frazeologik birliklarning bu yashirin ma'nosiga unchalik ahamiyat berishmaydi va ular ko'pchilik uchun ko'pincha lingvistik sir bo'lib qoladi. Shuning uchun frazeologik birliklar chet tilini o'rganishda semantik jihatdan eng murakkab til birliklari sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop uslubdagi matnlarda hamda nutqiy faoliyatga kirishuvda qo'llaniladigan frazeologik birliklarni o'rganish qiyin kechadi.

Ba'zan tarkibiga ko'ra yoki shakliga nisbatan frazeologik birliklar o'z ma'nosida qo'llaniluvchi so'zlarning

oddiy kombinatsiyalariga o'xshaydi. Bunday holatda, faqat situativ kontekst, shuningdek, so'zlarning o'z ma'nosida sintaktik aloqalarga kirishuvi va frazeologik birliklarning yaxlit tarzda sintaktik aloqa qo'shilishini bir-biridan farqlay bilish va bu so'z birikmalari va frazeologik birliklarni til o'rganuvchiga misollar yordamida tushuntirib berish katta samara berishi mumkin. Bu o'rinda ayniqsa ta'limda lingvokulturologik yo'sindagi frazeologiyalarga etimologik jihatdan yondasha bilish muhimdir. Misol uchun, talabalarga frantsuz tilidagi "Revenons à nos moutons" (ma'nosi: mavzuga qaytaylik; so'zma-so'z tarjimasini: qo'ylarga qaytaylik) iborasini oddiy so'z birikmasi bilan bo'lgan bog'liqligini didaktik jihatdan tushuntirish jarayonida bu ifodaning etimologiyasiga, milliy-madaniy xususiyatlariga to'xtalib o'tish talab etiladi.

Agarda fransuz tili o'qituvchisi bu frazeologik birlik tarkibidagi so'z birikmasini to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilsa, u holda uni "qo'ylarga qaytmoq" deb tarjima qilishi kerak bo'ladi. Agarda o'qituvchi bu iborani anglatgan ma'nosiga ko'ra "mavzuga qaytmoq" deb talabalarga tushuntirsa, talabalarda "Mavzu bilan qo'yning o'rtasida qanday aloqadorlik bor?" degan savol paydo bo'lishi tabiiy. Shu boisdan mazkur frazeologik birlik fransuz xalqining lingvomadaniy qadriyati orqali, ya'ni qadimda fransuzlar uchun qo'y boqish yashash uchun eng asosiy, eng zarur bo'lgan narsa ekanligini talabalarga tushuntirish bilan, "qo'ylari yoniga qaytish" tushunchasi vaqt o'tishi bilan kognitiv metafora shaklidagi "asosiy mavzuga qaytish" iborasini hosil qilganligi borasida aytib berish talabalar uchun ham qiziqarli, ham tushunarli bo'ladi deb hisoblaymiz.

Shu bilan birga, frazeologik birliklarni so'zma-so'z tarjima qilish bilan chalkashtirib yubormaslik kerak. Bu o'rinda tegishli frazeologik birlikning tom ma'nosini faqat kontekstdan, shuningdek frazeologiyaning yashirin ma'nosini ifodalovchi maxsus frazeologik lug'at orqali bilib olish mumkin.

Ikkinchi chet tili sifatida fransuz tilini o'qitishning dastur talablariga binoan, leksik materialni o'zlashtirish o'quvchilarining lingvistik, sotsiolingvistik va ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirishga yordam beradi. Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirishda ona tilida mos kelmaydigan fon va muqobil bo'lmagan lugat bilan ishlash katta ahamiyat kasb etadi. Bu esa xorijiy tillarni o'rganishda lingvistik va madaniy sharhlarga murojaatni, bilimlarni kengaytirish vositasi va qo'shimcha ravishda, so'z boyligining ushbu qismini o'zlashtirishga qaratilgan mashqlar to'plamidan foydalanishni nazarda tutadi.

Ma'lumki, mashqlar tizimi mashqlar guruhlar ierarxiyasidagi eng yuqori birlikdir va u nutqning barcha turlarida nutq malakalarini o'rgatish vositasi hisoblanadi. Olimlarning ta'kidlashicha, frazeologik birliklarini xorijiy tilda o'rgatishda quyidagi mezonlarga javob beradigan mashqlar to'plamiga amal qilish kerak:

majburiy mashqlar majmuasini belgilashda maqsadni hisobga olish mezon;

tegishli mashqlarni tanlashda va ularning ketma - ketligini aniqlashda ko'nikmalarni shakllantirish va malakasini oshirish bosqichlarini hisobga olish mezon;

har xil turdagi mashqlar nisbatini aniqlashda aniq o'quv shartlarini hisobga olish mezon;

materialni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarning asta-sekin o'sishini hisobga olish mezon.

Bizning fikrimizcha, frazeologiyalarni o'rgatishda mashqlar majmuasining asosiy mezonlarini aniqlab olish, ushbu mezonlarga asosan frazeologik birliklarni o'rgatishni tashkil etish kerak bo'ladi.

Fransuz tili frazeologik birliklarini o'rgatish uchun mashqlar majmuasini yaratish, mashqlarni til va nutq mashqlariga ajratish, bizningcha, muammoning eng yaxshi

yechimi hisoblanadi. Bunda mashqlarning metodologik maqsadga muvofiqligi va ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonini ham e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Shunday qilib, fransuz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda frazeologik birliklarni o'rgatish uchun tavsiya etilgan mashqlar majmuasini ikkita asosiy turga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

1) tanlangan frazeologik birliklarning tuzilishi va ma'nosini tushunish va yodlashga mo'ljallangan til mashqlari;

2) ilgari o'rganilgan frazeologik birliklarni tushunish va ishlatishga qaratilgan nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish mashqlari

Nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish mashqlarini nutq jarayonidan oldingi va nutq jarayonidagi mashqlarga bo'lish mumkin. Haqiqiy nutq mashqlarini bajarayotganda, til vositalarini aniq tanlash ko'p jihatdan talabning o'ziga bog'liq bo'ladi. Nutqdan oldingi mashqlarni bajarayotganda esa talabada til vositalarini tanlash imkonini nisbatan past bo'ladi. Bu o'rinda shunga e'tibor qaratish lozimki, nutqdan oldingi va haqiqiy nutq mashqlari o'rtasidagi farq unchalik katta bo'lmaydi lozim.

Qayd etib o'tilgan mashq turlaridan ayrimlari, masalan frazeologiyalarni tarjima qilish, frazeologik birliklarning kelib chiqishini etimologik tahlil qilish, matnda tushirib qoldirilgan frazeologik birliklarni o'z o'rniga qo'yish kabi mashqlar talabalarning lingvomadaniyatshunoslikka oid bilimlarini oshirishda juda asqotadi.

Til mashqlari sifatida talabalarga frazeologik birliklar blokini taqdim etish, xorijiy til va ona tilidagi frazeologik birliklarni o'zaro solishtirish, frazeologik birliklarning semantik ma'nosini tushunish va o'rganishga taqdim etilayotgan frazeologiyalarni yodlash topshiriqlarini berish samaralidir.

Bizning fikrimizcha, frazeologiyaga oid bunday til mashqlarini besh guruhga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

Frazeologik birliklarni eshitish orqali bilib olish va ulardan taklif qilinayotgan dialoglarda samarali foydalanish;

Frazeologik birliklar tarkibidan tushib qolgan komponentlarni aniqlash;

Chet tillardagi frazeologik birliklarni o'zbekcha muqobilari bilan solishtirish;

So'zlar, so'z birikmalari yoki turg'un so'z birikmalarni ularning ma'nodoshi bo'lgan iboralar bilan almash-tirish;

Biror bir so'zning frazeologik antonimlarini topish;

Alohida olingan iboralar yordamida gap tuzish;

Vaziyatga mos ravishda frazeologik birlikning korrelyatsiyasini shakllantirish.

Vaziyatbop frazeologiyalarning korrelyatsiyasini yaratishda tegishli vaziyatni shunday tanlash kerakki, unda ibora anglatgan har xil talqinlarga chalg'ib qolmasdan, kontekstdan kelib chiqqan holda frazeologiyaga yondashish talab etiladi. Mashqning bu turini til o'rgatishda juda foydali deb hisoblaymiz, chunki u talabalarga tegishli frazeologik birlikdan foydalanish mumkin bo'lgan odatiy vaziyatni taqdim etadi. Vaziyatbop mashqlar ikkita variantda taqdim etilishi mumkin:

Talabalarga ma'lum bir frazeologik birliklardan foydalangan holda,

berilgan mavzu bo'yicha dialog tuzish taklif etiladi.

Talabalardan dialogning tushirib qoldirilgan qismini yoki hikoyaning oxirini frazeologik birliklar bilan to'ldirish so'raladi.

Xulosa sifatida qayd etib o'tishimiz mumkinki, xorijiy tillarni o'rganish orqali talabalarda milliy va umuminsoniy madaniy qadriyatlarni shakllantirib borishda frazeologik mashqlarning roli beqiyosdir. Shu o'rinda biz chet tilida nutqiy faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar orasidan quyidagi mashqlarni unumdor deb baholaymiz:

1. Shartli kommunikativ mashqlar

Masalan : (Vaziyatni tasavvur qiling : siz to'yga bormoqchisiz tayyorgarlik ko'rmoqdasiz. Siz unga sovg'a tanlashingiz kerak va siz do'konga borasiz. Bu haqda o'z fikringizni bayon eting. Sizning tomoningizdan bildirilgan fikrda ma'lum bir frazeologik birliklar, yoki, ma'lum bir maqol albatta ishtirok etsin).

2. Kommunikativ mashqlar

Bunday tipdagi mashqlarning maqsadi frazeologik birliklar majmuasini o'zlashtirish va u yoki bu kommunikativ niyatning ifodasini amalga oshirishga yo'naltirilgan qobiliyatni yuksaltirishdir.

Bunday shartli kommunikativ mashqlardan samarali foydalanish orqali ta'lim oluvchilarning o'qituvchi bilan yoki bir-biri bilan muloqotga kirishuvi osonlashadi.

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan mashqlar majmuasidan xorijiy tilni o'qitishning barcha jihatlarini, jumladan lug'at boyligi, grammatika va tinglab-tushunish, o'qish va yozishni o'z ichiga qamrab olgan mashqlar o'rin olishi maqsadga muvofiqdir. Zero xorijiy tilga oid ko'nikmalarning barchasini qamrab olgan mashqlarni bajarish orqali talabalar frazeologiyalarni yaxshi tushunib boradilar hamda ulardan o'z his -tuyg'ularini, orzu-istaklarini ifoda etish jarayonida madaniy unsur sifatida unumli foydalanadilar.

ADABIYOTLAR

1. Гак В.Г. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. –М.; 2005. с.1625.
2. Ibragimov H. Fransuzcha-o'zbekcha lug'at, Nihol. 2014
3. Jalolov, J. Chet tili o'qitish metodikasi "O'qituvchi" Nashriyot - matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2012
4. Мухаммаджон Ходжаев, Мавлуда Қаххорова. Чет тили ўқитиш методикаси. –Т.: «Fan va texnologiya», 2012, 148 бет.
5. O'. Hoshimov, I. Yoqubov. Ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent – 2003.

УДК: 371.035

Элмурод СОАТОВ,
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтини ўқитувчиси,
TVCHDPI jismoniy tarbiya va sport kafedrasi mudiri

dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH SAMARADORLIGINING INTEGRATSION IMKONIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqola kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish yuzasidan ishlab chiqilgan uslubiy va amaliy takliflar jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi, jismoniy tarbiya fanini o'qitish texnologiyalari va loyihalash, tarbiyaviy ishlar metodikasi, umumiy pedagogika fanidan o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy ta'minotni ishlab chiqishda foydalanilgan. Bo'lajak o'qituvchilarda fuqarolik va vatanparvarlik kompetensiyasini rivojlantirish mezonlari va ko'rsatkichlaridan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"ni joriy etishda tarbiyalanganlikni baholash indikatorlari sifatida foydalanilgan. Natijada bo'lajak pedagoglarni talabalarda Vatanga sadoqat kompetensiyasini shakllantirishga tayyorgarligini tashxis etish imkoniyati oshgan. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishning kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan interfaol shakl, metod va vositalaridan "Tarbiya fanini o'qitish texnologiyasi" qo'llanmasini ishlab chiqishda foydalanilgan.

Tayanch so'zlar: Vatanparvarlik ongi, vatanparvarlik dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy, fuqarolik-vatanparvarlik, harbiy-vatanparvarlik, sport va vatanparvarlik, pedagogika, bo'lajak o'qituvchilar, tarbiyaviy faoliyat, ta'lim, tarbiya, kompetensiya, modernizatsiya.

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Данная статья разработана на основе компенсаторного подхода к развитию чувства патриотизма у будущих педагогов, методические и практические предложения использованы при разработке теории и методики физического воспитания, технологий и проектирования преподавания науки физического воспитания, методов воспитательной работы, образовательных программ и учебно-методического обеспечения в области физической культуры. Критерии и показатели развития гражданско-патриотической компетентности у будущих педагогов использовались в качестве показателей оценки воспитанности при введении понятия "непрерывное духовное образование". В результате возросла возможность диагностики готовности будущих педагогов к формированию у студентов компетентности лояльности к Родине. Разработанные в рамках исследования интерактивные формы, методы и средства, основанные на компетентностном подходе развития чувства патриотизма, были использованы при разработке учебно-методического пособия "педагогическая наука и технология обучения".

Ключевые слова: Патриотическое сознание, патриотическое мировоззрение, нравственно-нравственный, гражданско-патриотический, военно-патриотический, спортивно-патриотический, педагогика, будущие учителя, воспитательная деятельность, образование, воспитание, компетентность, модернизация.

INTEGRATION OPPORTUNITIES FOR EFFECTIVE DEVELOPMENT OF A SENSE OF PATRIOTISM IN FUTURE TEACHERS

Аннотация

This article is developed on the basis of a compensatory approach to the development of a sense of patriotism in future teachers. methodological and practical suggestions are used in the development of the theory and methodology of physical education, technologies and design of teaching the science of physical education, methods of educational work, educational programs and methodological support in the field of physical culture. Criteria and indicators for the development of civil and Patriotic competence of future teachers were used as indicators for assessing education when introducing the concept of "continuous spiritual education". As a result, the ability to diagnose the readiness of future teachers to form students' loyalty to the Motherland has increased. The interactive forms, methods and tools developed in the framework of the study, based on the competence-based approach of developing a sense of patriotism, were used in the development of the educational manual "pedagogical science and technology of education".

Key words: Patriotic consciousness, Patriotic worldview, moral-moral, civil-Patriotic, military-Patriotic, sports-Patriotic, pedagogy, future teachers, educational activities, education, upbringing, competence, modernization.

Kirish. Fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasi – bu talabalarning ijtimoiy faolligini, mas'uliyatini, huquqiy madaniyatini, etuk fuqaroligini shakllantirish va rivojlantirish, o'z xalqiga ongli, fidokorona, o'z ixtiyori bilan xizmat qilishga doimiy tayyor va konstitutsiyaviy burchini ado etishdir. Bu yo'nalish, avvalo, davlat va fuqaro o'rtasidagi mavjud huquqiy normalarga asoslangan bo'lib, amalda bolalar va

yoshlarga barcha zarur huquqlarni beradi va ularni amalga oshirishga o'z hissasini qo'shadi.

Tarixiy va o'lkashunoslik vositalari bo'yicha ta'lim – tarixiy va madaniy ildizlarni o'tmishga tegishli hissiy tajriba darajasida bilishga, Vatanning yagonaligini, uning taqdiri, u bilan davomiyligini, ajdodlar va zamondoshlarning ishlariga daxldorlik bilan faxrlanishga va jamiyatda va davlatda sodir

bo'layotgan voqealar uchun tarixiy mas'uliyatga e'tibor qaratadi. Bu Vatan uzoq tarixi, jahon tarixiy jarayonida, jamiyat rivojlanishi va mustahkamlashda harbiy tashkilot, mentaliteti, axloq, urf-odatlar, e'tiqod va xalqimiz an'analari tushinish, tashqi tahdidlardan uning himoya o'rganish uchun yosh avlod turki rivojlanadi, mamlakat mustaqilligi uchun kurashgan turli avlodlarning qahramonona o'tmishi.

Tadqiqotning maqsadi. Qahramonlik va vatanparvarlik tarbiyasi – unda tariximizdagi qahramonlik kasblari va muhim qahramonlik va tarixiy sanalarni targ'ib qilish, ota-bobolarimizning qilmishlaridan faxrlanish, qahramonlik an'analarga sadoqat va ularga daxldorlik hissi tarbiyalash.

Qahramonlik va vatanparvarlik tarbiyasining asosiy yo'nalishlari:

mamlakatning mardonavor o'tmishi, ajdodlarning buyuk xizmatlari va bugungi kunini oliy ta'lim muassasalari ta'lim-tarbiya jarayonida keng targ'ib qilish;

ta'lim muassasalarida milliy tariximizning muhim qahramonlik va tarixiy sanalariga tayyorgarlik ko'rish va nishonlashga talabalarni faol jalb etish;

talabalar bilan ajdodlar jasorati va qahramonligi bo'yicha viktorina va kechalarni muntazam o'tkazib borish;

talabalarda qahramonlik an'analarga sadoqat tuyg'ularini shakllantirish va rivojlantirish, ularni ketma-ket davom ettirishga intilish va boshqalar.

Tadqiqotning usuliyati va tashkil etilishi.

Sport va vatanparvarlik tarbiyasi – jismoniy madaniyatni shakllantirish, kuch-quvvat, epcchilik, chidamlilik, g'alabaga erishish irodasini tarbiyalash, sog'lom turmush tarzi va salbiy va zararli odatlarga to'siq qo'yishga qaratilgan.

Sport va vatanparvarlik tarbiyasining asosiy yo'nalishlari:

talabalar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, bolalar va yoshlarda salbiy va zararli odatlarning paydo bo'lishiga qarshi;

ta'lim muassasalarida talabalar uchun ommaviy sport tadbirlarini muntazam o'tkazish;

ta'lim muassasalarida talabalar sport jamoalarini tashkil etish;

talabalar o'rtasida eng yaxshi sport yutuqlarini targ'ib qilish;

milliy tariximizning muhim va qahramonona sanalarida sport bayramlarini keng o'tkazish, fuqaro-vatanparvar qiyofasida sport komponentini yangilash;

6) ta'lim muassasalarida ommaviy tashviqot va vatanparvarlik yo'nalishidagi tadbirlarga sport elementlarini kiritish va boshqalar.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish uchun konkursli metodika, o'yinli faoliyat (rolli o'yinlar, sahnalashtirish, "Rasmlar tilga kirganda" o'yini; loyiha yaratish ustida guruhli ish; ijodiy ishlarni bajarish (adabiy insholar, muhokama esse, adabiy portret); turli vazifalarni bajarish bo'yicha ijodiy guruhdagi ishlar; muammoli savollarni muhokama qilish; qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash; biror masalalarni hal etishda o'zining shaxsiy nuqtai nazarini aniqlash va bayon etish; konkurslar) muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi. Bunday mashg'ulotlarning o'yin xarakterida bo'lishi ijodkorlik muhitini hosil qilib, talabalardagi turli individual o'ziga xosliklarni namoyon bo'lishiga imkon beradi. Bunday tadbirlarni o'tkazish orqali talabalarning bilish faoliyati rivojlanadi. Ularni tashkil etishda eng muhimi natija emas, unga tayyorlanish jarayonidagi talabalarning rollarning taqsimlay olishlari, birlashishlari, kelisha olishlari, mustaqillik, tajabbuskorlik va ijodiy qobiliyatlarini namoyon eta olishlari hisoblanadi.

Intellectual-bilish o'yini "Adabiy qahramonlar kechasi"ga tayyorlanishda talabalar asarlardagi voqealar, hodisalar, syujetlar, bosh qahramonlar va personajlar haqidagi asosiy ma'lumotlarni takrorlaydilar. Qiziqishlariga ko'ra guruhlariga bo'linish amalga oshiriladi: bir guruh tomosha hamda sahna bezaklarini tayyorlaydi; ikkinchi guruh "adabiy kecha qahramon"lari bo'lish uchun tayyorgarlik ko'rishadi, uchinchi guruh "Tavsifini bayon eting" konkursiga tayyorgarlikni amalga oshiradi. Bu jarayonda albatta, o'qituvchining bolalarni qiziqitira olishi, tayyorlanish davrida aniq ko'rsatma tarzida yordam bera olishi juda muhim. Va asosiy natija talabalarning ko'zlarida qoniqish va quvonch hissini ko'ra olish, "Qachon yana bunday o'yin bo'ladi?" kabi savollarning tug'ilishidir.

Talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish, ijodiylikni va bir paytning o'zida aniq shaxsiy sifatarni shakllantirishni o'zida aks ettiruvchi vositalardan biri loyiha metodidir. Mazkur metodni qo'llash natijasida shunday xulosalarga keldik: talabalarni tadqiqotchilik metodi unsurlaridan foydalanishlariga erishish o'qituvchiga ta'lim oluvchilarni bilim olishlariga qanday yordam bera olish, ularning bilish faoliyatini yo'naltirishga imkon beradi. Mazkur texnologiya uch "zanjir"ni o'zida bir-lashtiradi: mustaqillik, faoliyat, natija. Loyihani bajarishda talabalar no'malumlik muhitiga tushib qolishadi, biroq aynan bu holat ularning bilish faolligini oshiradi. O'qituvchining vazifasi esa, loyihani bajarish jarayonida mantiqiy zanjir: tanlashga qiziqish – g'alaba (mag'lubiyat) – refleksiya – adekvat baho (o'z-o'zini baholash) – refleksiya (I. Chechel bo'yi-cha)ni to'g'ri amalga oshirishdir.

Badiiy asarlardagi vatanparvarlikka doir qarashlarni ajratib olishda talabalarga Rivin metodikasi yaxshi yordam beradi. Rivin metodikasi bo'yicha ishni abzaslar matn qismi sifatida tushuniladigan xatboshilarni o'rganish tashkil etadi. Bunda har bir abzas tugallangan mazmunga ega bo'lishi, biri ikkinchisini to'ldirib borishi zarur.

Har bir abzasning asosiy mazmunini ajratishda o'qituvchi quyidagi moduldan foydalanishi mumkin: matndagi yangi so'z va so'z birikmalirini toping; qo'shimcha manbalardan foydalangan holda, ularning ma'nosini tushuntiring; siz ularni to'g'ri tushunganigizga ishonch hosil qilishingiz uchun yangi so'zlar ishtirokida gaplar tuzing; abzasning ochqich so'zi yoki so'z birikmasini toping; nima uchun uni siz ochqich so'z, deb hisoblashingizni og'zaki tushuntiring; abzas g'oyasini aytib bera olish uchun ochqich so'z ishtirokida gap tuzing; mazkur so'z bilan bog'liq yana bitta gap tuzing va o'z nuqtai nazarangiz asosida yaxshi, deb hisoblaganingizni tanlab oling; yaxshi, deb topganingizni daftaringizga yozib oling; agar, abzasda ochqich so'z bo'lmasa, mazkur abzasdagi asosiy ob'ektlardan birini nomlang va u bilan bog'lab gap tuzing; o'qituvchi, talabalar tomonidan yoki darslikda berilgan savollarga javob tayyorlang; kursdoshlaringiz uchun savollar tayyorlang; avval o'rganilgan yoki o'qilgan materiallar bilan bog'liqlikda olingan axborotlarni ko'rib chiqing.

Erkin debatlar metodikasi. Erkin debatlar biz bir nechta parallel sinflar bilan o'tkazdik. Munozaraning mazkur shaklidan foydalanish talabalarning o'z nuqtai nazarlarini erkin aytish va o'z fikrda qolishlarini ta'limning maqsadi sifatida qo'yadi. Erkin debatlar ishtirokchilari g'oyaga munosabatlari bo'yicha "tarafdor" va "qarshi" argumentlarini ayta olish ko'nikmasiga ega bo'lishlari kerak.

Erkin debatlar o'tkazish bo'yicha bizning tajribamiz shuni ko'rsatadiki, muammoni muhokama qilish samarador bo'lishi uchun yigirma kishidan iborat ishtirokchilar guruhini tuzish va qirq besh minut davomida o'tkazish zarur. Muhokama avvaldan tayyorgarlik ko'rish asosida, talabalar orasida alohida hurmatga sazovor tajribali o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi kerak.

Erkin debatlarini o'tkazish metodikasi:

- munozarani tayyorlash vaqtida uning rahbari suhbatning umumiy yo'nalishini rejalashtirishi va rejalashtirilgan munozaraning mavzusini talabalarga oldindan e'lon qilishi kerak;

- debatning ochilishida o'qituvchi mavzuni eslatib o'tadi va muhokamani o'tkazish rejasini bilan tanishtiradi;

- boshlovchi reglamentga amal qilishi va barcha ishtirokchilarning so'zga chiqishlariga imkon berishi zarur;

- munozara davomida boshlovchi reja bo'yicha navbatdagi punktga o'tib borilishini va har bir punkt bo'yicha yakunini chiqarishni nazorat qiladi.

Tadqiqotning natijalari.

Dissertatsiyaning "Bo'lajak pedagoglarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish samaradorligi" deb nomlangan uchinchi bobida tajriba-sinov ishlari mazmuni va natijalari yoritib berilgan.

Tajriba-sinov ishlari davomida quyidagi pedagogik vazifalar hal qilindi:

1. Tajriba-sinov maydonchalari aniqlandi.

2. Tajriba-sinov muddatlari, bosqichlari belgilandi va har bir bosqichda amalga oshiriladigan xususiy vazifalar aniqlandi.

3. Tajriba-sinov jarayoni ishtirokchilari, ya'ni respondentlar soni belgilab olindi hamda tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

4. Respondentlar tajriba-sinov ishlarining amalga oshirilishidan xabardor qilindi.

5. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etuvchi mas'ullar aniqlandi.

6. Tajriba-sinov materiallari sifatida dastlabki ishlanmalar tayyorlandi va uning mazmuni tadqiqot bazasi sifatida universitet Kengashlarining yig'ilishlarida muhokama etildi.

7. "Talaba. Vatanparvar. Fuqaro" dasturining mazkur yo'nalishdagi pedagogik imkoniyatlari o'rganildi.

8. Anketa, test, suhbat, intervyu, kuzatish, sotsiologik tadqiqot kabi metodlar yordamida talabalarda ma'naviy kompetentligining rivojlanganligi aniqlandi.

9. Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish jarayonida qo'llaniladigan maqbul shakllar, metodlar va vositalar belgilab olindi.

10. Ishlab chiqilgan metodika ta'kidlovchi tajriba-sinov jarayonida sinovdan o'tkazildi hamda uning natijalari tahlil etildi.

11. Ishlab chiqilgan metodika samaradorligini aniqlashga erishish. Shu maqsadda tadqiqot ob'ekti hisoblangan tajriba-sinov maydonlarida auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda taqdim etilayotgan metodikadan foydalanildi hamda uning samaradorligi aniqlandi, zarur holatlarda uning mazmuniga o'zgartirishlar kiritildi.

12. Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'zgartiruvchi va nazorat qiluvchi tajribalar izchil tarzda tashkil etildi va ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlovchi shart-sharoitlar yaratildi.

13. Tajriba-sinov ishlarining natijalarini umumlashtiruvchi, ta'kidlovchi, o'zgartiruvchi, shuningdek, nazorat qiluvchi tajriba ko'rsatkichlari o'zaro taqqoslandi, samaradorligi xususida yakuniy xulosa chiqarildi va umumiy natijalar matematik-statistik metod yordamida qayta ishlandi.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish bo'yicha tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari quyidagi tamoyillarga muvofiq amalga oshirildi:

- tajriba-sinov ishlarining aniq maqsadga yo'naltirilganligi;

- tajriba-sinov ishlarining izchilligi, tizimliliigi va uzviyligining ta'minlanganligi;

- muammoning nazariy asoslari bilan amaliy ishlanmalar orasida o'zaro aloqadorlikning mavjudligi;

- respondentlarning o'z imkoniyatlarini erkin ro'yobga chiqara olishlariga erishilganligi;

- tajriba-sinov ishlarini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsadga erishish uchun qulay pedagogik vaziyatning vujudga keltirilganligi.

Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish tajriba-sinov ishlarining muvaffaqiyati quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish orqali ta'minlandi:

- tajriba-sinov materiallari mazmuni asosiy maqsaddan kelib chiqqan holda tanlanganligi;

- tajriba-sinov materiallariga mos keladigan didaktik vositalar, shakllar, usullar va metodlarning tanlanganligi;

- tajriba-sinov jarayoni ishtirokchilari - respondentlar sonini taqqoslash, qiyoslash imkoniyatini beradigan ko'rsatkich bo'la olishiga erishilganligi;

- respondentlarning tajriba-sinov ishlari mazmun-mohiyatidan to'laonli tarzda xabardor etilganligi;

- tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishda tadqiqotchi yoki ushbu faoliyatni tashkil etishga mas'ul bo'lgan etakchi-pedagog bilan respondentlar o'rtasida samimiy muloqot hamda o'zaro hamkorlikning o'rnatilganligi;

- tajriba-sinov ishlarini yo'lga qo'yish maqsadida respondentlar bilan muloqot qila olish imkoniyatining yaratilganligi;

- tajriba-sinov ishlari natijalarining doimiy ravishda umumlashtirib tahlil etilganligi;

- umumiy natijalarni qayta tahlil etish imkoniyatini beradigan matematik-statistik metodlarning aniqlanganligi.

Xulosa. Talabalarda vatanparvarlik tuyg'usining rivojlanganligini aniqlashda quyidagi mezonlarga tayanildi:

1. Vatanparvarlik tuyg'usi yorqin namoyon bo'ladi (namunal) - o'lka tarixi va hozirgi hayotiga qiziqadi, tabiatga mehr qo'yib, uni asrashni o'z burchi deb biladi. O'z uyi, mahallasini sevadi, vatanining buyuk kishilari bilan faxrlanadi.

Vatanparlik tushunchasining mohiyatini biladi, Vatanga, millatiga xiyonat qilgan kimsalarga o'z shaxsiy munosabatlarini ifodalay oladi. O'zbekistonda yashovchi barcha millat va elatlarning vakillari uchun O'zbekiston yagona Vatan ekanligini anglaydi.

2. Vatanparvarlik tuyg'usi namoyon bo'ladi, lekin hali ehtiyojga aylangani yo'q, kursdoshlari jamoaning nazorati talib etiladi (yaxshi) - Vatanning tarixi va madaniyati bilan qiziqadi, kursdoshlari va o'quvchilar bilan vatanparvarlik bo'yicha ishlar olib boradi. Atrofdagi kishilarga g'amxo'rlik qiladi, mehr-shafqat ishlarida ishtirok etadi, ammo boshqalardan buni talab eta olmaydi.

3. Vatanparvarlik tuyg'usi nisbatan kam namoyon bo'ladi (qoniqarli) - Vatan tarixi bilan kam qiziqadi, u bilan bog'liq ishlarni faqat nazorat ostidagina bajaradi va qatnashadi.

4. Vatanparvarlik tuyg'usi juda kam namoyon bo'ladi (qoniqarsiz) - Vatanning tarixi va madaniyati bilan qiziqmaydi, e'tiborsiz.

ADABIYOTLAR

1. Atadjanova Sh. Oilada o'spirin-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: Pedagogika fanlari nomzodi. ... diss. - T., 2001. - 136 b.

2. Балагланов А.Р. Патриотическое воспитание младших школьников средствами изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Кострома, 2000. – 27 с.
3. Бейсембаева А.А. Патриотическое воспитание старшеклассников средствами казахского героического эпоса. Канд.пед.наук.....автореф. –Алматы: 2004. – 23 с.
4. Галиахметов И.Р. Патриотическое воспитания школьников и пути его совершенствования. – Казан, 2001. – С.61-62.
5. Горбова М.А. Воспитания патриотизма у старших классников игровыми формами турстко-краеведческой деятельности: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – М., 1999. – 24 с.
6. Ильин И.И. Формирование патриотическое отношений у студентов: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Тамбов, 2003. – 24 с.
7. Иброхимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. – Тошкент, Ўзбекистон, 1996. – 139 б.
8. Каган М.С. Гражданское общество как культурная форма социальной системы // Социально-гуманитарные знания. – М., 2000. - №6. – С.49-50.
9. Калдыбекова А.С. Интернациональное воспитание учащихся в старших классов казахской школе в процессе изучения родной литературы (На меатериале казахских школ Республики Узбекистан): Дисс. ... канд.пед.наук. – Т., 1993. – 136 с.
10. Караковский В.А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – 80 с.
11. Каримбеков С. Военно-патриотическое воспитание учащихся старших классов в процессе преподавания литературы (на материале русской литературы): Дисс.канд.пе.наук. – Т., 1991. – 137 с.
12. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. – Оренбург: Изд-во «Южный Урал», 1996. – 188 с.
13. Клименко И.М. Формирование патриотизма в процессе обучения истории и внеучебной работы: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. – Екатеринбург, 1999. – 22 с.
14. Кривых С.В. Педагогические основы патриотического воспитания младших школьников. – Новокузнецк: Изд. ИПК, 2002. – С.8; С.16.
15. Левина Н.А. Типологические особенности развития чувств патриотизма у младших школьников: Автореф. дис. ...канд.псих.наук. – Тамбов, 2004. – 22 с.
16. Матушкин С.Е, Ипполитова Н.В. Сущность и особенности патриотического воспитания в современных условиях. – Курган, 2001. - №1(7). – С.6.
17. Новые ценности образования: Тезаурус для учителей и школьных психологов. / Под.ред. Н.Б.Крылова. – М., 1995. – 20 с.
18. Педагогические технологии: понятия, принципы и методы внедрения: Сборник материалов из Интернета. / Сост. С.Махкамова. – Ташкент, 2003. – с.65.
19. Педагогический энциклопедический словарь / Гл.ред. Б.М. Бм-Бад. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
20. Рожков М.И. Организация воспитательного процесса в школе. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2001. – 256 с.
21. Рындак В.Г. Методологические основы образования. – Оренбург, ОГАУ, 2000. – 192 с.
22. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
23. Степанов Е.Н. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 160 с.

УДК: 159.9

Шахиста ТАДЖИБАЕВА,

ЎзДЖТСУ Спорт психологияси ва педагогика кафедраси стажёр тадқиқотчиси

E-mail: shohista02.07@mail.ru

ЎЗМУ психология фанлари доктори (DSc) Шамсиев Ў. Ш. тақризи асосида

THE PROBLEM OF AGGRESSION IN PSYCHOLOGY: VIEWS ON SCIENTIFIC APPROACHES

Аннотация

This article discusses the concept of "aggression", the reasons for its occurrence, ways to overcome aggression. It should be noted that overt and covert aggression is a behavioral model that demonstrates aggression and violence. The variation cited is closely related to psychological conditions and represents different manifestations of aggressive behavior in humans.

Key words: aggression, aggressiveness, aggressive behaviour, frustration, psychology.

ПРОБЛЕМА АГРЕССИИ В ПСИХОЛОГИИ: ВЗГЛЯДЫ НА НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается понятие «агрессия», причины ее возникновения, способы преодоления агрессии. Следует отметить, что явная и скрытая агрессия - это модель поведения, демонстрирующая агрессию и насилие. Указанная вариация тесно связана с психологическими состояниями и представляет различные проявления агрессивного поведения у людей.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, фрустрация, психология.

ПСИХОЛОГИЯДА АГРЕССИЯ МУАММОСИ: ИЛМИЙ ЁРДОШУВЛАРДАГИ АНЬАНАЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада "агрессивлик" тушунчаси, унинг пайдо бўлишининг сабаблари, агрессивликни бартараф этиш усуллари кўриб чиқилади. Шунингдек, таъкидлаш лозимки, очик ва яширин агрессия тажоввузкорлик ҳамда ўравадорликни намойиш этувчи хулқ-атвор модели ҳисобланади. Келтирилган турли психологик ҳолатлар билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, инсондаги агрессив хатти-ҳаракатларнинг турли кўринишларини ифодалайди.

Калит сўзлар: тажоввуз, тажоввузкорлик, тажоввузкор хатти-ҳаракатлар, кўркув, психология.

Кириш. Маҳаллий ва хорижий фанларда кўплаб тадқиқотлар инсон тажоввузкорлиги феноменига бағишланган. Бу муаммонинг кучайиши билан боғлиқ турли ижтимоий гуруҳлардаги тажовуз (оилада, таълимда) ушбу муаммога бағишланган қарашларда ўз аксини топган. Бу онтогенез даври билан тавсифланади билан бирга инкироз сифатида кўплаб муаллифлар кайфиятнинг бекарорлиги, хатти-ҳаракатлари, тебранишлари ўз-ўзини ҳурмат қилиш, зиддият, шунингдек, еҳтиёж ўз-ўзини тасдиқлаш. Шахсга доир индивидуал тараққиёт самарасини ҳамда инсонлараро муносабатларни белгиловчи хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларнинг энг муҳим характеристикаларидан бири агрессивликдир. Психологияда "агрессия" тушунчаси турлича ёндашув асосида таҳлил қилинган бўлиб, бир гуруҳ тадқиқотчилар агрессияни негатив хулқ-атвор модели сифатида баҳолашар, яна бир гуруҳ тадқиқотчилар бу хулқ-атворнинг позитив томонлари ҳам мавжудлигини таъкидлайдилар [1]. Биз, - деб ёзади Р. Кратчфилд ва Н. Левинсонлар – агрессия ахлоқийликнинг зидди демоқчи эмасми: зотан агрессиянинг баъзи бир шакллари ахлоқсизлик сифатида қарамайди. Бироқ у аксарият ҳолларда ахлоқсизликдир, шунинг учун ахлоқийликни ўзлаштирилишига маъсул механизмлар агрессив импульслар ижтимоийлашуви негизида ҳам ётади. Улар бунда агрессиянинг икки бир-бирини инкор этмайдиган ва бирдай мақбул тавсифларини берганлар. Биринчиси, хулқ-атворнинг зоҳирий (ташқи) аломатларига асосланади: "Агрессия" - кимгадир зиён етказувчи хулқ-атворнинг ҳар қандай кўринишидир. Иккинчиси, одамнинг ботини (ниятлари) билан боғлиқ, яъни инсонни ҳаракатга ундовчи кучларни ўрганиш билан англаш мумкин бўлган ҳолатлар билан муштарак:

"Агрессия - бошқа бир инсонга зиён етказишни мақсад қилиб олган ҳар қандай хатти-ҳаракатдир" [2].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Агрессиянинг юқоридаги зикр этилган тавсифларига монанд тушунчаларга таянган ҳолда кўпгина психологлар агрессияни жонли оламнинг, яъни учун кўраш билан боғлиқ, узвий характеристикаси деб ҳисоблайдилар. В. Клайн агрессивликнинг салбий жиҳатларини инкор этмаган ҳолда агрессияда "маълум маънодаги соғлом жиҳатлар" ҳам мавжуд бўлиши, улар фаол ҳаёт кечириши учун асқотиши мумкинлигини эътироф этади.

Агрессия ва агрессивлик тушунчаларини бир-бирдан ажратиш таҳлил қилиш лозимдир. Агрессия - бу одамлар, одамлар гуруҳига нисбатан жисмоний ва руҳий зарар етказишга қаратилган индивидуал ёки жамоавий хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб ҳисобланади. Агрессивлик - шахснинг нисбатан барқарор хусусияти бўлиб, у агрессияга тайёргарликни ифодалаш билан бирга душманлик асосида бошқаларнинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатини қабул қилиш ва тушунишга мойилликни билдиради. Агрессивлик барқарорлик кучи ҳамда шахс тузилишининг бир қисми сифатида хулқ-атворнинг умумий тенденциясини олдиндан аниқлаш имкониятига эга бўлади. Демак, агрессия - бу жисмоний ёки руҳий зарар етказишга йўналтирилган ҳар қандай хулқ-атвор шаклидир. Ушбу таърифда таъкидланишича, агрессия - бу эмоция ёки мотив эмас, балки хулқ-атвор моделидир. Гарчи агрессия аксарият ҳолларда ҳақоратлаш ёки зарар етказишга интилиш билан боғлиқ бўлган мотивлар асосида ҳамда негатив эмоциялар жумладан, қаҳр, ғазаб, тажарблик билан боғлиқ тарзда ассоциация қилинди. Албатта, юқоридаги омиллар агрессив хулқ-атворга

маълум маънода катта таъсир кўрсатади, лекин уларнинг мавжудлиги бундай хулқ-атворни юзага келишида зарур бўлган шароит ҳисобланмайди. Агрессиянинг хилма-хил таърифлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- Бошқаларга хавф солувчи ёки зиён етказувчи ҳар қандай хулқ-атвор агрессия деб аталади. (Басс).

- Бошқаларни ҳафа қилиш, уларга зиён етказиш нияти бўлган хатти-ҳаракатлар агрессия деб аталади. (Берковитц).

- Бошқаларга жисмоний зарар етказиш нияти билан амалга оширилган ҳаракатлар агрессия деб аталади. (Зильманн).

- Бошқа тирик мавжудотларга зиён етказишга қаратилган, бироқ ўзига нисбатан қўлланилишга қарши бўлган ҳар қандай хулқ-атвор агрессия деб аталади. (Р.Берон, Д. Ричардсон) [3].

“Криминал психология”га оид китобларда агрессияга шундай таъриф берилади: Бошқа бировга жисмоний ва руҳий зарар етказиш мақсадида қилинган ҳаракатга ҳамда бирор шахс ёки объектни йўқ қилиш мақсадидаги уринишга агрессия дейилади. Баъзи бир ижтимоий психологлар агрессияни бошқа бировга атайин жисмоний ёки ижтимоий зарар етказиш, баъзи ҳолларда эса ҳужумкор объектни йўқ қилишга қаратилган хатти-ҳаракат деб таърифлайдилар [4].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Юқорида келтирилган агрессия классификацияси Басс прологиясида ҳам ўз аксини топганини кўришимиз мумкин. Биз бу зўравонликларнинг барчасини деструктив, жисмоний агрессия ёки атайин бошқа бировга ё объектга зарар етказиш мақсадида амалга оширилган ҳаракат деб таърифласак бўлади. Агрессив хулқ-атвор: узоқ давом этувчи ёки қисқа муддатли, жуда тез содир этилувчи ёки ўзини бошқара оладиган даражаларда фарқланиши кузатилади. Рольф Лебер ва Магда Штутхаммер Леберларнинг таъкидлашича, агрессивлик очик ва яширин ҳолатларда бўлиб, бу икки агрессия ўз навбатида қуйидаги турларга ажратиб ўрганилади [6,7]:

- 1- Паттерн хулқ-атвор.
2. Эмоциялар
3. Когнитив жараён
4. Ривожланиш.

Очик агрессив хулқ-атворда жабранувчига тўғридан-тўғри очик ҳужум қилиниши, жисмоний зарба орқали зарар етказиш кузатилади. Яширин агрессия эса гап-сўзлар, миш-мишлар, алдов ва ёлғонлар асосида ифодаланади. Кўп ҳолларда очик агрессия ёш ўтиши билан кучсизланиб борса, яширин агрессия эса аксинча кучайиб боради. Маълумотларга кўра агар инсон болалигида очик агрессияни тез-тез кучли намоён этган бўлса, у ёши улғайганда ҳам зўравонлик қилиши, жиноятларга қўл уриши мумкин экан. Очик агрессия асосан эмоционал ҳолатлар жумладан, ғазаб, қаҳр, жаҳл, ҳис-ҳаяжон билан характерланади. Яширин агрессияда киши ҳолати нейтрал бўлиб, ҳис-туйғуларсиз ифодаланади. Когнитив жараёнда ҳам очик ва яширин агрессияда бир биридан фарқланади. Очик агрессив хулқ-атворли, зўравонликка мойил бўлган инсонларда “когнитив дефицитарность” яъни олдин ўйлаб кейин қарор чиқариш қобилияти мавжуд бўлмайди. Шу боис улар чуқур ўйлаб ўтирмай “агрессив” ҳаракат асосида вазиятни ҳал этадилар. Яширин агрессияда когнитив жараёнларга кенг қўламда мос келувчи зўравонлик усуллари жумладан душманлик қилиш, макдорлик, нўноқлик хусусиятларини қўллаш ҳаракатлари кузатилади. Яширин агрессияда конфликтларни ҳал этишда “когнитив дефицитар” ҳолат яъни душманлик очикдан-очик намоён бўлмайди. Аксинча бунинг ўрнига улар яхшилаб ўйлаб, режалаштириб, маъқул келадиган йўлни

топадилар. Масалан, чиройли ишонарли ёлғонлар тўқиш, агар ўғрилиқ қилиб қўлга тушиш эҳтимоли бўлса ишонарли “алиба” топиш ва б.р. Очик агрессиянинг шахс фаолиятида ривожланиши жуда эрта кузатилади. Масалан, ўғил болалар ўзаро можароларини очик агрессия усулида жуда тез ҳал қилишга оdatланганликларини барчамиз амалиётда кузатганмиз. Бундай болалар одатда оиладаги носоғлом муҳит, оилада тартиб интизомнинг мавжуд эмаслиги ва тарбия бериш усуллари тўғри йўлга қўйилмаганлиги натижасида шундай деструктив хулқ-атвор эгаларига айланиб қолмоқдалар. Уларга ҳеч қим ҳеч қачон одобли бўл, ҳурмат қил, ҳалол яша деб, панд-насихат қилмаганлиги боис, улар ёмон хулқли инсонлардан ўртак олиб, хулқ-атворларида очик ва яширин агрессияни намоён қилмоқдалар. Яширин агрессиянинг ривожланишида атроф-муҳитнинг таъсири кучли бўлиб, у жазодан қочиш агрессиясининг аста-секин шаклланиши натижасида юзага келади. Ўйдаги нарсаларни ўғирлаб сотиш, ўғрилиқни алдов йўли билан яшириш, ўзини оқловчи усулларни ўйлаб топиш яширин агрессияга мисол бўла олади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Таъкидлаш лозимки, агрессив ҳаракатнинг асосий сабаби бошқа бир одамга зарар етказиш истаги ёки агрессивлик орқали олдиндан белгиланган мақсадни амалга ошириш ҳаракати бўлиши мумкиндир. А. Басс ва И. Дарк томонидан агрессив хулқ-атворнинг қуйидаги шакллари ажратиб кўрсатилган.

1. Жисмоний агрессия - бошқа бир одамга қарши жисмоний куч ишлатишни ифодалайди;
2. Вербал агрессия- салбий ҳис туйғуларни оғзаки тарзда ифодаланиши (қий-чув солиш, сўқиниш, оғзаки таҳдид қилиш, лаънат айтиш, қарғаш);
3. Билвосита агрессия - бошқа шахсга қаратилган ғийбат, пичинг кўринишида билвосита олинадиган алам, ҳеч қимга йўналтирилмаган нафрат (ер тепиш, бақириб-чақириш);
4. Негативизм - мавжуд қонун-қоидаларга шунчаки қарши чиқишдан тотиб, улар билан қурашишгача бўлган реакциялар (воқеъликка салбий муносабатда бўлиш, ҳамма нарсани инкор этиш);
5. Жиззакилик - жиззакиликка мойиллик, арзимаган нарсаларга портлаб кетиш, кескинлик қўполлик қилиш;
6. Сергумонлик - ишончсизликка мойиллик, одамлардан шубҳаланиш, улар билан эҳтиёт бўлиб муносабатга киришиш, атрофдагилар зарар етказиши мумкин деган ўй билан яшаш;
7. Ранжнинг бутун оламдан ёки қимдан дид аламзадалик, ҳаёлан ёки чиндан ҳам келтирилган изтиробдан ғазабланиш, атрофдагиларга нисбатан нафрат ва ҳасаднинг намоён бўлиши;
8. Аутоагрессия - ўзи ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларда кузатиладиган айбдорлик ҳисси, ўзига қарши қаратилган хатти-ҳаракат (ўзини айблаш, мен шундоқман, мен бундоқман деб ич этини сийиш).

Демак, агрессив реакцияларга бошқа одамларни қоралаш, ҳақоратлаш, таҳдид қилиш, жисмоний куч ишлатиш, жанжаллашиш кирса, неагрессив реакцияларга вазиятни юмшатиш, айбни ўз бўйнига олиш, рўй берган ҳодисага эътибор бермаслик, ҳиссиётга берилмай босиклик билан қарор қабул қилиш қабиларни киритиш мумкиндир. Агрессиянинг ижтимоий маъқул ва асоциал агрессив хулқ-атвор турлари фарқланади. Ижтимоий маъқул агрессия турида фрустрация ва низо натижасида келиб чикувчи зўриқиш ҳамда ҳавотирланиш ижтимоий нормаларга мос келувчи ҳаракатлар орқали ҳал қилинади. Асоциал агрессив хулқ-атвор нормаларга зид бўлган (уришиш, сўқиш) ҳаракатларда намоён бўлади. Агрессив

хатти-ҳаракат асосида агрессивлик мотиви ётади. Агрессив хатти-ҳаракатлар одамларга маънавий, рухий, моддий ва жисмоний зарар етказди. Агрессивлик бошқа одамга била туриб зарар етказиш демакдир. Бундай хатти-ҳаракатларни бартараф этишнинг психологик жихатдан қийин томони шундаки, агрессив хулқ-атворли шахс ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш учун осонгина қўплаб мантикий далилларни келтиради ва айбни ўз буйнидан соқит қилишга уринади.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса қиладиган бўлсак, агрессия ёки кишилар ўртасидаги келишмовчилик оқибатида келиб чиқадиган вазоҳат ҳолати - бу шундай йўналишки, унга оид хулосалар нафакат психологларни, балки социологлар, ҳуқуқшунослар, педагоглар, файласуфлар, ижтимоий соҳа ходимларини барчасини бирдек кизиктиради. Зеро, инсон табиати ва унинг бошқа инсонларга боғлиқ жихатларини ўрганиш учун ҳулқнинг айнан шу томонини ҳам ўрганиш, билиш ва бошқара олиш лозимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента: Учеб. пособие. Пер. с англ.- М.: Изд-во Моск. ун-та. 1982.-464 с.
2. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия.- СПб.: Питер, 2001.- 352 с.
3. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми себя, чтобы понять других! (серия "Главный учебник").- СПб.: Прайм- ЕВРОЗНАК, 2002.- 336 с.
4. Справочник практического психолога: Психотерапия/ сост. С.Л.Соловьёва.- М.: АСТ.СПб.: Сова, 2005.- 575 с.
5. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. 2-е изд., испр. и перераб.- СПб.: Питер, 2002.- 512 с.
6. Мартин Д. Психологические эксперименты. Секреты механизмов психики.- СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2004.- 480 с.
7. Росс А., Нисбетт Р. Человек и ситуация: Уроки социальной психологии/ пер. с англ.- М.: Аспект Пресс, 2001.- 429 с.
8. Сапогова Е.Е. Психология развития человека: Учебное пособие.- М.: Аспект Пресс, 2001.- 460 с.
9. Сикевич З.В., Крокинская О.К., Поссель Ю.А. Социальное бессознательное.- СПб.: Питер, 2005.- 267 с.
10. Сикевич З.В. Социологическое исследование: Практическое руководство.- СПб.: Питер, 2005.- 320 с.
11. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии.- СПб.: ООО "Речь", 2001.- 350 с.
12. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации.- Дубна: Феникс+, 2002.- 240 с.

УДК: 1-128/129

Ферузахон ТАЙЛЯҚОВА,
Андижон машинасозлик институти мустақил тадқиқотчи
E-mail: Nurislom_2000@mail.ru

АндМИ доценти, фалсафа фанлари номзоди М.Каримова тақризи асосида

DEVELOPMENT OF FAMILY ENTREPRENEURSHIP- AS A VITAL NECESSITY

Abstract

The article covers the results of the research on the development of family entrepreneurship in Uzbekistan, one of the promising areas of increasing the standard of living and well-being of the population. It shows the development of family entrepreneurship as a vital necessity and what importance it attaches to the future in this direction. In particular, in order to solve social problems in the neighborhood, the order of the organization of its budget, the issues of neighborhood and family entrepreneurship is covered. In the neighborhoods, attention is paid to such issues as the transition to the principle of self-employment, the organization of a family farm cluster.

Key words: family business; family economy; the level of residence, quality of service of the population; employment; family budget; taxes; "centers of work"; "self-employment", family economic cluster.

РАЗВИТИЕ СЕМЕЙНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА – КАК ЖИЗНЕННАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Аннотация

В статье освещаются результаты исследования развития семейного предпринимательства в Узбекистане, одного из перспективных направлений повышения уровня жизни и благосостояния населения. Это показывает развитие семейного предпринимательства как жизненную необходимость и то, какое значение оно придает будущему в этом направлении. В частности, в целях решения социальных проблем в махаллах освещается порядок организации его бюджета, вопросы соседства и семейного предпринимательства. В микрорайонах уделяется внимание таким вопросам, как переход на принцип самозанятости, организация кластера семейных ферм.

Ключевые слова: семейный бизнес; семейная экономика; уровень проживания, качество обслуживания населения; занятость; семейный бюджет; налоги; "центры работы"; "самозанятость", семейный экономический кластер.

ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ – ҲАЁТИЙ ЗАРУРИЯТ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли ҳаёт даражаси ва фаровонлигини оширишнинг истиқболли йўналишларидан бири эканлиги тўғрисидаги тадқиқот натижалари ёритилган. Унда ҳаётий зарурият сифатида оилавий тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда ушбу йўналишда истиқболда нималарга аҳамият берилиши масалалари кўрсатилган. Хусусан, маҳаллада ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш учун унинг бюджетини ташкил қилиш, маҳалла ва оилавий тадбиркорлик масалалари тартиби ёритилган. Маҳаллаларда ўзини ўзи иш билан банд қилиш тамойилига ўтиш, оилавий хўжалик кластерини ташкил қилиш каби масалаларга эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: оилавий тадбиркорлик; оила хўжалиги; аҳолининг яшаш даражаси, сифати, хизмат кўрсатиш; аҳоли бандлиги; оила бюджети; солиқлар; "қасаначилик марказлари"; "ўзини ўз иш билан банд қилиш", оилавий хўжалик кластери.

Кириш. Мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаси оилалар фаровонлигини таъминлашга қаратилган. Бу фаровонликка эришиш йўлларида бири оилада тадбиркорликни йўлга қўйиш билан боғлиқ. Чунки оилада тадбиркорлиkning ривожланиши, унинг оммавий тус олиши энг муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларни, яъни оилалар фаровонлигини таъминлаш ва иш билан бандлик масалаларини ҳал қилиш имкониятини яратди. Шу боис, ушбу соҳани тараққий эттириш жамиятнинг, аввало республика ҳукуматининг доимо диққат эътиборида бўлиб келмоқда.

Ўзбекистонда азалдан оилавий кадрят ва анъаналар асосида оилада тўпланган касбий маҳорат, касб-кор, ҳаётий тажриба авлоддан-авлодга ўтиб келган. Шу боис кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик каби замонавий номланишлар остида оилавий тадбиркорлик анъаналари мустақиллик йилларида тиклана бошланди.

Республикада ҳам мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бозор конъюнктурасига тез мослашувчан,

шунингдек, мулкдорларнинг ўрта синфини шакллантирувчи самарали фаолият тури сифатида қабул қилинган. Бинобарин, оилавий тадбиркорлик ўз навбатида жаҳонда кичик бизнеснинг энг кўп тарқалган шакли бўлиб, мамлакат тараққиёти учун нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан аҳамиятга эга.

Ҳар қандай иқтисодий тизим шароитида уй хўжаликлари давлат учун муҳим ва ҳал қилувчи куч сифатида намоён бўлган. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳам уй хўжаликлари, хусусан оилавий тадбиркорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодиётнинг трансформациялашуви натижасида оилавий тадбиркорлиkning иқтисодиётдаги ўрни ошиб боради. Ҳозирги кунда оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, мамлакатимиз учун ҳаётий заруратга айланмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Оила хўжалиги иқтисодиёти, унда амалга ошириладиган тадбиркорлик муаммоси узоқ йиллардан буён ижтимоий-иқтисодий фанларнинг ўрганиш объектларидан бири бўлиб келган. Оила хўжалиги муаммоси билан боғлиқ оилавий тадбиркорлик асослари жамиятшунос иқтисодчи

олимлардан Смид А., Сей Ж.Б., Кейнс Дж.М., Шумпетер Й., Энгельс Ф., Чаянов А.В асарларида ўз ифодасини топган[1].

Тадбиркорлик ва ишбилармонлик масалалари аслида анча илгари тадқиқот қилина бошлаган. Жумладан, Аристотел ўзининг “Экономика” асарида энг аввало, деҳқончилик, хунармандчилик, майда савдода банд бўлганларнинг асосий ва шарафли фаолияти, деб эътироф этилган. Асарда деҳқон, хунарманд ва савдогарлар тадбиркорлик билан инсонларнинг энг муҳим эҳтиёжларини қондиришга эришиш мумкинлиги ва уларга давлат ғамхўрлиги қилиши кераклиги таъкидланган[2].

Соҳибқирон Амир Темур ҳам тадбиркорликка катта эътибор бериб, иқтисодий, сиёсат, ижтимоий ҳаёт, бошқарув ва ҳарбий соҳалардаги барча ғалабаларини ўзининг тадбиркорлик билан иш юритганлигидан, тадбиркорлиқни ўз тафаккури ва ҳаракатининг шиори қилиб олганлигидан билган[3]. Амир Темур “Тузуқлар” рисоласида — Азми қатъий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз ва лоқайд кишидан афзалдир — деб айтгани фикримизнинг далилидир.

Оилавий бизнесни ташкил этиш ва ривожлантиришнинг назарий жиҳатлари узоқ хорижий мамлакатлар олимларидан Zahra S., Astrachan J., Brenes E., Madrigal K., Molina-Navarro G., Dascher P., Jens W., Dewi A., Dhewanto W., Mussolino D., Calabro A., Sharma P., Fletcher D., Melin L., Gimeno A. ва бошқаларнинг илмий ишларида атрофлича таҳлил қилинган.

МДХ мамлакатлари олимларидан Важенин С.Г., Сухих В.В., Валенджян С.О., Волков Д.А., Левушкин А.Н., Мананникова Ю.В., Плотникова И.А., Мохов А.А., Мурзина Ю.С., Муханова А.Е., Умирзакова М.Н., Смагулова Ж.Б., Берикболова У.Д., Рамазанова Э.А., Шипицина К.С., Гизитдинова Н., Жданов А., Узун В., Бабаева Л., Багдановский В., Бархатова Н.М., Барышников М., Жеребин В., Зверева Н.В., Капелюшников Р., Разумнова И.И ва бошқалар ўз илмий ишларида оилавий тадбиркорлиқнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этганлар.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлиқни ривожлантиришнинг умумий жиҳатлари, оилавий тадбиркорлик масалалари Ўлмасов А., Ғуломов С.С., Абдуллаев Ё.А., Хусанов Р.Х., Пардаев М.К., Вахобов А., Мамадвалиев Т., Шодиева Г.М., Ё.Абдуллаев, Каримов Ф., Самадов А.Н., Ходжаев Р., Эргашходжаева Ш.Ж., Ш.Юлдашев, Қосимова М.С., Ғойибназаров Б.К., Ғафуров У.В. Ҳ.П.Абдулқосимов, И.А.Бакиева, Муродова Н.К., Муфтайдинов Қ., Қулматов А.А., Ибрагимова М.М. ва бошқаларнинг ишларида кўриб чиқилган[4]. Ушбу илмий ишларида оилавий тадбиркорлиқнинг шаклланиши ва ривожланиши, оилавий хўжалик юритиш шакллари самарадорлиги ва оила хўжалиги мулки ва даромадини ошириш йўллари асосий жиҳатлари ёритилган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада мавзу доирасидан келиб чиққан ҳолда мавзуга оид илмий ва назарий ёндашувлар ўрганилиб мушоҳада қилинган. Тадқиқотда белгиланган мақсадга эришиш учун йўналиш танлаб олинган. Эмпирик тадқиқотнинг кузатиш, жамлаш, гуруҳлаш ва маълумотлар манбалари ўртасидаги алоқаларни аниқлаш усулларида ва назарий материаллардан фойдаланилган.

Ўзбекистонда оилавий бизнесни ривожлантиришнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, жумладан, тадбиркорлик мазкур шаклнинг рақобатбардошлигини ошириш, «ишбилармонлик цикли»нинг барқарорлигини таъминлаш, оилавий муносабатлар ўзининг ижобий тавсифини тўлиқ намоён эта олувчи ташкилий-ҳуқуқий шакллари таркиб топтириш, хўжалик

юритишнинг бошқа шакллари билан ўзаро таъсир ва алоқаларни тартибга солиш каби масалалар тадқиқига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Оилавий тадбиркорлиқнинг ишсизлик даражасини пасайтириш, аҳоли даромадларини ошириш, ўрта мулкдорлар қатламини ўстириш орқали мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий барқарорлиқни таъминлашдаги иштирокини кенгайтириш илмий тадқиқотнинг долзарб йўналишларидан ҳисобланади.

Шунингдек, тадқиқотда тадбиркорлик ва хусусан оилавий тадбиркорлиқнинг ижтимоий самарадорлиги унинг маънавият ва маданият билан узвий алоқадорлигига эътибор қартилди. Оилавий тадбиркорликда жамият маънавияти ва маданияти акс этади: “оилавий бизнес, тадбиркорлик ва оилавий корхона фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий асоси асрлар давомида шаклланиб келган шарқона қадриятлар, ахлоқий тамойиллар ҳисобланган орийат, номус, меҳр-шафқат, мурувват, поклик, ҳалоллик, диёнат, собор-тоқат, ишонч, кут-барақа, адолат, ҳалимлик, эзгулик каби хусусиятлар билан ўйғуллашиб, оила аъзоларининг қундалик фаолияти, инсоний муносабатининг асосини ташкил қилади.”[5] Айни пайтда оилавий тадбиркорлик жамият маънавияти ва маданияти ривожланишига жиддий таъсир ўтказди.

Тадқиқолар шуни кўрсатадики, оилавий тадбиркорлик бир қанча салбий омилларни бартараф этишга сабаб бўлиши мумкин:

- психологик омил — оиладаги оғир психологик муҳит, ўзаро тушунишнинг йўқлиги, оиладаги доимий низолар, ота-оналарнинг ёш эрхотин ҳаётига аралашилари, ёш эр-хотинларни бегоналаштириб қўйиш, бир-бирига бефарқлик;
- ижтимоий омил — ичкиликбозлик, фарзандсизлик, эр ёки хотиннинг саломатлиги яхши эмаслиги;
- маънавий-ахлоқий омил — эр-хотиндан бирининг узоқ вақт давомидаги никоҳдан ташқари алоқалари;
- иқтисодий омил — турар жой шароитларининг қониқарли эмаслиги, моддий етишмовчилик, ишсизлик, эрнинг оилани таъминламаслиги, меҳнат мигранти сифатида чет элга кетган эр-хотиндан бирининг оиласи билан алоқаси узилгани, қарзларни узолмаслик. Бундай салбий омилларни бартараф этишда оилавий тадбиркорлиқнинг ўрни жуда муҳимдир.

Шу билан бирга кузатув натижасига кўра оилавий тадбиркорлиқнинг зарурияти, аҳоли бандлиги масалалари борасида қуйидаги ҳолатлар ва муаммолар аниқланган:

- муносиб ҳақ тўланадиган доимий иш ўринларининг етишмаслиги, ёшларни жумладан, олий маълумот ёки иш стажига эга бўлмаган ёш кадрларни ишга жойлаштиришларидаги қийинчиликлар;
- давлат рўйхатидан ўтмасдан норасмий равишда тадбиркорлик фаолият турлари (озик-овқат маҳсулотларини тайёрлаш, ширинликлар ва миллий таомлар, мева ва сабзавотларни консервация қилиш, уйда нон ёпиш ва ноозик-овқат товарлари билан савдо қилиш, мебелларни таъмирлаш, дераза ва эшик ромларини тайёрлаш, қурилиш ишлари, хизматлар амалга оширувчилар, жумладан: хонадонларда чакана савдо, автомобиллар, сантехника ва бошқа турли маиший хизмат техникаларини таъмирлаш, косибчилик, бичиш-тикиш каби хизматлари ва бошқалар) билан шуғулланиши кузатилди;
- кишлоқ жойларда яхши ҳақ тўланадиган доимий иш ўринларининг мавжуд бўлмаганлиги сабабли ёшларнинг хорижга меҳнат қилиш учун чиқиб кетишлари.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлашда оилавий тадбиркорлиқни ривожлантириш муҳим йўналиш сифатида йўлга қўйилмоқда. Шу боис “соҳа ривожини учун мустақкам

конунчилик ва ҳукукий базани мунтазам такомиллаштириб бориш, оилавий тадбиркорлик учун имтиёз ва преференциялар бериш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилиш масалаларида давлат томонидан тизимли равишда ёрдам кўрсатиш"[6] вазифалари белгилаб олинган. Мамлакатимизда ҳар бир оиланинг тадбиркорлик билан шуғулланиши ва барқарор даромад манбаига эга бўлиши учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида аҳолининг моддий шароитларини тубдан яхшилаш, аҳолининг тадбиркорлик ташаббусларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, жумладан оилавий тадбиркорлик фаолиятини ташкил этишга кенг йўл берилмоқда.

Жамиятда тобора кенг ўрин эгаллаб бораётган тадбиркорлик шаклларида бири оилавий бизнес бўлиб, унга умумий ҳолда қуйидагича таъриф берилган: "Оилавий бизнес – бир оила ёки оилавий алоқалар билан боғланган кишилар гуруҳи томонидан бизнесни ташкил этиш, унинг акциялар назорат пакетини ушлаб туриш, фаолиятини раҳбарлик қилиш"[7].

Юқоридаги таҳлиллар асосида оилавий тадбиркорликка қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ деб топдик: оилавий тадбиркорлик деганда, жисмоний ёки юридик шахс мақомига эга бўлган, эрхотин ва уларга қўмаклашадиган оила аъзоларининг меҳнатига ва мулкига таяниб, қонуний асосда даромад олишга мўлжалланган тадбиркорлик фаолияти тушунилади.

Ижтимоий ҳаётда оилавий тадбиркорлик аслида оилавий бизнеснинг номоеън бўлиш шакли – бу оила аъзолари ва яқин қариндошлар билан биргаликда ташкил этилган ва юритилаётган тадбиркорлик фаолияти бўлиб, уларнинг муваффақияти ва амал қилиш давомийлиги қўллаб омиллар (бозор конъюнктураси, корхонанинг молиявий ҳолати, оила аъзолари ва қариндошлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ва бошқ.)га боғлиқ..

Таҳлилининг кўрсатишича, иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва аҳоли даромадларининг юқори даражасини таъминлашда оилавий тадбиркорлиkning роли муҳим аҳамиятга эга. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик нафақат янги иш ўринларини яратиш, шу билан бирга, барқарор ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш омили сифатида юзага чиқишини ҳаётнинг ўзи тасдиқлади. Шу боис бугунги кунда жаҳонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлиkning асосий улуши оилавий корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда.

Таъкидлаш керакки, "Оила" ва "оилавий тадбиркорлик" категориялари бир-бири билан узвий боғлиқ мураккаб тушунчалардир. Бунда оила фақат истеъмолчи сифатида эмас балки, тадбиркорлик билан шуғулланиб ўз-ўзини даромад билан таъминловчи ва оила аъзоларини меҳнат асосида тарбияловчи субъект сифатида ҳам номоеън бўлиши исботланган.

Мамлакатимизда бундай анъана ва удумлар давлат сиёсати даражасида номоеън бўлмоқда ва унинг ҳукукий асослари яратилган. Ўзбекистон Республикасида оилавий тадбиркорликка оид қонун ва бир қанча Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва қарорлари қабул қилинди. 2012 йил 16 мартда "Оилавий тадбиркорлик тўғрисида"ги қонуни қабул қилинган[8].

Оилавий тадбиркорлиkning ривожлантириш, уларга кўрсатиладиган хизматларни қўпайтириш мамлакатимиз учун ҳаётий заруратга айланмоқда. Чунки, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси бугун бахтли яшашга ҳақли, уни таъминлаш учун давлатимиз тегинли шароитларни яратиб бериши лозим. Давлатимиз раҳбари томонидан имзоланган оилавий тадбиркорликка оид қарорда: "Меҳнаткаш халқимизнинг қадимий касб-хунар анъаналари, ишбилармонлик салоҳияти оилавий тадбир-

корлик, хунарандчилик, касаначилик ва бошқа тадбиркорлик фаолияти турларини кенг оммалаштириш, экин майдонларидан унумли фойдаланган ҳолда кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун катта тажриба ва захира мавжудлигидан далолат беради"[9]. Дарҳақиқат оилавий тадбиркорлиkning ривожлантиришнинг бугун жуда қўллаб-қўллангани мавжуд.

Бу борада маҳаллаларда оила хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишнинг йўллари ва механизмлари яратилган ва шу асосда иш янги ўринларни бунёд этилиб, маҳаллаларда ишсиз аҳолини иш билан таъминлаш йўлга қўйилган. Бироқ, бу борада етарлича муаммолар ҳам мавжуд. Уларни ҳал этишнинг энг мақбул йўлларида бири маҳаллаларни тўлақонли иқтисодий мустақкам субъектга айлантириш лозим. Бунинг учун биринчи гада маҳалла бюджетини ташкил қилиш ва унинг молиявий манбаларини аниқлашдан иборат. Бу тавсия келажақда маҳаллаларда, айниқса кишлоқ жойларда оилавий тадбиркорлиkning янада ривожлантиришга хизмат қилади, деб ҳисоблаймиз.

Оилавий тадбиркорлиkning ривожлантириш ва касбга тайёрлаш орқали камбағаллиkning камайтириш чораларидан биридир. Мамлакатимизда ижтимоий ҳимояга муҳтож ва кам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш, аҳолини тадбиркорликка кенг жалб қилиш борасидаги ишларни самарали амалга ошириш мақсадида Президентнинг 2020 йил 18 февралдаги фармони ҳамда қарорига мувофиқ, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ташкил этилган. Маҳалла – туман (шаҳар) – вилоят – республика даражасида тадбиркорлиkning ривожлантириш ва камбағаллиkning камайтиришга масъул лавозимлар жорий қилиниб, вертикал тизим яратилган.

Оилавий тадбиркорлиkning ривожлантириш дастурлари доирасида 2021 йилнинг ўтган даври давомида 148 мингдан ортиқ лойиҳага жами 3,6 трлн. сўм имтиёзли кредит маблағлари ажратилди.

Мамлакатимизда оилавий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш йўлида тўлиқ эркинлик бериш, амалиётда «Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва қудратли бўлади», деган тамойил асосида ислохотлар амалга оширилаётганлиги фикримизнинг далилидир.

Қўпчилик кишилар ўзларининг бошланғич иқтисодий билимларини айнан оилаларда олишади. Оила аъзолари билан биргаликда тадбиркорлик қилиш уларнинг нафақат умумий муаммоларини биргаликда ҳал қилишга, балки бир бирига ўзаро ёрдам қилиш туйғуларини шаклланишига, кичик авлод вакиллари малакаларини оширишга ва келажақда уларни амалиётда қўллаш учун катталардан ўрнат олишларига ёрдам беради.

Бу борада оилавий тадбиркорлиkning қўллаб-қувватлаш соҳасида давлатнинг тартибга солиш тизимини такомиллаштириш қуйидаги йўналиш ва аниқ тадбирларни амалга оширилиши лозим:

- оилавий тадбиркорлиkning юритиш учун тўсқинлик қилаётган омиллардан энг асосийси молиявий омиллар эканлигини инобатга олиб, ўз бизнесини бошламоқчи бўлган оила учун зарур миқдорда маблағ ажратишни оила даромадларини қўпайтиришга йўналтирилган сиёсат даражасига қўтариш ва шу билан бирга оилавий тадбиркорлиkning ривожлантириш учун микромолиявий институтларнинг ролини ҳам ошириш;

- оилавий тадбиркорлиkning ривожланиши учун қулай имкониятлар яратиш мақсадида тадбиркорлик ва мулкчилик ҳуқуқларига оид тўпламлар яратиш ҳамда гаровга қўйилган мулк ёки оила хўжалиги активларини сотиб олиш ҳуқуқига қатъий амал қилишни таъминлаш;

- хуудларда оилавий тадбиркорликка кўмаклашиш бўйича маслаҳат марказларини ташкил этиш.

Шу билан бирга ҳар йили якуни бўйича оилавий тадбиркорликни амалга оширишнинг самарадорлигини баҳолаб бориш учун қуйидаги кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин:

- 1000 та аҳолига нисбатан тўғри келадиган оилавий корхоналар сони; иқтисодиётда умумий иш билан бандлар таркибида оилавий тадбиркорликда иш билан бандларнинг улуши, фойизда%;

- оилавий корхоналарда ўртача ойлик иш ҳақи миқдори, минг (миллион) сўмда;

- оилавий корхоналардан солиқ тушумининг ҳажми, минг (миллион) сўмда;

- оилавий тадбиркорликнинг ЯИМ (ЯҲМ)даги улуши, фойизларда %да белгилаб бориш ва уларнинг ҳисобини олиш.

Хулоса сифатида яна шуни таъкидлаш мумкинки, республикада оилавий тадбиркорликнинг ривожланишини

қўллаб-қувватлаш тугалланмаган жараён бўлиб, баъзи тузатишларни талаб этади. Жаҳон иқтисодиётида ва алоҳида мамлакатларда оилавий бизнесни ривожлантириш тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, республикада оилавий тадбиркорликни янада ривожлантириш бўйича қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

- оилавий тадбиркорлик билан шуғулланаётганларга бизнеслари учун қимматли бўлган ахборотларни мунтазам етказиб бориш, малака ошириш, бизнес стратегияларини ишлаб чиқиш, бизнес масалаларнинг ечимини излашда кўмаклашиш, форумлар, давра суҳбатларни ташкил этиш ва бошқа кўринишдаги амалий ёрдам берувчи ташкилот тузиш. Мисол учун Ўзбекистон оилавий тадбиркорлик ассоциацияси кўринишида бўлиши мумкин.

Демак, оилавий тадбиркорлик билан шуғулланмокчи бўлган шахслар ушбу йўналишда фаолиятларини бошлашса ва давом эттирсалар тинч ва фаровон яшашлари учун амалий асосга эга бўладилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соц.экгиз, 1962, -С.332.; Кейнс Дж. Общая теория занятости процента и денег. –М.: Прогресс. 1948, -С. 238-240; Шумпетер Й. Теория экономического развития. –М.: Мысль 1982, с. 159.;
2. Ахмедов Б., Аминов А.Амир Темур ўғитлари.-Т.:Наврўз, 1992.-11-бет
3. Абдуллаев Ё., Каримов Ф. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари. – Т.: Мехнат,
4. В.Кўчқоров. Оилавий бизнес ва оилавий кадриятлар. Тошкент. “Академия”, 2013, 60-бет
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармонида 1-илова. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси // www.lex.uz
6. Д.Юлдашев. Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш. Автореферат Тошкент 2019 йил.
7. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги қонуни. Қонунчилик палатаси томонидан 2012 йил 16 мартда қабул қилинган. Сенат томонидан 2012 йил 23 мартда маъқулланган. Охириги ўзгаришлар 2015 йил 26 июнда амалга оширилган.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 7 июнь куни “Ҳар бир оила — тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги қарори.// Халқ сўзи. 2018 йил 8 июнь. 1-2 бетлар.
9. Халқ сўзи газетаси 2021 йил, 27 март, 1-2 бетлар.

УДК: 378:180.6

Гульнур ТЛЕУБАЕВА,

Преподаватель Нукусского филиала ТУИТ имени Мухаммеда аль-Харезмий.

E-mail: gtleubaeva66@gmail.com

педагогика фанлари доктори (DSc), доцент Карлыбаева Г.Е тақризи асосида

TRAINING OF TALENTED STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ORGANIZATION OF SCIENTIFIC AND CREATIVE ACTIVITIES

Abstract

This article discusses a number of fundamentals about ability, talent and the identification of gifted students and discusses the conditions for the development of specific talent with general talent. The scientific importance of developing students talents is also revealed. Ability and talent are closely related concepts. Educational activities are complex and multifaceted, placing certain demands on the mental and physical capabilities of students. If a student's characteristics meet these requirements, he or she will be able to lead a competent and high-quality learning activity. Talent, on the other hand, is a system that develops over a lifetime and determines a person's ability to achieve very high results in one or more types of activities compared to other student.

Key words: talent, mental ability, general ability, special ability, activity, ability, teaching, intellect, creative ability, methodical competence

ПОДГОТОВКА ДАННЫХ СТУДЕНТОВ В ВУЗАх И ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В этой статье обсуждается ряд основ о способностях талантах и выявлении одаренных студентов, а также обсуждаются условия для развития конкретного таланта с общим талантом. Раскрывается научная важность развития талантов студентов. Способности и талант-понятия тесно связанные. Образовательная деятельность сложна и многогранна, предъявляя определенные требования к умственным и физическим возможностям учащихся. Если характеристики студента будут соответствовать этим требованиям, он сможет вести грамотную и качественную учебную деятельность. С другой стороны способность-это система которая развивается на протяжении всей жизни и определяет способность человека достигать очень высоких результатов в одном или нескольких видах деятельности по сравнению с другими людьми.

Ключевые слова: талант, умственные способности, общие способности, специальные способности, деятельность, способность, обучение, интеллект, творческие способности, методическая компетентность.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ИҚТИДОРЛИ ТАЛАБАЛАРНИ ТАЁРЛАШ ВА ИЛМИЙ ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада қобилият, иқтидор ҳақида ва иқтидорли талабаларни аниқлаш ҳақида бир қанча асослар келтирилган ва умумий иқтидор билан махсус иқтидор ривожланишидаги шарт-шароитлар тўғрисида сўз юритилади. Шунингдек, талабаларнинг иқтидорли ривожлантиришнинг илмий аҳамияти очиқ берилган. Қобилият ва иқтидор бир бирига ҳамма вақт боғлиқ тушунчалар ҳисобланади. Таълим фаолияти мураккаб ва қўп қиррали бўлиб, талабаларнинг ақлий ва жисмоний имкониятларига маълум талаблар қўяди. Агар талабанинг хусусиятлари ушбу талабларга жавоб берса, у қобилиятли ва юқори даражада ўқув фаолиятини олиб боради. Иқтидорлик эса-бу ҳаёт давомида ривожланиб борадиган ва инсоннинг бошқа одамлар билан таққослаганда бир ёки бир неча турдаги фаолиятида жуда юқори натижага эришиш қобилиятини белгилайдиган тизим.

Таянч сўзлар: иқтидор, ақлий иқтидор, умумий иқтидор, махсус иқтидор, фаолият, қобилият, ўқитиш, интеллект, ижодий иқтидор, методик компетенция

Қириш. Олий таълим муассасаларида иқтидорли талабаларни тайёрлаш ва илмий ижодий фаолиятини ташкил этишдан асосий қўзланган мақсад уларнинг илмий техникавий ҳамда ижодий қобилиятларини ривожлантириш орқали мутахассислик ва касбий ижодий тайёргарлик даражасини оширишдан иборат.

Талабаларни илмий ижодий фаолиятини мақсадли ташкил этиш ишлари Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури", олий таълим муассасасининг Низоми ва "Иқтидорли талабалар билан ишлаш" бўлими Низомлари асосида мувофиқлаштирилмоқда. Иқтидорли талабаларни мақсадли тайёрлашда фанларни юқори даражада ўзлаштириш, илмий-ижодий ишларга йўналтириш, амалий ва лаборатория ишларида фаол қанташиш, илмий-ижодий

ишларни бажариш жараёнида мустақил фикрлаш, янги фикр ва мулоҳазаларни билдириш, амалда тадбиқ этиш назарда тутилади.

Ҳозирги кунда давлатимиз раҳбарининг доимий эътибори ва қўллаб-қувватлаши туфайли олий таълим муассасаларида иқтидорли талабаларни илмий фаолиятга жалб этиш, эришган ютуқларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш, турли Давлат стипендияларини тайинлаш, ёш кадрларга малакали профессор-ўқитувчиларни бириктириш орқали "Устоз-шогирд" анъанасини давом эттириш каби устувор вазифалар давлат сиёсати даражасида олиб борилмоқда. Иқтидорли ёшлар - Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти ҳамда унинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб

ўрин эгаллашини таъминловчи муҳим омил ва миллат зийнати ҳисобланади.

Бўлажак мутахассислар томонидан маълумотни яхлит ҳолда қабул қилиш учун, келажакдаги касбий фаолиятни самарали амалга ошириш шарти сифатида уларнинг қобилиятларни ривожлантириш муҳим масала ҳисобланади.

Қобилиятларни талқин қилишда шахс-фаолият ёндашувининг муҳим қоидаларидан бири бу инсоннинг норопсик хусусиятларининг фаолият талабларига мувофиқлиги. Шу билан қўйидаги асослар мавжуд: «Таълим фаолияти мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, талабаларнинг ақлий ва жисмоний имкониятларига маълум талаблар қўяди». Агар талабанинг хусусиятлари ушбу талабларга жавоб берса, у қобилиятли ва юқори даражада ўқув фаолиятини олиб боради.

Қобилиятлар-бирон-бир муваффақият ёки билимларни қисқартиришга қодир бўлмаган ҳаракатларнинг муваффақиятини белгилайдиган индивидуал психологик хусусиятлар;

Математик қобилиятлар-бу математикани ўрганиш ва ривожлантиришда инсон фаолиятининг индивидуал психологик хусусиятлари;

Иқтидорлик-бу ҳаёт давомида ривожланиб борадиган ва инсоннинг бошқа одамлар билан таққослаганда бир ёки бир нечта турдаги фаолиятида жуда юқори натижага эришиш қобилиятини белгилайдиган тизим.

Шундай қилиб, қобилият ва иқтидор туғилишидан берилмайди, балки ҳаёт давомида ривожланади.

Жаҳон тажрибасида замон талабларига мос методик компетенцияга эга педагог кадрларни тайёрлаш, талабаларнинг математик иқтидорини аниқлаш ва ривожлантириш моделларини ишлаб чиқиш, методик тизим ва электрон таълим ресурсларини яратиш, математика курсини ўқитиш сифати ва самарадорлигига таъсир қўрсатувчи омилларни аниқлаш бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда. Олий таълим муассасаларида математика фанини ўқитиш борасидаги компетенциявий ёндашувга кўра бўлажак математика ўқитувчиларининг методик билимларини ошириш, фаолият усулларини танлашга уларни ўргатиш, уларнинг коммуникатив ва рефлексив малакаларини ҳосил қилиш методикасини ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). А.Н.Колмогоров иқтидор деганда, одатда шахснинг метъёрланган потенциал шаклда мавжуд бўлган, шахснинг ўзгача ютуқлари билан генетик асосланган компонентини қайд этган. Иқтидор тушунчасини қўллашда ҳар доим ҳам, айниқса шахслардаги «ўзгача»лик назарда тутилганда, у кўплаб эътирозларни келтириб чиқаради. Аслида, ўзи шундай бўлсада, инсон мияси унинг ижодга бўлган қобилияти билан бирга шакл-шубҳасиз табиатнинг ғаройиб инъоми ва шу маънода иқтидор тушунчасини қандайдир «ўзгачалик» эмас, балки ҳар бир шахсда мавжуд бўлган потенциал – табиат инъоми деб қараш ҳам мумкин [3].

В. Штерн «Ақлий иқтидор – ўз фикрини онгли равишда янги талабларга йўналтирувчи умумий қобилиятнинг ўзидир» - деб ёзади [5].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ҳозирги кунда иқтидорни ривожлантириш хусусиятлари фаол ўрганилмоқда, иқтидор турлари ва структураси тадқиқ қилинмоқда.

Баъзи тадқиқотларда интеллектуал ривожининг юқори даражаси ва креативлик ақлий иқтидорнинг компонентаси сифатида ўз аксини топган. Лекин креативлик – бу юқори интеллект даражаси эмас. Креативлик – қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил

топган жараён: муаммони сезмок, ўз билимларининг қоникарсиз ва етарли эмаслигини ҳис этиш, етиш-майдиған элементларни олдиндан сезиш, муаммони тушуниш, ечимларини кидириш, гипотезалар қуриш ва бу гипотезаларни текшириш ҳамда натижаларини маълум қилиш. Кўпчилик тадқиқотлар кўрсатадики, (IQ) интеллект баҳоси интеллектнинг ижодий қобилиятлари ҳақида ҳукм чиқаришга имкон бермайди. Ижодкорлик – ақл омбори, ақлий жараёнларнинг муҳим сифати, тасаввур ва интуиция. Яна шу фактни ҳам рад этиш мумкин эмаски, ижодкорлик ва интеллект бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмайди, негаки юқори интеллект даражаси креативликни вужудга келишини таъминлай олмайди.

Б.М.Теплов қобилиятлар ва иқтидорга аҳамият бериб, шуни таъкидлайдики, иқтидор ҳақидаги изланишларни айнан қобилиятлардан бошлаш лозим. қобилият сифатида қуйидагиларни тушунишни таклиф этади:

а) бир инсонни бошқасидан ажратадиган индивидуал-психологик қобилиятлар;

б) фаолиятнинг самарасини белгилайдиган қобилиятлар;

в) орттирилган билим, кўникма ва малакаларга боғлиқ бўлмаган, лекин уларнинг тез ва осонлик билан эгалланишини ва орттирилишини белгиловчи хусусиятлар [7].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Иқтидор тушунчасини таҳлил қилган ҳолда, илк бор иқтидорни аниқлаш IQ интеллектуал коэффициент билан боғланган. Бугунги кунда иқтидорни аниқлаш бир мунча кенг маъно касб этмокда ва нафакат «яхши талаба» балки креатив ва оригинал талабаларга хос қобилиятларнинг кўп ўлчовли эканлиги қайд этилган.

Академик Л.С.Понтрягин, «Мен, энди таниқли математик бўлган 70 ёшли чоғимда, касб танлаш масаласи менинг учун қачон ечилганлигини аниқлаш истаги туғилди. Менинг назаримда 13 ёшга тўлганимга қадар бўлғуси касбим ҳақида ўйланганман ва ўзимда математикага қизиқиш сезмаганман. Мени кўпроқ техника қизиқтирар эди: электрик мотор, вольт ёй ива шу каби предметлар менга жуда қизиқ туюларди.

13 ёшимда бахтсиз тасодиф туфайли кўриш қобилиятимни тўла йўқотганимдан сўнг касб танлаш менинг учун ўта жиддий ва мураккаб масала бўлиб қолди. Биринчи навбатда мен ўрта мактабни тугаллагунимга қадар муваффақиятсиз ва умуман бунга қобилиятим бўлмаган ҳолда шуғулланган мусика турар эди. Мумкин бўлган вариантлар ичида ижтимоий соҳалар хусусан тарих билан шуғулланиш ҳам бор эди. Математикани қийинчилик билан ўзлаштирар эдим, у келгусида менинг касбим бўлиши мумкин деган фикр хаёлимга келган эмас. Бироқ 8- айниқса, 9-синфларда менда математикага жиддий қизиқиш уйғонди, шундай қилиб мактабни битириш чоғимда олий математика тўғрисида маълум тасаввурларга эга эдим.

Мактабни битирганимда мен математикага шу қадар берилган эдимки, бошқа касбни ўйлаб ҳам кўрмадим» [4].

Бизнинг педагогик тадқиқотларимизда талабаларнинг математик иқтидорининг ривожланишини таъминловчи шарт-шароитлар сифатида, қуйидаги ҳолатларнинг мавжудлиги эътиборга олинди: биринчидан олий таълим муассасаларида математика фанларини ўқитишнинг мавжуд шароитлари эътиборга олинган, иккинчидан бу шароитларни шакллантирилган мақсадга мос ҳолда ўзгартириш усуллари, учунчидан махсус ҳолда математик иқтидорли талабаларни ўқитишнинг ташкилий

шакллари, мазмуни, методлари танлаб олинган ва қаралган.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, педагогик шарт-шароитларга оид илмий тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, умумий ва махсус иқтидорни ривожлантирувчи шарт-шароитлар қуйидагилардан иборат:

- қулай психологик муҳитни, индивидуallashtirilgan мулоқатлар ёрдамида ўта муҳим муносабатларни яратиш;

- таълим мазмунининг ахборотлаштирилган муҳитини бойитиш;

- жамоавий ижодкорликка таяниш;

- ўқувчига индивидуал ёндашиш асосида шахснинг ривожланишини фаоллаштириш;

- таълимни технологиялаштириш: ижодий метод ва масалалардан фойдаланиш асосида ривожлантирувчи ва инновацион таълим технологияларини жорий этиш;

- иқтидорни ривожлантириш, шахснинг ижодий ривожланишини бошқариш масалаларида педагоглар компетентлиги;

- иқтидорли талабаларни ўқитишда тадқиқотчилик, муаммоли ва эвристик методларнинг устиворлиги;

- талабаларни махсус методларни фойдаланиш асосида ижодий фаолиятга жалб этиш;

- ижодий қобилиятларнинг ривожланишини таххислаш ва коррекциялаш.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепсиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5349 сон Фармони
2. Джой Гилфорд, Три стороны интеллекта задач в Сб.: Психология мышления. -М.: Прогресс, 1965. - с. 434-437. Источник: <https://vikent.ru/enc/1803/>
3. Колмогоров А.Н. Математика – наука и профессия. –Москва: Наука, 1988. – 289 с.
4. Понтягин Л.С. Жизнеописание Л.С.Потрягина, математика, составленное им самим [Электронный ресурс].
5. Штерн В. Дифференциальная психология и ее методические основы [Электронный ресурс].
6. Incheon declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 May 2015, Incheon, Republic of Korea). - 48 p.
7. Теплов Б.М. Психология индивидуальных различий. Способности и одаренность. Психология музыкальных способностей. Ум полководца. Заметки психолога при чтении художественной литературы]: Избранные труды : в 2 томах / Б.М. Теплов. – Москва : Педагогика, 1985. – 328 с.
8. Юркевич В.С. Организация психологического сопровождения одаренных подростков в процессе их профессионального самоопределения. Методические рекомендации. – М., 2011. – с. 76.
9. Тряпицина А.П. Ценностно-смысловые ориентиры построения содержания дисциплины «Педагогика» //Письма в Эмиссия.Оффлайн (The Emissia.Offline Letters): электронный научный журнал. –Июль 2009, ART 1339. -СПб., 2009г. - URL:<http://www.emissia.org/offline/2009/1339.htm>. – Гос.рег. 0420900031. -ISSN 1997-8588.
10. Renzulli, J.S. (1994). Schools for talent development: A practical plan for total school improvement. Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.

Муаззам ТОШТЕМИРОВА,
Фаргона давлат университети ўқитувчиси
E-mail: toshtemirova@gmail.com

П.ф.ф.д. Д.Самадов тақризи асосида

ЎҚУВЧИЛАРДА ЎҚИШГА МАСЪУЛИЯТ ХИССИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТАРБИЯВИЙ ИШНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ УЧ БОСҚИЧИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқувчиларда ўқишга масъулият хиссини шакллантиришнинг тарбиявий таъсирлари босқичларга ажратилган ҳолда алоҳида ёритиб ўтилган. Жумладан. Ўқитувчилар томонидан бошланғич синф ўқувчиларида масъулият хиссини шакллантириш жараёнининг умумий моҳиятини очиб бериш мақсадга мувофиқдир. Атроф-муҳитга масъулиятли муносабатни шакллантиришнинг энг мақбул йўли экологик таълим ва тарбия ҳисобланади. Чунки, соҳадаги асосий масъулият умумий ўрта таълим мактаблари, хусусан мактабда табиий фанлар таълими мазмунига сингдирилган ҳолда ташкил этилмоқда.

Калит сўз: экологик тарбия, инновация, интеграция, ўқишга масъулият, атроф-муҳит, табиат объектлари.

ФОРМИРОВАНИЕ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ У СТУДЕНТОВ ЗА ИЗУЧЕНИЕ ТРЕХ ЭТАПОВ ВЫПОЛНЕНИЯ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ

Аннотация

В этой статье подчеркивается образовательный эффект поэтапного формирования у учащихся чувства ответственности за чтение. Включая. Учителям полезно объяснить общий характер процесса формирования чувства ответственности у младших школьников. Экологическое образование и обучение - лучший способ сформировать ответственное отношение к окружающей среде. Это связано с тем, что основная ответственность в этой области интегрирована в содержание общеобразовательных средних школ, особенно в школьное естественно-научное образование.

Ключевые слова: экологическое образование, инновации, интеграция, ответственность за обучение, окружающая среда, природные объекты.

FORMATION OF A SENSE OF RESPONSIBILITY IN STUDENTS FOR STUDYING THREE STAGES OF PERFORMANCE OF EDUCATIONAL WORK

Annotations

This article highlights the educational effect of gradually building students' sense of responsibility for reading. Including. It is useful for teachers to explain the general nature of the process of forming a sense of responsibility in younger students. Environmental education and training is the best way to develop a responsible attitude towards the environment. This is due to the fact that the main responsibility in this area is integrated into the content of general secondary schools, especially in school science education.

Key words: environmental education, innovation, integration, responsibility for learning, environment, natural objects.

Кирриш. Бошланғич таълим ўқитувчилари ўқувчиларнинг атроф муҳитга масъулиятли муносабатини шакллантириш ва “масъулият” тушунчасига келтирилган таърифларни ўрганиб таҳлил асосида ушбу тушунчага таъриф бериб ўтар эканмиз, уни қуйдагича изоҳлаймиз.

Масъулият – шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари доирасида, бирор иш ва унинг бажарилишига астойдил ёндашиши ва уни бажара олишда шахсий жавобгарлик сифатларига айтилади [1].

Масъулият тушунчасининг луғавий маъносига тўхталар эканмиз у, араб тилидан таржима қилинганда «жавобгарлик», «ҳисоб бермоқлик» маъноларини англатиб, бирор иш, хатти-ҳаракат оқибати, натижаси учун жавобгарликни англатади. Ўзбек тилида «масъулият» тушунчасининг муқобили сифатида «жавобгарлик» тушунчаси бевоқифа қўлланилади. Масалан, давлат жавобгарлиги, ҳуқуқий жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик ва ҳоказо [2].

Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларга табиатга, атроф-муҳитга масъулиятли ҳозирги ва келажак авлодга тегишлидир, деган ишончга асосланган бўлиши лозим. Экологик тарбия ўқувчи ахлоқий тарбия мазмунига, табиат, атроф- муҳит олдида бош эгиш ҳам, шунингдек, унга фойда олиш манбаи сифатида қараш ҳам

ёт тушунчадир, атроф-муҳитга масъулиятли муносабатнинг ахлоқий жиҳати унинг ҳуқуқий жиҳатига ҳеч қачон зид бўлмайди. Ҳуқуқий ҳужжатларда атроф- муҳитга ташкил этилувчи хатти-ҳаракатларга нисбатан муайян талаблар қўйилган ижтимоий ҳавфли шакллари таъкиқланган [3].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Д.Элмуратова ўз изланишларида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига «табиатшунослик» фанини ўқитишнинг дидактик шарт-шароитлари ҳақида илмий-назарий ҳулосалар таҳлилини келтирар экан бошланғич синфдан тортиб юқори синф ўқувчиларига ҳам атроф-муҳитга бўлган муносабатини ўзгартириши шартлиги тўғрисида тўхталиб ўтган [4]. Олим инновацион дарслар қаторига интеграцияланган дарсларни киритиш мумкин деб, уларни уч-тўрт ўқув фанлари мавзулари бўйича бир вақтда ўтказилиши, дарс-беллашувлар, дарс-танловлар, дарс-викториналар, дарсларда ўйинли методикани қўллаш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзлари томонидан қўйиладиган саволлар бўйича кичик-муҳокамалар ўтказиш, дарслардан ташқари, мактабдаги ўқув ишлари, шунингдек, ўқув экскурсиялар, факультатив машғулотлар, синфдан ташқари ўқув ишларининг турли шакллари ёрдамида ўқувчиларда атроф-муҳитга бўлган

масъулятини ошириш мақсадга мувофиқ бўлар эди деб ифодалаган. Чунки, “Табиатшунослик ва уни ўқитиш методикаси” кўплаб табиий фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Табиатшунослик ва уни ўқитиш методикаси синтетик фанлар сирасига киритилиб, ўзида табиатшунослик фани бир қанча илмий фанлар билан тўқнаш келади ва ўзининг муаммоли вазиятларга улардан манба олиши, табиий фанлар илмий изланиш методларини - кузатиш, тажриба ва моделлаштириш кабиларни мослаштиради ва сингдирган ҳолда ифодалаб ўтади.

Жумладан, И.Узоқов “Атрофимиздаги олам” ва “Табиатшунослик” фанлари, шунингдек, “Ўқиш”, “Одобнома” ва “Конституция сабоқлари” каби ўқув фанлари орқали бошланғич синфлар ўқувчиларини табиатшуносликка оид билимлар билан қуроллантиради ҳамда атроф-муҳитга ва табиат билан муносабат қоидаларини ўзлаштириб боришда ўқувчилар бу жараёнига нисбатан масъулиятли ёндашиш лозимлигини англаб етадилар [5]. Шу сабабли бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларга масъулият хиссини шакллантиришда уларнинг атроф-муҳит ва табиатга нисбатан муносабатларини ҳам алоҳида таҳлил қилиб ёндашиш лозимлигига ҳам тўхталиб ўтган.

Демак, бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларнинг табиатга атроф-муҳитга жонли ва жонсиз компонентларини киритиб, уларда атроф муҳит тушунчаси (инсонни ўраб турган муҳит) янада кенгрок

тўхталиб ўтиш орқали сингдириш лозим. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга “табиат” тушунчаси таъриф бериб таъбиатнинг қандай мўжиза эканлигини сингдиршда, кўпроқ табиий олам, “атроф муҳит” нафақат табиий, балки инсон ўзгартирган оламни ҳам ўз ичига олади деб кенгрок тўхталиб ўтилса ўқувчиларда кўпроқ ёдда қолади.

И.Ш.Исмамов “ўқувчиларда атроф маъсулиятли муносабатини шакллантиришда: “атроф- муҳитга масъулиятли муносабатнинг энг фаол шакли табиатни, атроф-муҳитни оқилона, мақсадга мувофиқ тарзда ривожлантириш ва қайта ўзгартаришга оид фаолият, мақсад, восита, жараён ва натижани ўз ичига олади” – деб келтирилган [6]. Олим ўз тадқиқотларида “маъсулият” ва “атроф-муҳит” тушунчаларига таъриф беради экан. Табиатга, атроф-муҳитга муносабат амалда кўп қиррали жараён сифатида касб этиши педагогика фанида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, шаклланган инсоннинг табиатга, атроф-муҳитга муносабати “фойда кўриш” тушунчаси билан эмас, балки “ҳар томонламалик” мезони билан белгиланади деб ифодалаб ўтган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларга таълим ва тарбия беришда уларнинг атроф-муҳитга бўлган муносабатларини англаган ва ўқувчи шахсида ҳосил бўлган сифатларни аниқлаган ҳолда унда экологик маданиятни шакллантирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди

1-расм. Ўқувчиларда ўқишга масъулият хиссини шакллантиришнинг тарбиявий таъсирларини босқичларга ажратиш.

Жумладан, Ўқитувчилар томонидан бошланғич синф ўқувчиларида масъулият хиссини шакллантириш жараёнининг умумий моҳиятини очиб бериш мақсадга мувофиқдир [1]. Атроф-муҳитга масъулиятли муносабатини шакллантиришнинг энг мақбул йўли экологик таълим ва тарбия ҳисобланади. Чунки, соҳадаги асосий масъулият умумий ўрта таълим мактаблари, хусусан мактабда табиий фанлар таълими мазмунига сингдирилган ҳолда ташкил этилмоқда [2].

Демак, табиий фанлар фани ўқитувчиси жамиятда атроф-муҳитга янгича муносабатни шакллантирувчи етакчи шахс сифатида, ҳар бир ўқувчида, мамлакатнинг ҳар бир фуқароси унинг тарбиявий таъсири орқали шаклланиш сифатларини сингдирган ҳолда ташкил этиш масалалари ёритиб ўтилмоқда.

Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларда атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришда, табиат неъматларини асраб авайлаш ҳамда атроф-муҳитга маъсулиятли муносабатда бўлиш кўникмаларини ривожлантириш орқали уларда “Савод ўргатиш даври”, “Ўқиш” дарсларида, “Атрофимиздаги олам”, “Табиатшунослик” ҳамда “Тарбия” дарсларида, синфдан ташқари машғулотлар олиб бориш даврида интеграцион жараённи самарали натижасини таҳлил қилиб ўтади. Чунки юқорида санаб ўтилган фанлар кесимида атроф-муҳитга маъсулиятли муносабатда бўлиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган машғулотларни олиб бориш бугунги кунда ўқувчиларда экологик тарбияни онгида сингдиришда долзарб ўрин тутмоқда.

2-расм. Табиатшунослик ўқитиш методикасини қуйидаги гуруҳларга ажратиб таърифлаш мумкин

Хусусан, илмий изланишлар, мавжуд манбалар ва илмий тадқиқотлар билан танишиш жараёнида бошланғич синф ўқитувчиларининг ўқувчиларда атроф-муҳитга маъсулиятли муносабатни шакллантириш масаласи назарий жиҳатдан бевосита ўрганилмаганлигини такидлаб ўтиш мумкин. Тадқиқот ишимиз доирасида “маъсулият” тушунчасининг назарий ва луғавий жиҳатдан таҳлил қилиш жараёнига тўхталар эканмиз И.Узоқовнинг илмий изланишларида “маъсулият” тушунчасига қуйидагича тўхталиб ўтилган бўлиб, “шахснинг жамиятга муносабатини характерловчи, унинг талабларини бажаришни юксак шахсий-ахлоқий хислатларини намоён бўлиши одоб-ахлоқнинг этик категориясидир деб ифодалаган. Чунки, шахс маъсулияти унинг бутун борлиққа булган муносабати, ҳар бир аниқ вазиятга бўлган алоҳида муносабати орқали намоён бўлиш жиҳатларига ҳам урғу бериб ўтилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Таҳлилий ўрганишлар ва келтирилган таърифлар асосида тадқиқот ишимизда қуйидаги таърифни келтирдик: ўқувчи шахси маъсулиятни шакллантириш - бу ўқувчиларда ўз-ўзини бошқаришни, интизомни, ўзига ўзи баҳо беришни шакллантириш, уларни жамоа интизомига мустақил бўйсунтиришга, бурчга садоқатли бўлишга ўргатиш, ана шу мақсадда аниқ педагогик фаолиятни ташкил этиш масаласидир.

Бошланғич синф ўқитувчилари таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларда атроф-муҳитга маъсулият хиссини шакллантиришда синф бўйича тозалик ва озодалик навбатчилиқни ташкил этиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, навбатчилиқ ўқувчилар зиммасига маълум вазифаларни юклаш билан бирга уларни бу жараёнга жиддий қарашга ўргатади. Навбатчилиқни ташкил қилиш вақтида ўқувчилар фаолиятининг ўқитувчи томонидан мунтазам назорат қилиб борилиши, йўл қўйилаётган хатоларнинг ўз вақтида бартараф этилиши учун ўқувчилар диққатини ошириш, навбатчилиқни юқори даражада ташкил эта олган ўқувчилар хатти-ҳаракатларини оғзаки тарзда рағбатлантириб, баҳолаб бориши ҳамда бу жараёнга янада жиддий ёндашиш истиагини ҳосил қилади. Бошланғич синф ўқувчиларини ўқув қуроллари билан тўғри муносабатда бўлишга ўргатиб бориш ҳам уларда меҳнат фаолиятига бўлган маъсулиятни шакллантиришга ёрлам беради.

Бошланғич синф ўқувчиларида экологик онг ва маданиятни шакллантириш ҳамда экологик тарбияга оид тушунчалар ўрганилаётган материаллар бевосита табиат билан танишиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Табиат ҳилма – хил қўринишлари билан инсонни қуршаб турган моддий оламдан тузилган. Бошланғич синф ўқувчиларини экологик онгини шакллантиришга оид тушунчалар билан таништиришдан асосий мақсад

табиатни билиш ва уни асрашга ўргатиш, болалардаги экологик онгини ривожлантиришга оид назарий билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Жумаладан, “Табиатшунослик” фанини ўрганиш жараёнида ўз аҳамиятига кўра, таълим воситалари орасида етакчи ўринни синфга олиб келинган табиатнинг табиий муҳим бўлаги ҳисобланган коллекциялар, гербарийлар, жонли объектлар эгаллайди. Бу ўқувчиларга ўрганилаётган мавзунини бевосита англаш имконини беради, бу эса билим фаоллигини, мавзуга қизиқишни рағбатлантиради, ўқув жараёнини самарали ривожлантиради. Табиатшунослик фанидан дарсдан ташқари ишларни олиб боришда ўқитувчилар табиатда, ўқув-тажриба участкасида, жонли табиат бурчагида, географик ҳудудда олиб борилади. Табиатшунослик фанидан дарсдан ташқари ишларнинг дарс фаолияти билан боғлиқлиги, табиат шайдолари тўғраги, турли экскурсиялар, клублар, жамиятлар ва х.к. ва эпизодик тавсифлар (байрам тадбирлари ва бошқа оммавий фаолиятларни тайёрлаш мақсадида), мактабда факультатив табиатшунослик курслари, дарсдан ташқари ишларнинг оммавий шакллари, уларнинг турлари (кечалар, анжуманлар, байрам тадбирлари, олимпиадалар, викториналар, экскурсиялар, ролли ўйинлар, тортишувлар ва х.к.), табиатни муҳфазалашга оид, экологик йўналишдаги ўтказиладиган байрам, “хафталиклар”, “кунлар” тарбиявий самарадорлигини таъминлашнинг педагогик шарт-шароитлари муҳим ўрин тутди.

Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларни атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларини шакллантиришда экскурсиялар орқали ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. «Табиатшунослик» фани бўйича экскурсияни ташкил этишда асосий объектларга мувофиқ қуйидаги тарзда тартибга солиниши мумкин. Жумаладан,

Экскурсияга тайёргарлик. Бошланғич синф ўқитувчилари ўқувчиларда атроф-муҳит ҳақидаги тасаввурларини шаклланишида экскурсия тарзида олиб бориш муҳим ўрин тутди. Экскурсия дастлабки тайёргарлик, дарсларга тайёргарлик каби экскурсия мавзуси бўйича истикболли режалар тузиш билан бошланади, унинг бошқа ўқув машғулотлар тизимидаги ўрни аниқланади. Дастлабки тайёргарлик ўқитувчини ўз турар-жой атрофидаги табиат билан таништириш, у ёки бу мавзуга оид объектларни аниқлашни қамраб олади.

Экскурсия учун ўқитувчининг бевосита тайёргарлиги ўқувчилар тасаввурида атроф – муҳитга бўлган қизиқишлари ва билимларни ошириш бир неча босқичларни ўз ичига олади:

Табиатдаги мустақил тизимли кузатишларнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда кундалиқда ёки табиат тақвимида берилган аниқ дастур билан ишлаш керак.

Табиатдаги мавсумий ўзгаришларни ўрганиш учун камида мажбурий деб ҳисобланиши керак.
бир йил давомида табиат тақвими саклаб қолиш

АДАБИЁТЛАР

1. Тўраева М.Х. Экология ва ҳаёт. – Т.: Ибн Сино нашриёти. 1998. 37-б.
2. Нишоновна Н. Умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларининг экологик маданиятини шакллантириш (адабий таълим жараёнида): Пед фан. ном. дисс. автореф.-Т: 2001. -22 б.
3. Хабибуллаев А.Ш. Табиатни муҳофаза қилишиит айрим масалалари /Аҳолининг узлуксиз экологик таълим ва тарбияси муамоллари. 1- қисм,- Т: ЎЗПФИТИ, 1993. 3-5-6. Т
4. Д. Элмуродова. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини инновацион касбий фаолиятга тайёрлаш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Т.: 2020
5. И. Узоқовнинг “Бошланғич синф ўқувчиларида масъулият ҳиссини шакллантиришнинг педагогик асослари.: Пед фан. ном. дисс. автореф.-Т: 2008. -22 б
6. Исмаилов И.Ш. Ўқувчиларда атроф маъсулиятли муносабатини шакллантириш: Анорганик кимё мисолида” // Пед фан. ном. дисс. автореф.-Т: 2006. -22 б

Urxiya TURABEKOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:urxiya@mail.ru,

TDTU, HFX kafedrası, katta o'qituvchisi Nizamova D.O. taqrizi asosida

THE IMPACT OF DISTANCE LEARNING ON THE HEALTH OF STUDENTS IN A PANDEMIC

Annotation

The article is devoted to research work on the health problems of university students in connection with the transition to distance learning during the pandemic. The study examined how distance education has impacted the health of students and what are the implications of these radical changes. There are also possible solutions to preserve the health of students in distance learning. In particular, the article discusses the measures that the university administration can take to facilitate the learning process in a pandemic, apply a sequence of actions that can alleviate problems or the current situation.

Key words: distance learning, impact of distance learning, pandemic, student health.

ВЛИЯНИЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ НА ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Аннотация

Статья посвящена исследовательской работе по изучению проблем здоровья студентов вузов в связи с переходом на дистанционное обучение во время с пандемии. В исследовании изучалось, как дистанционное образование повлияло на здоровье студентов и каковы последствия этих радикальных изменений. Также существуют возможные решения для сохранения здоровья студентов при дистанционном обучении. В частности, в статье рассматриваются меры, которые может предпринять администрация университета для облегчения процесса обучения в условиях пандемии, применить последовательность действий, способных облегчить проблемы или сложившуюся ситуацию.

Ключевые слова: дистанционное обучение, влияние дистанционного обучения, пандемия, здоровье студентов.

PANDEMIYA SHAROITIDA MASOFADAN O'QITISHNING TALABALAR SALOMATLIGIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqola pandemiya tufayli masofaviy o'qishga o'tish munosabati bilan oliy o'quv yurtlari talabalarining sog'lig'i muammolarni o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot ishiga bag'ishlangan. Tadqiqot ishida masofaviy ta'lim talabalarining salomatligiga qanday ta'sir qilganligi va bu keskin o'zgarishlarning oqibatlari ko'rib chiqildi. Shuningdek masofaviy o'qitishda talabalar salomatligini saqlash uchun mumkin bo'lgan yechimlari ham berilgan. Maqolada, xususan, pandemiya sharoitida o'quv jarayonini osonlashtirish, muammolar yoki mavjud vaziyatni yumshata oladigan harakatlar ketma –ketligini qo'llash uchun universitet ma'muriyatining qo'llashi mumkin bo'lgan choralari muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: masofadan o'qitish, masofadan o'qitishning ta'siri, pandemiya, talabalar salomatligi.

Kirish. Masofadan o'qitish - bu o'qituvchi va talabalarining bir -biridan uzoq masofadagi o'zaro muloqoti bo'lib, turli usullar yordamida bilimlarni o'zlashtirishga olib keladi. Bu usullarga internet tarmoqlaridan foydalanish, interaktiv usullar va boshqalar kiradi. Umuman aytganda, masofadan o'qitish - bu mustaqil ta'lim shakli bo'lib, bunda talabalar ma'lumotlarni mustaqil o'zlashtirishlari zarur bo'ladi.

Ko'plab talabalar dastlab masofadan o'qish shakliga o'tishdan xursand bo'lishdi, chunki bu holda ko'proq vaqt uyda o'tkaziladi, lekin aslida bunday ta'lim shaklining talabalar va albatta o'qituvchilar uchun salbiy tomonlari ma'lum bo'la boshladi. Albatta, masofaviy ta'limning afzalliklari bor. Masalan yo'lkira va vaqtni tejash, shuningdek, ma'lumotni yaxshiroq va batafsil o'rganishga imkon beradigan Internet -resurslardan foydalanish va boshqalar. Ta'kidlash joizki, ularning deyarli barchasi o'qitish sifatini yaxshilash va axborotni o'zlashtirishga qaratilgan, lekin axborotlarning haddan ziyod ko'pligi bo'lishi o'quvchilarning salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Masofaviy ta'lim haqida saytlarda ushbu ta'lim turning afzalliklari va salbiy tomonlari haqida ko'pgina ma'lumotlar bor. Bu manbalarda masofaviy ta'lim turning ilgari ham mavjud bo'lganligi, ammo keng tarqalmaganligi ta'kidlanadi. Pandemiya dunyo bo'yicha ta'limning masofa turiga o'tishiga sababchi bo'ldi. Ta'limning bu shakli ta'siri koronavirus pandemiyasi yo'qligi vaqtidan ham salbiyroq

bo'ldi. Bu shuni ko'rsatadiki, berilgan ma'lumotlarni ko'pligi va ularni o'zlashtirish bilan band bo'lish ko'chaga kamroq chiqishga olib keldi. O'qituvchilar talabalar yetarli miqdordagi fanlarga ega ekanligini hisobga olib materialni o'zlashtirish uchun ancha ko'p vazifalar bera boshladilar, talabalar mustaqil ishlarga ko'proq vaqt ajratishni boshladilar. Pandemiya bo'lmaguncha, talabalariga vazifalarning meyor darajasida berilganligi ularga bo'sh vaqt va dam olish uchun vaqt ajratishga imkon berar edi.

Masofaviy o'qishning ta'sirining yana bir ko'rinishi stressdir. Pandemiya sharoitida talabalarda stress nafaqat virus bilan bog'liq vaziyatdan, balki ta'lim shaklidagi o'zgarishlardan ham kelib chiqadi. Universitet talabalari o'qituvchilarga, ma'lumot taqdim etish uslubiga va ular uchun yaratilgan muhitga o'rganishadi. Endi, mavjud vaziyat tufayli, talabalar ketma-ket 5-6 soat davomida kompyuter va telefon ekranlarini tomosha qilishni majbur bo'ladilar. Bundan tashqari talabalar o'qituvchining real holatda tushuntirib berishiga o'rganib qolgan edilar, masofaviy o'qishda esa buni talabaning o'zi hal qilishi kerak bo'ladi va bu ular uchun ancha qiyinchilik tug'diradi. Bundan tashqari, ko'pincha "zaif" Internet stress manbai bo'lib xizmat qiladi, agar talaba o'zi bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli darslarga qatnasha olmasa va kelmagan deb belgilansa, bu qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Bu holatlar zo'riqish hissinini keltirib chiqaradi, lekin bu bilan kurashish zarur. Birinchidan, iloji boricha o'zgargan sharoitga moslashish kerak. Bundan tashqari, pandemiya

munosabati bilan masofadan o'qitish vaqtinchalik chora ekanligini va undan salbiy oqibatlarisiz chiqish zarurligini tushunish kerak.

Ko'z - himoyalaniishi kerak bo'lgan insonning beshta asosiy sezgilaridan biri. Oliy o'quv yurtida talabalar ma'ruza zalida, dars mashg'ulotlarida o'qituvchiga, doskaga, daftarga va boshqa joylarga qaraydilar va nigohlarini boshqa narsalarga o'tkazganlarida ko'zlarini tarangligini yo'qotadilar. Masofadan o'qish sharoitida, monitor ekranidan daftarga, noutbukdan monitorga va hokazolarga cheksiz qarash, ko'rishning buzilishiga olib kelishi mumkin. Buning oldini olish uchun kompyuter ekranida o'tkaziladigan vaqtni qisqartirish, shuningdek, ko'zlar uchun mashqlar yoki gimnastika qilish kerak.

Pandemiya talabalarining jismoniy faolligiga katta ta'sir ko'rsatdi va uni sezilarli darajada cheklab qo'ydi. Odatda talaba universitetga borar, darslarga qatnashar, katta tanaffusda tushlik qilar, keyin o'qishni davom ettirardi. Bu iste'mol qilingan va sarflangan kaloriya miqdorini muvozanatlashga imkon berar edi. Ammo masofaviy o'qitishda doimo uyda bo'lish faqat aqliy mexnat bilan shug'ullanish harakatchanlikni cheklaydi. Uyda ko'p vaqtini o'tkazayotgan talaba stress holatlaridan qutulish maqsadida ongsiz ravishda meyoridan ortiq ovqatlanishi, ortiqcha shirin ichimliklarni ichishi kuzatiladi. Pandemiya sharoitida uyda qolgan talabalar tog'ri ovqatlanishlari zarur bo'ladi.

Jismoniy faollikning yetarli emasligi muammosini hal qilish uchun talaba ta'lim muassasasiga borishda odatda sarflaydigan energiyasini qoplash haqida o'ylashi kerak. Buni uy sharoitida ertalab va kechqurun badantariya va oddiy fitnes mashqlari yordamida amalga oshirish mumkin. O'z navbatida, uyda tez-tez qolish cheklangan joylardan qo'rqishga olib kelishi mumkinligini ta'kidlash muhimdir. Buning oldini olish uchun 15-20 daqiqa davomida toza havoga chiqish juda muhim, bu "tetiklanishga" yordam beradi va yangi kuch bilan mustaqil ravishda o'qishni davom ettirishga yordam beradi.

Masofadan o'qitish talabalarining jismoniy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Talabalar uy sharoitida masofadan o'qishda ko'pincha noqulay holatda o'tirishadi, bu esa qad qomat buzilishiga, keyinchalik skolyoz, osteoxondroz va boshqa kasalliklar rivojlanishiga olib keladi. Shuningdek, qad qomat holati odamning hissiy holatiga bevosita bog'liq deb xisoblanadi. Talabalar o'qituvchilar berganko'p topshiriqlarni o'z vaqtida bajara olmaslikdan qo'rqadiva o'quvchi bezovtalanadilar. Bukchayib o'tirib dars tayyorlash talaba salomatligiga salbiy ta'sir qiladi. Bu muammoni ertalabki badantariya va umurtqa pog'onasiga maxsus mashqlar yordamida bartaraf etiladi.

Masofaviy o'qishga o'tishning muhim salbiy natijalaridan biri - uyqusizlik. Ko'p talabalar uyqusizlikdan shikoyat qiladilar. Vaqt juda qisqa, shuning uchun talabalar mustaqil bajarish uchun berilgan barcha ishni tugatish uchun uzoq o'tirishadi. Doktor Jyems R. Olschlagerning so'zlariga ko'ra, haftasiga 6-8 soat odatdagidan kamroq uyqu soatlari aqliy ishlash va reaksiya vaqtini buzishi, shuningdek, depressiya, tashvish va asabiylikni keltirib chiqarishi mumkin. Uyqu juda muhim, chunki uyqu miyaga kun davomida o'rgangan ma'lumotlarini tartibga solish, saralash va saqlash imkonini beradi. Uyqusizlik jismoniy va ruhiy salomatlikka ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun uyquni tartibga solish va unga rioya qilish muhimdir. Bunday muammoni yumshatish uchun har doim hamma narsaga vaqt ajratish uchun vaqtini boshqarish zarur. Kundalik ish tartibini tuzib, unga rioya qilish, o'qishda mahsuldorlikni oshirishga va uxlash vaqtini ko'paytirishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Pandemiya sharoiti tufayli masofaviy o'qitishda Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universitetining turli

fakultetlari talabalar salomatligida kuzatilgan o'zgarishlarni aniqlash.

"Pandemiya sharoitida masofadan o'qitishning talabalar salomatligiga ta'siri" mavzusini o'rganish maqsadida so'rov o'tkazildi: "Masofaviy o'qishga o'tgandan keyin sizda qanday o'zgarishlar yuz berdi?"

Islom Karimov nomli Toshkent davlat texnika universitetining turli fakultetlari talabalari. Tadqiqot usuli - so'rov, sotsiologik so'rov. Ishtirokchilar soni 52 talaba.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). So'rov-noma ishtirokchilariga quyidagi savollar berildi:

1. "Sizningcha, pandemiya paytida talabalar yuklamasi oshganmi?" Respondentlarning yarmidan ko'pi, 36 kishi (69%), ish yuki sezilarli darajada oshganini, 11 kishi (21%) ular uchun hech narsa o'zgarmaganligini tan oldi va faqat beshtasi (10%) ish kamligini bildirdi.

2. "Masofaviy o'qishga o'tish sog'lig'ingizga qanday ta'sir qildi?" Respondentlar orasida yarmi (50%) uyqu rejimiga, ovqatlanish odatlariga va ko'rish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatganlarning, uyda uzoq vaqt qolish va ta'lim muassasasi tomonidan berilgan o'quv yuklamani bajarishga vaqt etishmasligini aytganlar. 13 kishi (25%) vazifalarga ajratilgan qisqa vaqt tufayli yuzaga keladigan emotsional haddan tashqari zo'riqish haqida aytganlar. Qolgan 13 kishi (25%) o'qishidan unchalik xavotir olmasliklarini va fanlardagi har qanday ishlarga betaraf bo'lishlarini aytishdi, shuning uchun masofaviy o'qishga o'tgandan so'ng, ularning salomatligiga kuchli o'zgarish sezilmagan.

3. "Sizningcha, ta'limning qaysi shaklida o'qish osonroq?" Respondentlarning katta foizi (41 kishi yoki 79%) an'anaviy kunduzgi ta'lim shakliga ovoz berib, aynan shu shaklda o'qish me'yorida ekanligini ta'kidlagan. Qolgan 11 kishi (21%) masofadan o'qitishni afzal ko'rganlar, faqat uyda uzoq vaqt bo'lishini ta'kidladilar.

Tadqiqot natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, masofadan o'qitishga o'tish talabalarining ko'pchiligi noqulayliklarga duch kelishgan.

O'zbekistonda masofaviy o'qitish nafaqat pandemiya bilan bog'liq, balki ishlab chiqarish qulayligi va o'qish jarayonida foydalanish qulayligi tufayli ham rivojlanib boraveradi. Bu, shuningdek, ta'limning keng tarqalishiga hissa qo'shadi, chunki barcha kerakli ma'lumotlar Internet tarmog'ida joylashgan va uni uyda bo'lganda ishlatish ancha oson. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab onlayn kurslar talabalarga an'anaviy kunduzgi yoki masofaviy ta'limga qaraganda samaraliroq va uyushgan holda o'rganishga yordam beradi. Qaysidir ma'noda, bu qulay, chunki murabbiylar topshiriq berishadi, ularni bajarish uchun cheklangan qisqa vaqt beriladi va ularni bajarib bo'lgach, talaba keyingi darsgacha dam olishi mumkin. Bunday tashkil etilgan ta'lim turida talabalar vaqtida ovqatlanishlari, uxlashlari va faol dam olishlariga vaqt yetarli bo'ladi.

Shuni ta'kidlashni lozimki, albatta, epidemiyaning rivojlanishi salbiy holat bo'lishi bilan birga turli soxalarda yangicha ishlashga va ta'limning masofaviy shakliga o'tishga turk bo'ldi. Lekin bu oliy o'quv yurtlari oldiga yanada katta ma'suliyatni yukladi, ya'ni masofaviy ta'limni sharoitlarini qayta ko'rib chiqish, o'qitish metodikasini mukammallashtirish va talabalarni yangi ta'lim sharoitida ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan usullarni ishlab chiqarishga safarbar etadi. Talabalar yangi sharoitda, yani masofaviy o'qishda tashvishga tushadilar, yo'l qo'ymaslik uchun ularni bunga oldindan tayyorlash va masofadan o'qitish davrini qulayroq qilish muhim.

Xulosalar va tavsiyalar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, xulosa qilishish mumkinki, masofaviy ta'lim shakli, har qanday boshqa sohada yangiliklar kabi, o'zining afzalliklari bilan bir qatorda muhim kamchiliklariga ham ega. Bundan tashqari, ular talabalarining sog'lig'iga juda

kuchli ta'sir ko'rsatadi, lekin kerakli harakat va xohish yordamida bu zararni kamaytirish mumkin. Shuni ham ta'kidlash joizki, pandemiya paytida, qaysidir ma'noda, masofaviy o'qitish - bu foydali yechim, chunki hozir tash-qariga chiqish mumkin bo'lmagan holatda masofadan o'qish uydagi hamma vaqtni to'ldirishi mumkin. Pandemiya sharoiti qachon tugashini dunyo olimlari aniq aytib bera olmayaptilar.

Shu sababli masofadan o'qitishga talabalarni tayyorlab borish zarur. Yana bir muxim omil, internet tarmog'ini sifatini oshirish bo'yicha davlat raxbarlari jiddiy e'tibor berishlari zarur. Chunki masofadan o'qitishda internet omili eng asosiy rolni o'ynaydi. Balki talabalar uchun bepul internet tariflarini taqdim etish masalasini ham ko'rib chiqilsa ta'lim samarador-ligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Talabalar salomatligi bo'yicha qo'llanma: Kollej talabalar [Elektron manba] - URL: [https://www.drugwatch.com/health / talabalar /](https://www.drugwatch.com/health/talabalar/)
2. Kanavo V. "Internet orqali masofaviy o'qitishning afzalliklari va kamchiliklari" [Elektron manba] - URL: [http: // www.curator.ru/doplus.html](http://www.curator.ru/doplus.html)
3. Masofaviy ta'lim talabalarini qo'llab -quvvatlash: o'quv qo'llanma modeli va uning o'quvchilar ishiga ta'siri [Elektron manba]
4. https://www.researchgate.net/publication/301647295_Supporting_distance_education_students_The_pilot_study_of_a_tutorial_model_and_its_impactl_form_studance "Pandemiya paytida masofaviy o'qitish talabalarning farovonligiga ta'siri" mavzusidagi ijtimoiy so'rov [Elektron manba] - Kirish rejimi - <https://docs.google.co>

УДК:159.9(575.1)

Одил Тўраев,

социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ЎзМУ профессори, соц.ф.н. Каланов К.К. тақризи асосида

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF SUBCULTURAL BEHAVIOR IN YOUTH (ON THE EXAMPLE OF COMPUTER GAMES)

Abstract

The article examines the influence of computer games on the lifestyle of young people, the development of their subcultural behavior. Sociological studies have shown that subcultural forms of behavior, such as the socialization of communicative culture under the influence of computer games, the desire for group egoism and individualism, the transformation of conflict-generating behavior, escapism and violation of the social dress code, were identified using sociological research.

Key words: information, informational security, informational-psychological security, informational society, personal informational-psychological security.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СУБКУЛЬТУРНОГО ПОВЕДЕНИЯ У МОЛОДЕЖИ (НА ПРИМЕРЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР)

Аннотация

В статье исследуется влияние компьютерных игр на образ жизни молодых людей, развитие их субкультурного поведения. Социологические исследования показали, что субкультурные формы поведения, такие как социализация коммуникативной культуры под влиянием компьютерных игр, стремление к групповому эгоизму и индивидуализму, трансформация конфликтного поведения, эскапизм и нарушение социального дресс-кода, были выявлены с помощью социологического исследования.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, информационно-психологическая безопасность, информационно-психологической безопасности личности.

ЁШЛАРДА СУБМАДАНИЙ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ РИВОЖИНИНГ СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛИ (КОМПЬЮТЕР ЎЙИНЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мазкур мақолада компьютер ўйинларининг ёшларнинг турмуш тарзига, уларда субмаданий хулқ кўринишларининг ривожига таъсири ўрганилган. Компьютер ўйинлари таъсирида шаклланидиган коммуникатив маданиятнинг дежтимойлашуви, гуруҳий эгоизм ва индивидуализмга интилиш, конфликтген хулқнинг ўзгариши, эскапизм (реалликдан қочиш), жамият учун умумэтироф этилган кийиниш одобини бузиш каби субмаданий хулқ кўринишлари социологик тадқиқот орқали очиб берилган ва ушбу хулқ-атвор кўринишларини шаклланиши психологик синдромларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калиг сўзлар: ахборот, ахборот хавфсизлиги, ахборот-психологик хавфсизлик, ахборотлашган жамият, шахс ахборот-психологик хавфсизлиги.

Кириш. Дунё миқёсида кечаётган виртуаллашув жараёнлари ўзининг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари билан макро ва микро даражада ёшларнинг турмуш тарзи, ижтимоий институтлар, ижтимоий гуруҳлар, ижтимоий муносабатлар ва тафаккур тарзининг ривожланишида таркибий ўзгаришларга олиб келмоқда. Дунё аҳолисининг 59,5 фоизи (4,66 млрд. киши) глобал интернет тармоғи хизматларидан фойдаланиб келмоқда, шундан 90,1 фоизи турли ижтимоий тармоқ ва мессенжерларнинг фаол фойдаланувчиси ҳисобланиб, уларнинг аксариятини ёшлар ташкил қилади [1]. Интернет тармоғидан оммавий фойдаланиш шароитида ундаги ахборот оқимининг инсон руҳиятига таъсир этиши орқали шахс, жамият, давлат ҳаёти ва фаолиятига салбий таъсирини глобал даражада минималлаштириш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Жаҳонда ёшлар ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини ривожлантиришда меъёрий-ҳуқуқий, ташкилий-техник ва маънавий-психологик тарбия йўналишларида мақсадли изланишлар олиб борилиб, уларда шахс онгини индивидуал ва жамоавий тарзда шакллантиришга шарт-шароитлар яратиш масаласи глобал даражада ЮНЕСКО ва ИФЛА (International Federation of Library Associations) тадқиқотларида [2], шахсга қаратилган ахборот-психологик таҳдидларни

аниқлаш ва бартараф қилиш «Париж дастури ва медиатаълим бўйича 12 тавсия» ҳужжатларида, шахснинг ахборот-психологик таҳдидлар таъсирига тушиб қолишининг олдини олиш муаммолари «Ахборот саводхонлиги бўйича Александрия декларацияси»да ҳамда жаҳоннинг йирик илмий марказлари томонидан олиб борилаётган тадқиқотларда тизимли таҳлил қилиш заруратини илгари сурмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ёшларнинг ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш тизимини ривожлантиришга оид изланишлар турли фан намоёндалари томонидан амалга оширилган. Хусусан, хорижлик олимлар Д.Белл [3]; З.Бжезинский [4]лар янги ривожланаётган жамиятда ахборотни қабул қилиш ва уни қайта ишлаш борасида эришилган ютуқларни ёритишган. Компьютер технологиялари ривожланиши билан маълумотлар алмашинуvinинг янги босқичи доирасидаги социологик назариялар XX асрнинг 80-йилларида Й.Масуда томонидан «ахборотлашган жамият» атамаси доирасида тадқиқ этилган [5]. Ахборотлашган жамият назариясининг методологик ишланмаларини У.Дайзард [6], Э.Тоффлер [7] каби олимларнинг ишларида кўриш мумкин. Ахборотлар орқали мулоқот шакли ва жамиятнинг тубдан янги модели

сифатида ижтимоий тармоқларни ўрганишнинг назарий ва услубий асослари дастлаб М.Кастельс [8] томонидан тадқиқ этилган. Л.Гордон ва М.Лоеб [9] ўз илмий ишларида ахборот таҳдидларининг психологик таъсирини ёритиб, ушбу ёндашув вакиллари ахборот-психологик хавфсизлиқни таъминлашда аҳоли турли қатламларининг қарашлари, касбий ва бошқа ижтимоий ҳолати, фикрлаш тарзидан келиб чиққан ҳолда ёндашган.

Юқоридаги олимларнинг илмий тадқиқотларида ахборот-психологик хавфсизлиқни таъминлашнинг назарий-методологик жиҳатлари, Ўзбекистонда ёшларнинг ахборот-психологик хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги миллий манфаатлар, тизимни ривожлантиришга оид ҳорижий тажриба, истикболли йўналишлар таҳлил этилган. Бироқ, ёшлар ахборот-психологик хавфсизлиги тизимини ривожлантириш жараёнлари социологик тадқиқотлар орқали етарли даражада тадқиқ этилмаганлиги мазкур мавзуда чуқур илмий изланиш олиб боришни тақозо этади.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology).

Тадқиқот давомида “Ахборотлашган жамият” концепцияси (Д.Белл), “Ахборот-психологик уруш”, “Манипуляция”, ва бошқа назарияларга таянилади. Методологик асос сифатида тизимли ёндашув услубияти ҳамда социологик тадқиқотларни ўтказишнинг интерпретацион методологиясидан фойдаланилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ёшларда компьютер ўйинлари кесимида шаклланидиган субмаданият аломатларининг мавжудлиги ўрганилганда, уларда субмаданиятнинг қуйидаги компонентлари мавжудлиги аниқланди:

1) Компьютер ўйинлари таъсирида шаклланидиган коммуникатив маданиятнинг деижтимоийлашуви

Респондентларнинг чорак қисми (25,3 %)да ушбу синдром кузатилган бўлиб, улар ўзидаги ушбу субмаданият ўзгаришларни замонавий оммабоп, ёшларга хос қизиқ, сўз ўйини, жаргонларни, сленгги ўз мулоқотларида қўллашнинг давр талабидан келиб чиқиб шаклланиши билан изоҳлайди. Компьютер ўйинларини ўйнаш жараёнида геймерлар бир-бирлари билан коммуникатив алоқага тез ва сифатли киришиши учун ўйин жараёнида қўлланиладиган ўзига хос сўзлашувдан фойдаланишларини тақозо этади.

Маълумки, ҳар бир соҳадаги тизимли ва коллектив коммуникацияда кодификация ва декодификация ҳодисаларининг рўй бериши, табиийдир. Ўз ўрнида, компьютер ўйинлари истеъмолчилари ўртасидаги сўзлашув ҳам шу каби таъсир кўрсатиш характерига эга. Шу сабабли, респондентларнинг чорак қисми мазкур жавобни белгиланганликлари, геймер ўйин жараёнида онг ости перцепцияси орқали замонавий оммабоп, ёшларга хос қизиқ сўз ўйини, жаргонларни, сленгларни ўзлаштиради ва ўз мулоқотларида қўллашдан гувоҳлик беради.

2) Гурӯҳий эгоизм ва индивидуализмга интилиш

Компьютер ўйинларига тизимли мурожаат этувчи ёшларда психологик носоглом синдромларининг мавжудлик эҳтимоли

Тадқиқот давомида ўрганилган респондентларда компьютер ўйинларини тизимли равишда ўйнаганлиги учун патологик интилиш (мания), ўйинга нисбатан транс (жазава ҳиссиёти), ютиш, юткизиш ва шахсга оид ўзгаришлар сидромларининг турли даражада юзага келганлиги аниқланди.

Ўйинларга патологик интилиш синдроми.

Геймерда кузатиловчи мазкур синдром ўзида оилавий муносабатлар, хизмат ва ижтимоий мажбуриятлар, молиявий муаммолар, сиёсий, касбий ёки криминал

Мазкур берилган саволга респондентларнинг қарийиб чорак қисми (24,1 %) фақат ўзи каби эҳтиёжларга эга бўлган шахслар билан бирлашиш ва умумий кизиқишга эга бўлган масалалар бўйича биргаликда қайғуришни ўрганганликларини таъкидлашган. Геймерлар субмаданиятида компьютер ўйинлари жанрларини бирдек маъқул кўрувчи геймерлар бўлмайди. Бу объектив ҳолат бўлиб ёш, жинс, ижтимоий келиб чиқиши ва яна бир қанча омиллар таъсиридан келиб чиқади. Мазкур ҳолатнинг субмаданият йўналишлари шундаки, ушбу гуруҳдаги геймерлар бошқа, яъни айнан ўзи кизиқаётган компьютер ўйинларига кизиқмайдиган шахслар билан бирлашиш истагида бўлмайди. Бунинг натижасида, ёшлар орасида умумий социомаданий қатламдан ажралиб қолган ва маълум компьютер ўйини жанрига ихтисослашган тор йўналишли субмаданият гуруҳ юзага келади.

3) Конфликтотенг ҳулқнинг ўзгариши

Субмаданиятнинг шаклланиши шахсда конфликтларни бошқариш маданиятининг айрим меъёрларини ҳам бузилишини назарда тутди. Геймерларнинг конфликтотенг маданиятида ҳам ушбу салбий ўзгариш кузатилади. Хусусан, тадқиқотда иштирок этган респондентларнинг 22,8 % қисми айнан компьютер ўйинларини тизимли равишда ўйинлик учун конфликтларни бошқаришнинг анъанавий усулларида воз кечганлигини маълум қилган.

Улар тенгқурлари ва бошқалар билан бўладиган конфликт, жанжал ва муштлашувлардан компьютер ўйинлари қаҳрамонлари каби чиқиб кетиш истагида эгаллигини маълум қилиши, мазкур тоифадаги ўсмирларда конфликтотенг иммунитетнинг ғайри ижтимоийлашганлигидан далолат беради.

4) Эскапизм (реалликдан қочиш)

Тадқиқот геймерлар субмаданиятида бошқа омиллар қаторида эскапизмнинг ҳам алоҳида ўрин тутишини кўрсатиб берди. Хусусан, респондентларнинг ҳар тўртинчиси (20,3 %) компьютер ўйинларидан реал муаммолардан қочиш ва чекиниш, ўзининг алоҳида дунёси борлигини ўрганганлигини маълум қилган. Бундай тоифага одатда психофизиологик кифасида интроверсия, яъни ҳиссиётлари ички йўналганлик қатта бўлган геймерлар киради.

Мутахассисларнинг маълум қилишича, агар инсон бир вақтнинг ўзида ҳам интроверт, ҳам ашаддий компьютер ўйинчиси бўлса, ундан ташқари ёшлиги сабабли мустақил шахс сифатида шаклланимаган бўлса, унда бу геймернинг субмаданият кифасини янада мустаҳкамлайди.

5) Жамият учун умумэтироф этилган кийиниш одобини бузиш

Субмаданиятнинг ушбу белгиси тадқиқотда иштирок этган респондентларда унчалик сезиларли даражада кузатилмади. Фақат 7,6 % респондентларда ушбу омилнинг таъсири аниқланган бўлиб, бундай ўзгаришлар уларнинг дафтар ва ўзига тегишли бўлган нарсаларга компьютер ўйинларида кўрган атрибутларни қўйиш билан ифодаланади.

фаолият, даволаниш ва эътибор зарур бўлган соматик касалликлар каби бир қатор тўсиқларга қарамай компьютер ўйинларида иштирок этиш характерини ифода этади. Ушбу патологик синдром геймерда доимий равишда ўйин ҳақида ўйлаш, ўйиннинг тузилишидан катъий назар, унинг сюжетлари ҳақида фантазиялар оғушида юриш, ютиш сценарий ва вариантларини ҳаёлан тузиш, шубҳасиз ютуққа ва муваффақиятга олиб боровчи комбинациялар ҳақида тинимсиз ўйлаш каби патологик ҳолатлар билан кузатилади.

Ўйиндаги транс синдроми. Геймерда кузатиладиган транс синдромида ўйинчи ютиш ёки ютқизишдан қатъий назар, буткул ўйинга кириб кетиши, берилиб кетиши, ўйиндан тўхтай олмаслик ҳолатлари кузатилади. Мазкур синдромга эга геймерлар одатда компьютер ўйинини 4 соатдан 14 соатгача, токи ўйинда иштирок этишга воситаси (молиявий) тугаб қолмагунча ўйнайди. Синдромда ўйиннинг бошида геймернинг асосий мақсади - ютиш ва ғалаба қозонишдан иборат бўлади ва ўйин жараёни узок вақт давом этгани учун геймер транс ҳолатига тушиб қолади. Геймерда кузатилган узок муддатли ўйин транс ундаги ютиш ва ғалабага бўлган бошланғич интилиш, ғалабанинг жозибдорлигини йўқотиб боради.

Ютиш синдроми. Компьютер ўйинлари натижа-сида орттирилувчи ютиш синдроми геймерда ўйин истеъмоли жараёнида кўтаринки кайфият, эйфория, жўшқинлик, ўз-ўзидан пайдо бўлувчи энергия, ўзининг бошқалардан устунлигини ҳис қилиши, эришилган ютуқлардан қувониш каби аломатларга эга. Компьютер ўйинида ютиш синдроми геймерда ўзига ва имкониятларига ишонч, ҳаётдаги ҳолатлар, ўйиндаги бўлғуси ютуқлар ва эришилган ғалабалар юзасидан фантазияга берилиш каби ҳолат кузатилади. Ушбу синдромда геймерни кичик муваффақиятсизлик ҳам унинг асабийлашиши ва психологик мувозанатсизлигига олиб келади.

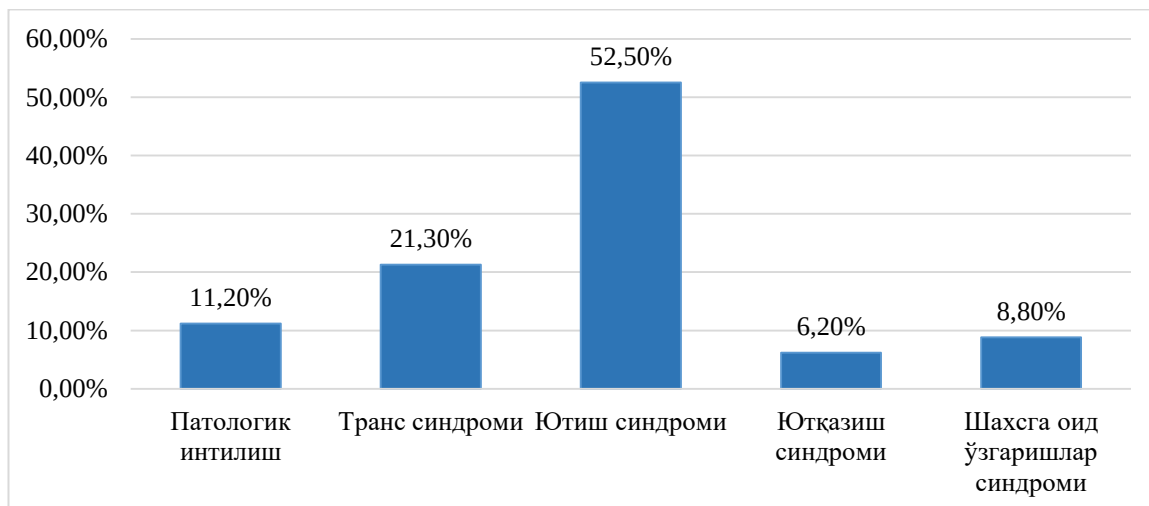
Ютқизиш синдроми. Геймерларда кузатиладиган ютқизиш синдроми ўйин жараёнида ҳам, унинг сўнггида ҳам кузатилиши мумкин. Баъзи ҳолатларда ҳатто бир неча кундан кейин ютқизиш синдроми пайдо бўлади. Геймер ўйин жараёнида ютқизгани сари юқорилаётган ҳовотир, аччиқланиш, зулм ҳисси, баъзи ҳолларда эса умуман ўйин истеъмолидан афсусланиш ҳолатлари кузатилади. Мазкур ҳолатларни олдини олиш мақсадида геймер ўйин жараёнини тўхтатгиси келса ҳам, уни азарт, ютишга бўлган умид, хотирада фиксация бўлган ғалаба ва ютуқлар ҳақидаги хотиралар уни ўйин жараёнини давом

этиришга мотивация бўлиб хизмат қилади. Ушбу синдромга эга геймерларда агрессия, ўч олиш хоҳиши, айбдорни топиб жазолаш истаги пайдо бўлади.

Шахсга оид ўзгаришлар синдроми. Геймернинг компьютер ўйинларини тизимли ўйнаганлики оқибатида, 6-12 ойдан сўнг унда шахсга оид ўзгаришлар синдроми пайдо бўлиб, шахсни ўзини тутишида, хиссиётларида, интеллектуал-ақлий ҳолатида салбий ўзгаришлар кузатилади. Синдромда ёлғон сўзлаш, масъулиятсизлик, юқори конфликтгенлик, интизомсизлик, ишга ва оилага нисбатан вақтинча ёки мутлақ бефарқлик, иш жойини тез-тез алмаштириш, ишлаш қобилиятининг сустлашиши, криминогенлик (ўғирлик, фирибгарлик, сохтакорлик ва бошқ.) ва ёлғизланиш ҳолатлари кузатилади. Шахсга оид ўзгаришлар синдромида геймерда эмоционал бефарқлашувдан ташқари, ўзининг ташқи кўринишига, шахсий гигиенасига нисбатан талабнинг сусайиши ҳам кузатилади. Ушбу синдромга эга геймерда доимий ҳавотир, депрессия, субдепрессия, дисфория пайдо бўлади ва суицидал фикрларга ҳам берилади. Бундан ташқари, кизиқишлар доираси тораяди, узок йиллар давомида таниш бўлган инсонлар билан алоқалари узилади, хотираси сустлашиб, ижодий фаолиятга бўлган қобилияти буткул йўқолади.

Тадқиқотда ўрганилган респондентларда юқорида таъкидланган психологик девиация синдромларининг тахлили шуни кўрсатдики, компьютер ўйинлари билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда 13-14 ва 18 ёшли геймерларнинг психопрофилактикасига алоҳида эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ саналади.

Хусусан, ёш кесимида кўриб чиқадиган бўлсак, **патологик интилиш** синдроми нисбатан кўпроқ 13 ва 18 ёшли (33 % / 34 %), **транс** синдроми 13 ёшли (35,2 %), **ютиш** синдроми 18 ёшли (24 %), **ютқизиш** синдроми 14 ёшли (60 %) ва **шахсга оид ўзгаришлар** синдроми 18 ёшли (43,2 %) респондентларда аниқланган. Кўриниб турибдики, компьютер ўйинлари аксар ҳолларда 13 ва 18 ёшли болаларнинг хулқини девиантлаштиради.

1-диаграмма. Геймерларда психологик ўзгариш синдромлари.

Ёшга оид давр психология назариясига кўра, 13 ёшдаги шахсда болаликдан ўсмирликка ўтиш ҳодисаси юзага келиб, айнан ана шу даврда у ўзининг балоғат ёшига етаётганлигини ҳамда бошқалар даврасида ўзига ҳос “Мен” образини намоиш қилиш заруриятини сезади. Шу сабабли, компьютер ўйинлари ундаги ушбу инстинктив ва индивидуал-психологик ўзгаришларнинг тезроқ кечишига стимул вазифасини ўтайди. 18 ёш эса, инсон ҳаёти учун алоҳида аҳамият касб этиб, у ўзининг онгсиз ҳаракатларини онгли ҳаракатларга трансформация

қилиш, инстинктларидан ижтимоий хулқ генезиси сифатида фойдаланиш ҳамда ижтимоийлашувнинг барча агентлари ва воситалари, шу жумладан, компьютер ўйинларидан ҳам шахсий ривожланишида чексиз фойдаланиш эҳтиёжи юзага келади. Айнан ана шу психологик шарт-шароитлар тадқиқотда 13 ва 18 ёшли геймерларнинг **риск гурӯҳига** кириб қолишини асослаб беради.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Умуман олганда ўтказилган тадқиқот натижа-

лари замонавий ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар шароитида компьютер ўйинларининг ёшлар субмаданий ҳуққ қўринишларининг шаклланишига таъсирини ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди.

1. Жамият ҳаётининг виртуаллашуви ўсиб келаётган авлоднинг маънавий-психологик ҳолатига таъсир этмасдан қолмайди. Бундан ташқари бу ҳолат ёшларнинг келажакдаги ижтимоий муносабатларга ҳам салбий таъсир этиши мумкин. Шунингдек, деярли барча давлатларда жамият ҳаётининг виртуаллашуви натижа-

сида бир қанча анъанавий ижтимоий муносабатларнинг шакли ва хусусияти ўзгариб бормоқда.

2. Компьютер ўйинлари ахборот глобаллашуви оқимида миллий жамиятимиз учун табиий равишда кириб келиши билан ифодаланадиган замонавий восита саналади.

3. Ўзбекистон ёшлари орасидаги геймер шахсини ижтимоий портретлаштириш маълум гуруҳдаги ўсмирлар учун компьютер ўйинлари алоҳида ўрганишни тақозо этувчи ижтимоий-маданий ва ахлоқий-психологик муаммоларни келтириб чиқараётганлигини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://datareportal.com/reports/digital-2021>. Мурожаат санаси: 2021 йил 20 январь.
2. Состояние исследований по проблеме информационного общества. – СПб., ЮНЕСКО. 2004. – 56 с.; Наука в информационном обществе. – Москва, ЮНЕСКО. 2004. – 87 с.; Мониторинг информационного общества и обществ знаний. – СПб., ЮНЕСКО. 2004. – 134 с.; Этика и права человека в информационном обществе. – Москва: ЮНЕСКО. 2007. – 79 с.; Всемирный саммит по информационному обществу. – Москва, ЮНЕСКО. 2007. – 86 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – Москва, Академия, 1999. – 956 с.
4. Brzezinski, Z. The information society as post-industrial society / Z. Brzezinski. Washington, 1983. 148 p
5. Masuda, Y. The information society as Postindustrial Society: World Future Society / Y. Masuda. Washington: D.B USA, 1983. – 139 p.
6. Дайзард У. Наступление информационного века // Новая технократическая волна на Западе / Под ред. П.С. Гуревича. – Москва: Прогресс, 1986. – 343 с.
7. Тоффлер, Э. Шок будущего, 1970. – Москва, АСТ, 2008. – 560 с.
8. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. Екатеринбург, 2004. – 168 с.
9. Gordon L.A., Loeb M.P. Managing Cybersecurity Resources: A Cost-Benefit Analysis Washington: McGraw-Hill, Inc., 2006. - 203 p.

Бахринисо ТЎРАҚУЛОВА,
Бухоро муҳандислик-технология институти
Енгил sanoat технологиялари кафедраси ассистенти
E-mail: Bahriniso.12.1991@inbox.ru

БухМТИ доценти, пед. ф.н. З.Ш.Тўхтаева тақризи асосида

COMPREHENSIVE COOPERATION OF TECHNICAL DEPARTMENTS AND PRODUCTION ENTERPRISES IN AN INNOVATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Annotation

Innovative education is recognized as a top priority all over the world, so the world practice of integrating technical departments and industrial enterprises, specific approaches and integration measures that take into account the interests of industrial enterprises and educational institutions in innovative education systems are considered.

Key words: education, production, integration, integration activities, technical department, advanced technologies, cooperation.

ИНТЕГРАЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ТЕХНИЧЕСКИХ ОТДЕЛОВ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ИННОВАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация

Инновационное образование признано главным приоритетом во всем мире, так что рассматривается мировая практика интеграции технических подразделений и промышленных предприятий, специфические подходы и интеграционные мероприятия, учитывающие интересы промышленных предприятий и учебных заведений в инновационных системах образования.

Ключевые слова: образование, производство, интеграция, интеграционная деятельность, технический отдел, передовые технологии, сотрудничество.

ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ МУҲИТИДА ТЕХНИК КАФЕДРАЛАР ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИНИНГ ИНТЕГРАТИВ ҲАМКОРЛИГИ

Аннотация

Инновацион таълим дунё мамлакатлари энг асосий устувор йўналиш сифатида тан олган бўлиб, техник кафедралар ва ишлаб чиқариш корхоналарининг интеграциялашуви бўйича жаҳон амалиёти, инновацион таълим тизимларида ишлаб чиқариш корхоналари ва таълим муассасалари манфаатларини ҳисобга олувчи ўзига хос ёндашувлар ва интегрatív фаолият ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: таълим, ишлаб чиқариш, интеграция, интеграцион фаолият, техник кафедра, илғор технология, ҳамкорлик.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли қарорида: Олий таълим - илм-фан - ишлаб чиқариш ўртасида узлишлар мавжуд, интеграция таъминланмаган. Илмий-тадқиқот институтлари олий таълимда кадрлар тайёрлаш жараёнига зарур даражада жалб этилмаган, уларда илмий изланишлар иқтисодиёт соҳаларининг реал эҳтиёжларидан келиб чиқмасдан амалга оширилмоқда. Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларнинг тизимли тайёрланмаслиги олий таълим муассасаларининг илмий салоҳиятининг пасайишига олиб келмоқда. Олий таълим – илм-фан – ишлаб чиқариш интеграцияси асосида амалиётга йўналтирилган илмий фаолиятни йўлга қўйиш ҳақида таъкидлаб ўтилган [1].

Жамият тараққиётини жадаллаштириш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири – бу самарали инновацион сиёсатни амалга ошириш, илмий-техника тараққиёти ютуқларига асосланган янги, илғор технологиялар, меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш янги шакллари ҳамда йирик ихтиролар натижаларини жорий қилиш эканлиги айни ҳақиқат.

Инновация (инновацион фаолият) – пировард натижаси маҳсулот, хизмат, ишлаб чиқаришни ташкил

этиш, бошқариш шакли, технология-ларнинг янги турларини яратиш ёки мавжудларини такомиллаштиришдан иборат бўлган фаолият. У инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва кенг жорий этиш жараёнларини ўз ичига олади [2].

Бизнинг фикримизча, инновация жараёни ишлаб чиқариш ва олий таълим муассасаси рақобатбардошлигини таъминлаш, жаҳонда ўз мавқеига эга бўлиш ва уни ушлаб қолиш, унумдорликни, пировардида ҳам олийгоҳ, ҳам соҳа, ҳам яхлит иқтисодиёт самарадорлигини оширишнинг асосий ва мажбурий шартидир.

Инновацияларни бошқариш эса, инновацион жараён ёки фаолиятга нисбатан бошқарувнинг асосий функциялари – ташкил этиш, меъёрлаш-тириш, режалаш-тириш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва тартибга солишни татбиқ этиш ҳисобланади. Инновацияларни жадал татбиқ этиш, энг аввало, мавжуд олий таълим муассасалари фаолиятини ҳар томонлама модернизациялаштиришни зарур қилиб қўяди.

Инновацион тадбиркорлик янги рационализаторлик йўналишларини топиш ва ресурсларни фойдали томонга йўналтириш, ишлаб чиқаришнинг янги комбинацияларини ўзлаштириш, янги бозорларни эгаллаш, янги маҳсулотларни яратишдан иборат.

Ҳозирги ривожланиш вақтида малакали талаба ўз устида ишлаши, шахсини ўстириши лозим бўлади. Чунки

hozirgi kunda ishga joylashishda talablar yuqori kuyiladi.

Malakali talaba deganda kuyidagilar tushuniladi: talaba uqishni bitirgandan sunig aniq mutaxassisligi

buyicha kafolatlangan ish joyiga ega bulishi kerak va kelajakda uz mutaxassisligi buyicha etuk mutaxassis, har tomonlama raqobatbardosh bulishi, ham bilim jihatdan, ham шахs sifatida kompetentli bulib etishishi kerak.

1-расм. Техник кафедра ва ишлаб чиқариш ҳамкорлиги

Bugungi kunda ishlab chiqarish korxonalari kafedralarning uzaro hamkorligini tashkil etishdan maqsad nima? Maqsad hozirgi kunda zamон talabiga javob beradigan malakali kadrlar va etuk mutaxassisni tarbiyalashdan iborat. Buning uchun ishlab chiqarish korxonalari va texnik kafedralarning integrativ hamkorligini kuyidagicha tashkil qiliш mumkin (1-rasm). Bunda korxonalar tomonidan ishlab chiqarishda mavjud muammolarni kafedraga etkazish, korxonada kafedra filiallarini tashkil etish, yaъni koorporativ hamkorliklikni tashkil etish, kafedrada «master-klass»lar utkazish, talabalarда ishlab chiqarishga kiziqishni uygotish, uquv amaliyotlarini tashkil etish, amaliyotga kelgan talabalarни иш joylariga жалб etish, ularda amaliy kunikmalarни shakllantirish, iktidorли talabalarни moddiy raqbatlantirish kabi ишларни amalga oshiradi [3].

Texnik kafedralarda korxona muammolarini urganiш, uшbu muammolar asosida kurs ишлари va kurs loyihalari, malakaviy bitiruv ишлари, magistrlik dissertatsiyalariga илмий mavzular bериш, kerak bulsa xujalik shartnomalari tuзиш, talabalarга назарий bilimларни bериш, korxona ишчи ходимларига назарий маърузалар uқиш, ularning malakasini oshirishda amaliy ёрдам bериш kabi ишларни amalga oshiradi[5]. Bunday uzaro hamkorlik avvalo korxonalardagi mavjud muammolarni илмий jihatdan хал etishga, bu orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, natijada iqtisodiy samaradorlik oshishiga, uz navbatida kafedradagi malakaviy bitiruv ишлари, magistrlik dissertatsiya mavzularining dolzarb muammolarga

karatiliшiga, илмий asoslangan echimlar asosida турли shartnomalar, loyihalarni tuзиш orqali professor-ўqituvchilarning moddiy raqbatlantirishiga олиб келади.

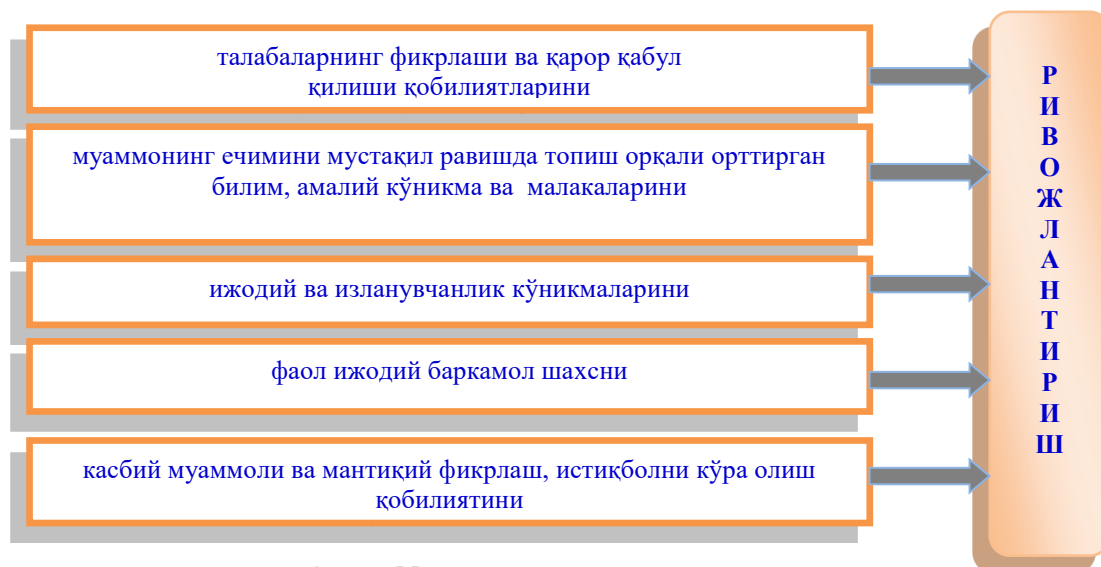
Innovatsion taъlim tizimida samarador uqitish texnologiyasi - bu muammoni uqitishdir. Uning vazifasi faol bилиш jaraъniga undash va tafakkurda илмий-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoni uqitish ijodiy, faol шахs tarbiyasi maqsadiga mos келади [4].

Muammoni uqitishning mohiyatini taъlim beruvchi tomonidan talabalarning uquv ишларида muammoni vaziyatni vujudga keltirish va uquv vazifalarini, muammolarini va savollarini хал qiliш orqali bilimларни takomillashtirish buyicha ularning bилиш faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimларни uzlashtirishning илмий-tadqiqot usulini yozaga keltiradi (2-rasm).

Muammoni uqitish jaraъnida talabalar mustaqilligi uqitishning reproduktiv shakllariga nisbatan toбора usib boradi.

Muammoni vaziyatning mohiyati shuki, u иштирокчилар taniш bulgan maълumotlar va yangi faktlar, hodisalar (kaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik қилади) urtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimларни ijodiy uzlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuchdir. Muammoni vaziyatning belgilari kuyidagilar:

- ✓ иштирокчиларга notaniш faktning mavjud bulishi;
- ✓ vazifalarni bajariш uchun иштирокчиларга bериладиган kurساتmalar, yozaga kelgan bилиш mashakatini хал qiliшda ularning шахсий manfaatdorligi.

2-расм. Муаммоли таълимнинг асосий мақсадлари

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат: маълум (берилган вазифа асосида), номаълум (уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади) ва аввалги билимлар (иштирокчилар тажрибаси). Улар номаълумни топишга йўналган қидирув ишларини амалга ошириш учун зарурдир (3-расм).

Дарс машғулотларида Бумеранг методини қўллаш яхши натижа кўрсатади, дарсдан ташқарида турли адабиётлар, матнлар билан ишлаш, ўрганилган материални ёдида сақлаб қолиш, сўзлаб бериш, фикрини эркин ҳолда баён эта олиш, қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлиш ҳамда дарс мобайнида ўқитувчи томонидан барча ўқувчиларни баҳолай олишга қаратилган (4-расм).

Методнинг мақсади. Ўқув жараёни мобайнида тарқатилган материалларнинг талабалар томонидан яққа ва гуруҳ ҳолатида ўзлаштириб олишлари ҳамда суҳбат-мунозара ва турли саволлар орқали тарқатма материаллардаги матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини назорат қилиш ва баҳолаш жараёни мобайнида ҳар бир талаба томонидан ўз баҳоларини эгаллашига имконият яратиш.

Методнинг қўлланиши. Амалий машғулотлар ҳамда суҳбат-мунозара шаклидаги дарсларда яққа тартибда, кичик ва жамоа шаклида фойдаланилиши мумкин.

Машғулотда фойдаланиладиган воситалар. Талаба дарс жараёнида мустақил ўқишлари, ўрганишлари ва ўзлаштириб олишлари учун мўлжалланган тарқатма материаллар (ўтилган мавзу ёки янги мавзу бўйича қисқа матнлар, суратлар, маълумотлар).

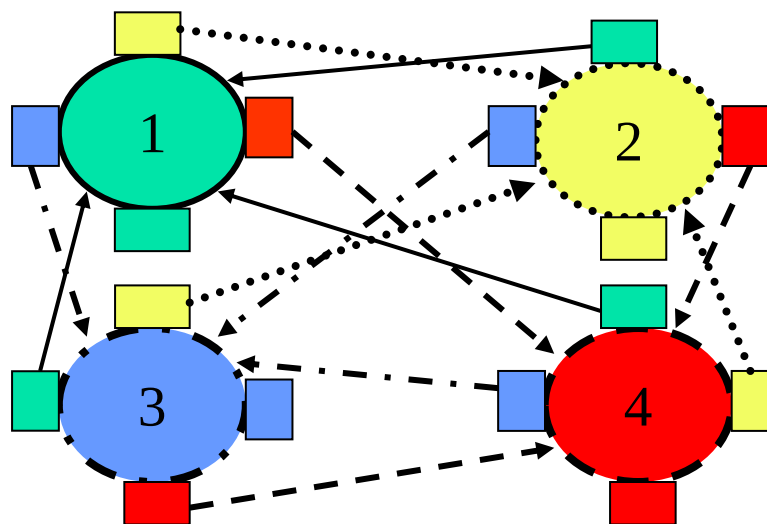
“Бумеранг” методи асосида амалиёт машғулотини ўтказиш тартиби

Ушбу метод бир неча босқичда ўтказилади:

- талабалар кичик гуруҳларга ажратилади;
- талабалар дарснинг мақсади ва тартиби билан таништирилади;
- талабаларга мустақил ўрганиш учун мавзу бўйича матнлар тарқатилади;
- берилган матнлар талабалар томонидан яққа тартибда мустақил ўрганилади;
- ҳар бир гуруҳ аъзоларидан янги гуруҳ ташкил этилади;

3-расм. Муаммоли таълимнинг асосий мақсадлари

4-расм. Бумеранг методининг схематик кўриниши

• янги гуруҳ аъзоларининг ҳар бир гуруҳ навбати билан мустақил ўрганган матнлари билан ахборот алмашади, яъни бир-бирларига сўзлаб берадилар, матнни ўзлаштириб олишларига эришади;

• берилган маълумотларнинг ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш учун гуруҳ ичида ички назорат ўтказилади, яъни гуруҳ аъзолари бир-бирлари билан савол-жавоб қиладилар;

• янги аъзолар дастлабки ҳолатдаги гуруҳларига қайтадилар;

• дарснинг қолган жараёнида талабалар билимларини баҳолаш ёки тўплаган балларини ҳисоблаб бориш учун ҳар бир гуруҳда “гуруҳ ҳисобчиси” тайинланади.

Талабалар ёки талабалар гуруҳи томонидан барча матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини аниқлаш мақсадида ўқитувчи (ёки оппонент гуруҳ) талабаларга саволлар билан мурожаат этадилар, оғзаки сўров ўтказадилар:

• саволларга берилган жавоблар асосида гуруҳлар тўплаган умумий баллари аниқланади;

• ҳар бир гуруҳ аъзоси томонидан гуруҳдаги матн мазмунини ҳаётга боғлаган ҳолда биттадан савол тузилади;

• гуруҳлар томонидан тайёрланган саволлар орқали савол-жавоб ташкил этилади («гуруҳ ҳисобчилари» берилган жавоблар бўйича балларни ҳисоблаб борадилар);

• гуруҳ аъзолари томонидан тўплаган умумий баллар йиғиндиси аниқланади;

• гуруҳлар тўплаган умумий баллар гуруҳ аъзолари ўртасида тенг тақсимланади;

• дарсни якунлаш, уйга вазифа бериш.

Таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси масалаларининг кўринишини олий таълим муассасалари техник кафедраларининг ишлаб чиқариш корхоналари негизида ташкил этиладиган амалиётлари мисолида кўриб чиқамиз. Олий таълим муассасаси техник кафедраси томонидан талабаларнинг амалиётига раҳбарлик қилиш даврида амалиёт раҳбари зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилади[6]:

ўқув режасида белгиланган соатлар ҳажмидаги амалиёт (танишув, малакавий, битирув олди амалиётлари) дастури асосида амалиётни сифатли ўтказиш;

амалиёт дастури бўйича талабаларда туғиладиган саволлар юзасидан маслаҳатлар бериш;

амалиёт бўйича талабаларга Давлат аттестацияси учун белгиланган ихтисослик фанларидан тайёрланган

амалий топшириқларни ишлаб чиқариш корхоналари моддий-техник базасидан фойдаланиб ҳал қилиш, moodle тизимига киритиш;

инновацион таълим муҳитида дарс жараёнида ўтилган умумқасбий ва ихтисослик фанларидан ва Интернет манбаларидан йиғиб тайёрланган маълумотларни ўрганиш, текшириш, умумлаштириш;

амалиёт бўйича талабалар ёзган кундалик ва ҳисобот, яъни саволларга ёзилган жавобларни текшириб, хулоса чиқариб, баҳолаш керак.

Амалиётни ўтайдиган талабалар эса, амалиёт дастурида кўзда тутилган топшириқларни тўла бажариши лозим:

малакавий амалиёт давомиди назарий билимларни ва раҳбар томонидан берилган топшириқларни бажариш мақсадида Давлат аттестацияси учун белгиланган вариантлар саволларига жавобларни тайёрлаш ва moodle тизимига киритиш;

ҳисобот учун жавобларни тегишли фанларнинг ўқув-услубий мажмуалари, Интернет манбалар ва хорижий адабиётлардан фойдаланган ҳолда ёзиб бориши;

амалий саволларга жавобларни ёзишда график ишлар, яъни технологик жараёнлар схемалари, чизмалар, қиёсий жадваллар, диаграммалар, технологик хариталар ва ҳ.к.ларни чизма геоматрия ва муҳандислик графикаси талабаларига мувофиқ қалам, чизғич ва лекалолар ёрдамида чизиш;

амалиёт учун ажратилган даврда Давлат аттестацияси фанларидан тузилган вариантларнинг жавобларини тайёрлаб, электрон тарзда 30-50 бетдан иборат расмийлаштирилган жавоблар асосидаги ҳисоботни moodle тизимига киритиши ва кафедрадан бириктирилган амалиёт раҳбарига топшириши лозим.

Бунда ҳар бир йўналишининг кичик ишлаб чиқариш ёки маҳсулот яратишга асосланган илмий ишлаб чиқариш комплекси, шартномавий алоқаси бўлиши алоҳида эътиборга олинади. Бу қайси ҳамкор ёки талабгор, эҳтиёж, қайси талабларни қондира оламиз кўринишидаги механизм асосида олиб борилади. Бунда алоҳида структура яратишга эҳтиёж бўлмайди, алоҳида штат бирликлари ажратилиши режалаштирилмайди.

Таълим жараёни «илм орқали билим» тамойили асосида ташкил этилишига эътибор берилади. Шу билан бирга ўқув илмий комплекс мақсад ва вазифалари ҳам белгилаб олинади:

мақсад - меҳнат бозори талабаларини қондириш билан боғлиқ ҳолда ОТМда сифат кўрсаткиччи энг юқори даражага кўтариш ва мамлакатнинг инновацион ишлаб

чиқариш кўрсаткичини жаҳон талабалари даражасига етказиш;

вазифалар: олий таълим тизимини Европа стандартлари даражасига кўтариш;

фан ва таълим интеграциясини шакллантириш;

интеллектуал мулк маҳсулотларини тижоратлаш учун шароит яратиш;

юқори малакали ва рақобатбардош – илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш.

Хулоса ва таклифлар(Conslusion/Recomendation) техник кафедра ва ишлаб чиқариш корхоналарининг интегрatív ҳамкорлиги натижасида кафедра-ларда илмий-тадқиқот ишларини йўлга қўйилиши назарий билимларни амалиёт билан боғланишига, корхоналардаги мавжуд муаммоларни илмий жиҳатдан ҳал этилишига, ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамланишига ва илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган профессор-ўқитувчилар ва талабаларни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирилишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. 2017 йил 27 июлдаги (Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида) ПҚ-3151-сонли қарори.
2. Секерин В.Д. Инновационный маркетинг: Учебник. – М.: «ИНФРА-М», 2012. – С. 66.
3. Ҳақимова М.Ф. Кадрлар тайёрлашда таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқлиги // Иқтисодий таълим ривожланишининг муаммолари ва истиқболлари. Тошкент-2015. – 38-6.
4. Тўракулова Б.Б. Technical innovative-educational environment contents of integration cooperation between management and production enterprises. International journal of innovations in engineering research and technology. volume 7, issue 4, apr.-2020, – 246-249 б.
5. Тўхтаева З.Ш., Тўракулова М.К., Тўракулова Б.Б., Мўминова М.С. Pedagogical innovation and the use of debate method in teaching technical sciences” “International Engineering Journal For Research & Development. Vol.5 Issue 3., – P. 1-5.
6. Тўракулова Б.Б. Инновацион таълим муҳитида техник кафедралар ва ишлаб чиқариш корхоналарининг интегрatív ҳамкорлиги. “Замонавий ишлаб чиқаришнинг муҳандислик ва техногик муаммоларини инновацион ечимлари” халқаро илмий анжуман материаллари. Бухоро, 2019. – 753-754 б.

Marjona TO'RAQULOVA,
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti tayanch doktoranti
E-mail: qaxa8004@mail.ru

BuxMTI professori, p.f.n. Axmetjanov M.M taqrizi asosida

MECHANISM AND MODEL OF IMPROVEMENT OF TECHNICAL CREATIVITY SKILLS OF SENIOR STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

In this article, we will focus on such important issues as their questionability, research skills, creative thinking, improvement of technical creativity skills, effective use of advanced pedagogical and information technologies in the thorough acquisition of the secrets of specialization in teaching productive activities of senior students in higher educational institutions.

Key words: creative personality, technical creativity, individual, initiative, motivation, innovation.

МЕХАНИЗМ И МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СПОСОБНОСТЕЙ ОДАРЕННЫХ СТУДЕНТОВ К ТЕХНИЧЕСКОМУ ТВОРЧЕСТВУ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье будут затронуты такие важные вопросы, как поиск, совершенствование исследовательских навыков, креативного мышления, навыков технического творчества, эффективное использование передовых педагогических и информационных технологий при обучении одаренных студентов производственной деятельности в высших учебных заведениях, овладение секретами специализации.

Ключевые слова: творческая личность, техническое творчество, личность, эвристическое образование, инициатива, мотивация, инновации.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA IQTIDORLI TALABALARNING TEXNIK IJODKORLIK QOBILIYATLARINI TAKOMILLASHTIRISH MEKANIZMI VA MODELI

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida iqtidorli talabalarni ishlab chiqarish faoliyatiga o'rgatishda ularning izlanuvchanlik, tadqiqotchilik ko'nikmalarini, kreativ fikrlash, texnik ijodkorlik qobiliyatlarini takomillashtirish, ixtisoslik sirlarini puxta egallashlarida ilg'or pedagogik hamda axborot texnologiyalardan samarali foydalanish kabi muhim masalalarda to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: ijodkor shaxs, texnik ijodkorlik, individual, tashabbus, motivatsiya, innovatsiya.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 16 iyundagi oliy ta'lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida yoshlarni bilim va malakali etib tarbiyalash, jahon taraqqiyotiga mos mutaxassislar tayyorlash, oliy ta'limdagi islohotlarni yanada jadallashtirish kabi g'oyalar ilgari surildi. Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish bo'yicha 4 ta ustuvor vazifani belgilab berilishi, undagi, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv kengashlarining rolini oshirish va kafedralar vakolatlarini kengaytirish, o'quv jarayonini bozor talablariga moslashtirib, ishlab chiqarish bilan uzviyligini ta'minlash va talabaning o'z ustida ishlashi uchun muhit yaratish, oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini oshirish, ilm-fan va innovatsiyani rivojlantirish, professor-o'qituvchilar va talabalar uchun qog'ozbozlikni kamaytirish, sohani raqamlashtirish orqali byurokratiya va korrupsiyani keskin qisqartirish kabi muhim omillarga to'xtalib o'tdilar. [1]

Umuman olganda, oliy ta'lim tizimida ijodkorlik tadqiqotning yangi mavzusi emas. Biroq, ilgari talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish masalalarini ilmiy jihatdan o'rganish uchun alohida ehtiyoj yo'q edi. Iste'dodlar o'z-o'zidan paydo bo'lib, o'z-o'zidan adabiyot va san'at durdonalarini yaratdi, ilmiy kashfiyotlar qildi, ixtiro qildi va shu bilan rivojlanayotgan insoniyat madaniyati ehtiyojlarini qondirdi. Hozirgi kunda vaziyat tubdan o'zgardi. Kadrlarning intellektual salohiyatiga tobora ko'proq ahamiyat berilmoqda. [2]

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ijodkorlik faoliyati mohiyati jihatidan ancha

murakkab bo'lib, faqat inson uchungina mavjuddir. O'zgarib va rivojlanib borayotgan zamonaviy jamiyat insonga yanada yuqori talablarni qo'yadi. Inson yuqori talabga ega bo'lishi uchun esa o'z faoliyati bilan unga yangi narsalarni kiritishi kerak, ya'ni hech qayerda yo'q almashtirib bo'lmaydigan innovatsiyani. Va buning uchun, albatta, ijodkorlik faoliyati hamda kreativ fikrlaydigan bo'lishi lozim. [3]

Hozirgi kunda ijodiy fikrlash qobiliyati deyarli har qanday sohada muhim ahamiyatga ega. Bir paytlar Amerikalik psixolog Karl Ransom Rojers shunday degan edi: "Agar zamonaviy jamiyatda umumiy rivojlanishdagi eng kichik o'zgarishlarga konstruktiv munosabat bildiradigan odamlar yo'q bo'lsa, biz halok bo'lishimiz mumkin va bu, bizga ijodkorlikning yetishmasligi uchun hammamiz to'laydigan badal bo'ladi".

V.N.Drujinin, A.V.Petrovskiy, A.Matyushkin kabi psixologlar tadqiqotlarga asoslanib, ijodkorlikni (mavjud vaziyat yoki mavjud bilimlardan) tashqariga chiqishning bir turi sifatida belgilash mumkin, deb hisoblaydi [4]. Ijodkorlik qobiliyati faoliyat davomida vujudga kelishi mumkin, ammo bu ko'zlangan maqsadga erishish bilan emas, balki faoliyat davomida yangi mahsulotni yaratish bilan bog'liq. Ushbu yangi mahsulot ijodning haqiqiy natijasidir [5].

S.L.Rubinshteyn ixtirochilik ijodining xarakterli xususiyatlarini ta'kidlab o'tdi: «Ixtironing o'ziga xos xususiyati shundaki, uni boshqa ijodiy intellektual faoliyat turlaridan ajratib turadi, u haqiqiy ob'yekt, mexanizm yoki texnikani yaratishi kerak, chunki u muayyan muammoni hal qiladi.

Ko'rib turganingizdek, ijodkorlik to'g'risida juda ko'p turli xil qarashlar mavjud, ammo shunga qaramay, olimlar bitta narsaga qo'shilishadi – ijodkorlikning asosiy tavsifi mahsulotning asosiy yangiligi, ya'ni kreativ fikrlash hamda tubdan yangi yechimlarni izlash bilan tavsiflanadi.

“Ijodkorlik” atamasi shaxsning faolligini hamda u yaratgan qadriyatlarini bildiradi, ular uning shaxsiy taqdiri faktlaridan madaniyat faktlariga aylanadi.

Amerikalik psixolog olim Ellis Paul Torrens tomonidan kiritilgan konsepsiyada – ijodkorlik (lot. creatio - yaratish) so'zning keng ma'nosida yaratish qobiliyatini – yangi g'oyalarni ishlab chiqarish va noan'anaviy yechish usullarini topish qobiliyatini anglatadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ijod har doim haqiqiy mahsulotni o'z ichiga oladi. Fantaziya butunlay yangi bo'lishi mumkin bo'lsada, ular haqiqiy narsada mujassam bo'lmaguncha, masalan, so'zlar bilan ifoda etilmaguncha, qog'ozga yozilmaguncha, badiiy asarga yetkazilmaguncha yoki ixtiroda aks etmaguncha ularni ijodkorlik deb atash mumkin emas. Ushbu asarlar mutlaqo yangi bo'lishi kerak, ularning yangiligi shaxsning tajriba ob'yektlari bilan o'zaro munosabatlaridagi o'ziga xos fazilatlaridan kelib chiqadi. Amerikalik psixolog Karl Rensom Rojersning fikriga ko'ra, “Barcha odamlar ijodiy salohiyatga ega, ammo barchasi ham yetarli darajada rivojlangan ijodiy qobiliyatlarga ega emaslar, ya'ni butunlay yangi narsalarni yaratish qobiliyatiga. Yaratmaydigan shaxslar yo'q, ammo ularning hammasi ham o'zlarining imkoniyatlarini sezmaydilar”. [6]

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ijod bu – ijtimoiy sub'yektning yangiligi, ahamiyati va foydaliligi jamiyat yoki muayyan guruh tomonidan tan olingan faoliyati yoki faoliyati natijasi. Ijodkorlik qobiliyati har qanday talabaga xosdir – shunchaki ularni ochib bera olish va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lish kerak. Lekin buni qanday qilish kerak? Ijodkorlikka o'rgatish mumkinmi? Talabani ijodiy salohiyatini ochib berish uchun qanday sharoitlar zarur? Bu savollar oliy ta'lim tizimi oldidagi muhim vazifalarni belgilaydi. Bugungi kunda ijodiy va kreativ fikrlashga avvalgiga qaraganda ko'proq e'tibor qaratilmoqda. O'zgarishlar tezligi, moslashuvchanlikka bo'lgan ehtiyoj va raqobatning kuchayishi ijodkorlikni beparvo bo'lmaydigan sifatga aylantiradi. Shu sababli, kasb tanlashga qaror qilgan yoshlar uchun o'zlarining ijodkorlik qobiliyatlari darajasi va rivojlanish imkoniyatlarini bilish muhimdir. [6]

Ijodkor shaxs – ijodiy jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshira oladigan hamda aniq ijodiy natija (mahsulot)larga ega shaxsdir. Kreativ shaxs – jarayon yoki natija sifatida ijodkorlikni namoyon etuvchi, masalalarni yechishga nostandart usullar bilan yondasha olishga moyil, o'ziga xos harakatlarni tashkil etish, yangiliklarni ilgari surishga, ijodiy mahsulotlarni yaratishga layoqatli va tayyor shaxs. [7]

Talabalar o'zlarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini qulay muhitda to'la namoyon qilishlari mumkin. Agar talabalarda muvaffaqiyatsizlikka uchrash yoki qo'rquv hissi mavjud bo'lsa, fikrni noto'g'ri ifodalashdan hadiksirasalar, tanqidga uchrasalar bunday vaziyatda ular kreativ fikrlash ko'nikmalarini samarali shakllantirish yoki rivojlantirish mumkin bo'lmaydi. Talabalarda kreativlikni odatga aylantirish orqaligina kreativ fikrlash ko'nikmasini muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Bu jarayonda ular tomonidan mavzu mazmunining puxta anglanishi va kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholashda qo'llaniladigan metod va vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan omillar talabalarda kreativlik sifatleri, malakalarini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. [7]

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi:

- o'zini tavakkaldan olib qochish;
- fikrlash va hatti-harakatlarda qo'pollikka yo'l qo'yish;

shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;

boshqalarga tobe bo'lish;

har qanday holatda ham faqat yutuqni o'ylash.

O'qituvchi-professorlar talabalarining ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmashligi emas, balki darslarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur. [8]

Pedagoglarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan malakalar guruhlarini ko'rib o'tamiz:

- 1) bilishga oid (gnostik) malakalar;
- 2) loyihalash malakalari;
- 3) ijodiy-amaliy (konstruktiv) malakalar;
- 4) tadqiqotchilik malakalari;
- 5) muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) malakalari;
- 6) tashkilotchilik malakalari;
- 7) izchillikni ta'minlovchi (protsessual) malakalar;
- 8) texnik-texnologik malakalar.

Mashg'ulotlarda o'qituvchi “kreativlik yo'l xaritasi”ga ko'ra quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va ulardagi harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalovchi belgilar sanaladi:

- 1) ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish;
- 2) talabalarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga rag'batlantiruvchi strategiya (metod va vositalar)dan foydalana olish;
- 3) innovatsion yondashuv va pedagogik masala (muammo)larning yechimini topishga kreativ yondashish;
- 4) kutiladigan natija.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Hozirgi innovatsion ta'lim muhitida talabalarining texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biridir. [9] Bu intellektual va ijodiy salohiyatni to'plashdagi ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lib, uning yordamida jamiyat rivojlanishining yangi marralarini zabt eta oladi, chunki faqat yorqin ijodiy yechimlar iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy muammolardan chiqish yo'lini topishga yordam beradi. Zamonaviy tadqiqotlar va o'qituvchilar ta'limi amaliyotini qayta ko'rib chiqish jamiyatning ushbu muammoga doimiy ravishda ortib borayotgan qiziqishi haqida izlanishimizga imkon beradi. [10] Biroq, zamonaviy jamiyat ijodiy va kreativ fikrlaydigan kadrlarga bo'lgan ehtiyojning oshishiga qaramay, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish sohasida quyidagi muammolar mavjud:

talabalarining o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish shartlarini aniqlash, o'quv jarayonida ularning texnik ijodkorlik qobiliyatlarini maqbul rivojlanishini ta'minlash;

o'z-o'zini o'rganish jarayonida talabalarining texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish;

talabalarining texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga hissa qo'shadigan o'qitishning zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik shartlari.

Oliy ta'limda talabalar o'rtasida texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik shartlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

talabalarining mustaqil faoliyati asosida boyitilgan axborot-ta'lim muhitini yaratish;

talabani individual ta'lim yo'li bo'ylab rivojlanishi to'g'risida tezkor ma'lumot olishga qaratilgan o'quv jarayonida qayta aloqa qilish;

talabalarining shaxsiy salohiyatini ochib berishga yo'naltirilgan sub'yekt-sub'yektlarning o'zaro aloqalarini o'rnatish.

Talabalarining texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat:

- ixtisoslikka oid fanlardan bilimlariga ega bo'lish;
- kommunikativ odob-axloq asoslarini bilish;

kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish qobiliyatlari;

motivatsiya, shaxsiy fazilatlar tizimi. [11]

1-rasm. Oliy ta'limda talabalarning texnik ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish vositalari, usullari va ish shakllari

Ta'limning individuallashtirish – bu har bir talabaning individual reja va ta'lim dasturlariga ega ekanligini ifoda etadi. Individuallashtirish texnologiyasining umumiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

o'zlashtira olmaslikka olib keluvchi omillarni qayd qilish;

fikrlash jarayonida bilim, malaka, ko'nikmalarni egallash asnosida individual kamchiliklarni tuzata olish usullari;

oila tarbiyasidagi motivatsiyaning bo'lmashligi hamda iroda sustligi kamchiliklarini qayd qilish va yenga olish;

qobiliyatli va iste'dodli talabalarga nisbatan o'quv jarayonini optimallashtirish (ijodkorlik faoliyati, dars va darsdan tashqari ishlarni hisobga olish);

o'qitish jarayonini tanlash erkinligini berish;

umumiy o'quv malakalari va ko'nikmalarini shakllantirish;

talabalarning o'z-o'ziga mos baho bera olishini shakllantirish;

o'qitishning texnik vositalaridan, shuningdek, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish. [11]

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations). Oliy ta'limda iqtidorli talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi bugungi yangi O'zbekiston yoshlari uchun dolzarb vazifadir. Shuni ishonch bilan aytish joizki, talabalarning kreativ fikrlashi, hamda ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish bo'lajak kadrlarning qaysi soha bo'lishidan qat'iy nazar jahon standartlariga javob beruvchi mutaxassis bo'lib shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-son Farmoniga ko'ra tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 16 iyundagi oliy ta'lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasi.
3. Aliyev A. Ijod va izlanishlar. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti. 1996. – 187 b.
4. Makashova V.N. Ochiq ta'lim sharoitida universitet talabalarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Rossiya. Ped. fanl. nom.dissertatsiya. 2005. – 37 b.
5. Ishmuhamedov R.J. O'quv jarayonida interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalarni qo'llash uslubiyoti. T.: RBIMM.: 2008. – 56 b.
6. Tatur Yu.G. Competence in the structure of the quality model of specialist training // Higher Education Today. 2004. - No. 3. - P. 20-26.
7. Шарипов Ш.С., Муслимов Н.А. Техник ижодкорлик ва дизайн. Тошкент – 2007. 33-48 бетлар
8. Tukhtaeva Z.Sh., Turakulova M.K. The Role Of Intermedial Integration In The Formation Of The Creative Activities Of Students. Eurasian Journal of Science and Technology. England, 2019. № 1 (2). – P 7-8.
9. Tukhtaeva Z.Sh. Integration of special subjects in higher education. International Engineering Journal For Research & Development. Vol.5, Issue 3, April 2020. Pages 125-131.
10. Fomin S.V. Educational monitoring is the main aspect of the quality of education. - Orenburg: OGPU, 2003. – P. 120.
11. Opportunities for the development of creative abilities of the future teacher and student// Z.SH. Tukhtaeva, M. K. Turakulova, L. Kh. Nematova, M. R. Ergasheva, M. N. Azimova, S.N. Khudoyberdieva//Journal of Critical Reviews //2020, Vol.7, Issue 12, – P.103-107.

Джамишид УМАРОВ,

Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университети педагогика фанлар номзоди, профессор
E-mail: jamshid-0505@mail.ru

Жисмоний тарбия, спорт назарияси ва услубияти кафедраси доцент в.в.б., (PhD) Тожиев М.А. тақризи асосида

БОШЛАНҒИЧ ТАЙЁРГАРЛИК БОСҚИЧИДА ЁШ ГИМНАСТИКАЧИЛАРНИНГ ҲАРАКАТ СИФАТЛАРИНИ НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақола 5-7 ёшли гимнастикачиларни бошланғич тайёргарлик босқичида тезлик-куч сифатлари гетерохрон йўналишда ривожланиш кўрсаткичлари қиссий таҳлил қилинган. Ўтказилган тажриба натижалари 5-7 ёш болаларга хос жисмоний тайёргарлик даражасини аниқлаш имконини берди ва уларда қайд этилган жисмоний сифатлар жинслараро фарқ билан ифодаланганлигини тасдиқлаб берди.

Калит сўзлар: сезгир даври, ҳаракат кўникма ва малакалари, мускул кучи, махсус машқлар, ҳаракат инерцияси.

CHARACTERISTICS OF MOVEMENT QUALITIES OF YOUNG GYMNASTICS IN THE PRIMARY PREPARATION STAGE

Annotation

This article covers a comparative analysis of the indicators of the development of speed-strength qualities in the heterochronous way in the initial training of gymnasts aged 5-7 years. The results of the experiment gave us a possibility to determine the level of physical fitness of 5-7-year-old children, as well as confirmed that the physical qualities noted in them were elucidated by gender differences.

Key words: sensory period, movement skills and abilities, muscle strength, special exercises, inertial movement

СВОЙСТВА ВЫЯВЛЕНИЯ ДВИГАТЕЛЬНЫХ КАЧЕСТВ УЮНЫХ ГИМНАСТОВ НА ЭТАПЕ НАЧАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В статье проводится сравнительный анализ показателей развития скоростно-силовых качеств в гетерохронном направлении на начальном этапе подготовки гимнасток 5-7 лет. Результаты эксперимента позволили определить уровень физической подготовленности детей в возрасте 5-7 лет и подтвердили, что отмеченные у них физические качества выражались гендерными различиями.

Ключевые слова: сенситивный период, двигательные умения и навыки, мышечная сила специальные упражнения, инерционное движение

-Мавзуга онд адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Айрим муаллифларнинг тадқиқотларида спорт гимнастикаси билан шуғулланувчи мактабгача ва бошланғич мактаб ёшидаги болаларда жисмоний сифатларнинг ривожланиши организмнинг ўсиши ва ривожланиши бир қатор хусусиятлар билан боғлиқлиги қайд этилган (1,3,5).

Биринчидан, бу ёшда бир сифатнинг ривожланиши бошқа сифат кўрсаткичларининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади, бу эса уларнинг ривожланишига комплекс ёндашувни тақозо этади (1,2,4).

Иккинчидан, организмнинг турли функцияларининг ривожланишида сифатларнинг ўсиши айниқса, жадал содир бўлган сенситив даврлар мавжуд. Мутахассисларнинг фикрига кўра (1,6,7), спортчиларнинг жисмоний сифатларини ривожлантиришга педагогик таъсирлар, уларнинг ўсиши шуғулланувчиларнинг ёши ўсишининг муайян даражасида ифодаланган айниқса, ҳаракат қобилиятлари ва кўникмаларини шакллантириш учун жуда муҳим бўлишига ёрдам бериши керак. Шу билан бирга, бу табиий субстрат ва спортчининг индивидуал жисмоний сифатларини намоён қилишда асосий бўлган мушак кучининг ривожланиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

Тадқиқот мақсади. Мактабгача ва бошланғич мактаб ёшидаги болаларда тезлик-куч динамикасини ривожлантиришни тажрибавий асослаш.

Тадқиқот вазифаси. Спорт гимнастикаси билан шуғулланувчи 5-7 ёшли болаларнинг тезлик-куч даражасини аниқлаш.

Тадқиқотнинг услуби. Махсус жисмоний тайёргарлик дастури бўйича педагогик кузатишлар, анкета сўровлар, назорат тестлари; сакраш машқларининг вақт кўрсаткичларини электр рўйхатидан ўтказиш; педагогик тажриба; олинган маълумотларни математик-статистик таҳлил қилиш.

Шуғулланувчиларнинг контингенти. Тажрибада 5-7 ёшли 90 нафар болалар, спорт гимнастикаси бўйича ИБОСМ мактаби ўқувчилари иштирок этди.

Тадқиқот натижалари. Полидинамометрия маълумотлари фақат мушак кучининг потенциалини баҳолашга имкон беради, уни КМГда (кучнинг мураккаб градиенти) фақат битта ҳаракатли фаолият ёки керилиш ҳаракатини баҳолашга имкон беради. Амалиёт учун, шу билан бирга, тестлар ва махсус машқларда, асосий мусобақа машқларига тизимли равишда ўхшаш ҳаракатларда қандай амалга оширилишини билиш керак.

Спорт натижалари ривожланишининг ҳар қандай таҳлилининг бошланғич нуқтаси алоҳида ҳаракат сифатларининг ўзгаришини таҳлил қилиш бўлиши керак. Болаларнинг жисмоний тайёргарлик даражасини аниқлаш учун махсус қобилият ва кўникмаларни талаб қилмайдиган энг содда машқлар қўлланилиб, улар биргаликда МЖТ учун назорат тест дастурини ташкил этади. МЖТ тезлик-куч компонентининг синов таҳлили ёши улғайган сари натижаларининг муҳим такомил-

лашуви ҳақида гувоҳлик беради. Натижаларни ривожлантириш ҳам ёш омиллари, ҳам гимнастика машқининг таъсирига асосланади. Масалан, 7 ёшли қизлар 5 ёшли қизларга қараганда 30 см га узоқроқ сакрайдилар.

Ўғил болаларда бу ёшда натижанинг нисбатан кичикроқ ўсиши кузатилади (18 см). Бироқ, 5 ва 6 ёшли ўғил болалар бир жойдан туриб узунликка сакраш ва моккисимон югуришларда сезиларли устунликка эга. (1, 2-жадвал).

1-жадвал

Қизлар ўртасида назорат тестларининг дастлабки натижалари (n=30)

Тестлар	5 ёш		6 ёш		7 ёш	
	Натижа	балл	Натижа	балл	Натижа	балл
Моккисимон югуриш 2x10 м, (сония)	8,1	3,4	7,8	5,1	7,2	7,5
Жойидан туриб узунликка сакраш, (см)	104,2	0,5	114,8	1,3	133,4	4,7
Қўлларни 900 гача кўтариш (сони)	1,3	2,1	0,7	0,9	3,1	3,1
Иккита параллел скамейда отжимание (сони)	7,4	2,3	7,1	2,2	7,1	2,4
Осилган ҳолда оёқларни 900 да кўтариш (сони)	8,7	4,3	11,0	5,3	12,0	5,6
Осилган ҳолда "бурчак" ҳолатини ушлаб туриш (сония)	6,6	2,9	8,5	3,7	6,2	2,7
Эгилувчанликни баҳолаш (балл)		6,9		6,9		7,7
СФП учун баллар миқдори		22,9		25,3		33,7

2-жадвал

Ўғил болалар ўртасида назорат тестларининг дастлабки натижалари (n=30)

Тестлар	5 ёш		6 ёш		7 ёш	
	Натижа	балл	Натижа	балл	Натижа	балл
Моккисимон югуриш 2x10 м, (сония)	7,7	1,5	7,4	3,0	7,3	4,2
Жойидан туриб узунликка сакраш, (см)	113	0,7	122,2	2,2	130,4	3,3
Қўлларни 900 гача кўтариш (сони)	2,5	2,0	2,1	1,8	2,9	2,2
Иккита параллел скамейда отжимание (сони)	8,2	3,2	7,7	3,0	12,5	5,2
Осилган ҳолда оёқларни 900 да кўтариш (сони)	9,0	5,3	11,8	6,2	11,4	6,3
Осилган ҳолда "бурчак" ҳолатини ушлаб туриш (сония)	5,2	2,5	5,8	2,6	3,1	1,5
Эгилувчанликни баҳолаш (балл)		6,7		6,7		6,1
СФП учун баллар миқдори		21,9		25,5		28,7

Ёш гимнастикачилар тайёргарлигининг бошланғич тезлик-куч даражасини баҳолаш, жойидан туриб узунликка сакраш натижаларини спорт билан шуғулланмайдиган болалар кўрсатган ўртача натижа билан таққослаш мақсадга мувофиқдир.

Ёш гимнастикачиларнинг тезкор-куч тайёргарлигининг дастлабки даражасини баҳолаш, спорт билан

шуғулмайдиган болаларни узунликка сакрашнинг ўртача натижаларини солиштириш мақсадга мувофиқдир.

3-жадвалдаги маълумотлар шуни кўрсатадики, спорт билан шуғулланмайдиган болалар гимнастика билан шуғулланаётган тенгдошларига бу кўрсаткичдан бироз паст.

3-жадвал

5-6 ёшли гимнастикачилар ва спорт билан шуғулланмайдиган болаларнинг узунликка сакрашнинг ўртача бажариш ($\bar{x} \pm \delta$)

Ёши	Қизлар		Ўғил боаллар	
	Шуғулланувчилар	Шуғулланмайдиганлар	Шуғулланувчилар	Шуғулланмайдиганлар
5 ёш	104,2±11,4	95±10,9	112,9±10,9	111±11,3
6 ёш	114,7±11,6	111±12,3	122,2±12,8	116±12,8

Куч машқларининг тест маълумотларини таҳлил қилиш шуни таъкидлайдики, кўпчилик шуғулланувчилар биринчи марта бундай машқларни бажаришга дуч келдилар (параллел скамейкаларда отжимание, “бурчак” ҳолатини вазнда ушлаш ва бошқалар) ва, натижада, биринчи ўлчов натижалари жуда паст эди.

Бироқ, биринчи тестларнинг маълумотлари ҳам ёш гимнастикачиларнинг жинслараро фарқларини кўрсатади. Тортилиш ва отжиманияларда 5-6 ёшли ўғил болалар қизларга нисбатан юқори натижаларни кўрсатадилар. Бироқ, 7 ёшли қизлар осилган ҳолда “бурчак” ҳолатини ушлаб туриш ва отжимание натижаларида устунликка эга.

Баъзи ҳолларда, статик бўлмаса-да, 5 ёшли гимнастикачилар 6 ёшли болаларга нисбатан юқори натижаларни кўрсатадилар - тортилиш, отжимание ва “бурчак” ҳолатини ушлаб туриш (7 ёшлиларда). Улар ривожланишининг жадалроқ динамикаси билан ҳам ажралиб туради.

Бўғимлардаги ҳаракатчанликнинг етишмаслик кўрсаткичи учта машқдаги хатоларни камайтириш йиғиндиси билан қайд этилди (“мост”, ўтирган ҳолатда оёқлар очик ҳолатда олдинга эгилиш и турли шпагат). Таъкидлаш мумкинки, қизлар ва ўғил болалар учун ҳам эгиловчанлик кўрсаткичларининг баҳолаш балли

шкаласига қараганда паст даражада. Шу билан бирга, қиз болаларда бўғимларда эгиловчанлик ва ҳаракатчанликни ривожлантириш афзаллиги тенденцияси кузатилади.

Мушакларнинг ўртача, сезиларли кучли чўзилиш қобилияти ва кейинчалик тез, кучли қисқариши барча сакрашларда итарилиш асоси ҳисобланади.

Сакраш машқларининг вақт кўрсаткичларини электр жиҳатдан рўйхатга олиш, тезлик-куч сифатларини намоён бўлиш даражаси, хусусан, сакраш қобилиятини таянчдан сакраш ва итарилиш вақтини баҳолаш имконини беради.

Шундай қилиб, гимнастикачи таянчдан итарилганда, амортизация босқичдан кейин (мушаклар навбатдаги режимда ишлаганда), шахсий итарилиш босқичи қуйидагича, мушаклар тана массасининг инерция ҳаракатини енгиб, таянчдан бўлган ҳаракат тизимидан хабардор қилади.

Олинган маълумотлар сакрашларнинг вақт кўрсаткичларининг ёшга боғлиқ ўзгаришларини кўрсатади. 5 ёшли қиз ва ўғил болалар таянчдан итарилишининг бир хил реакция суръатларига эга. Шу билан бирга, 6-7 ёшли ўғил болалар билан таққослаганда қизлар тезроқ итариш вақтини намойиш этади (4-жадвал).

4-жадвал

5-7 ёшли ёш гимнастикачилар учун сакрашларнинг вақт кўрсаткичларини электр рўйхатидан ўтказиш ($\bar{x} \pm \delta$)

Ёши	Итарилиш вақти, (мл/сония.)	Р	Парвоз вақти, (мл/сония.)	Р
Қизлар				
5 ёш	0,210±0,038	-	0,346±0,021	-
6 ёш	0,183±0,032	>0,05	0,370±0,036	>0,05
7 ёш	0,177±0,038	<0,05	0,391±0,035	<0,05
Ўғил болалар				
5 ёш	0,210±0,051	-	0,333±0,033	-
6 ёш	0,215±0,063	<0,05	0,384±0,049	>0,05
7 ёш	0,198±0,041	<0,05	0,382±0,031	<0,05

Ўғил болаларда таянчдан итарилиш натижалари ёши улғайган сари яхшиланиш томонга ўзгариради.

Иккинчи кўрсаткич (учиш вақти)га кўра, натижанинг яхшиланиши ҳам ёш билан кузатилади. Демак, икки йилда қизларда (5 ёшдан 7 ёшгача) бу кўрсаткич 13,0% га ошади, ўғил болаларда энг катта ўсиш (15,3%) 5 ёшдан 6 ёшгача кузатилади.

Демак, икки йилда қизларда (5 ёшдан 7 ёшгача) бу кўрсаткич 13,0% га ошади, ўғил болаларда энг катта ўсиш (15,3%) 5 ёшдан 6 ёшгача кузатилади. Бундан ташқари, 7

ёшли болаларнинг парвоз вақти 6 ёшли болалардан сезиларли даражада фарқ қилмайди.

Сакрашларнинг вақт кўрсаткичларини таҳлил қилиш сакраш қобилиятининг ривожланиши қизларда бу ёшда энг муваффақиятли деган хулосага келиш имконини беради. Ёш жиҳатдан барча кўрсаткичлар бўйича натижаларнинг у ёки бу даражага кўтарилиши кузатилади.

Оёқ мушакларининг портловчи кучини аниқлаш учун Абалаков ҳолатидан юқорига сакраш кўрсаткичлари қайд этилди. (5-жадвалга қаранг).

5-жадвал

Ёш гимнастикачилар жойидан туриб юқорига сакраш натижалари

Кўрсаткич	Ёши	Қизлар		Ўғил боаллар	
		($\bar{x} \pm \delta$)	t	($\bar{x} \pm \delta$)	t
Қўлини силкитмаган ҳолатда жойидан туриб юқорига сакраш (см)	5 ёш	28,3±4,2	-	27,6±3,7	-
	6 ёш	33,1±3,8	7,0	31,1±3,7	4,5
	7 ёш	35,0±5,1	1,9	35,9±5,1	4,6
Қўлини силкитган ҳолатда жойидан туриб юқорига сакраш (см)	5 ёш	30,7±4,3	-	30,1±4,2	-
	6 ёш	35,5±4,4	6,5	34,6±3,9	5,2
	7 ёш	38,6±5,1	3,1	37,4±6,5	2,2

Итарилишда 6 ёшли ўғил болалар (11,2%) ва 7 ёшли қизлар (10,3%) қўлларини силкитишда анча яхши бўлишига эътибор қаратилади. Шу билан бирга, 7 ёшли

ўғил болалар ва 6 ёшли қизлар бу салоҳиятдан мос равишда 4,2% ва 7,3% га фойдаланадилар.

Сакрашлар ва жойдан туриб юқорига сакрашлар вақт кўрсаткичларини электр рўйхатидан ўтказиш натижалари ўртасида олиб борилган корреляцион таҳлил уларнинг ўзаро муносабатларининг айрим хусусиятларини белгилаш имконини берди. Айниқса: 5 ёшли ўғил болаларда 7 ёшга келиб (6 ёшда, $r = 0,740$, 7 ёшда, $r = 0,505$, мос равишда) таянчдан итарилиш ва қўлни силташсиз жойдан туриб юқорига сакраш вақти натижалари орасидаги муносабатлар сакланиб қолади.

Парвоз вақти кўрсаткичи ва жойидан туриб юқорига сакраш натижалари ўртасида ҳам яқин муносабатлар аниқланди: қўлларни силкитиш билан жойидан туриб юқорига сакраш натижасида 5 ёшда - $r = 0,763$, қўллар силкитишларсиз жойидан туриб юқорига сакраш натижалари билан 6 ва 7 ёшда ($r = 0,542$ ва $0,666$ мос равишда).

Шундай қилиб, биринчи назорат тестлар маълумотлари 5-7 ёшли болаларнинг жисмоний тайёргарлик даражасини аниқлаш, жисмоний сифатларни намоён

қилишда жинслараро фарқлар мавжудлигини аниқлаш имконини берди. МЖТ тестларида натижаларнинг аста-секин яхшиланиши ёшга қараб фақат тезлик-куч тайёргарлигини тавсифловчи тестларда аниқланди. Масалан, тезлик-куч сифатларини ривожлантиришда 5-6 ёшли ўғил болаларнинг қизлардан устунлиги ва эгилувчанликни ривожлантиришда қарама-қарши тасвир мавжуд.

Тадқиқот жараёнида 6 ва 7 ёшли гимнастикачиларда 5 ёшли гимнастикачиларга қараганда, МЖТ натижаларининг ўсиш суръати секинлашгани айниқса, куч машқларида аниқланди, бу эса саволни илмий текшириш зарурлигини кўрсатади, бу жараён ўсиш давридаги биринчи сакраш жараёни билан қанчалик боғлиқлиги ва бошланғич машғулот босқичида ёш гимнастикачиларни машғулот воситаларини ишлатиш усуллари ва воситаларини қандай бўлиши кераклиги билан боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Гавердовский Ю.К., Лисицкая Т.С., Розин Е.Ю., Смолевский В.М. Спортивная гимнастика (мужчины и женщины)// Примерная программа спортивной подготовки для ДЮСШ, СДЮОШОР и ШВСМ. М.: Советский спорт, 2005- 420 с.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры (общие основы теории и методики физического воспитания: теоретико-методические аспекты спорта и профессионально-прикладных форм физической культуры). М.: Физкультура и спорт, 1991. - 543 с.
3. Розин Е.Ю. Общие основы спортивной ориентации, отбора и прогнозирования в гимнастике. Гимнастика 1996. №1, С. 19-25.
4. Розин Е.Ю. Физическая подготовка гимнастов. //Учебное пособие. М.: 2002.-137 с
5. Система подготовки юных гимнастов.//Методическое пособие. Сост. А.М. Шлемин, П.К.Петров. М.: 1997. -178 с.
6. Умаров Д.Х. Ёш гимнастикачилар жисмоний сифатларини тайёргарлик босқичида ривожлантириш технологияси. Дисс... канд пед. наук. Т.: 2007. -187 б. –
7. Умаров М.Н., Эштаев А.К. Планирование и распределение средств тренировки гимнастов на начальном этапе подготовки. //Учебное пособие. Т.: 2004. -154 с.

УДК: 7А:371

*Ольга ФАРАФОНТОВА,
Тошкент давлат педагогика университети катта ўқитувчиси*

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

3000 М. МАСОФАГА ТЎСИҚЛАР ОША ЮГУРУВЧИЛАРНИНГ ТУРЛИ МУСОБАҚАЛАРДАГИ СПОРТ НАТИЖАЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мазкур мақола орқали мамлакатимиз ва халқаро миқёсда ўтказилаётган мусобақаларда тўсиқлар оша югурувчиларнинг кўрсатган спорт натижалари педагогик таҳлил этилиб, ўзаро қиёсланган ва мамлакатимиз спортчиларининг имкониятларига ўзига хос тарзда баҳо берилган ҳамда ушбу масофа бўйича ўрнатилган рекордлар ифодаланган.

Калит сўзлар: енгил атлетика, тўсиқлар оша югуриш, спорт натижалари, функционал тайёргарлик, хорижий тажриба, педагогик таҳлил.

3000 М. АНАЛИЗ СПОРТИВНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ БЕГУНОВ В РАЗНЫХ СОРЕВНОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье проводится педагогический анализ выступления бегунов по преодолению препятствий на национальных и международных соревнованиях, сравниваются и оцениваются возможности спортсменов нашей страны и устанавливаются рекорды на этой дистанции.

Ключевые слова: легкая атлетика, барьеры, спортивные результаты, функциональная тренировка, зарубежный опыт, педагогический анализ.

3000 M. ANALYSIS OF SPORTS RESULTS OF REFUGEES IN DIFFERENT COMPETITIONS

Annotation

This article provides a pedagogical analysis of the performance of runners over obstacles in national and international competitions, compares and evaluates the capabilities of athletes in our country and sets records for this distance.

Key words: athletics, hurdles, sports results, functional training, foreign experience, pedagogical analysis.

Кирриш. Аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар жиҳатдан барқамол этиб тарбиялаш мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг устувор вазифаларидан биридир.

Юқори марраларни кўзлаган халқгина, ўзлиги ва миллат давомчилари бўлмиш ёш авлодни ҳар томонлама билимли, маънан етук ва жисмонан барқамол бўлиши учун шартшароитлар ва имкониятлар яратиб беради. Бу борада мамлакатимизда жуда кўплаб ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 3031-сонли қарорида аҳолининг барча қатламларини жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан қамраб олиш, мамлакатимизнинг барча ҳудудларида жисмоний тарбия ва оммавий спортнинг инсон ва оила ҳаётидаги муҳим аҳамияти, унинг жисмоний ва маънавий соғломлик ҳамда етуқликнинг асосий шартларидан бири эканлигини фаол тарғиб этиш, ёшларга ўз қобилият ва истисъодларини рўёбга чиқаришлари учун зарур шартшароитлар яратиш, улар орасидан спорт соҳасида алоҳида иқтидор эгаларини саралаб олиш ва мақсадли тайёрлаш тизимини такомиллаштириш каби масалалар тизимли асосдаги ечимини кутаётганига алоҳида эътибор қаратилган.

Бугунги кунда Олимпия ва Осиё ўйинлари дастурига киритилган бир қанча спорт турларидан юқори малакали спортчиларимиз халқаро майдонларда ўзларининг муносиб иштироклари билан юртимиз шаънини ҳимоя қилиб келмоқдалар. Аммо, енгил атлетика бўйича ўтказилган халқаро спорт мусобақаларини таҳлилий натижаларидан олинган маълумотларда ўзбекистонлик спортчиларни қўринмаётганлиги енгил атлетика бўйича

спортчилар тайёрлаш тизимида етарлича камчиликлар мавжудлигини кўриш мумкин. Шунинг учун енгил атлетиканинг чидамлилиқ турларида яъни, 3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчиларни йиллик тайёргарлик машғулотларини янги стратегик режасини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Бу эса юқори малакали енгил атлетикачиларни тайёрлаш тизимида бугунги кундаги долзарб масалалардан саналади.

Ишнинг мақсади. Хусусан, енгил атлетика бўйича мамлакатимиз терма жамоаси вакиллари тўрт йилликнинг нуфузли мусобақалари саналган Олимпиада ва Осиё ўйинларида мунтазам иширок этиб келаётгани фикримиз тасдиғидир. Енгил атлетика бўйича мусобақалар сони ва унда иштирок этиш бўйича спортчиларимизда тажриба ва малака етарлича шакллانган бўлсада, бироқ айрим жиҳатлар бўйича бу спорт турини яна ҳам ривожлантириш, оммавийлигини ошириш, терма жамоага халқаро майдонларда рақиблари билан рақобатлаша оладиган истисъодли ёш спортчиларни саралаш каби муҳим вазифалар ҳали хануз муаммолигича қолмоқда. Айниқса, республикамизда ташкил этилаётган мусобақаларнинг савияси, унда эришилган натижаларнинг танқидий таҳлили, келгусида амалга оширилиши зарур бўлган вазифаларни аниқ ва мақсадли белгилаб олиш каби муҳим жиҳатларга жиддий ёндашиш талаб этилади.

– 3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчиларнинг Республика, Осиё ва Жаҳон чемпионати мусобақаларидаги натижаларини педагогик таҳлил этиш, ўзаро қиёслаш ва мамлакатимиз спортчиларининг имкониятларини баҳолашдан иборат.

Таҳқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили. 3000 м. масофага тўсиқлар оша югуриш тури бўйича

ўтказилган (Ўзбекистон ва Осиё) мусобақалардаги спорт натижаларни ўрганиш ва уларнинг таҳлили юзасидан изланишлар олиб борилди. Шу ўринда сўнги йилларда мамлакатимизда ва халқаро майдонларда ўтказиб келинаётган енгил атлетика мусобақаларида кузатилган спорт натижаларини таҳлил этишни лозим деб топдик.

йилнинг апрель ойида Андижон шаҳрида 1998-1999 йилда туғилган ўсмир ўғил-қизлар ўртасида ташкил этилган Ўзбекистон Чемпионати мусобақасидаги ўғил болалар ўртасида 3000 м. масофага тўсиқлар оша югуриш туридан кучли учликнинг натижалари қуйидагича кўринишда: 1-ўрин 9:54.02, 2-ўрин 10:17.19, 3-ўрин эса 10:34.01 га тенг бўлган.

йилнинг февраль ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган Ўзбекистон очик чемпионати мусобақасида эса

спортчиларнинг натижалари қуйидагича: 1-ўрин 9:25.12, 2-ўрин 9:25.57, 3-ўрин 9:43.88 ни ташкил этган.

Халқаро мусобақалар натижаларига назар ташлайдиган бўлсак, унда айнан 1998-1999 йилларда туғилган спортчиларнинг натижалари умуман бошқача кўриниш акс этади. Масалан, 2016 йил Вьетнамда ўтказилган ёшлар ўртасида Осиё чемпионатининг кучли учлик спортчиларининг натижалари қуйидагича: 1-ўрин 9:26.79, 2-ўрин 9:27.40, 3-ўрин 9:31.86 га тенг бўлган.

2017 йил Ҳиндистонда ўтказилган Осиё чемпионатида шу ёшдаги спортчиларнинг натижалари эса қуйидагича: 1-ўрин 8:43.82, 2-ўрин 8:46.16, 3-ўрин 8:52.64 натижа билан совринли ўринлар мос равишда тақсимланганини кўришимиз мумкин.

Кузатилган таҳлиллار натижаси 1 ва 2-жадваллар орқали ифода этилди.

1-жадвал

Ўсмирлар ва ёшлар ўртасида ўтказилган Ўзбекистон ва Осиё чемпионати мусобақалари натижалари

Ўзбекистон чемпионати (Андижон 2017 йил)			Осиё чемпионати (Вьетнам 2016 йил)		
1	Бухаров Мирсаид	9:57.02	1	Мухаммад Хамис (Қатар)	9:26.79
2	Тождидинов Навруз	10:17.19	2	Ли Транг (Вьетнам)	9:27.40
3	Турдимуратов Азамат	10:34.01	3	Ли Куанг (Вьетнам)	9:31.86

2-жадвал

Катталар ўртасида ўтказилган Ўзбекистон ва Жаҳон чемпионати мусобақалари натижалари

Ўзбекистон чемпионати (Тошкент 2018 йил)			Осиё чемпионати (Ҳиндистон 2017 йил)		
1	Маматқулов Зикрилло	9:25.12	1	Хусайн Кейхани (Эрон)	8:43.82
2	Тошқувватов Отабек	9:26.57	2	Ёсир Салим (Қатар)	8:46.16
3	Давлатов Элёр	9:43.88	3	Али Ахмад ал-Амри (С.Арабистони)	8:52.64

Юқоридаги жадвалларда 3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчи спортчиларимиз қайд этган натижалар Осиё чемпионати мусобақалари кўрсаткичларидан сезиларли даражада паст шаклланганини яққол ифода этмоқда. Кузатилган натижаларнинг қиёсий таҳлили яна шундан далолат берадики, бизнинг ўсмир ва катта ёшдаги спортчиларимиз билан олиб бориладиган йиллик тайёргарлик машғулоти тизимини тубдан ўзгартириш ва янги стратегик режасини ишлаб чиқишда илғор хорижий тажриба ҳамда замонавий технологияларни амалиётга киритишни бугунги кунда замоннинг ўзи тақозо этмоқда.

Хулоса. 3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчи ўсмирлар ва катта ёшдаги спортчиларнинг натижаларини

таҳлили қуйидаги хулосаларни қайд этиш имконини берди:

Ўтказилаётган педагогик таҳлил натижаларига кўра 3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчиларнинг йиллик тайёргарлик машғулотларини янги стратегик режасини ишлаб чиқиш;

3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчиларнинг функционал тайёргарлиги, функционал ҳолати ва индивидуал имкониятларини инобатга олиб машғулот юкламаларини режалаштириш;

3000 м. масофага тўсиқлар оша югурувчилар машғулотида илғор хорижий тажриба ва инновацион технологияларни қўллаш орқали спорт натижаларига эришиш мумкинлигини бугунги кунда спортнинг исталган турида кузатишимиз мумкин.

3-жадвал

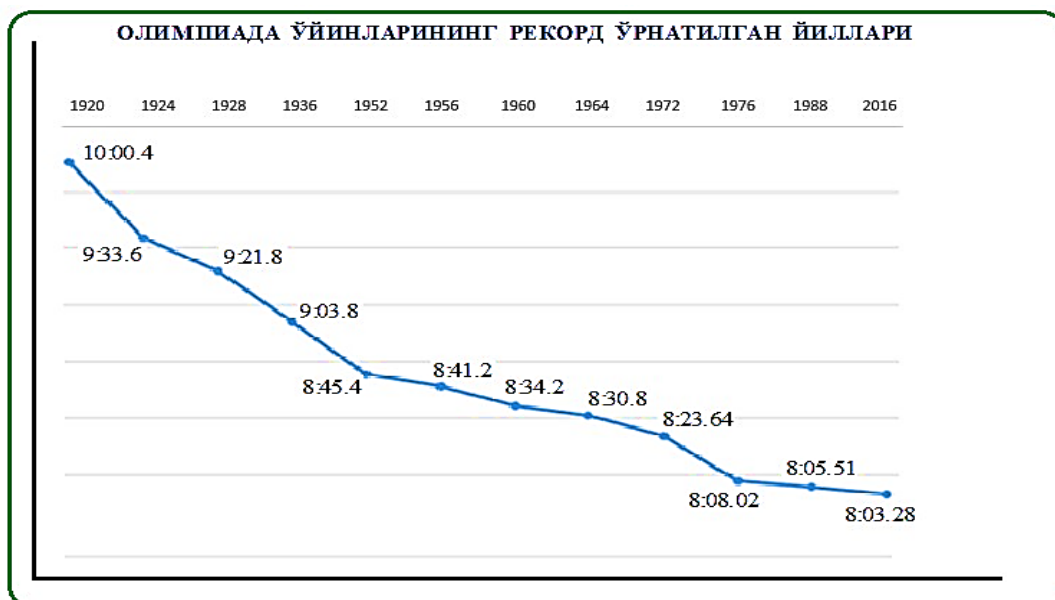
Олимпиада ўйинларининг 3000 м.га тўсиқлар оша югуриш бўйича ўрнатилган рекордлари таҳлили (эркаклар)

О.Ў.	Шаҳар	Рекорд ўрнатилган вақти	Спортчи Ф.И.Ш.	Мамлакати	Ёши	Натижаси
1920	Антверпен	20.08.1920	Ходжес Перен	Б.Британия	29	10:00.4
1924	Париж	09.07.1924	Риголо Вилле	Финляндия	28	9:33.6
1928	Амстердам	04.08.1928	Лоукола Тойво	Финляндия	25	9:21.8
1936	Берлин	08.08.1936	Исо-Холло Волмари	Финляндия	29	9:03.8
1952	Хелсинки	25.07.1952	Ашенфелтер Хорейс	АҚШ	29	8:45.4

1956	Мелбурн	29.11.1956	Брешер Кристофор	Б.Британия	28	8:41.2
1960	Рим	03.09.1960	Кшишковяк Здислав	Польша	31	8:34.2
1964	Токио	17.10.1964	Руланте Гастон	Белгия	27	8:30.8
1972	Мюнхен	07.09.1972	Кейно Кипчоге	Кения	32	8:23.64
1976	Монреал	28.07.1976	Гердеруд Андерс	Швеция	29	8:08.02
1988	Сеул	30.09.1988	Кариуки Жулиус	Кения	27	8:05.51
2016	Рио-де-Жанейро	17.08.2016	Кипруто Консеслус	Кения	21	8:0-3.28

Жумладан, 3000 м.га тўсиқлар оша югуриш аввало, спортчидан юкори жисмоний тайёргарлик ва махсус жисмоний чидамликнинг энг юксак даражасини намоиш эта олишни талаб этади. Шу билан бирга спортчи тана мушакларининг кислород ташиш имкониятларидан оқилона фойдалана олиш каби муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Шу боисдан, спортчилар билан олиб бориладиган машғулотларни режалаш-

тиришда спортчининг индивидуал имкониятлари ва унинг умумий жисмоний тайёргарлигини қай даражада ривожланганига эътибор қаратиш зарур. Чунки, спортчининг умумий жисмоний тайёргарлиги яхши ривожланган бўлса, унга машғулот жараёнида махсус тайёргарликка ва потенциал имкониятларини тўла намоён қилишга қаратилган юқламаларни бериш маъқул бўлади.

1-расм. Олимпиада ўйинларининг 3000 м.га югуриш тури бўйича ўрнатилган рекордлар графикаси.

ADABIYOTLAR

1. Matveyev L.P. Osnovi sportivnoy trenirovki M, Fis, 1977,
2. Platonov V.P. Teoriya sporta. Kiyev, 1989,
3. Platonov V.P. Teoriya sportivnix dvijeni, Kiyev 1989,
4. Yunusova Y.M. Sport faoliyatining nazariy asoslari. Toshkent 1994.
5. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari Toshkent 2005 y.
6. Matveyev L.P. Osnovi sportivnoy trenirovki M, Fis, 1977,
7. Platonov V.P. Teoriya sporta. Kiyev, 1989,
8. Platonov V.P. Teoriya sportivnix dvijeni, Kiyev 1989,
9. Yunusova Y.M. Sport faoliyatining nazariy asoslari. Toshkent 1994.
10. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari Toshkent 2005 y.

Дўсмурод ХУДОЙҚУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: manaviyat2015@mail.ru

ЎзМУ профессори, фалс. ф.д. Нишонов О.Ж. тақризи асосида

SOCIAL AND EDUCATIONAL BASIS OF AMIR TEMUR'S PHILOSOPHY OF ETHICS

Annotation

A study of the exemplary aspects of the character of historical figures, tested by historical events and periods in the lives of great people, the study of the activities of famous historical figures has been an important issue in any period. In particular, the objective study of the philosophy of Amir Temur on the basis of the principle of historicity provides the necessary scientific conclusions for the development of national philosophy.

Key words: Temur's rules, philosophy, morality, philosophy of ethics, justice, culture, patriotism, historical, scientific, generation

СОЦИАЛЬНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ОСНОВА ФИЛОСОФИЯ ЭТИКИ АМИРА ТЕМУРА

Аннотация

Изучение образцовых аспектов характера исторических личностей, проверено историческими событиями и периодами жизни великих людей, изучение деятельности известных исторических личностей было важным вопросом в любой период. Особенно, объективное изучение философии Амира Темура на основе принципа истории дает необходимые научные выводы для развития национальной философии.

Ключевые слова: Уставы Тимура, философия, этика, моральная философия, справедливость, культура, патриотический, исторический, научный, поколение.

АМИР ТЕМУР АХЛОҚ ФАЛСАФАСИНИНГ ИЖТИМОЙ-МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Тарихий шахслар характеридаги ибратли қирраларни ўрганиш, тарихий воқеалар ҳамда буюк шахслар ҳаётидаги даврлар синовидан ўтган, машҳур тарихий сиймоларнинг фаолиятини тадқиқ этиш ҳар қайси даврда аҳамиятли масалалардан бўлган. Хусусан, Амир Темура фалсафасини тарихийлик принципи асосида объектив ўрганиши миллий фалсафа ривожини учун зарур илмий хулосалар беради.

Калит сўзлар: темур тузуклари, фалсафа, ахлоқ, ахлоқ фалсафаси, адолат, маданият, ватанпарварлик, тарихийлик, илмий, авлод.

Кириш (Introduction). Тарихда чуқур из қолдирган марказлашган давлат ва темурийлар сулоласининг асосчиси Амир Темура ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этиш миллий ахлоқ фалсафаси олдида турган асосий вазифалардан ҳисобланади.

Жаҳон тарихида адолатли ҳукмдор ва моҳир саркарда сифатида ном қолдирган, бадиий асарларда “Буюк салтанат соҳиб” деб тилга олинган Амир Темурнинг ҳаётий тажрибалари, ахлоқий, фалсафий қарашларини жиддий ўрганиш, таҳлил қилиш ва тарғиб қилиш ахлоқ фалсафаси илмининг муҳим вазифаларидан биридир. Амир Темурни шахс сифатида, маърифат ва маданият ҳомийси сифатида ўрганиш аввало, ўзбек миллий фалсафий тафаккур тарихи олдида турган муҳим вазифа, қолаверса, миллий юксалиш даврининг ахлоқий талаби ҳисобланади. Чунки, Амир Темурнинг ахлоқ фалсафаси унинг фазилатлари, хулқи-оқибати ва инсонпарварлик тамойилларибугунги замон кишининг ахлоқий қарашларини бойитишга хизмат қилади.

Амир Темура ахлоқ фалсафасини ёритишга қаратилган умумназарий ва методологик масалалар темуршунослик соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг назарий манбаини мустаҳкамлаш учун асос бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Тарихий шахслар характеридаги ибратли қирраларни ўрганиш, тарихий воқеалар ҳамда буюк шахслар ҳаётидаги даврлар синовидан ўтган, машҳур тарихий сиймоларнинг фаолиятини тадқиқ этиш ҳар қайси даврда ҳам аҳамиятли бўлган. Чунончи, Соҳибқирон

Амир Темура фалсафасини тарихийлик принципи асосида объектив ўрганиши миллий фалсафа ривожини учун зарур илмий хулосалар беради.

Мустақиллик йилларида ўзбек олимлари жиддий тадқиқ этишга киришган Амир Темура сиймоси жаҳон олимлари томонидан муайян даражада ўрганилган бўлиб, бу борада қўлаб тадқиқотлар яратилган. Ҳозирга қадар ўзбекистонлик темуршунослар асосан Кастилия киролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг “Самарқандга Амир Темура саройига саёҳат қундалиғи” номи асарида баён этилган маълумотлар билан чекланилган. Бироқ, Л. Лянгленинг “Темура ҳаёти”, Люсьен Кереннинг “Темурланг” (Париж, 1978), Жон Пол Роксининг “Темурланг” (Париж, 1991), америкалик шарқшунос олимлар Беатрица Форбес Манзининг “Темура давлатининг бошқарилиши ва маъмурий тузилиши” (Кембриж, 1989) ва Жон Вудсининг “Темурийлар сулоласи” (Блумингтон, 1990) каби асарлар хорижлик олимларнинг темуршунослик йўналишидаги муҳим манбалар сифатида баҳолаш мумкин[1].

Таъкидлаш зарурки, собиқ Иттифоқ даврида ўзининг адолатли фикрлари билан Амир Темура ҳаёти ва фаолиятига объектив ёндашиш кераклигини, тарихий ҳақиқатни аниқ ва тўғри баҳолаш шартлигини айтган академик Иброҳим Мўминовнинг 1968 йилда нашр этилган “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” рисоласидан кейин ўзбек матбуотида узоқ вақтгача Амир Темура сиймосининг ижобий томонларини очувчи фикрлар кўзга ташланмади. Олим ўз асарида Амир

Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва ролини тўғри кўрсатиб, унинг шахсига объектив ёндашди [2].

Соҳибқирон Амир Темур шахси, маънавияти, ахлоқи билан боғлиқ назарий масалаларни илмий ўрганиш, айниқса, “Темур тузуклари”ни доктрина, ҳикматнома, панднома сифатида талқин этиб, тузукларнинг инсон маънавий ҳаётидаги аҳамияти ва жамият тараққиётидаги ижтимоий заруриятини асослаш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, янги ижтимоий муносабатлар шаклланаётган даврда шахс, миллат ва жамиятнинг ахлоқий идеали ҳақида табиийки, аниқ тасаввур, аниқ мақсад ва аниқ хулосага келиш қийин. Бизнингча, бу жараён аввало, тафаккури кўркув, эътиқодсизлик, жуърятсизлик каби иллатлардан холи бўлган, ватанпарварлик, садоқат, ташаббускорлик каби туйғулари мустаҳкам бўлган инсонни шакллантириш ва тарбиялашни тақозо этади.

Бугунги глобаллашув даврининг долзарб муаммолари инсониятнинг ўтмишидаги тажрибасини чуқурроқ тушунишни тақозо этади. Жумладан, ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи ҳам ана шундай тажриба манбаи бўлиб, бу жараён биринчидан, халқимиз хусусиятларига ва ўз миллий қадриятларимизга асосланишни; иккинчидан, тараққий топган давлатларнинг тажрибаларига ва умумбашарий ақидаларга таянишни ахлоқий талаб сифатида белгилайди. Шу маънода, Амир Темурнинг қайси фазилатлари биз учун керак, зарур ва шарт эканлигини илмий асослаш ғоятда муҳим. Бу борада “Темур тузуклари”даги “Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим” [3] - деган таъкид ҳозирги даврдаги давлатларaro интеграциялашув жараёнлари учун ижтимоий-маънавий маюбуриятнинг барча воситаларини оқлашга хизмат қилади. Айниқса, халқаро миқёсда адолатли тарзда яратмоқчи бўлган интеграция макони ҳақида Амир Темур бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган.

Соҳибқироннинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир ва Аҳмад Яссавий, Занги ота мақбаралари, Оксарой ва Шохи Зиндадаги меъморий мўъжизалар, Боғи Чинор, Боғи Дилқушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради. Бу борада тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг “Амир Темур “Ободончиликка ярайдиган бирон қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди” [4]- деган эътирофи фикримизни исботлайди.

Соҳибқирон Амир Темурни “Илм ва маърифат ҳомийси” сифатидаги фазилати бугунги кунда давлат бошқарувчи, халқ фаровонлиги, мамлакат тараққиёти ва жамият ривожини учун зарур фазилат ҳисобланади. Чунки, Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айланиши фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновацияга кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу борада Шарқ донишмандларининг “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” деган ҳикмати таяниб, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев “Айнан халқ армонини рўёбга чиқаришга бўлган интилиш Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир даврида нафақат мамлакат мустақиллигини таъминлаш, балки қудратли давлат барпо этиш, иқдосодиёт, маданият, санъат ва илм-фан соҳаларини ривожлантиришга хизмат қилди.” [5] - деган ғояни илгари сурди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Амир Темур шахси, маънавияти, ахлоқи билан боғлиқ назарий масалаларни илмий ўрганиш заруриятининг сабабларидан бири унинг халқ, давлат, жамият

тараққиётини белгиловчи ахлоқий тамойилларни таҳлили билан боғлиқ умумназарий масалаларга тегишли. Амир Темур ахлоқ фалсафасида адолатпарварлик муҳим ўрин тутди. Хусусан, “Темур тузуклари”нинг миллий ва умумбашарий аҳамият касб этиши унинг юксак ахлоқий тамойилларга асосланганлиги ҳам айнан Соҳибқироннинг адолатга бўлган муносабати билан белгиланади. Файласуф Абдулла Шер бу борада “Соҳибқироннинг “Куч – адолатда!” деган тамойили шунчаки гап эмасди. Амир Темур амалда ҳақиқат ва адолат тарафдори эди” деб таъкидлайди [6]. Бундан ташқари, муаррих Шарафиддин Али Яздий ҳам “Амир Темур адолатни ниҳоятда яхши кўрарди, шу сабабли ҳам унинг салтанатида, бирорта инсон беҳуда ранжитилмаган, зулм кўрмаган” [7] Бундан ташқари, Очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим”, дейилади унинг “Тузуклари”да [8]. Англаданики, Амир Темур адолатни очиқ юзлилик ва раҳм-шафқат билан амалга оширган, жабр ва зулмдан узоқроқда бўлишга интилган. Манашу жиҳат адолатнинг ахлоқийлигини, унинг ҳуқуқий, сиёсий ва ижтимоий мазмунига нисбатан инсонпарвар моҳияти кенгрок эканлигини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ҳозирги авлод учун Амир Темур шахсидаги ҳалоллик, жасорат, фаросат, матонат, қатъият каби кўплаб ахлоқий фазилатлар мавжудки, уни ўрганиш, ҳикматларига амал қилишнинг маънавий фойдаси кўпдир.

Тарихий шахслар характеридаги ватанпарварлик фазилатини ҳамда буюк шахслар ҳаётидаги даврлар синовидан ўтган воқеликларни тадқиқ этиш ҳар қайси даврда ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Чунончи, Амир Темурнинг ватанпарварлик ғоялари, қарашлари ва даъватларини таҳлил қилиш ахлоқ фалсафаси ривожини билан боғлиқ муҳим илмий хулосаларни беради.

Маълумки, мустақилликка эришганимиздан сўнг юртимизда ва хорижда Амир Темурни ватаннинг буюк халоскори, миллатпарвар инсон сифатида талқин қилувчи қатор китоблар ва рисоалар яратилди, “Темур тузуклари” қайта нашр қилинди. Амир Темур шахси ва фаолиятининг маънавияти, маърифатига доир миллий ва умумжаҳоний аҳамият касб этувчи тадбирлар амалга оширилди. Чунончи, 1996 йил мамлакатимизда “Амир Темур йили” деб эълон қилинди ва буюк Соҳибқироннинг 660 йиллиги бутун жаҳон миқёсда кенг нишонланди. Хусусан, 1996 йилда Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро конференция ўтган 600 йил мобайнида Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинлашгани таъкидланди.

Амир Темур фаолиятидаги ватанпарварлик тамойилининг ғоявий-мафкуравий асослари бугунги кунда ёш авлодни тарбиялашда маърифий- дидактик асос бўлиб хизмат қилади. Шу маънода, Соҳибқироннинг ватанпарварлик ғоясининг ахлоқий моҳиятини қуйидаги жиҳатлар билан белгилаш мумкин:

биринчидан, қатъиятли, шижоатли, масъулиятли ҳамда фуқаролик позициясига эга бўлган шахс қилиб тарбиялашда Амир Темур сиймосининг маънавий жасорат эканлиги;

иккинчидан, “Темур тузуклари”да Амир Темурнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти Ватан мустақиллигини мустаҳкамлашнинг прогматик асоси эканлиги;

учинчидан, юртимизда ва хорижда Амир Темурни “Ватаннинг буюк халоскори” сифатида талқин қилувчи манбаларни ўрганилганлиги;

тўртинчидан, Буюк Соҳибқироннинг маданиятли, тафаккур доираси кенг, санъатни, адабиётни яхши

тушунадиган, ватанпарвар ва ўз халқини севган шахс эканлиги.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Юқоридаги мулоҳазалардан адолат ва адолатпарварлик, ватанни севиш ва ватанпарварлик Амир Темур ахлоқ фалсафасининг бош мезони эканлигини англаш қийин эмас. Зеро, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов 1996 йилда Парижда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро конференцияда: “Бизнинг тарихимизда Амир Темурдай улуг сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган муаммоларни ечишда қўл келаятган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасликка, таърифламасликка ва тарғиб

этмасликка ҳаққимиз йўқ”[9], - деганда айна ҳақиқатни айтган эди.

Амир Темур ахлоқ фалсафасининг умумназарий масалалари ҳаётнинг маъносини энг юксак қадриятлар билан боғланган ва ҷамиятда юксак ахлоқ эғаси, эътиқоди мустаҳкам, олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. инсонлар сифатида талқин этилган.

Амир Темур шахси, фаолияти ва ҳаётий таҷрибалари тўғрисида яратилган бадий ва илмий манбаларни ўрганиш орқали ахлоқ фалсафасининг тамойилларини кенгайтириш ҳамда уларни назарий таҳлил қилиш Соҳибқирон Амир Темурнинг ахлоқий қарашларини ҳолис ёритиш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳамроева М.А. Тарихий ҳақиқат ва бадий талқин (Амир Темур образларининг насрий талқини) филология ф.номзоди. дисс. –Термиз, 2008. 15 б.
2. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (ёзма манбалар ва маълумотлар асосида). Иккинчи нашр. –Тошкент: Фан, 1993.-6 б.
3. Темур тузуклари. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 31 б.
4. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков. - Т.: Шарқ. 1997. – 61 б.
5. Мирзиёев Шавкат. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2021. – 17 б.
6. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий ҷамияти нашриёти, 2010. – 59 б.
7. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. –Тошкент: Шарқ, 2001.
8. Темур Тузуклари. –Тошкент: Шарқ НМАК. 1998, -Б. 47-52.
9. Каримов И. Маънавий юксалиш сари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1998. 414 б.

УДК: 7А.15010.

Отабек ШОНАЗАРОВ,

Тошкент давлат педагогика университети катта ўқитувчиси

TVChDPI Jismoniy tarbiya va sport kafedrası mudiri, dotsent A.Abdulaxatov taqrizi asosida

СПОРТДА СПОРТЧИ ФАОЛИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада спорт фаолиятида спортчининг психологик хусусиятлари акс этилган бўлиб, жисмоний сифатларини шакллантириш тўғрисида фикр юритилган. Спорт у қайси турга тааллуқли бўлишидан қатъи назар у миллионлаб турли ирқдаги, диндаги одамларни бирлаштириб туради. Сабаби спортчиликдек инсонларни бир-бирига боғловчи ҳамфикрликни юзага келтирувчи соҳа алоҳида ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Калит сўзлар: Спорт, жисмоний тарбия, спорт психологияси, ижтимоий, иқтисодий, жисмоний куч, олийжаноблик, ҳалоллик, ор-номус.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СПОРТСМЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье отражены психологические особенности спортсмена при занятиях спортом и рассматривается формирование физических качеств. Спорт объединяет миллионы людей разных рас и религий, независимо от того, к какому виду спорта он принадлежит. Причина в том, что область спорта, которая создает консенсус, объединяющий людей, уникальна.

Ключевые слова: спорт, физическое воспитание, спортивная психология, социальная, экономическая, физическая сила, благородство, честность, честь.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SPORTS ACTIVITIES

Abstract

The article reflects the psychological characteristics of an athlete during sports and examines the formation of physical qualities. Sport unites millions of people of different races and religions, no matter what sport it belongs to. The reason is that the field of sport that creates consensus that brings people together is unique.

Key words: sport, physical education, sports psychology, social, economic, physical strength, nobility, honesty, honor.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритиб, ғоявий-сиёсий, ижтимоий иқтисодий йўналишларни янги йўлга солиб, аҳолини ҳар томонлама муҳофаза қилиш тadbир ва чораларини амалий жиҳатдан олға сурмоқда. Бу фаолиятлар аҳолининг ва айниқса, ёшларнинг жисмоний тарбия ва спортга бўлган иштиёқларини янада ривожлантирмоқда.

Ишнинг мақсади. Давлатларни буюклик даражасига олиб чиққан санъаткорлар, мусаввирлар, мутафаккирлар ҳамда бир неча соҳа мутахассислари деб қарайдиган бўлсак, улар ичида ўз мамлакатини дунёга энг тез танитган спортчилар ҳисобланишади. Спорт у қайси турга тааллуқли бўлишидан қатъи назар у миллионлаб турли ирқдаги, диндаги одамларни бирлаштириб туради. Сабаби спортчиликдек инсонларни бир-бирига боғловчи ҳамфикрликни юзага келтирувчи соҳа алоҳида ўзига хослиги билан ажралиб туради. Спорт асосида турли инсонлар яқка ҳамфикрга айланиб ўзаро дардлашадилар. Бир-бирлари билан ўз изтиробларини баҳам кўрадилар. Бунинг асосида дўстлик ва оилалар ҳам юзага келади. Ўзбекистон республикасининг биринчи президенти И. А. Каримов шундай таъкидлаган эдилар: «Спорт ўзбек халқига қадимги анъанадир» Ўзбекистонимизда юзлаб халқ миллий спорт уйинлари билан бир қаторда замонавий спорт турлари ҳам ривож топаёпти, деб фикр билдирганлар.

Ўзбек миллий спорт турлари шуниси билан диққатга сазоворки, кўпгина ҳолларда бир спорт тури билан бир неча авлод шуғулланиб келади. Натижада, спортчилар сулоласи ҳар томонлама етук, баркамол ривожланган шахсни тарбиялашга тамал тошини қўяди.

Тadқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили.

Спорт – тинчлик элчиси деб бежизга айтилмаган шу боис, давлатимиз раҳбарияти ўз олдида қўйган мақсади – бу тинчлик, осайишталик ва шу асосида жаҳон аҳолиси билан ҳамкорлик қилиш. Спорт учун эмас, энг аввало, ёшлар учун, уларни ҳам жисмонан, ҳам руҳан ривож топиб баркамол инсон бўлиб етишишлари учун, ер юзидаги барча миллатларнинг тинчлик ва осайишталиги, дўстлик ва ҳамкорлиги бахт-саодат учун ҳурмат қилиши даркор: Спорт соҳасида давлат томонидан берилаётган имкониятлар ўзига хос ўрин тутаётган бир даврда спортни ривожланиши таъминловчи омилларнинг ўрни фақатгина моддий ва жисмоний жиҳатларни эмас, балки руҳий қўллаб қувватлашни талаб этади.

Спорт турлари турли-туман, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам спорт мусобақаларида қатнашиш ва доимий машғулот билан шуғулланишни талаб қилади. Спорт машғулотларининг самарали усулларини ишлаб чиқиш. Спорт фаолиятининг қатнашчиси – спортчи – шахсини ўрганмаслик мумкин эмас. Бошқа фанлар қатори спорт психологияси спорт фаолиятининг турли томонларини таҳлил қилади ва улар билан боғлиқ муаммоларни ечишга кўмак беради. Бундан келиб чиқиб, спорт психологиясининг асосий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин, деб уйлаймиз. Спорт психологияси спорт фаолиятининг алоҳида турларининг психологик хусусиятларини анализ қилади. Масалан, гимнастикачининг фаолиятидан ўзининг жисмоний функциялари, стратегияси, тактикаси ва индивидуал-психологик шахсни хусусиятлари билан фарқ қилади. Ҳар бир спорт турининг психологик хусусиятларини ўрганмай туриб, қизиқувчиларга уни ўргатиш ва машғулот ўтказиш услублари

тўғри илмий ёки амалий талқин қилиб бериб бўлмайди. Лекин турли спорт турларида баъзи бир умумий психологик хусусиятлар бўлиб, улар машғулотларни ўтказиш услубини белгилашда бир-бирини тўлдириб боради. Шунинг учун Спорт психологиясининг кейинги вазифаси – спорт фаолиятининг умумий анализини қилишдан иборатдир.

Спорт психологиясининг навбатдаги муҳим вазифаларидан бири бу спортчи шахсининг хусусиятларини ўрганишдир. Спортчи шахсининг психологик хусусиятларини ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. У спортчи шахсини ўзи танлаган спорт тури бўйича муваффақиятга эришиш учун илмий ҳақиқатдан ҳам ишончли маълумот бериши керак.

Демак, қайд этилган барча вазифалар бир-бири билан диалектик равишда чамбарчас боғлиқдир. Спорт мусобақаларида қатнашиш эса спортчидан нафақат махсус техник ва тактик тайёргарликни балки ҳар томонлама психологик тайёргарлик кўришни талаб этади. Спорт фаолияти қуйидаги психологик хусусиятлардан иборат:

Мушаклар фаоллигини намоиш этиш спортчидан ўз танасини жисмонан чиниқтириш, тизимли ва доимий равишда тайёргарлигини талаб этади.

Танлаган спорт тури бўйича жисмоний машқларни юксак маҳорат билан бажаришга эришиш. Спорт билан шуғулланувчидан доимий махсус тренировкани талаб қилади. Чунки булар орқали турли хил жисмоний фазилатлар, яъни жисмоний куч, чидамлик, тезлик, энгиллик, ирода кучи, жасурлик, қатъийлик, ғалабага интилиш ва бошқаларга эришади.

Танланган спорт туридан юксалишга интилиш, жисмоний машқларни бажаришда энг юксак натижаларга эришиш спортчининг асосий мақсадларидандир. Спортчи ҳеч қачон эришилган натижалардан қониқиб бир жойда тўхтаб қолиши мумкин эмас, у янада олдинга интилишга ҳаракат қилиши лозим.

Спорт кураши спортчидан ўз жисмоний кучи, ички кечинмалари, яхлит психик жараёнларни максимал даражада бир нуктага жамлашни талаб қилади.

Юксак натижаларга аниқ эришишни англаш туйғуси спорт фаолиятида спортчи шахсининг турли хил психик функциялари ва психологик фазилатлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Спорт фаолияти ахборотларни қабул қилиш ва уни қайта ишлаб чиқиш жараёни, спортчининг хотираси ва диққати, унинг иродасини чиниққанлигини талаб қилади.

Хулоса. - қилиб айтиш жоизки, юқорида таъкидлаб ўтилган ҳар бир спорт йўналиши орқали мардлик, бағрикенглик, рақибга нисбатан олийжаноблик, ҳалоллик, ор-номус, ғурур каби туйғуларни спортчи ўзининг индивидуал психологик хусусиятларига сингдириши, рақибни инсон сифатида ҳурмат қилиш, майдонда мардларча ҳалол кураша билиш, она Ватанини, эл-юрт шаънини ҳимоя қилиш каби анъана ва қадриятларини ўз эътиқодига айлантириши керак. Бу буюк аждодларимиздан қолган юксак маънавий мерос ҳисобланиб, ёш спортчиларни мустақил дунёқараши ва эркин тафаккури шаклланган, ўз билими ва кучига ишонадиган, иродаси бақувват, иймон-эътиқоди бутун, муқаддас қадриятларимизни асраб-авайлайдиган, ватанпарварлик туйғуси камол топган, комил инсон бўлиб тарбияланишида хизмат қилади. Психик саломатлик нафақат тан-вужуднинг гигиенасини, балки маънавий соҳани, ахлоқий нормаларга нисбатан соғлом фикрлаш билан боғлиқ психогигиенани, ўз-ўзини тарбиялашни назарда тутати. Шу боис ҳам болани илк ёшлиқдан соғлом турмуш тарзига ўргатиш лозим. Уларда энг аввало

соғлом ва узоқ яшашга ўрнатилган шакллантириш керак. Инсон саломатлиги 50 фоиздан зиёд ҳолатларда унинг турмуш тарзига, 20 фоизи наслий омилларга, 20 фоизи экологияга, яъни атроф-муҳит таъсирларига, 10 фоизи – тиббий ёрдамнинг самарадорлигига боғлиқ экан. Турмуш тарзи деганда, одатда, одамларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, одатга айланган, барқарор ҳулқ-атвор ва муомала нормалари тушунилади. У ўз навбатида одам организмнинг муайян ритм ва кўникмаларга эга бўлиши орқали саломатлигини маълум меъёрларда ушлаб туриш, чиниқиш, дам олиш ва ҳулқини оқилона ташкил этишга ўрганиб қолишини таъминлайди.

Инсон яшар экан, ҳаётининг маълум палласида тақлид қилиш, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш эҳтиёжига дуч келади. Лекин мана шу тақлид жараёни ҳар доим ҳам ижобий мазмун-моҳиятни акс эттирган, ижобий ҳулқ кўникмаларини шакллантиришга йўналтирувчи кучга эга бўлмайди. Кўп ҳолларда салбий иллатларни, носоғлом турмуш тарзини оддийгина кўринган тақлид жараёни ҳосил қилади. Ана шундай кўринишларидан бири тамаки маҳсулотлари ва спиртли ичимликларга ружу қўйишдир.

Психологик шахс типларига мувофик, турли кўнгилхушлик учун спиртли ва норкотик моддалар истеъмолига мойил кишилар энг пассив тип вакиллари ва иродасиз, қатъиятсиз табиатли кишиларга тўғри келади.

Иродасиз йигит ва қизлар олдин шунчаки «вактичоглик» учун оз-оздан ичадилар кейинчалик бундай вақти хушликнинг қармоғига илиниб қолганларини ўзлари ҳам сезмайдилар. Кейинчалик бу маънавий жиҳатдан қарамликни юзга келтиради.

Психология фанида одамларни асосан икки тоифага бўлишади – “А” ва “Б” тоифалар.

Биринчи тоифалиларда масъулият ҳисси шу қадар кучлики, улардаги мақсад ва омадга, муваффақиятга интилиш ҳаётининг мазмунига айланган, улар ўзларини ҳурмат қилувчи кишилар. “А” тоифадагилар ўта ишчан, ҳамиша ўзларини нима биландир банд қила оладиганлар бўлиб, улар одатда дам олишни билмайдилар, яъни бўш вақтда саломатлиги тиклаш, асабларга тин бериш одатини тез-тез бузадилар.

Иккинчи – “Б” тоифалилар эса бошқача: улар босиқ, вазмин, ҳеч шошганини кўрмайсиз, ўзларига унчалик катта масъулият ҳам олмайди, кўшимча вазифаларни ҳам олмайди. Лекин дам олишга келганда, улар жуда уста, тиниқиб ухлашни яхши кўради.

“Б” типлар атайлаб таътиллار олиб, унда пухта ишлаб чиқилган жадвал асосида дам олишни яхши кўришади, бу ишга оила аъзоларини ҳам жалб этади, шу хислати билан уларни ҳам авайлайди. Бирор ишни қилиш керак бўлса, шошмай, секин, вазминлик билан бошлайди, саросимага тушмай бажаради, қийинчилик ва ташвишларга чидамли, ҳаётдаги турли маш-машаларни ҳам босиқлик билан қабул қилади.

Иккала тоифа вакилларида ҳам саломатлигини ўзи асраши учун имконият, захира мавжуд, умумийлиги шундаки, иккаласи ҳам ҳаётдаги йўлини аниқ тасаввур қилади, умумий талаб шуки, уларнинг маънавияти бой бўлиши керак. Чунки руҳан соғлом одам ҳамиша аниқ-равшан қарорлар қабул қилади, бу қарорлар одатда жамият нормаларига, кўпчилик эътироф этган ахлоқ қоидаларига зид бўлмайди. Умуман, бу ўринда яна бир бор шахс маънавияти ва ахлоқий қиёфасининг унинг саломатлигига бевосита боғлиқлигини таъкидлаш жоиз. Зеро, маънан пок инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати, меҳнати, тутумлари ҳеч кимнинг манфаатига зид бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: «Ўзбекистон», 1997
2. Ильин Е.П. Психология спорта. М.; 2009
3. Маматов М.М. “Спорт психологияси курсидан маърузалар матни”.Т.; Университет. 1999
4. Matveyev L.P: Osnovi sportivnoy trenirovki M, Fis, 1977,
5. Platonov V.P. Teoriya sporta. Kiyev, 1989,
6. Platonov V.P. Teoriya sportivnix dvizheniy, Kiyev 1989,
7. Yunusova Y.M. Sport faoliyatining nazariy asoslari. Toshkent 1994.
8. Salomov R.S. Sport mashg'ulotining nazariy asoslari Toshkent 2005 y.
9. Collins, K., & Barber, H. (2005). Female athletes' perceptions of parental influences. *Journal of Sport Behavior*, 28, 295–314.
10. Conroy, D. E., & Chatsworth, J. D. (2006). Coach training as a strategy for promoting youth social development. *The Sport Psychologist*, 20, 128– 144.
11. Dr.Harry Edwards: Sociology of sport. The Dorsey press // England / 1973.